

AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR
AKADEMİYASI TARİX İNSTİTUTU

SEYİDAĞA ONULLAHI

**XIII-XVII ƏSRLƏRDƏ
TƏBRİZ ŞƏHƏRİ**

(Sosial-iqtisadi tarixi)

**“Elm” nəşriyyatı
Bakı – 1982**

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Redaksiya –
Nəşriyyat Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Redaktorlar: M.X.Heydərrov,
R.A.Məmmədov

O 10605 – 000 42 - 82
M – 655 – 82

© “Elm” nəşriyyatı, 1982

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

BİRİNCİ FƏSİL

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATIN QISA İCMALI

İKİNCİ FƏSİL

TƏBRİZİN QƏDİM VƏ İLK ORTA ƏSRLƏR TARİXİNDƏN

Təbriz şəhərinin tarixi və adı haqqında

Təbriz IX-XII əsrlərdə

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

TƏBRİZ XIII - XV ƏSRLƏRDƏ

ŞƏHƏRİN İQTİSADİ-İCTİMAİ TARİXİ

I. Şəhərin iqtisadi tarixi

Sənətkarlıq.

Ticarət

Şəhərin ictimai tarixi

Şəhərin ictimai quruluşu, sosial münasibətlər və sinfi mübarizə

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

TƏBRİZ XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ ŞƏHƏRİN

İQTİSADİ-İCTİMAİ TARİXİ

Şəhərin iqtisadi tarixi

Sənətkarlıq

Daxili ticarət

II. Şəhərin ictimai tarixi

Təbrizin əhalisi, ictimai quruluşu, sosial münasibətlər və sinfi mübarizə

BƏŞİNCİ FƏSİL

XIII-XVII ƏSRLƏRDƏ TƏBRİZDƏ ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT

NƏTİCƏ

İQTİBASLAR, ŞƏRHLƏR VƏ ƏLAVƏLƏR

İXTİSAR OLUNMUŞ SÖZLƏR

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

GİRİŞ

*Vətənin azadlığı uğrunda canlarından keçmiş
mərd mübarizlərin əbədi xatirəsinə iltaf olunur.*

Yüksək zirvəli Səhəndin şimal təpələrinin (Yanıq dağlarının) və qırmızı rəngli Surxab dağının ətəyində yerləşən Təbrizin 3000 illik tarixi vardır. Bu qədim şəhər XIII-XVII əsrlərdə sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi bütün dünyada məşhur olmuşdur. Təbriz orta əsrlərdə uzun müddət böyük dövlətlərin paytaxtı olmuş, İran və Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrin mərkəzinə çevrilmişdir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tarixinin ən az işlənilmiş problemlərindən biri feodalizm dövründəki şəhərlərin, o cümlədən Təbriz tarixinin tədqiqi məsələsidir. Halbuki orta əsr feodal şəhərləri tarixinin öyrənilməsi Sovet tarix elminin aktual problemlərindən biridir. Belə bir problemi - şəhərlərin qanunauyğun əmələ gəlib inkişaf etməsini, sənətkarlıq və ticarətin şəhərin iqtisadi həyatında rolunu, ictimai münasibətləri, sinfi mübarizə və onun formalarını, şəhərin iqtisadi inkişaf və tənəzzülünü, onun səbəbləri və mərhələlərini, habelə bir sıra başqa məsələləri öyrənmədən feodal cəmiyyətini tam, hərtərəfli təhlil və tədqiq etmək mümkün deyildir.

Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının qələbəsindən və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra tarixçilərimiz qarşısında geniş imkanlar açılmış, Azərbaycanın orta əsr şəhərləri tarixinin tədqiqi sahəsində diqqətəlayiq işlər görülmüş, bir sıra sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin müxtəlif dillərdə olan və dövrümüzdə qədər gəlib çatan ilk mənbələrin azlığı, arxeoloji işlərin hələ lazımı səviyyədə aparılmaması, bir sıra ilk yazılı mənbələrin Sovet İttifaqında olmaması üzündən Azərbaycan feodal şəhərlərinin tarixinin yazılmasında müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır.

Marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə əsaslanan Sovet alimləri orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin ictimai-iqtisadi məsələlərinin tədqiqi sahəsində bir sıra mühüm elmi nəticələr əldə etmişlər.

İrənin müasir burjua tarixçiləri öz əsərlərində şəhərlərin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatına deyil, onun əsasən siyasi tarixinin tədqiqinə geniş yer vermişlər. Bu tədqiqatçılar tarixi hadisələri də burjua ideologiyası baxımından şərh edirlər. Məhz buna görə də onların əsərlərində təsvirçilik, faktları sadəcə sadalamaq prinsipi üstün yer tutur.

V. İ. Lenin vaxtilə yazmışdı: «Marksdan əvvəlki «sosiologiya» və tarixşünaslıq, olsa-olsa, ora-buradan götürülüb işlənilmiş faktları toplayır və tarixi prosesin ayrı-ayrı cəhətlərini təsvir edirdi. Marksizm bütün ziddiyyətli təmayüllərin məcmusunu tədqiq edərək bunları cəmiyyətin müxtəlif siniflərinin həyat və istehsalının dürüst müəyyən edə bilən şəraiti kimi götürərək ayrı-ayrı

«üstün» ideyaları seçmək və ya bunların təfsirində subyektivizmi və özbaşınalığı aradan qaldıraraq, istisnasız olaraq bütün ideya və təmayüllərin köklərini məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində aşkara çıxararaq ictimai-iqtisadi formasiyaların törəməsi, inkişafı və dağılması prosesini mükəmməl, hərtərəfli öyrənmək yolunu göstərmişdir» [1].

V. İ. Leninin bu fikrini eynilə İrənin müasir burjuva tarixçilərinə də şamil etmək olar. Onlar topladıqları materialları təsviri xarakterdə şərh edərək tarixi prosesin yalnız ayrı-ayrı cəhətlərinə diqqət yetirir, məhsuldar qüvvələrin inkişaf tarixi əvəzinə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, şah və hökmdarların tarixini yazırlar. Bu tədqiqatçılar məhsuldar qüvvələrin inkişafının bu vaxta qədər mövcud olan bütün cəmiyyətlərin tarixinin (ibtidai-icmanın tarixindən başqa) siniflər mübarizəsi tarixi olduğunu inkar edirlər. Məhz buna görə də İran və Avropa burjuva alimlərinin əsərlərində siyasi tarix məsələlərinə daha çox yer verilir, ictimai-iqtisadi məsələlərin tədqiqi isə kölgədə qalır.

Müasir İran alimi Bastani Parizi son zamanlar Səfəvilər dövlətinin iqtisadi məsələlərinə həsr etdiyi əsərində yazır: «Bəziləri belə bir əqidədədirlər ki, «iqtisadiyyat ictimaiyyətin bazisidir». Lakin müəllif iqtisadi amili məhsuldar qüvvələrdə, istehsal münasibətlərində deyil, təbii amillərdə görür. O, təbii amil dedikdə su, külək, yağış və qarı nəzərdə tutur və belə bir nəticəyə gəlir ki, bunlar tarixin əmələ gəlməsində ən böyük amil hesab olunur [2]. Göründüyü kimi, bu tədqiqatçılar tarixin yaradıcısı olan xalqı əsla nəzərə almır, marksizmin əksinə çıxaraq tarixi hadisələrin inkişafında coğrafi mühiti və təbii amilləri əsas götürürlər. Onlar siyasi məsələləri şahların və ayrı-ayrı hökmdarların şəxsiyyəti, bir sözlə, tarixi subyektlərlə bağlayaraq məhsuldar qüvvələrə və insanların istehsal münasibətlərinə əhəmiyyət vermirlər.

XIX əsrin axırlarından son illərə qədər İran tarixşünaslığında orta əsr şəhərlərinin, o cümlədən Təbrizin tarixinə dair əsərlər məhz bu ruhda yazılmışdır.

Məhəmməd Həsən xan Səniüddövlənin «Mirat-ül-büldani-i, Naseri» adlı əsərlərində Təbriz şəhərinin siyasi tarixinə dair nisbətən müfəssəl məlumatla təsadüf edilir. Həmin əsərində müəllif ilk dəfə olaraq bir sıra Avropa səyyahları və missionerlərinin Təbriz haqqında qeydlərinin xarici dillərdən fars dilinə tərcüməsini vermişdir [3].

XIX əsrin sonlarında Nadir Mirzə «Tarix və coğrafiyə dar-üs-səltənə-ye Təbriz» adlı tarixi-etnoqrafik əsərini yazmışdır [4].

V. F. Minorskinin «İslam ensiklopediyası»na «Təbriz» başlığı altında yazdığı məqalə sonralar müəyyən əlavələrlə İran alimi Əbdüləli Karəng tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur [5]. İ. P. Petruşevski haqlı olaraq həmin əsəri «İlk mənbələrə əsaslanaraq Təbriz tarixi haqqında yazılmış yeganə ümumi və nisbətən müfəssəl tarixi очерк» adlandırmışdır [6]. Bu əsər Təbriz şəhərinin əsasən siyasi tarixinə həsr edilmişdir.

İran alimi Şəfi Cəvadinin son illərdə nəşr olunmuş «Təbriz və onun ətrafı» adlı kitabında [7] şəhərin müasir vəziyyətinə geniş yer verilmiş, onun orta əsr siyasi tarixinə isə ötəri toxunulmuşdur.

1973-cü ildə Məhəmməd Cəvad Məşkur Təbriz şəhərinin tarixinə dair irihəcmli əsər yazıb nəşr etdirmişdir [8]. Əsərin birinci cildində Təbrizin ən qədim dövrlərindən XV əsrin sonuna qədərki tarixi əhatə olunur. Müəllif kitabın müqəddiməsində yazır ki, əsərin gələcəkdə nəşr ediləcək ikinci cildində XVI əsrdən 1946-cı ilə qədərki hadisələr öz əksini tapacaqdır. Lakin ikinci cild hələlik nəşr olunmadığından biz yalnız birinci cild üzərində dayanmaq istəyirik.

Tarixi-etnoqrafik oçerk xarakterində yazılmış bu əsər altı bölmədən ibarətdir. Əsərin I bölməsində Təbrizin coğrafi mövqeyi, məhəllələri, kəhrizləri, məscidləri və qəbristanlıqları, II bölməsində isə şəhərin müasir dövrü - məhəllələr, meydanlar, məktəb və maarif, gəmiçilik, dəmiryol, sənaye, ticarət məsələləri şərh edilir. Əsərin III bölməsində Təbrizin ən qədim dövrlərdən XV əsrin sonuna qədərki siyasi tarixindən bəhs olunur. IV bölmədə X-XV əsrlərdə Təbrizdə yaşamış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər haqqında qısa məlumat verilir. Kitabın V-VI bölmələri şəhərin memarlıq abidələrinə dair şəkillər və xüsusi göstəricilərdən ibarətdir.

1045 səhifədən ibarət bu əsərdə Təbrizin orta əsrlər dövrünün ictimai-iqtisadi vəziyyəti və mədəni həyatı, demək olar ki, öz əksini tapmamışdır. Sənətkarlıq və ticarət, ictimai münasibətlər, elm və incəsənətin müxtəlif sahələri (memarlıqdan başqa) haqqında kitabda heç bir məlumat yoxdur. Bundan əlavə, əsərdə Təbrizin iqtisadi həyatı, tənəzzülü və inkişaf mərhələləri, onun səbəbləri və bir çox mühüm məsələlər şərh edilmir. XVI əsrin 70-ci illərində Təbriz sənətkarları və yoxsullarının sinfi mübarizə tarixini müəllif cəmi üç səhifədə «Təbriz lotuları» başlığı altında verərək üsyanın əsil ictimai mahiyyətini ört-basdır və təhrif etmişdir [9].

Bir sözlə, yuxarıda göstərilən əsərlərin müəllifləri məhsuldar qüvvələrin vəziyyəti, istehsal münasibətləri, bütövlükdə tarixi proseslərə toxunurlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər yalnız nəzəri və metodoloji cəhətdən tarixi materializmə əsaslanan tədqiqat əsərlərində öz əksini tapa bilər. V. İ. Leninin yazdığı kimi, «Marksizmin bütün ruhu, onun bütün sistemi tələb edir ki, hər bir müddəə görə yalnız (a) tarixən (v), yalnız başqaları ilə əlaqədar olaraq (q) yalnız tarixin konkret təcrübəsi ilə əlaqədar olaraq təhlil edilsin» [10].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, İran tarixçilərinin bilavasitə Təbriz şəhərinin tarixinə dair əsərləri yalnız tarixi-etnoqrafik oçerk xarakteri daşıyır.

Uzun müddət Azərbaycanın iqtisadi və siyasi mərkəzi olmuş Təbriz şəhərinin tarixi bütövlükdə Azərbaycan tarixi ilə qırılmaz vəhdət təşkil edir.

Məhz buna görə də Təbriz tarixinin, xüsusilə onun iqtisadi-ictimai münasibətlər probleminin tədqiqi bilavasitə Azərbaycan tarixi, bütövlükdə feodal cəmiyyəti tarixinin aktual problemlərinin tədqiqi ilə bağlıdır.

Təqdim edilən bu əsərdə biz Təbrizin ictimai-iqtisadi həyatının, xüsusilə 500 illik bir dövrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və istehsal münasibətləri məsələlərinin tədqiqinə geniş yer vermişik. Məhz buna görə də Təbrizin siyasi tarixi, yeri gəldikcə, ictimai-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar şərh edilmişdir. Digər tərəfdən, Təbriz tarix boyu Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrin mərkəzi olduğu üçün Sovet Azərbaycanı alimləri bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın siyasi tarixini tədqiq edərkən Təbrizdə baş verən siyasi hadisələri də işıqlandırmışlar. Bunu nəzərə alaraq, Təbrizin siyasi tarixindən ayrıca bəhs etməyi lüzumsuz sayırıq.

Monoqrafiyada aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdır:

1. Təbrizin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edən sənətkarlıq və ticarətin vəziyyəti, şəhərin iqtisadi həyatının inkişaf və tənəzzül mərhələləri, onların səbəbləri.

2. Yaxın və Orta Şərqi iqtisadi həyatında Təbrizin sənətkarlıq və ticarət sahəsində rolu və tutduğu mühüm mövqe.

3. Feodal cəmiyyətinin daxili ziddiyyətlərinin şərh, Təbriz əhalisinin sosial tərkibi, ictimai quruluşu, şəhərin həyatında müxtəlif ictimai təbəqələrin rolu, feodal istismarı, geniş xalq kütləsinin vəziyyəti, siniflər, sinfi mübarizə problemi və onun formaları.

4. Şəhərin tarixi-memarlıq abidələri, istehkamları, ictimai quruluşu.

5. Təbrizdə elm, mədəniyyət və incəsənətin müxtəlif sahələri, Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan Təbriz mədəniyyətinin inkişaf problemləri.

Təbriz tarixinin ən parlaq dövrü əsasən XIII-XVII əsrləri əhatə edir. Bu müddətdə Təbriz təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə ən mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri olub, Şərq ilə Qərb ölkələri arasında tranzit ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Təbriz Elxanilərin (1265-1313), (1340-1357), Cəlairilərin (1360 və 1387-ci illər arasında), Qaraqoyunluların (1410-1468), Ağqoyunluların (1468-1501) və ilk Azərbaycan Səfəvi dövlətinin (1501-1555) paytaxtı olmuşdur. Paytaxtın 1555-ci ilin oktyabr ayında Qəzvinə, 1598-ci ildə isə İsfahana köçürülməsinə baxmayaraq, Təbriz yenə ölkənin sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olaraq qalırdı. XVII əsrin sonları və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən iqtisadi tənəzzüllə əlaqədar Təbrizin iqtisadi həyatında da müəyyən tənəzzül nəzərə çarpsa da o, Azərbaycan və İran şəhərləri arasında sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi yenə də birinci yeri tuturdu.

Monoqrafiyada marksizm-leninizm metodologiyasını, K. Marks və F. Engels, V. İ. Leninin feodal şəhərlərinin əmələ gəlməsi və inkişafı haqqında

təlimlərini rəhbər tutaraq feodal cəmiyyəti şəhər həyatının inkişafında əsas amil olan sənətkarlıq və ticarət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Müəllif əsərin yazılması və çapa hazırlanmasında öz təklif və məsləhətləri ilə ona yaxından kömək etmiş Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu Azərbaycanın orta əsrlər tarixi şöbəsinin əməkdaşlarına minnətdarlığını bildirir.

BİRİNCİ FƏSİL

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATIN QISA İCMALI

Tədqiqatın əsasını fars, ərəb, türk, erməni və digər dillərdə olan mənbələr təşkil edir. Əksəriyyəti orta əsr saray tarixçilərinin əsərləri olduğundan bu məxəzlərdə tarixi hadisələr birtərəfli, hakim feodal sinfinin mənafeyi baxımından işıqlandırılmışdır. Buna görə də mənbələrdə təsvir olunan hər bir hadisəyə tənqidi yanaşılmış, tarixi materializm baxımından tədqiq və təhlil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox mənbə və ədəbiyyatda orta əsrlərdə sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi məşhur olan Təbriz şəhərinin iqtisadi və ictimai tarixinə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Lakin monoqrafiyanın həcmi imkan vermədiyindən biz əsasən müəllifləri Təbrizdə olmuş və Sovet tarixşünaslığında ilk dəfə tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələr üzərində geniş dayanmağı lazım bilir.

İstifadə olunan əsas mənbə və ədəbiyyat aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

I. Ərəb, fars və türkdilli mənbələr:

- a) tarixi-coğrafi xarakterli mənbələr;
- b) rəsmi sənədlər (fərmanlar, hökmlər, məktublaşmalar, vəqfnamələr);
- v) siyasi hadisələrlə yanaşı, şəhərin ictimai-iqtisadi vəziyyətinə toxunan mənbələr (buraya bəzi şairlərin «divan»ı və dastanlar da daxildir);
- q) təzkirələr.

II. Erməni və rus dillərində olan mənbələr.

III. Avropa diplomatları, səyyah və tacirlərinin müxtəlif dillərdə yazılmış səfərnəmə və yol qeydləri.

I. Ərəb, fars və türkdilli mənbələr

Ərəbdilli müəlliflərin Təbriz haqqında biri digərini təkrar və ya inkar edən fikirlərinə baxmayaraq, qarşılıqlı mənbələr olmadığından onların Təbrizin iqtisadi və ictimai vəziyyəti haqqında məlumatları olduqca qiymətlidir. Təbriz haqqında ilk məlumatı məşhur ərəb tarixçisi əl-Bəlazurinin (IX) əsərində təsadüf edilir. Həmin mənbədə Rəvvad əl-Əzdinin, xüsusilə oğlu əl-Vəcna ilə qardaşlarının kənd kimi təsvir olunmuş Təbrizə hasar çəkdirərək əhalinin oraya köçürülməsindən və həmin yerin abadlaşdırılmasından bəhs olunur [1]. Bəlazurinin verdiyi həmin məlumatı IX əsrdə yaşamış başqa bir ərəb müəllifi Əbubəkr Əhməd ibn Məhəmməd əl-Həmədani (ibn Fəqih) eynilə təkrar edir [2].

Maraqlıdır ki, ibn Xordadbeh (X əsrin əvvəlləri) Təbrizi kiçik şəhər adlandırdığı halda, ibn Hövqəl (X əsr) «gözəl, abad, bol məhsul, çoxlu əhaliyə

malik, Azərbaycanın mərkəzi və ən abad şəhəri» adlandırmışdır [3]. Bizcə, ibn Hövqəlin məlumatı daha dəqiqdir. Ona görə ki, əvvəla, ərəb müəllifi ibn Miskəveyh də (1030-cu ildə vəfat etmişdir) Təbrizi böyük bir şəhər, əhalisinin isə varlı olduğunu bildirmişdir [4]. İkincisi, Təbriz bu dövrdə Rəvvadilər dövlətinin paytaxtı idi. Üçüncüsü, Təbriz abad və əhalisi çox olan bir şəhər olmasaydı, Disəm ilə Mərzban oranı ələ keçirmək üçün uzun müddət mübarizə aparmazdılar.

X əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının son böyük nümayəndəsi əl-Mütəddəsi də Təbrizi «müsəlmanların fəxr etdiyi abad şəhər» adlandıraraq şəhərin təsərrüfat həyatı və memarlıq abidələrindən danışmışdır [5]. Eyni məlumatı qısa əlavələrlə Əbu Məhəmməd əl-Qasım əl-Həriri də təkrar etmişdir [6].

İbn-əl-Hövqəl və əl-İdrisi öz əsərlərində Təbrizlə digər şəhərlər arasındakı məsafələri vermişlər [7]. Bu da Təbrizdən digər yerlərə gedən ticarət karvan yollarının təyin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

H. 610 (1213-14)-cu ildə Təbrizdə olmuş Yaqut Həməvi (1179-1229) «Təbriz» sözünü «Təbriz» kimi yazmışdır. Müəllif Təbrizi «Azərbaycanın ən məşhur, gözəl, abad, ətrafı əhəng və kərpiclə bərkidilmiş möhkəm hasarı olan» bir şəhər adlandırmışdır [8].

Məhəmməd ibn Əhməd ən-Nəsəvi (-1250), Cəlaləddin Xarəzmşahın hakimiyyəti dövründə Təbrizdə iqtisadi vəziyyətin ağırlığından 1225-ci ildə şəhər əhalisinin Cəlaləddin Xarəzmşahın zülmünə qarşı üsyanı haqqında maraqlı məlumat verir [9].

1275-76-cı illərdə «Asar əl-bilad və əxbar əl-ibad» əsərini tərtib etmiş Zəkəriyyə ibn Məhəmməd əl-Qəzvini Təbrizi «Azərbaycanın paytaxtı» adlandırmaqla şəhər əhalisinin əksəriyyətinin sənətkarlıqla məşğul olduğunu bildirmiş və orada istehsal olunan sənətkarlıq malları barədə məlumat vermişdir [10].

1326-cı ildə Təbrizdə olmuş ərəb səyyahı ibn Bəttutə Şam Qazan və Təbrizi müşahidə etmiş, şəhərin memarlıq abidələri haqqında qısa da olsa məlumat vermişdir [11].

Təbriz haqqında fars dilində ilk mənbə, müəllifi məlum olmayan «Hüdüd əl-ələm» əsəridir. X əsrdə yazılmış bu əsərdə Təbriz kiçik, lakin abad və bolluq şəhəri kimi təsvir olunur [12].

H. 438-ci il səfər ayının 20-dən rəbiüləvvəl ayının 14-dək (27.VIII-19.IX.1046) Təbrizdə olmuş tacik şairi Nasir Xəsröv də Təbrizi abad şəhər və Azərbaycanın paytaxtı adlandırmışdır. O, 1042-ci ildə Təbrizdə baş vermiş zəlzələdən də bəhs etmişdir [13].

XIII əsrin əvvəllərində yazılmış «Əcayib-əd-dünya» əsərinin naməlum müəllifi Təbrizin iqtisadi həyatı haqqında qiymətli məlumat vermişdir. Lakin

bu əsərdə Təbrizin əsasının Harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatun tərəfindən qoyulduğu göstərilir ki, bu da düzgün fikir deyildir [14].

Həmdullah Qəzvininin (1281 X-1350) 1340-cı ildə yazmış olduğu «Nüzhət-əl-qülub» adlı coğrafi əsərində [15] Təbriz haqqında dəqiq məlumat olsa da, şəhərdə sənətkarlıq və ticarət haqqında ötrə bəhs edilməmişdir [16].

Əmin Əhməd Razi h. 1010 (1601-1602)-cu ildə yazdığı «Həft iqlim» əsərində Həmdullah Qəzvini Təbriz haqqında verdiyi məlumatı təkrar etməklə yanaşı, şəhərin memarlıq abidələri, habelə bir sıra şəxsiyyətlər barədə də xəbər verir [17].

Monoqrafiyada istifadə etdiyimiz digər mənbələrdən biri də Məhəmməd Müfid Yəzdinin ilk dəfə araşdırdığımız «Müxtəsəri-Müfid» əsəridir. 1680-ci ildə Lahurda yazılmış və hələ nəşr olunmamış bu əlyazmada müəllif özündən əvvəlki mənbələri təkrar etsə də, Təbrizin XVII əsrin sonundakı vəziyyəti haqqında maraqlı məlumat verir [18].

Təbrizin iqtisadi-ictimai vəziyyətini tədqiq etmək üçün rəsmi sənədlərin, vəqfnamələrin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə vəqfnamələrdən biri də Rəşidəddinin «Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi» əsəridir. Burada Təbriz və Rəbi Rəşididə təsərrüfat həyatı, sənətkarlıq, ticarət, qul əməyi və qulların vəziyyəti barədə ətraflı məlumat verilir [19].

Cahanşahın arvadı Bəyim tərəfindən Təbrizdə tikdirilmiş Göy məscid haqqındakı vəqfnamədə şəhərin görünüşü, bazarı və tarixi memarlıq abidələri haqqında maraqlı faktik material vardır. 363 vərəqdən ibarət bu «Vəqfnamə» h. 869-cu ildə Şeyx Nəcməddin Üskui (Üsküyəli) tərəfindən təsdiq edilmişdir. Həmin «Vəqfnamə» h. 898-ci il rəbiüssani ayında (yanvar, 1493) Kamal ibn Fütühəddin tərəfindən köçürülmüşdür. «Vəqfnamə» indiyədək tam şəkildə nəşr edilməmişdir. Məhəmməd Cavad Məşkur «Tarix-i Təbriz» adlı əsərində həmin «Vəqfnamə»ni ixtisarla vermişdir. [20].

Təbrizin Sadiqiyyə mədrəsəsi «Vəqfnamə»sində də şəhərin bir sıra abidələrinə dair maraqlı məlumat vardır [21].

Təbriz və Rəb-i Rəşidinin ictimai-iqtisadi vəziyyəti haqqında «Mükatibati-Rəşidi»də bir çox qiymətli fakta təsadüf edilir. 53 məktubdan ibarət bu əsərin 17, 18, 36 və 51 №-li məktublari bu baxımdan çox maraqlıdır [22].

Təbrizdə yaşamış Abdulla Mazandarani «Risale-yi fələkiyyə» adlı əsərini 1363-cü ildə Cəlairi Sultan Hüseynin hakimiyyəti dövründə yazmışdır [23]. Əsər Mazandarani vəzir Fələk əl-Məaniyə ithaf edildiyi üçün «Risaleyi fələkiyyə» adlandırılmışdır. 1463-cü ildə naməlum bir xəttat əsərin üzünü köçürərkən ona «dibaçə» (giriş) yazmış və beləliklə, kitabın 1-42-ci səhifələri «dibaçə» adı ilə üzünü köçürən xəttat tərəfindən əlavə olunmuşdur. Məhz buna görə də bəzi tədqiqatçılar səhvə yol verərək bu əsəri XV əsrə aid etmişlər. Sovet şərqşünası R. K. Kiknadze bu əsəri «XIV əsrin 40-60-cı illəri üçün

qiymətli sənəd» sayır [24]. Qeyd olunan məxəzə qeyri-tədqiqi yanaşan İran alimi Şirin Bəyani «Tarix-i ali Cəlayır» [25] adlı əsərində Təbrizdən toplanılan vergi və məxaric barədə 1340 və 1360-cı illərə dair rəqəmləri bu əsərdən götürmüşdür. Fikrimizcə, bu rəqəmlər həqiqətə uyğun deyildir. «Risale-yi fələkiyyə» mühasibatdan dərslik vəsəiti kimi yazılmış və oradakı bir çox rəqəmlər əsərin müəllifi Abdulla Mazdərani tərəfindən qondarılmışdır (əsərin ticarət bölməsində bu barədə ətraflı bəhs ediləcəkdir).

h. 728 (1327-28)-ci ildən Təbrizə köçüb orada yaşamış və burada maliyyə işlərində çalışan Məhəmməd ibn Hindu-Naxçıvani 1360-cı ildə «Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib» əsərini yazmışdır. Əsərdə Təbriz şəhərinin ictimai-iqtisadi vəziyyətinə dair bir sıra faktik material toplanmışdır. Bu məktublar Elxanilərin süqutu dövründə, Təbriz iqtisadi cəhətdən tənəzzül dövrü keçirdiyi bir zamanda tərtib edilmişdir. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani öz əsərində Qazan xan islahatını təbliğ edir, ölkəni iqtisadi tənəzzüldən qurtarmaq üçün yollar axtarır və təkliflər irəli sürürdü [26].

Xondəmirin «Name-yi Nami» adlı münşaat tipli əsərində [27] (XVI əsr) Kəmaləddin Behzadın Təbrizdə Şah İsmayıl sarayındakı kitabxanaya Kələntər (rəis, başçı) təyin edilməsi barədə fərmanın surəti verilmişdir. Məhz bu fərman vasitəsilə biz Təbrizin saray kitabxanası və orada işləyən ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında qiymətli məlumat əldə edə bilirik.

İstifadə etdiyimiz münşaat tipli əsərlərdən biri də Heydər Evoğlunun Şah Səfi dövründə (1629-1642) tərtib edilmiş və h. 1104 (1692-93)-cü ildə üzü köçürülmüş «Məcmue-ye morasetat» əlyazmasıdır. Burada toplanılmış bəzi fərman və məktublar Təbrizin ictimai-iqtisadi vəziyyətini öyrənmək baxımından maraqlıdır [28].

Təbriz tarixinin bəhs edilən dövrünə aid verilmiş bir sıra fərmanların rəsmi sənəd kimi mühüm əhəmiyyəti vardır. Məsələn, 1565-ci ildə I Şah Təhmasibin (1524-1576) Təbrizdə ticarətdən alınan tamğa vergisinin ləğv olunması haqqında verdiyi fərmanın surəti Təbrizdə Cümə məscidi divarında həkk edilmişdir.

Təbriz tarixini tədqiq edərkən Azərbaycan və Orta Asiyanın bir sıra böyük şair və mütəfəkkirlərinin bədii əsərlərindən də geniş istifadə olunmuşdur. Qətran Təbrizi (XI), Xaqani Şirvani (XII), Kəmaləddin Xocəndi (XIV) əsərlərində tədqiq edilən dövr haqqında elə dəyərli məlumatlar vardır ki, biz həmin faktlara digər tarixi mənbələrdə rast gəlmirik. Təbrizdə Rəvvadi Vəhsudan və oğlu Məməlanın xidmətində olmuş Qətran Təbrizinin 1042-ci ildə baş vermiş zəlzələdən qabaq və sonra Təbrizin vəziyyəti barədə verdiyi məlumat xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir [29].

Fars dilində yazılmış ikinci qisim məxəzlərin əksəriyyətində dövrün siyasi hadisələrinin təsvirinə geniş yer verildiyi halda, Təbriz şəhərinin ictimai-iqtisadi vəziyyəti və mədəni həyatına təsadüfi hallarda toxunulmuşdur. Belə

mənbələrdən biri də Rəşidəddinin «Cami-ət-təvarix» əsəridir [30]. Rəşidəddin (1247-1318) Abaqa xan dövründə (1265-1281) saray həkimi, Qazan xan (1295-1304) və Sultan Ulcaytu Məhəmmədin (1304-1316) hakimiyyəti dövründə isə Elxanilər dövlətinin baş vəziri olmuşdur [31].

Rəşidəddin ailəsi ilə birlikdə uzun müddət Təbrizdə yaşamış, «Rəb-i Rəşidi» adlanan şəhərçiyn əsasını qoymuş, Təbriz kimi böyük bir şəhərin idarə olunmasında baş vəzir və iri feodal kimi bilavasitə iştirak etmişdir. Digər tərəfdən, Rəşidəddin ölkənin idarə olunmasına dair «Dəstur əl-məmləkə» adlanan qanunnamə tərtib etmiş və Qazan xanın fərmanı ilə həmin qanunnamə uzun müddət icra olunmuşdur [32].

«Cami-ət-təvarix» əsərində Rəşidəddin Təbrizin siyasi hadisələri ilə yanaşı, şəhərin ictimai-iqtisadi vəziyyətinə dair də müəyyən məlumat verir. Məsələn, 1265-ci il iyun ayında Abaqa xan tərəfindən Təbrizin paytaxt olması, 1297-ci il oktyabr ayının 5-də «Şam Qazan»ın əsasının qoyulması, 1302-ci ildə Təbriz əhalisinin bir sıra vergilərdən azad edilməsi, Şam Qazan və Təbrizin bir sıra memarlıq abidələri haqqında məlumatları göstərmək olar [33].

Təbrizin ictimai-iqtisadi tarixinin tədqiqi baxımından əhəmiyyətli mənbələrdən biri də «Şərəf» təxəllüsü ilə məşhur olan Abdulla ibn Fəzlullah Şirazinin «Təzciyə-ül-əmsar və təzciyə-ül-əsar» («Tarix-i Vəssaf») əsəridir [34]. Vəssaf xeyli müddət Elxanilər divanında işləmiş və h. 692 (1292-93)-ci ildə Təbrizdə olmuşdur [35].

Bu əsərdə Təbrizin iqtisadi vəziyyəti haqqında müəyyən materiallar vardır. Vəssaf əsərində bir sıra hadisələrə öz tənqidi münasibətini bildirmişdir. O, Tacəddin Əlişahın Təbrizdə tikdirdiyi məscid binası üçün 500 tımən sərf etdiyini tənqid edərək yazır: «Əgər bu pul əkinçilər üçün toxumpulu... və sair ehtiyaqlara sərf olunsaydı, ölkə xeyli abadlaşardı [36].

Sovet tarixşünaslığında ilk dəfə tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələrdən biri də bir müddət Təbrizdə yaşamış tarixçi Əbülqasim Kaşaninin Ulcaytu Məhəmmədin hakimiyyəti dövrünü əhatə edən «Tarix-i Ulcaytu» əsəridir. Əsərin məziyyəti ondan ibarətdir ki, burada hadisələr ilbəlil, dəqiq tarixləri ilə təsvir olunmuşdur. Bu ondan irəli gəlir ki, Ulcaytunun hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələrin çoxunun iştirakçısı olan Əbülqasim təfərrüatla varmadan hadisələri qısa və konkret şəkildə təsvir etmişdir. «Tarix-i Vəssaf»-da olduğu kimi, bu əsərdə də Təbrizə dair elə məlumat vardır ki, onlara dövrün digər mənbələrində rast gəlmirik [37].

Orta əsr Azərbaycan tarixçisi Əbubəkr Qütbi əl-Əhərinin «Tarix-i Şeyx Üveys» adlı əsəri Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Təbriz haqqında bir sıra maraqlı məlumat verir. Bu məlumatın əsas hissəsi Təbrizin siyasi tarixinə aid olsa da, Təbrizdə feodal zülmü nəticəsində geniş xalq kütləsinin vəziyyətinə dair materiallar xeyli qiymətlidir [38].

Təbrizin tarixini tədqiq etmək baxımından maraqlı məlumat verən müəlliflərdən Şəhabəddin Abdulla ibn Lütful-la (hafiz Əbru) 1386-cı ildə Təbrizdə olarkən Toxtamışın qoşunlarının Təbrizi bərpad hala salmasının və Teymurun Təbrizə yürüşünün müşahidəçisi olmuşdur [39].

Həmdulla Müstəfi Qəzvininin oğlu Zeynəddinin «Zeyli tarix-i qəzidə» adlı əsəri ilk məxəz kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin əsərdə 1344-cü ildə Təbrizdə baş vermiş üsyan haqqında ətraflı məlumat verilir [40].

Orta əsr Azərbaycan tarixçisi Şam Qazanlı Nizaməddin Şami h. 804 (1401-1402)-cü ildə Teymurun göstərişi ilə onun müharibə və fütuhətini qələmə almışdır. Ömrünün sonlarında Təbrizə qayıtmış Şami h. 812 (1409)-ci ildə orada vəfat etmişdir. Həmin mənbədən h. 798 (1395-96)-ci ildə Təbrizdə Miranşaha qarşı üsyan baş verdiyi məlum olur. Bundan əlavə, digər orta əsr tarixçiləri kimi Nizaməddin Şami də əhalinin aşağı təbəqəsini «dərviş», «zəüfa», «füqəra», «rüaya» adlandırmışdır [41].

Əbdürrəzzaq Səmərqəndi, Məhəmməd ibn Xavəndşah (Mirxond) (1433-1498) öz əsərlərində Təbrizin siyasi tarixi ilə yanaşı, Teymurilər və Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə şəhərin iqtisadi-ictimai və mədəniyyət məsələlərinə də toxunmuşlar. Mirxond əsərinin sonunda Təbriz haqqında ayrıca, 3 səhifə həcmində məlumat vermiş və Təbrizi «Azərbaycanın ən məşhur şəhəri» adlandırmışdır [42].

Ağqoyunlu sülaləsinin hakimiyyəti dövrünə həsr edilmiş iki əsər mövcuddur. Onlardan biri Əbubəkr Tehraninin «Tarix-i Diyarbəkriyyə» [43], digəri isə Fəzlullah Ruzbehan Xünəsinin [44] Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaquba həsr etdiyi «Tarix-i ələm aray-i Əmini» əsəridir. Hər iki əsərdə Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Təbrizin siyasi, iqtisadi və ictimai hadisələrinə müəyyən qədər yer verilsə də, lazımi qədər tədqiq olunmamışdır.

XXVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərin hakimiyyəti dövrünə aid bir sıra tarixi əsərlər yazılmışdır. İ. P. Petruşevskinin qeyd etdiyi kimi, bu dövrdə Azərbaycanla İran xalqları arasında mədəni əlaqə daha da möhkəmlənir. Buna görə də həmin dövrdə yaşamış İran tarixçilərinin əsərlərində Azərbaycan tarixinə nisbətən çox yer verilir [45].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranıb möhkəmlənməsi, Azərbaycanın və eləcə də onun paytaxtı Təbriz şəhərinin siyasi hadisələrin düyün nöqtəsi olmaqla yanaşı, həm də ölkənin iqtisadi mərkəzi rolu oynaması istər-istəməz Azərbaycan və İran tarixçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Məhz buna görə də bu dövrün tarixi əsərlərində Təbrizdə baş verən hadisələrin işıqlandırılması diqqət mərkəzində idi.

Bu dövrdə yazılmış tarixi əsərləri iki qismə bölmək olar. Həmin əsərlərin bir qismi (anonim «Tarix-i Şah İsmayıl», Xondəmirin (1475-1536), «Həbib-üs-siyər fi əxbəri əfrad əl-bəşər», Yəhya Qəzvininin (1481-1555) «Lübbət-təvarix», Xurşah ibn Qubad əl-hüseyninin (1565-ci ildə vəfat

etmişdir), «Tarix-i elçi-ye Nizamşah», Şah Təhmasibin «Təzkire-ye-Şah Təhmasib», Qazi Əhməd Qaffarinin «Tarix-i cahan ara», Budaq Qəzvininin «Cəvahir ül-əxbar», Həsən bəy Rumulun «Əhsən ət-təvarix», Şərəfəddin Bidlisinin «Şərəfnamə» (ikinci cild) və s. müəyyən qədər tədqiqata cəlb olunduğu üçün onlar haqqında geniş bəhs etməyi zəruri hesab etmirik [46].

Aşağıda təhlil edəcəyimiz ikinci qisim əsərlər (İsgəndər bəy Münşinin «Tarix-i aləm aray-i Abbasi» əsərindən başqa) tədqiqata çox az cəlb edilmiş və ya ilk dəfə bizim tərəfimizdən öyrənilir.

Anonim «Tarix-i şah İsmayıl» əsərində Təbrizin mədəni həyatı, əhalisinin miqdarı və vəzifəli şəxsləri haqqında məlumat vardır [47].

Təbrizin epigrafiq abidələrinə həsr edilmiş yeganə qiymətli mənbə Hafiz Hüseyn Kərbəlayi Təbrizinin «Rovzat-ül cinan və cənnat-ül cinan» əsəridir [48]. Şair Hafiz Hüseyn eyni zamanda xəttat olmuş və xəttatlıqda Əlibəy Təbrizinin şagirdi olmuşdur. Ömrünün bir hissəsini qürbətdə keçirən Hafiz h. 988 (1580)-ci ildə Məkkəyə getmiş, sonra yenidən Təbrizə qayıtmış və orada vəfat etmişdir. Müqəddimə, giriş, 8 fəsil xatimədən ibarət olan «Rovzat-ül cinan» əsərində Təbrizin memarlıq abidələri, görkəmli şəxsiyyətləri, onların titulları və vəzifələri haqqında maraqlı məlumat vardır. Şair-alim şəxsən özü Təbriz qəbiristanlıqlarını gəzərək məzar daşları üzərindəki yazıları oxumuş, dəfn olunmuş şəxsiyyətləri müəyyən etmiş və onların həyat və fəaliyyəti haqqında əsər yazmışdır. Müəllif əsərin giriş hissəsində belə yazır: «Digər bir şəxs tərəfindən bu məsələni araşdırmağa təşəbbüs göstərilmədiyi üçün mən Təbriz və onun ətrafında yerləşən məqbərələr, həmin məqbərələrdə dəfn olunmuş şəxsiyyətdər haqqında əsər yazmaq qərarına gəldim».

Biz ilk dəfə bu əsər vasitəsilə Kəmaləddin Behzadın Heratda deyil, Təbrizdə vəfat etdiyini və orada dəfn olunduğunu müəyyənləşdirə bildik. Əsərdə Təbrizin memarlıq tarixinə aid maraqlı material vardır.

İlk dəfə tədqiqata cəlb etdiyimiz digər mənbələrdən biri də Xondəmirin oğlu Mahmudun «Tarix-i Şah İsmayıl və Şah Təhmasib» əsəridir [49]. 1555-ci ilə qədər olan hadisələri əhatə edən bu əlyazmada Xorasanda baş verən hadisələrə geniş yer verilməsinə baxmayaraq, Təbrizə aid bəzi faktik məlumatlara da təsadüf olunur.

Təbrizin iqtisadi və ictimai məsələlərinə dair maraqlı məlumat verən və ilk dəfə Sovet tarixşünaslığında tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələrdən biri də Mahmud Nətənzinin «Nəqavət əl-asar fi zikr-ül əxyar» («Məşhur adamların xatirələrinə aid əsərlər») əsəridir [50]. Mahmud h. 938 (1531-32)-ci ildə anadan olmuş, h. 998 (1589-90)-ci ildə qeyd olunan əsəri yazmağa başlamışdır. Əsər Şah Təhmasibin (1524-1576) hakimiyyətinin son illərindən I Şah Abbasın (1587-1629) hakimiyyətinin on birinci ilinə qədər (h. 1007/1598-99) baş verən hadisələri əhatə edir. Müəllif 69 yaşında ikən bu əsəri tamamlamışdır. Əsərin II cildində I Şah Abbasın hakimiyyətinin on birinci ilindən sonrakı hadisələr də

təsvir olunmalı idi. Lakin əsərin bu cildi haqqında məlumat yoxdur. Əlyazmanın I cildi h. 1070 (1659-60)-ci ildə üzü köçürülmüş nüsxə əsasında 1971-ci ildə Ehsan Eşraqi tərəfindən Tehranda nəşr olunmuşdur. Təbrizi nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Səfəvi dövləti ərazisinin gözü və çırağı [51] adlandıran müəllif Osmanlı ordusunun 1585-86-cı illərdə Təbrizə yürüşü zamanı şəhərin dağıdılması barədə dövrün digər mənbələrində rast gəlmədiyimiz bəzi məlumatları verir, şəhərin qızılbaşlar tərəfindən dağıldığını da etiraf edir [52].

Digər orta əsr feodal tarixçiləri kimi, Mahmud Nətənzi də feodal zülmünə qarşı mübarizəyə nifrət etmiş, hətta Mani, Məzdək və Noqtəvilər hərəkatını pisləmiş, onların başçılarını firıldaqçı, əcamir (qara camaat) və ovbaş (pozğun ünsürlər) adlandırmışdır [53]. Digər tərəfdən, əsər çox tepdensiyalı yazılmışdır. Məsələn, müəllif yazır: «Bütün əhali Şah Təhmasib və II Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə rahat yaşayırdı». Yaxud başqa bir yerdə II Şah İsmayılın «həddən artıq insafılı, ədalətli, rəiyyətin tərəfini saxlayan şah» olduğunu bildirmişdir [54]. Müəllif həqiqəti təhrif edərək II Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə karvan yollarının təhlükəsiz olmasından, ticarətin inkişafından danışır [55].

Təbriz tarixi ilə əlaqədar istifadə etdiyimiz digər mənbələrdən biri də «Məcdi» təxəllüsü ilə məşhur olan Məcdəddin Məhəmməd ibn Əbu Talib əl-Hüseyninin «Zinət-ül-məcalis» («Məclislərin bəzəyi») əsəridir [56]. «Zinət-ül-məcalis»-in mövzu ilə əlaqədar əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsər Təbriz Osmanlı ordusunun işğalı altında olduğu bir zamanda, h. 1004 (1595)-cü ildə yazılmışdır. Əsərdə deyilir: «Şəhərdə bir yaşıl ağac belə qalmamışdır» [57]. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Lakin bu fakt özlüyündə şəhərin nə dərəcədə dağıldığını göstərir. Məcdi, ümumiyyətlə, XVI əsrin sonunda Təbrizin vəziyyətini müxtəsər şəkildə də olsa təsvir etmişdir.

Tədqiqata az cəlb olunmuş əsərlərdən biri də Qazi Əhməd Mir Münşi Quminin «Xülasət-ət-təvrix» («Tarixlərin xülasəsi») əsəridir [58]. Qazi Əhməd ibn Şərəfəddin Hüseyn əl-Hüseyni (19.V.1546-1617?) Səfəvilərin doxsan üç illik tarixini yazmışdır. 1579 və 1586-cı illərdə Təbrizdə olmuş və şəhəri yaxından müşahidə etmiş [59] müəllif h. 962-972 (1555-1565)-ci illərin hadisələrini h. 1013 (1604-1605)-cü ildə qələmə almışdır [60]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qazi Əhməd Qumi Abbas Mirzə şahlığa keçməmişdən əsərini yazmağa başlamış və Şah Abbasın hakimiyyəti illərini ilbəlil qələmə alaraq əsərə əlavə etmişdir.

Qazi Əhməd Qumi on bir yaşında ikən h. 964 (1556-57)-cü ildə atası ilə birlikdə Məşhədə, Sultan İbrahim Mirzənin yanına getmiş, 21 il orada qalmış, h. 984 (1576-77)-cü ildə II Şah İsmayılın göstərişi ilə «Xülasət-ət-təvrix» əsərini yazmağa başlamışdır. H. 987 (1579-80)-ci ildə Təbrizdə Mövlana Əlibəyin yanında olmuş, bir il sonra divan-əs-sədarət (sədarət divanı)

vəziri təyin edilmişdir. H. 1007 (1598-99) -ci ildə vəzifəsindən çıxarılaraq Quma getmişdir. H. 1015 (1606-1607)-ci ildə Qəzvinə Mövlana Əqili ilə görüşmüşdür. İsgəndərbəy Münşi xəttatlıqda və ayrı-ayrı fərman və hökmlərin yazılışı qaydalarını öyrənməkdə Qazi Əhməd Quminin şagirdi olmuşdur [61]. Əlyazmada Təbrizin iqtisadi-ictimai və mədəni həyatına aid elə materiallar vardır ki, onlara dövrün digər mənbələrində təsadüf edilmir. Məsələn, ilk dəfə 1555-ci ildə paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi, h. 986 (1578-79)-cı ildə Təbrizin Azərbaycan, İrəvan və Şirvanın paytaxtı olması, şəhərin bir sıra memarlıq abidələri, məşhur şəxsiyyətləri haqqında materialları və s. faktları göstərmək olar.

İlk dəfə tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələrdən biri də Fəzli İsfahaninin «Əfzəl-ət-təvərix» əsəridir [62]. Yeganə nüsxəsi Britaniya Muzeyində saxlanılan bu əlyazmanın foto-surətindən istifadə etmişik [63].

Fəzli İsfahani Təbrizdə olmuş, ömrünün çox hissəsini Gəncə və Qarabağda keçirmişdir. Əlyazmanın II cildi I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründən 1587-ci ilə qədər baş vermiş hadisələri əhatə etmişdir. Bu əlyazmanın məziyyəti ondadır ki, burada bir sıra fərmanların surəti verilmişdir. Əlyazmadan aydın olur ki, Şah Təhmasib ölkədə vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarı, cərimələr, mülki və hərbi məsələlərə aid qanunnamə vermişdir. Uzun Həsənin verdiyi qanunnamədən sonra bu ilk qanun idi. Fəzli İsfahani əsərini yazıb qurtarana, yəni h. 1026 (1617)-ci ilə qədər, bəlkə də bundan sonra da həmin qanun qüvvədə olmuşdur.

Əlyazmada Təbrizdə baş verən 1571-73-cü illər üsyanı haqqında da yeni faktik materiallar vardır [64].

Təbrizin iqtisadi-ictimai və siyasi tarixini tədqiq etmək üçün faktik material baxımından İsgəndərbəy Münşinin. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi» əsəri ən qiymətli məxəz hesab oluna bilər [65]. Azərbaycan tarixçisi İsgəndərbəy Münşi (1560-1634) I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə bir neçə dəfə Təbrizdə olmuşdur [66]. O, Təbrizin iqtisadi və ictimai vəziyyətinə dair maraqlı məlumat vermişdir.

Əsərdə Təbriz əhalisinin sayı, vergilər, paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi, h. 1019 (1610-11)-cu ildə Təbriz əhalisinin malucəhat və divan vergilərindən azad edilməsi, şəhərin Osmanlı işğalından əvvəlki və sonrakı vəziyyəti, Təbrizin memarlıq abidələri və s. məsələlər barədə qiymətli fikirlər vardır. İsgəndərbəy Münşi saray tarixçisi olduğu üçün hakim feodal sinfi əleyhinə çıxış edən üsyançıları, hətta Təbrizi Osmanlı işğalından azad etmək uğrunda canlarından keçmiş təbrizliləri «əcamir və ovbaş» adlandırmışdır.

İsgəndərbəy Münşinin müasiri olan və 29 il I Şah Abbasın sarayında baş münəccim vəzifəsində çalışan Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdinin «Tarix-i Abbasi» əsəri [67] Sovet tarixşünaslığında ilk dəfə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əsərdə 1576-1611-ci illər

arasında baş verən hadisələr əksini tapmışdır. Yazdı I Şah Abbasın əmrilə 1603 və 1609-cu illərdə iki dəfə Təbrizdə olmuşdur. O öz əsərində Təbrizin siyasi hadisələrinə geniş yer versə də, şəhərin iqtisadi vəziyyətinə də toxunmuşdur [68].

1603 və 1610-cu illərdə Təbrizdə olmuş Cünabadi «Rovzət-üs-səfəviyyə» adlı əlyazmasında Təbrizin ictimai və iqtisadi tarixinə dair bəzi məlumat vermişdir [69]. Burada müəllif hadisələrin yalnız təsviri ilə kifayətlənməyərək, yeri gəldikcə onlara öz münasibətini də bildirir. Cünabadi, məsələn, 1586-cı ildə Təbrizin Osmanlı ordusu tərəfindən işğal edilməsi səbəbini belə izah edir: «Təbrizin əldən getməsi nəticəsində Azərbaycan, Şirvan, Arran, Muğan, Gəncə, Bərdə, Tiflis qızılbaşların əlindən çıxdı. Bunun səbəbi Təbriz hakimi Əmir xanın öldürülməsi Türkman və Təkəli tayfalarının dövlətə (Sultan Məhəmmədə - S. O.) qarşı çıxması idi» [70].

Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdinin oğlu Kamal 1549-1652-ci illərdə yazdığı «Zübət-üt-təvərix» [71] əsərində elə məsələlərə toxunmuşdur ki, Səfəvilər tarixini yazmış digər orta əsr müəllifləri ya bu məsələlərdən tamamilə bəhs etməmiş, yaxud da onları qələmə almaqdan çəkinmişlər. Müəllif Şah Səfi və II Şah Abbasın sarayında yüksək vəzifələrdə işləmiş, h. 1045-ci il səfər ayının 25-də (13. VIII. 1635) Təbriz şəhərinə gələrək bir müddət orada qalmışdır [72].

İstifadə olunan mənbələrdən biri də Xacəki İsfahaninin «Xülasət-üs-siyər» əsəridir. I Şah Səfi hakimiyyətinin (1629-1642) son on ilini əhatə edən bu əlyazmada 1634-cü ildə Osmanlı ordusunun Təbrizə hücumu və şəhərin vəziyyəti barədə maraqlı məlumat vardır [73].

Təbrizin iqtisadi həyatını araşdırmaq məqsədilə biz ilk dəfə olaraq Məhəmməd Yusif Qəzvininin «Xolde bərin» əsərini də tədqiqatə cəlb etmişik. Əsərin VIII cildinin VI hədiqəsi (bölməsi) İsgəndərbəy Münşinin «Zeyl-i tarix-i aləm aray-i Abbasi» əsərinə əlavə olunaraq 1938-ci ildə Tehranda nəşr edilmişdir [74]. Lakin II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründən bəhs edən hissə (VII hədiqə) hələ çap olunmamışdır. Əlyazmanın nüsxəsi Sovet İttifaqında olmadığından Britaniya Muzeyində saxlanılan nüsxənin foto-surətindən istifadə etmişik [75].

Məhəmməd Yusif Qəzvini «Tarix-i Abbasi» əsərinin müəllifi Məhəmməd Tahir Vəhidin kiçik qardaşdır. Məhəmməd Yusif h. 1043 (1638-39)-cü ildə I Şah Səfi sarayında to-çih [76] dəftərini yazan, 1646-cı ilin mart ayından II Şah Abbasın Məşhəd dəftərxanasının münşisi, h. 1062 (1651-52)-ci ildən ömrünün sonuna kimi Qumda toxana karxanasının vəziri vəzifəsində işləmişdir [77]. H. 1103 (1691-92)-cü ildə həmin vəzifədə işlərkən «Xolde bərin» əsərinin VIII cildinin VII hədiqəsi orijinal hesab oluna bilər. Çünki müəllif həmin hissədə bəhs olunan tarixi hadisələrin iştirakçısı və ya müşahidəçisi olmuşdur. Müəllif bir sıra fərman və hökmləri özü yazmışdır.

Məhəmməd Yusifin vəfat etdiyi il hələlik bizə məlum deyildir. Tarixçi alim və şair olan «Bələh» təxəllüslü Məhəmməd Yusifin «Xolde bərin» əsərində Azərbaycan tarixi haqqında, o cümlədən yerli hakimlər haqqında əl məlumatlar vardır ki, başqa mənbələrdə onlara təsadüf olunmur [78].

Azərbaycan bəylərbəyi və Təbriz hakimi Rüstəm xana həsr olunmuş «Ketab-i-cülus-i Şah Səfi» [79] əsəri h. 1104 (1693)-cü ildə Bircən tərəfindən yazılmışdır. Həcm etibarilə çox da böyük olmayan bu əsər Təbrizin iqtisadi vəziyyəti, habelə ictimai münasibətlərinin tənqidi cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Təbrizin ictimai münasibətlər tarixini araşdırmaq baxımından Mirzə Rəfiyanın «Dəstur əl-mülük» və Mirzə Səmiyanın «Təzkirət əl-mülük» əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki əsər rəsmi sənədlər əsasında tərtib edilmiş və şəhərlərin idarə quruluşuna dair dəyərli məlumat verir [80].

Dövrün təzkirələrində biz Təbrizin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatına aid əl materiallara rast gəlirik ki, onlara dövrün digər məxəzlərində təsadüf olunmur. Belə təzkirələrdən Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkirət-əş-şüəra» (1487-ci ildə yazılmışdır) [81], I Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzənin «Töhfe-yi Sami» (Ərdəbildə yazılmış bu əsəri müəllif h. 957 (1550)-ci ildə başa çatdırmışdır) [82], Əmin Əhməd Razinin «həft iqlim» [83] (1594-cü ildə yazılmışdır), Qazi Əhməd Mir Münşi Quminin «Külistane-hünər» [84], (h. 1015 (1606)-ci ildən sonra yazılmışdır), Sadiqi bəy Əfşarın h. 1016 (1607-1608)-ci ildə qələmə aldığı «Məcmə-ül-xəvass» [85] əsərlərini qeyd etməklər olar.

Monoqrafiyada Təbriz tarixi ilə əlaqədar geniş istifadə olunan digər təzkirələrdən biri də Məhəmməd Tahir Nəsrabadinin «Təzkire-ye Nəsrabadi» əsəridir [86]. H. 1027 (1617-1618)-ci ildə anadan olmuş Nəsrabadi İsfahani h. 1083 (1672-73)-cü ildə əsərini tərtib etməyə başlamış və Şah Süleymanın (1666-1694) hakimiyyətinin sonuna qədər yaşamışdır. Əsərdə Təbriz rəssamlarından Sadiqi bəy Əfşar, Məhəmməd Qulubəy, Kəlbəli, xəttatlardan Molla Əbdülbaqi, Mövlana Əlirzayi Abbasi, Mir Seyid Əli, Bəhrəmbəy, Mirzə Bağır, həkimlərdən Əbu Tahir Təbrizi, müdərrişlərdən Mövlana Rəcəbəli, Mirzə Bağır, Mirzə Məhəmməd və başqalarının yaradıcılığı haqqında məlumat vardır. Bunlardan əlavə, Şəfi Məhəmməd Əlinin (Həzin) 1752-ci ildə yazmış olduğu «Təzkire-ye Həzin», Lütfəlibəy Azər Bəydilinin «Atəşgədə-ye Azər» təzkirələrindən də faydalanmışıq [87].

Azərbaycanın məşhur alimlərindən Hacı Zeynalabdin Şirvani və Abbasqulu Ağa Bakıxanovun əsərlərində [88] Təbrizin siyasi tarixinə geniş yer verilmişdir. Bir neçə dəfə Təbrizdə olmuş və şəhəri şəxsən müşahidə etmiş Hacı Zeynalabdin Şirvani «Hədayiq-üs-səyahə» adlı əsərində [89] Təbriz sözünün etimologiyasına toxunmuş və onun mənasını «elm və hünərdə öz yaşadlarından irəlidi getmək» kimi izah etmişdir [90]. Əlbəttə, bu sözü ilk dəfə Xaqani Şirvani demişdir. Hacı Zeynalabdin Şirvani qədim şəhər olan Təbrizin

sonralar dağıldığını və h. 175 (791-792)-ci ildə Harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatun tərəfindən abadlaşdırıldığını, orada gözəl saraylar və binalar tikildiyini qeyd etmişdir [91]. Abbasqulu Ağa Bakıxanov da həmin fikri təkrar etmişdir [92].

İlk ərəbdilli mənbələrdə Harun ər-Rəşidin özü və ya arvadının Azərbaycana gəlməsi haqqında məlumat olmadığı halda, nədənsə, A. Bakıxanov Harun ər-Rəşidin oğlunun Dərbənddə dəfn olunmasından nəticə çıxararaq ehtimal edir ki, Zübeydə xatun öz ərilə bu diyara gəlmiş, Dərbənd və Şirvanı istila etmişdir [93].

Təbriz şəhərinin iqtisadi həyatına dair orta əsr türk mənbələrində də müəyyən qədər məlumat vardır. Lakin Osmanlı müəllifləri Səfəvilərə qarşı müxalif mövqedən çıxış etdikləri üçün onların əsərlərində müəyyən qədər tendisiyalılıq hiss olunur. Məhz buna görə də həmin əsərlərə tənqidi yanaşmağı lazım bilmişik. Burada bilavasitə mövzu ilə əlaqədar olan daha zəruri türkdilli mənbələrin qısa icmalını təhlil edəcəyik.

XVI əsrin sonlarına aid hadisələri özündə əks etdirən və Sovet tarixşünaslığında lazımı qədər tədqiqata cəlb olunmamış ilk mənbə İbrahim Rəhimizadənin «Ketabe-gəncine-ye fəthi-Gəncə» əsəri h. 1001 (1592-93)-ci ildə yazılmışdır. Əlyazma 8 fəsil (bab) və epiloqdan (xatimə) ibarətdir. Əsərin müəllifi Sultan III Muradın (1574-1595) Azərbaycan yürüşlərində, o cümlədən Təbriz uğrunda gedən vuruşmalarda iştirak etmiş və hadisələrin bilavasitə müşahidəçisi olmuşdur [94]. İbrahim Rəhimizadə h. 996 (1587-88)-cı ildəki hadisələrdən danışarkən Mustafa Əfəndinin Təbrizdə qazi vəzifəsində çalışdığını bildirir. Əlyazmada müəllif III Sultan Muradın işğalçılıq siyasətini qələbə, fətuhət kimi qələmə verməyə cəhd göstərir. O, Osmanlı ordusunun 1585-1586-cı illərdə Təbrizi almaq uğrunda yeddi dəfə hücumunun, şəhərin talan və qarət edilməsinin geniş təsvirini vermişdir. Bundan əlavə, osmanlıların h. 993-cü ilin şəvval ayında (sentyabr, 1585) Təbrizdə qala tikdirməsi bütün təfsilatı ilə şərh olunmuşdur. Əsərdə Təbriz əhalisinin şəhərin hakimi Cəfər paşanın zülmü nəticəsində, 7 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinin diri-diri dənizə atılaraq öldürülməsi, osmanlıların Təbrizdə tikdirdiyi qalanı ələ keçirmək uğrunda Səfəvi ordusu ilə Osmanlı ordusu arasında 37 dəfə vuruşma baş verdiyi haqqında məlumat verilir.

Təbrizin ictimai-iqtisadi vəziyyəti və mədəni həyatına dair çoxlu faktik material verən mənbələrdən biri də Övliya Çələbinin «Səyahətnamə» əsəridir [95]. 1647-ci ildə Təbrizdə olmuş Övliya Çələbi şəhəri seyr etmiş və öz təəssüratını qələmə almışdır. Lakin Övliya Çələbinin gətirdiyi bir sıra rəqəmlər həddən artıq şişirdildiyindən onlara tənqidi yanaşmaq lazımdır. Məsələn, Övliya Çələbi 1586-1603-cü illərdə Osmanlı işğalı altında olduğu dövrdə Təbriz şəhərində 300 min, ətrafında isə 500 min əhali yaşadığını bildirir [96]. Lakin başqa məxəzlərdən məlumdur ki, bu illərdə şəhərdə həmin rəqəmin

səkkizdə biri qədər də əhali yox idi. Övliya Çələbi bununla Osmanlı dövlətinin işğalçılığına bəraət qazandırır, demək istəyir ki, 17 ilə yaxın işğal altında olduğu dövrdə guya Təbrizin əhalisi çoxalmış, hətta şəhər «Şah Qazan (Qazan xan - S. O.) dövründə olduğundan daha abad və məmur olmuşdur».

Təbriz tarixi ilə əlaqədar istifadə etdiyimiz digər türkdilli mənbələrdən biri də 1635-ci ildə Osmanlı ordusunun Təbrizə hücumunun şahidi olmuş və 1648-ci ildə «Cahannuma» əsərini yazmış Katib Çələbinin qeydləridir. Müəllif özünün Təbrizdə olması haqqında belə yazır: «Sultan Murad xan ilə varub üç gün (Təbrizdə) oturub, təxrib olunduqda gördüyümüz üzrə vəziyyət budur» [97].

Mustafa Əfəndi «Salanikli tarixi» adlı əsərində [98] Təbrizin siyasi tarixinə geniş yer versə də, orada şəhərin iqtisadi-ictimai vəziyyətinə dair məlumat da təsadüf edilir.

II. Erməni və rus dillərində olan mənbələr

IV əsrin sonunda Təbriz hadisələrinə müəyyən qədər yer vermiş Bizanslı Favstosun «Ermənistan tarixi» adlı əsəri paralel mənbə olmadığı üçün qiymətli məxəz sayıla bilər [99].

1602-1663-cü illər hadisələrini özünün «Tarix kitabı» əsərində əks etdirən Təbrizli Arakel Cəlalilər hərəkatı, 1635-ci illərdə Təbrizdə baş vermiş qıtlıq və bahalıq barədə məlumat vsrmişdir [100].

1654-cü il avqust ayında Təbrizdə olmuş və şəhəri şəxsən müşahidə etmiş Zəkəriyyə Kanakertsi Təbrizin siyasi həyatından, şəhərin İrəvanla ticarət münasibətlərindən, Şah Təhmasibin islahatının Təbrizi iqtisadi həyatı üçün əhəmiyyətindən və bir sıra digər məsələlərdən bəhs etmişdir [101]. Zəkəriyyə 1654-cü ildə Təbrizi «İrəvanın paytaxtı» adlandırmışdır [102]. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki paytaxt 1555-ci ildə Qəzvinə, sonra isə İsfahana köçürülmüşdür. Çox ehtimal ki, XVII əsrin ortalarında Təbriz əhalisinin çox olması, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi Yaxın və Orta Şərqdə şöhrət tapması müəllifin onu məcazi mənada «İrəvanın paytaxtı» adlandırmasına səbəb olmuşdur [103].

Erməni taciri Əylisli Zəkəriyyənin (20. IX.1630-1691) yazdığı «Gündəlik» [104] Təbrizin iqtisadi tarixini tədqiq etmək baxımından diqqətəlayiqdir. Maraqlıdır ki, Zəkəriyyə 1651-ci ildən 1678-ci ilə qədər 12 dəfə, o cümlədən 1661-ci ildə üç ay yarım, 1669-cu ildə iki ay, 1671-ci ildə iki ay yarım, 1676-cı ildə dörd aya yaxın, 1678-ci ildə üç ay yarım Təbrizdə qalmışdır. Bu illər ərzində o, şəhərin ticarət həyatı ilə yaxından tanış ola bilmişdir. Əsərin birinci hissəsində ticarət və karvan yolları, xüsusilə Əylis-Təbriz, Təbriz - Marağa karvan yolları, ikinci hissəsində isə Təbrizin daxili və

xarici ticarəti, 1673-cü ildə şəhərdə baş verən qıtlıq və aclıq, həmçinin vergilər və s. haqqında məlumat verilir.

Məlum olduğu kimi, 1552-ci ildə Kazan və 1550-cı ildə Həştərxan Rusiya ilə birləşdikdən sonra Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycan və İranla ticarət əlaqələri genişlənir. Bu dövrdə Rusiya ilə Azərbaycan arasında münasibətlər daha normal hala düşür. Tacirlər, elçilər gəlib-gedir, diplomatik yazışmalar başlayır. Rusiya ilə Azərbaycan arasında ticarət münasibətlərinin inkişafı sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan Təbrizin iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Buna görə də rus diplomat və səyyahlarının əsərləri və xatirələri ilk məxəz kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir qismi N. İ. Vselovski və S. A. Belokurov tərəfindən nəşr edilmiş həmin sənədlərdə Təbrizdə istehsal olunan mallar, şəhərin daxili və xarici ticarəti haqqında maraqlı məlumat vardır [105].

III. Avropa mənbələri

XIII-XVII əsrlərdə Avropa səyyahları, tacirləri, missionerləri Azərbaycan və İrana gəlmiş, öz təəssüratlarını səfərnəmə, səyahətnəmə şəklində nəşr etdirmişlər.

Orta əsr İran və Azərbaycan müəlliflərindən fərqli olaraq Avropa səyyahları dövrün şahlarından asılı olmadıqları və əsərlərini xaricdə nəşr etdirdikləri üçün bəzən Səfəvi hökmdarlarının nöqsan cəhətlərini göstərə bilmişlər. Halbuki Səfəvilərin saray tarixçiləri hakim feodal sinfinin, ilk növbədə dövrün hakim təbəqəsinin mənafeyini müdafiə etmişlər. Məsələn, Şah Təhmasibin sarayında Venetsiya elçisi olan Vinçenso Alessandri (1571-1572) Təbriz əhalisinin Şah Təhmasibə hörmət etməməsi, Şah Təhmasibin özünün məşhur tacir olması, qazilərin rüşvətxorluğu, əhalinin şikayət və ərizələrinə baxılmaması haqqında verdiyi məlumat fikrimizi təsdiq edə bilər. Alessandri başqa bir yerdə yazır: «İran şahı (Səfəvi hökmdarı Şah Təhmasib nəzərdə tutulur) şikayətə gəlmiş əhalinin səsini eşitsək onların qovulması haqqında əmr verir» [106]. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, bu heç də bütün avropalı səyyah və diplomatların əsərinə xas olan cəhət deyildir. Avropalı müəlliflər məxsus olduqları yüksək zadəgan sinfinin müdafiəçiləri olduqları üçün dövrün hökmdarlarının qəddarlığına da bəraət qazandırmışlar. Hətta Alessandrinin özü də Şah Təhmasiblə danışıqlarda məqsədinə nail ola bilmədiyini üçün həqiqi vəziyyəti etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Marks Polo (1293) [107], Perdonlu Odorik (1321) [108], Klavixo (iyun 1403) [109], Ancolello (1473) [110], Barbaro (aprel, 1474) [111], Katerino Zeno (1474) [112], Kontarini (avqust, 22 1474 - iyun 1475) [113], Təbrizin daxili və xarici ticarəti, sənətkarlıq və s. məsələlər haqqında müəyyən qədər məlumat vermişlər.

Təbrizin iqtisadi vəziyyəti və memarlıq tarixinə dair zəngin material verən əsərlərdən biri də 1511-1520-ci illərdə İran və Azərbaycanda, o cümlədən Təbrizdə olmuş venetsiyalı anonim tacirin şəxsi müşahidələri əsasında tərtib etdiyi xatirətdir [114].

1571-ci ilin sentyabrından 1572-ci il fevralın sonunadək təqribən beş ay Təbrizlə olmuş digər venetsiyalı Alessandri Təbrizdə sənətkarlıq, ticarət, sələmçilik, habelə şəhər əhalisinin iki dəstəyə - Heydəri və Nemətiyə bölünməsi barədə məlumat vermişdir. Alessandri daha sonra yazır: «İranda 52 şəhər vardır. Onlardan ən mühümü bütün ölkənin paytaxtı Təbriz şəhəridir» [115].

Azərbaycan ipəyi ingilis tacirlərini də bu zəngin sərvətə malik ölkəyə cəlb etmişdi. Bu tacirlərdən biri 1561-ci ildə Təbrizdə olmuş Antoni Cenkinsondur [116]). O, Təbrizi «İranda ən böyük şəhəri» [117] adlandırmaqla şəhərin ticarəti haqqında maraqlı məlumat vermişdir.

İngiltərə tacirlərindən Artur Edvards və Lorens Çepmen 1568-1569-cu illərdə Təbrizdə olmuşlar. Onlar öz xatirələrində Təbriz-Venetsiya və Təbriz-Gürcüstan ticarət əlaqələrindən, şəhərdə istehsal olunan və xarici malların ticarətindən yazırdılar [118]. İki il yarım Təbrizdə İngiltərədən gətirilən malları satmaqla məşğul olmuş Ceffri Deket (1568-1574) Təbrizin daxili və xarici ticarəti haqqında maraqlı məlumat vermişdir [119].

Təbriz tarixi ilə əlaqədar istifadə etdiyimiz ilk mənbələrdən biri də Oruc bəy Bayatın (1560-15.V.1605) şəhərin siyasi, iqtisadi və ictimai vəziyyətinə dair əsəridir [120]. Bayat tayfasından olan Oruc bəy [121] uzun müddət Təbrizdə yaşamış, 1586-cı ilin əvvəllərində osmanlılara qarşı vuruşmalarda atası ilə birlikdə iştirak etmişdir. O öz xatirələrində Təbrizin iqtisadi vəziyyətindən, Osmanlı-Səfəvi vuruşmalarında şəhərin dağılmasından bəhs etmişdir [122]. Oruc bəy özündən əvvəlki bir sıra avropalı səyyahların təsiri altına düşərək Təbrizin qədim Ekbatan [indiki Həmədan] olduğunu bildirmişdir. Halbuki bu fikir tamamilə səhvdir.

Səfəvi dövlətinə elçi sifətilə gəlmiş digər avropalı Ciovanni Battisti Vekyetti 1586-cı ildə Təbrizdə olmuş, osmanlıların Təbrizi xaraba qoyması barədə ətraflı məlumat vermişdir [123].

1603-cü ilin noyabr-dekabr aylarında Təbrizdə olmuş almaniyalı elçi Tektander Təbrizi «gözəl və yaşıl bağlara malik, lakin hasarı olmayan böyük bir şəhər» adlandırmışdır. Bu elçilər öz xatirələrində şəhər əhalisinin ənənələrindən, memarlıq abidələrindən də bəhs edirlər. Tektander Təbriz əhalisinin 5 milyon nəfər olduğunu göstərmişdir. Şübhəsiz, bu rəqəm səhvdir. Ola bilər ki, bu səhv Şarl Şefferin fransız dilinə tərcüməsində mətbəə xətasından irəli gəlmişdir. [124].

Digər Almaniya səyyahı Enqelbert Kempfer (1684-1685-ci illər) də İranda olmuşdur. Bu ilk avropalı səyyahdır ki, İran şahlarını «ədalətli, ölkənin

idarə olunmasında ədalət, insaf və mehribanlıqı əsas tutan şəxsiyyət» kimi qeyd etmişdir. Kempfer Təbrizi «Azərbaycanın ən böyük ticarət mərkəzi» adlandırmaqla yanaşı, Təbriz, İrəvan, Dağıstan, Qarabağ, Şirvan və Gürcüstanın Azərbaycan bəylərbəyinə tabe olduğunu bildirmişdir. Kempferin Təbrizdə olmamasına baxmayaraq, o şəhərlərin idarə quruluşu, hüquqi məsələləri, məhkəmə prosesi, cinayət və cəza tədbirləri, onların növləri, həmçinin məktəb və maarif sistemi, Azərbaycan dilinin Səfəvilər sarayında rəsmi dil olması haqqında maraqlı məlumat vermişdir [125].

Fransız taciri Jan Battisti Tavernye XVII əsrin 40-60-cı illərində İranda, Azərbaycanda, o cümlədən Təbrizdə olmuşdur. Təbrizi «Asiyada məşhur şəhər», «böyük və əhalisi çox olan şəhər» adlandırmış, Tavernye Təbrizdən Şərq və Qərb ölkələrinə keçən ticarət karvan yolları, məsafələri, şəhərdə sənətkarlıq, ticarət, həmçinin oradakı bazar, zərbcxana, karvansaralar, memarlıq abidələri haqqında da maraqlı məlumat vermişdir [126]. Taveriye Təbrizi 80 il əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisə edərək yazır: «Səksən il bundan əvvəldən indiyədək təkcə Təbriz və onun ətrafında 400 kəhriz dağılıb aradan getmişdi».

Hind şirkətinin İsfahandakı nümayəndəsi fransız Labulay le Quz (1645-ci ilin noyabr ayında Təbrizdə olmuşdur), üç il sonra Təbrizdə olmuş fransız Aleksandr, 1658-ci ildə Təbrizə gəlmiş fransız səyyahı Pole Təbrizi çox böyük və varlı şəhər adlandırmaqla yanaşı, şəhərin iqtisadi vəziyyəti və memarlıq abidələri haqqında da maraqlı məlumat vermişlər [127].

Təbriz haqqında ətraflı məlumat vermiş fransız taciri Şarden (1664-1676) [128] 1671-ci ildə Təbrizdə olmuş, onu «İrəvanın ən böyük şəhəri, şöhrətli, əzəmətli, əhalisinin çoxluğu və ticarətin inkişafına görə İsfahandan sonra ölkənin ikinci şəhəri» adlandırmışdır.

Şarden «Təbriz» sözünün toponimikası, mövqeyi, coğrafi şəraiti, şəhərin memarlıq abidələri, sənətkarlıq və ticarəti haqqında geniş məlumat vermişdir. Lakin bununla yanaşı, onun gətirdiyi bir sıra rəqəmlərə tənqidi yanaşmaq lazımdır. O, Təbriz əhalisinin 500 min nəfər olduğunu yazır. Hətta əsərin bir yerində qeyd edir: «Bəziləri mənə dedilər ki, şəhərin əhalisi bir milyon nəfər olar» [129].

Şarden Təbrizdə Qeysəriyyə bazarının h. 850 (1446-47)-ci ildə Uzun Həsən tərəfindən tikdirildiyini bildirmişdir. Halbuki Uzun Həsən 1453-1478-ci illər arasında hökmranlıq etmişdir. Şarden həmçinin Göy Məscidin h. 878 (1473-74)-ci ildə Cahanşah tərəfindən inşa olunduğunu iddia edir. Əslində həmin ildə Cahanşah deyil, Ağqoyunlu Uzun Həsən hökmranlıq etmişdir. Cahanşah isə artıq çoxdan vəfat etmişdi. Digər tərəfdən, həmin bina Cahanşah deyil, arvadı Bəyim tərəfindən tikdirilmişdi. Şarden Təbrizin əsasının h. 165 (781-782)-ci ildə qoyulduğunu bildirərək şəhərin qədim yerini Ekbatan hesab edir ki, bu da düzgün fikir deyildir [130].

Monoqrafiyada istifadə edilən digər mənbələrdən biri də xeyli müddət İran və Azərbaycanda olmuş katolik missioner Rafael Dümanın (1654-1696) əsəridir [131]. Bu ilk avropalı müəllifdir ki, 40-a qədər sənətkarlıq növü, sənətkarlığın texnologiyası haqqında məlumat verir [132].

Xristian dininin təbliğatçısı kimi doqquz il İranda fəaliyyət göstərmiş Sanson (1683-1691) Təbrizdə olmamış, lakin orada toxuculuq emalatxanalarının fəaliyyət göstərdiyini yazmışdır [133]. Sanson Səfəvi dövlətinin tənəzzülündən danışarkən pulun dəyərinin aşağı düşməsi, vergilər, gömrük haqqı və idarə quruluşu barədə də müəyyən məlumat vermişdir.

1694-cü ilin iyun-iyul aylarında Təbrizdə olmuş italyalı səyyah Cemelli Karreri Təbrizin sənətkarlıq, ticarət, memarlıq abidələrindən bəhs etmişdir. O, şəhər əhalisinin sürətlə artmasının səbəbini «Gilanın bütün xam ipək məhsulunun Təbrizə gətirilməsi, ondan ipək saplar hazırlanmasında» görür [134].

IV. Tədqiqat əsərləri

Müasir dövrdə bilavasitə Təbriz tarixinə həsr olunmuş əsərlər barədə kitabın giriş hissəsində müəyyən qədər bəhs etdiyimiz üçün burada geniş danışmağı lazım bilmirik. Lakin unutmmaq olmaz ki, Azərbaycan tarixinin bu və ya digər məsələlərindən bəhs edən əsərlərdə Təbriz tarixinə də toxunulmuşdur. İranda və Cənubi Azərbaycanda fars dilində nəşr edilmiş əsərlər üzərində qısa da olsa dayanmağı lazım bilirik.

Müasir İran alimi Şirin Bəyani «Tarix-i ali Cəlayir» adlı əsərində [135] Azərbaycanın və yeri gəldikcə Təbrizin ictimai-iqtisadi vəziyyətinə toxunmuşdur. Müəllif «Risale-yi Fələkiyyə»yə əsaslanaraq XIV əsrin 40-60-cı illərində Təbrizin iqtisadi cəhətdən inkişaf dövrü keçirdiyini bildirmişdir [136]. Lakin əslində bu illərdə Təbrizdə iqtisadi cəhətdən tənəzzül dövrü olmuşdur. «Risale-yi Fələkiyyə»də qeyd olunan rəqəmlər, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Təbrizin gəlir və məxarici olmayıb, çox güman ki, müəllifin hesabdarlıq üçün yazdığı dərslik vəsaitində özünün quraşdırdığı təxmini rəqəmlərdən ibarətdir.

Bir sıra İran və Qərbi Avropa alimləri Azərbaycan, eləcə də Təbrizin ictimai-iqtisadi vəziyyətini və mədəni həyatını İran çərçivəsi daxilində götürürlər. Buna görə də onlar «İran iqtisadiyyatı», «İranın ictimai məsələləri», «İran mədəniyyəti» çərçivəsində Azərbaycan tarixini «tədqiq» edirlər. Məsələn, alman alimi Bertold Şpulerin «İranda monqolların tarixi» adlı əsərində [137] orta əsr Azərbaycan mədəniyyəti «İran mədəniyyəti» içərisində əridilmişdir. Digər tərəfdən, Şpuler Qazan xanın ticarətin inkişafı üçün keçirdiyi islahatları şübhə altına almışdır. O yazır: «Qazan xan yollarda təhlükəsizliyi təmin etsə də, ticarətin inkişafı üçün cəhd göstərmədi». Halbuki məxəzlərin verdiyi zəngin faktlar tamamilə bunun əksini sübut edir. Müəllif

sənətkarlıqdan bəhs edərəkən tarixi mənbələrin guya sənətkarlıq istehsalından lazımı məlumat vermədiyini qeyd etmişdir. Əsərində müəyyən nöqsan cəhətlər olsa da, müasir İran burjua müəlliflərinin müddəalarından fərqli olaraq, Şpuler dil məsələlərindən bəhs edərəkən yazır: «Elxanilər dövründə Təbrizdə türkçə (Azərbaycan dilində - S. O.) danışdırlar [138]. Təbrizdə ictimai münasibətlərin tədqiqi baxımından V. F. Minorskinin «Təzkirət-ül-muluk»a yazdığı şərhlər, Qərbi Almaniya alimi Röhrbornun «Səfəvilər dövründə əyalətlərin sistemi» adlı əsəri [139] faktiki material cəhətdən olduqca zəngindir. Lakin hər iki müəllif burjua alimlərinə xas olan bir xasiyyətlə ictimai münasibətlərin əsas mehvərin təşkil edən feodalla şəhər əhalisi arasındakı münasibətlərin və ziddiyyətlərin üstündən sərf-nəzər etmişlər. Bundan əlavə, onların əsərində dövlət və idarə quruluşu məsələləri, dövlətin mahiyyəti «hakim sinfin məhkum siniflər üzərində ağalığı», şəhər idarə quruluşunda, inzibati və mülki işlərdə feodal sinfinin şəhərin ortabab və yoxsul əhalisi üzərindəki ağalığ və zorakılığı burjua ideologiyası mövqeyindən təhlil olunmuşdur. Xalq kütlələrinin tarixi rolu, ictimai inkişafda iqtisadi amillərin əsas və həlledici yeri və bir sıra digər məsələlər təhrif olunmuş şəkildə izah edilmişdir. Məhz buna görə həmin ədəbiyyatlardan istifadə edərəkən onlara tənqidi yanaşmışıq.

Mədəniyyət məsələlərindən bəhs olunarkən burjua alimləri öz əsərlərində bu məsələyə tendensiyalı yanaşmışlar. Məsələn, İraq alimi Zəki Məhəmməd Həsən ərəb istilasının Azərbaycan mədəniyyətinə vurduğu ağır zərbəni inkar edərək yazır: «İslamiyyətin qələbəsi İrana yaxşı təsir etmiş, ölkəni həqiqi tənəzzüldən xilas etmişdi. Onun sənətkarlıq və mədəniyyətinə müsbət təsir göstərmişdir» [140].

Göründüyü kimi, Zəki Məhəmməd Həsən Azərbaycan mədəniyyətini İran mədəniyyəti içərisində əritməklə bərabər, həm də ərəb istilasının Azərbaycan, eləcə də İran mədəniyyətinə vurduğu zərbəni ört-basdır etməyə cəhd göstərmişdir.

Avstriyalı alim Karl Yan isə 1971-ci ildə İstambulda nəşr etdirdiyi məqaləsində [141] Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında Elxanilər dövründə Azərbaycana, o cümlədən Təbrizə gəlmiş avropalı diplomatların və katoliklərin rolunu əsas götürərək yazır: «O zaman Təbrizdə yaşamış və çoxlu ruhani təbəqəsinə mənsub olan dünyanın hər yerindən gəlmiş müxtəlif diplomatik nümayəndələr arasında yüksək mədəniyyətə malik adamlar var idi. Təbrizin, hətta bütün islam dünyasının mədəni həyatı bu şəxslərə borcludur. İlk dəfə dünya tarixinin yazılmasını bu adamlar təşkil etmişlər» [142].

Karl Yan da öz burjua həmkarları kimi Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında daxili ictimai-iqtisadi amilləri inkar edərək onu neçə yadelli avropalı dindarın fəaliyyəti ilə bağlayır.

Digər avropalı alim Vilber Donald İranla Azərbaycanın memarlıq üslubunu qarışdırmış və Azərbaycan memarlığını İran memarlığı məktəbi daxilində şərh etmişdir [143]. Hacı Hüseyn Naxçıvani, İsmayıl Dibac, Əbdüləli Karəng, Məcid Bəhram Təbrizin memarlıq abidələrinə dair bir sıra kitablar və məqalələr çap etdirmişlər. Təsviri xarakter daşmasına baxmayaraq, yeri gəldikcə həmin əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Təbriz xəttatlığın vətəni olduğu halda, indiyədək bu bərdə ayrıca tədqiqat işi aparılmamışdır. Yalnız son zamanlar İran alimi Mehdi Bəyani üç cilddən ibarət nəşr etdirdiyi əsərində İran xəttatlarından danışarkən Təbriz xəttatları haqqında bəhs etmişdir [144].

Azərbaycan, o cümlədən məşhur Təbriz kitabxanalarının tarixi əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Son illər İran alimi Rəknəddin Humayun Fərrux İran kitabxanaları tarixindən bəhs edərəkən Təbriz kitabxanaları haqqında da qısa məlumat vermişdir [145]. Digər İran alimi Əziz Dövlətabadi isə Azərbaycan kitabxanaları tarixinə aid 6 səhifə həcmində məqalə yazmışdır [146]. Lakin hər iki müəllif ümumiyyətlə nə bütövlükdə Azərbaycan, o cümlədən Təbriz kitabxanalarının ümumi inkişaf səviyyəsini şərh edə bilməmiş, nə də bu kitabxanaların Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında rolunu müəyyənləşdirə bilməmişdir.

Təbrizin orta əsr maarif və məktəb tarixi indiyədək tədqiq olunmamışdır. İran alimi Roknəddin Humayun Fərrux İran kitabxanaları tarixindən bəhs edərəkən mədrəsələrin vəziyyətinə də toxunmuşdur. O, h. 620-800 (1223-1398)-cü illər arasında Azərbaycan şəhərlərində mədrəsə olmadığını qeyd etmişdir [147]. Halbuki mənbələrdən məlum olur ki, bu dövrdə Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə xeyli mədrəsə təsis edilmişdir. İran alimi Hüseyn Ümmid isə «Azərbaycanın maarif tarixi» adlı əsərində əsasən XIX-XX əsrin əvvəllərində məktəb və maarifin fəaliyyətindən bəhs etmiş, bu müəssisələrin tarixinə cüzi yer vermişdir [148].

Yaxın və Orta Şərqi incəsənətinə həlledici təsir göstərmiş Təbriz miniatür məktəbinə aid İranda xüsusi tədqiqat əsəri yazılmamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İran alimləri paniranist konsepsiyasından çıxış edərək Azərbaycan, o cümlədən Təbriz miniatür məktəbini İran incəsənəti adı altında təhlil etmiş, bununla da vahid və orijinal Azərbaycan incəsənətinin bu sahəsini İran mədəniyyəti çərçivəsində əritməyə cəhd göstərmişlər. İran alimi Əliyənnəqi Vəzirinin son zamanlar çapdan çıxmış ikicildlik «Tarix-i ümumi-ye Honərha-ye Mosəvvər» («Təsviri incəsənətin ümumi tarixi») adlı əsəri [149] buna misal ola bilər. Bu əsərdə Təbriz miniatür məktəbindən bəhs edildiyi halda, bu məktəbin fəaliyyəti İran miniatür məktəbi fəaliyyəti daxilində şərh edilmişdir. halbuki Təbriz miniatür məktəbi ənənələrini inkar etmək olmaz. Bütün bunlarla yanaşı, Elxanilər və Səfəvilər dövrünün rəssamları və onların əsərləri haqqında İranda bəzi məqalələr də nəşr olunmuşdur. Bu məqalələrdə

Kəmaləddin Behzad, Mir Seyid Əli Müsəvvirin həyat və yaradıcılığından bəhs edilir.

Avropanın burjua alimləri də Azərbaycan və ya Təbriz miniatür məktəbi haqqında ayrıca əsər yazmamışlar. Onlar da İranlı həmkarları kimi Azərbaycan, eləcə də Təbriz miniatür məktəbini islam və ya İran miniatür məktəbi içərisində əritməyə səy göstərmişlər. Avropa alimlərindən Artur Pop, Arnold, Sakisiyan, Qrey, Şukin, Robinzon, Gönel və başqalarının tədqiqat əsərlərinin ana xətti belə qoyulmuşdur. Onlar Təbriz miniatür məktəbinin əmələ gəlməsi, formalaşması və təkmilləşməsinə, eləcə də XVI əsrdə bu məktəbin Yaxın Şərqi digər miniatür məktəblərinin formalaşmasındakı əhəmiyyətini inkar etmişlər [150].

Göründüyü kimi, İran və Qərbi Avropanın burjua alimləri nəşr etdirdikləri əsərlərində Təbrizin rəssam, müzəhhib, xəttat, memar və digər sənət adamları haqqında pənislamist, pəniranist və millətçilik ruhunda çıxış etmişlər. Onlar Azərbaycan mədəniyyətini ümumi islam və İran mədəniyyəti adı altında verməyə çalışmışlar. Halbuki, Azərbaycan mədəniyyətinin bir qolu olan Təbriz incəsənətinin özünə məxsus spesifik xüsusiyyətləri, inkişaf prosesi olmuşdur. Şübhəsiz, başqa qonşu ölkələrin mədəniyyətinə Azərbaycan mədəniyyəti təsir etdiyi kimi, Azərbaycan mədəniyyətinə də həmin ölkələrin qarşılıqlı təsiri olmuşdur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, İranda yaşayan xalqların yaratdıqları mədəniyyət İran mədəniyyəti adlandırılınsın və ayrı-ayrı xalqların əsrlər boyu yaratdıqları mədəniyyət inkar edilsin.

Azərbaycan, eləcə də onun şəhərlərinin tarixinin elmi tədqiqi məhz Böyük Oktyabr sosialist inqilabının qələbəsindən sonra başlanmışdır. Marksist-leninçi metodologiya ilə silahlanmış Sovet tarixçiləri Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi məsələlərinin tədqiqi sahəsində müəyyən müvəffəqiyyətlərə nail olmuşlar. Monoqrafiyanın giriş hissəsində qeyd edildiyi kimi, Sovet alimləri Azərbaycanın bir sıra orta əsr şəhərlərinin tarixini, ictimai-iqtisadi vəziyyətini tədqiq etmiş, diqqətəlayiq əsərlər (S. B. Aşurbəyli «Orta əsr Bakı şəhərinin tarixi очерki» [151], İ. M. Cəfərzadə «Qədim Gəncənin tarixi-arxeoloji очерki» [152], Q. M. Əhmədov «Orta əsr Beyləqan şəhəri (tarixi-arxeoloji tədqiqat) [153] Ciddi Hüseyi. Orta əsrlər Şamaxı tarixi və R. A. Məmmədov «Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki (orta əsrlər dövrü) [154] yazmışlar. Lakin cənubi Azərbaycanı orta əsr şəhərlərinin tarixi marksist tarixçilərimizin tədqiqatını gözləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet tarixçiləri, xüsusilə Sovet Azərbaycanı tarixçiləri tərəfindən Təbrizin ictimai iqtisadi tarixi xüsusi tədqiqat obyektinə kimi işlənməmişsə də, Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrünün bu və ya digər problemləri ilə əlaqədar olaraq, yeri gəldikcə, Təbrizin tarixinə də müəyyən dərəcədə toxunulmuşdur. V. V. Bartold, İ. P. Petruşevski, Ə. Ə. Əlizadə və Z. M. Bünyadovun bu sahədəki xidmətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Görkəmli rus alimi akad. V. V. Bartold bir sıra əsərlərində Təbrizin orta əsr siyasi tarixi ilə yanaşı, ictimai-iqtisadi vəziyyətinə də yer vermişdir [155]. V. V. Bartoldun xidməti ondadır ki, o, Yaxın və Orta Şərq şəhərlərinin inkişaf prosesini yazmış, bu sahədə qiymətli elmi nəticə əldə etmişdir [156].

V. V. Bartold Təbriz şəhərinin IX əsrdə meydana gəldiyini bildirir [157]. Halbuki Təbriz hələ eramızdan əvvəl VIII əsrdə bir qədim şəhər-qala kimi mövcud olmuşdur. V. V. Bartold monqolların hakimiyyəti dövrü ərəfəsində Təbrizi «böyük olmayan şəhər» adlandırmışdır. Əslində XIII əsrin əvvəllərində özünün «Möcəm-ül-büldan» əsərini yazmış Yaqut Həməvi Təbrizi «ən böyük şəhər» adlandırmışdır. Bu fikri XIII əsrin əvvəllərində yazılmış «Əcayb-üd-dünya» əsərinin naməlum müəllifi də təsdiq etmişdir. İran və Azərbaycan tarixinin tədqiqi ilə əlaqədar olaraq görkəmli Sovet şərqşünası, prof. İ. P. Petruşevski öz əsərlərində Təbrizin siyasi tarixi ilə yanaşı, ictimai-iqtisadi vəziyyəti haqqında da qısaca bəhs etmişdir [158].

İ. P. Petruşevski mənbələrə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, XIII-XVII əsrlər Təbrizin iqtisadi cəhətdən çiçəklənmə dövrü olmuşdur [159]. Lakin orta əsr müəlliflərinin verdikləri məlumatları müqayisəli və tənqidi baxımdan araşdırdıqda aydın olur ki, Təbrizdə iqtisadi inkişaf səviyyəsi XIII-XVII əsrlərin bütün dövrlərində eyni dərəcədə olmamışdır. Tədqiq edilən əsrlərdə şəhər iqtisadi cəhətdən gah tərəqqi, gah da tənəzzül dövrü keçirmişdir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda aqrar məsələləri, ictimai münasibətlər, bir sözlə, Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixinin tədqiqi sahəsində akad. Ə. Ə. Əlizadənin irihəcmli, dərin məzmunlu monoqrafiyasının [160] mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Ə. Ə. Əlizadə zəngin faktik materiallar əsasında XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadi həyatın dövrləşməsinə vermişdir ki, [161] bu da təqribən Təbrizin iqtisadi mərhələləri ilə uyğun gəlir. Əlbəttə, bu da təsadüfi deyildir. Ona görə ki, XIII-XIV əsrlərdə Təbriz nəinki təkcə Azərbaycan və İranın, hətta Elxanilər dövlətinin siyasi və iqtisadi mərkəzinə çevrilmişdir. Akad. Ə. Ə. Əlizadə haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Ulcaytu Sultan Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə (1304-1316) paytaxtın Təbrizdən Sultaniyyəyə köçürülməsinə baxmayaraq, Təbriz öz keçmiş əhəmiyyətini itirməmişdir [162].

Azərbaycanın orta əsr ictimai-iqtisadi və siyasi tarixinin tədqiqi ilə əlaqədar olaraq Y. A. Paxomov, Z. M. Bunyadov, M. X. Şərifli, R. Ə. Hüseynov, C. B. İbrahimov, O. Ə. Əfəndiyev, R. Ə. Rəhmani, İ. P. Behzadi, V. Z. Piriyev, Ş. F. Fərzəliyev öz əsərlərində Təbriz tarixinə bu və ya digər dərəcədə toxunmuşlar [163].

Monoqrafiyanın yazılması prosesində orta əsr şəhər tarixinin bir sıra problemlərini tədqiq etmiş görkəmli Sovet alimləri V. A. Qordlevski, B. N. Zaxoder, E. S. Zevagin, Y. A. Manandyan, V. A. Abramyan və Ş. A. Mexianın əsərlərindən istifadə edilmişdir [164].

Bilavasitə Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə həsr edilmiş əsərlərdə yeri gəldikcə Təbrizin ictimai-iqtisadi vəziyyətindən də bəhs olunmuşdur. A. P. Novoseltsev «XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan və Şərqi Ermənistan şəhərləri» adlı məqaləsində XVII əsrdə Təbrizin iqtisadi-ictimai məsələlərinə də toxunmuşdur [165].

XVII əsrdə Azərbaycanda sənətkarlıq və ticarət məsələlərinə dair əsərin müəllifi M. X. Heydərov sənətkarlıq istehsalı, ticarət problemlərinə dair bir sıra elmi nəticələr əldə etmişdir. O, digər şəhərlərlə yanaşı, Təbriz şəhərinin iqtisadi həyatında sənətkarlıq və ticarətin rolundan, bu şəhərin iqtisadi inkişafından bəhs etmişdir [166].

Haqqında danışılan dövrdə Təbrizin ticarət məsələlərinin tədqiqinin böyük elmi əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, Təbrizin ticarət tarixi və onun ölkənin iqtisadi həyatındakı rolu lazımı səviyyədə və müstəqil şəkildə tədqiq edilməmişdir. Lakin Sovet şərqşünasları E. S. Zevagin [167], M. M. Altman [168], O. N. Hüseyinov [169], S. B. Aşurbəyli [170], F. M. Əliyev [171], M. X. Heydərov [172], M. X. Şərifli [173] və H. Ə. Dəlili [174] Azərbaycandan keçən karvan yolları, daxili və xarici ticarət, gömrük məsələlərinə dair əsər və məqalələrində Təbriz ticarətinə də müəyyən dərəcədə toxunmuşlar..

F. M. Əliyev haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan müvəqqəti olaraq İran dövlətinin əsarəti altına düşdüyü bir zamanda belə Təbriz şəhəri nəinki öz ticarət əhəmiyyətini itirməmiş, hətta İranın paytaxtı İsfahanı belə bu sahədə xeyli geridə qoymuşdur [175].

Rus-İran ticarət münasibətlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş rus alimi A. Y. Şpakovskinin [176], Sovet şərqşünaslarından M. F. Fexnerin [177], N. Q. Kukanovanın [178] əsərlərində Azərbaycanın bəzi şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə ticarətin vəziyyətinə qısa şəkildə toxunulmuşdur.

Tədqiq edilən dövrün əsas mənbələrindən birini məskukat materialları təşkil edir. Azərbaycanın bir sıra orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də müxtəlif vaxtda sikkə zərb olunmuşdur. Həmin sikkələr vasitəsilə dövrün iqtisadi məsələlərini araşdırmaq işində Y. A. Paxomovun [179], M. Ə. Seyfəddininin [180] və Ə. M. Rəcəblinin [181] əsərlərindən faydalanmışıq. Bu əsərlərdə Təbriz zərbxanasında kəsilən sikkələr, onların əyari və s. haqqında maraqlı məlumat vardır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda sinfi mübarizə problemi üzrə-xüsusi tədqiqat işi yazılmasa da, bu problemin öyrənilməsi sahəsində müəyyən addım atılmışdır. İ. P. Petruşevski 1571-73-cü illərdə Təbrizdə baş vermiş üsyan haqqında maraqlı məqalə yazmışdır [182]. Lakin bu məqalədə İ. P. Petruşevski Təbriz üsyanının əsas ictimai kökünü və səbəbini dürüst izah etməmişdir. A. P. Novoseltsev «XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda və Şərqi Ermənistanda sinfi mübarizə tarixindən» adlı məqaləsində [183] sinfi

mübarizənin formaları, V. Z. Piriyev isə Çobanilərin hakimiyyəti dövründə onlara qarşı Azərbaycan xalqının apardığı azadlıq mübarizəsindən bəhs edən məqaləsində [184] Təbriz üsyanı haqqında məlumat verir. Hər üç məqalə Təbrizdə sinfi mübarizə probleminin tədqiqi baxımından müəyyən elmi əhəmiyyətə malikdir.

I. P. Petruşevski və A. M. Belenitskinin məqalələrində ümumiyyətlə İran və Azərbaycandakı ictimai münasibətlərdən bəhs edilib, Təbriz şəhərinin ictimai məsələlərinə toxunulduğu nəzərə alınaraq monoqrafiyanın yazılmasında həmin məqalələrdən də istifadə olunmuşdur [185].

M. Useynov, Ə. Salamzadə, L. Bretanitskinin əsərlərində Azərbaycan memarlıq məktəbi, onun inkişaf prosesi hərtərəfli tədqiq edilmiş, yeri gəldikcə Təbrizin orta əsr memarlıq tarixinə də toxunulmuşdur. Təbrizin mədəniyyət tarixindən danışarkən həmin əsərlərdən istifadə etmişik [186].

Məlum olduğu kimi, XIV-XVI əsrlərdə Təbriz miniatür məktəbi çiçəklənmə dövrü keçirmişdir. Bu sahənin tədqiqində K. Kərimovun xüsusi xidməti olmuşdur. Sənətsünəslıq doktoru K. Kərimov ilk dəfə marksist metodologiyası əsasında Təbriz miniatür məktəbinin inkişaf yollarını təhlil etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, «Təbrizin ilk miniatür nümunələri Orta Şərqdə ilk rəssamlıq məktəbinin məhz Təbriz şəhərində salınmasını ehtimal etməyə imkan verir» [187]. Kərim Kərimov nəinki Təbriz, hətta orta əsr Azərbaycan rəssamlığının inkişafında Sultan Məhəmmədin rolunu qeyd etmişdir [188]. Bundan əlavə, B. N. Zaxoderin, A. Y. Qaziyevin, B. B. Denikenin, O. F. Akimuşinin İran miniatürünə həsr etdikləri əsərlərində Təbriz miniatür məktəbinin fəaliyyətindən də bəhs olunmuşdur.

Monoqrafiyanı yazarkən üçcildlik «Azərbaycan tarixi»nin I cildindən, «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», «Azərbaycan incəsənəti tarixi», «SSRİ tarixi oçerkləri»ndən istifadə etmişik.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, istər Sovet İttifaqında, istərsə də xarici ölkələrdə indiyədək Təbrizin orta əsr ictimai-iqtisadi tarixinə dair xüsusi tədqiqat əsəri yazılmamışdır.

İKİNCİ FƏSİL

TƏBRİZİN QƏDİM VƏ İLK ORTA ƏSRLƏR TARİXİNDƏN

Təbriz şəhərinin tarixi və adı haqqında

Təbrizin bir şəhər kimi əmələ gəlmə tarixi, ilk yeri və mövqeyi indiyədək tədqiq olunmamışdır. Məxəzədə və elmi ədəbiyyatda Təbrizin bir şəhər kimi təşəkkül tapması haqqında müxtəlif fikirlərə təsadüf edilir. Təbrizin əsasının ərəb xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatun tərəfindən qoyulması fikrinin bir çox orta əsr müəllifləri tərəfindən təkrar olunmasına baxmayaraq, şəhərin meydana gəlmə dövrü bu məsələ ilə maraqlananlar arasında həmişə müxtəlif mübahisələrə səbəb olmuşdur [1].

Tavernye, Şarden Midiyanın qədim paytaxtı Ekbatanı [2] (indiki Həmədanı), orta əsr erməni tarixçisi Sebeos isə qədim Kaza şəhərini Təbriz hesab etmişlər. 1801-ci ildə Ser Con Malkolmla İrana gəlmiş İngiltərə səfiri Giz Təbriz şəhərinin qədimdə Kaza olduğunu qeyd etmişdir [3]. Gizdən təxminən qırx il sonra Fransa dövləti tərəfindən İrana göndərilmiş Flanden də şəhərin qədim tarixindən bəhs edərək göstərmişdir ki, Təbrizin qədim adını Kabrik, Ekbatan, Kaza adlandıranlar vardır [4].

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflər Təbrizin mövqeyini düzgün göstərmirlər. Həqiqətdə Təbriz Surxab dağının ətəyində yerləşirdi. Hündürlüyü 400-500 metrə çatan və qırmızı təpələrdən ibarət olan Surxab dağı Təbrizi şimal və şimal-şərq tərəfdən əhatə edirdi. Şəhər Acıçay və Mehranrud çaylarının suyu ilə təmin olunurdu. Mehranrud çayı şəhərin ortasından axırdı. II Sarqonun kitabəsində göstərilir ki, şəhərin ətrafı su ilə dolu kanallarla əhatə olunmuşdur. Ehtimal ki, həmin kanallar Acıçay və Mehranrud çaylarının suyundan doldurulmuşdur.

Təbrizin əsasının nə vaxt qoyulduğu barədə müxtəlif fikirlər vardır. Şəhərin əsasının Sasanilər dövründə qoyulduğunu iddia edən Nadir Mirzə yazır: «Ola bilər ki, Təbrizin əsasını Xosrov qoymuş, sonralar xarabalığa çevrilmiş və kənd halına düşmüşdür» [5]. Məhəmməd Həsən xan Səniəddövlə və V. F. Minorski də Nadir Mirzənin fikri ilə şərikdirlər [6].

IV əsrdə baş vermiş hadisələri (387-ci ilə qədər) öz əsərində əks etdirmiş erməni tarixçisi Favstos 375-376-cı illərdə Sasani hökmdarı II Şapurun (309-379) qoşunu ilə erməni sərkərdəsi Vasaq arasında Təbrizdə baş vermiş vuruşmanı təsvir etmişdir: «...İran şahı öz qoşunları ilə Ermənistanı, sonra Atropatənə yürüş təşkil edir. İran qoşunu Tavrejdə (Təbrizdə - S. O.) düşərgə salır. Vasaq 200 min nəfərlik qoşunu ilə orada olan İran şahının sarayını yandırır. Orada şahın portretini tapır və ox ilə deşir [7]. Buzandlı Favstosdan gətirdiyimiz bu sətirlər hələ IV əsrdə Təbrizin böyük bir şəhər

olduğunu sübut edir. Ermənistan və İran ordusu məhz həmin şəhərdə vuruşmuşdur. Şahın sarayı hərbi-strateji əhəmiyyət daşıdığı üçün İran qoşununun əsas hissəsi də orada idi [8].

Hələ eramızın IV əsrində böyük bir şəhər olan Təbrizin əsası, şübhəsiz, xeyli əvvəl qoyulmuşdur. Qazıntı zamanı şəhərdən tapılmış möhür və sikkələr də bu fikri təsdiq edir.

1903-cü ildə Təbrizdə olmuş Kolumbiya universitetinin qədim İranın dil-ədəbiyyat, din və adətləri ixtisası üzrə professoru Cekson yazır: «Təbriz elə bir şəhərdir ki, onun salınması tarixi məlum deyildir. Lakin min ili onun həyatı haqqında ən cüzi rəqəm hesab etmək olar. İranlılar onun əsasının Harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatun tərəfindən qoyulduğunu iddia edirlər. Beləliklə, onun qədimliyini unudurlar. Doğrudur, Təbrizdə Zübeydə adına bulaq vardır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, bu şəhər Sasanilər dövründə, yəni Zübeydədən dörd əsr qabaq mövcud olmuşdur [9]. Cekson daha sonra yazır: «Təbrizdə torpaq altından sikkələr aşkara çıxarıldılar. Mən Parfiya və Sasanilər dövrünə aid olan müxtəlif sikkələr və bir möhür gördüm. Bu möhürü qətiyyətlə Əhəmənilər dövrünə aid etmək olar... möhür yumurtavari şəkildə idi. Diametri 25 millimetrdir. Bu möhürdə yaşıl rəngli Yaquət daşı var idi ki, onun üzərində şah və ya bir cəngavərin təsviri həkk olunmuşdur. O, ikiəgziz qılıncla əcaib bir vəhşi heyvanı öldürmək məqamındadır. Həmin təsvir Təxti-Cəmşid daşları üzərində həkk olunmuş şəkillərə bənzəyir» [10]. Cekson sözünə davam edərək belə yazır: «Bu möhürün üzərindəki kiçik və zərif işlər sübut edir ki, o sonralar başqa təsvirlər əsasında düzəldilməyibdir. Onun saxta olmasını isbat edən heç bir sübut yoxdur» [11]. Cekson göstərir ki, digər tədqiqatçılar, o cümlədən Amerika alimi Vilyam Hizvard bu möhürün Əhəmənilər dövrünə aid olmasını təsdiq edir [12].

Beləliklə, 1903-cü ildə Təbrizdə aşkara çıxarılmış sikkələrin Parfiya və Sasanilər, möhürün isə Əhəmənilər [43], dövrünə aid olması Təbrizin eradan əvvəl VII-IV əsrlərdə mövcud olduğunu ehtimal etməyə imkan verir.

Təbrizin qədim şəhər olması haqqında bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Nadir Mirzə yazır ki, Təbriz VIII əsrdən əvvəl də abad bir yer olmuş və hasarı var imiş [14], V. F. Minorski «Davrej» sözünə əsaslanaraq şəhəri Sasanilərdən əvvələ, hətta parfiyalılar dövrünə aid edir [15]. Əhməd Kəsvəri Təbrizi ən qədim şəhərlər sırasına daxil etmişdir [16]. Müasir İran alimi Cəmaləddin Fəqih qeyd edir ki, Təbriz nəinki islamiyyətdən əvvəlki (III-IV əsrlərdə), hətta Midiyanın ən qədim və şöhrətli şəhərlərindən sayıla bilər [17].

Yuxarıda adlarını sadaladığımız alimlərin fikri (Cekson istisna edilməklə) əsassız olub, heç bir sənəd və faktla təsdiq edilmir.

Məlum olduğu kimi, heç bir şəhər birdən-birə əmələ gəlmir. Onun meydana gəlməsi üçün müəyyən iqtisadi və ictimai şərait lazımdır. Marksizm

klassikləri öyrədirlər ki, sinif və dövlətin əmələ gəlməsi ilə şəhərlər meydana çıxır. Digər tərəfdən, qədimdən şəhərlər düşmən hücumundan müdafiə üçün əlverişli olan yerlərdə salınırdı. F. Engels yazır: «Öz daş hasarları, qüllələri və dişli məhəssərləri ilə daş və ya kərpic evləri əhatə edən şəhər tayfanın və ya tayfalar ittifaqının toplandığı bir yer olmuşdur. - Bu, tikinti sənətində çox böyük tərəqqi olduğunu göstərirdi», lakin eyni zamanda təhlükənin və müdafiə tələbatının artması əlaməti idi. Sərvət sürətlə artırdı, lakin ayrı-ayrı şəxslərin sərvəti kimi...» [18]. F. Engelsin sözləri eynilə Təbrizə də aid edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, Təbriz üç tərəfdən dağlarla əhatə olunmuşdur. Eradan əvvəl VIII əsrdə ikiqat möhkəmləndirilmiş qala var idi [19]. Qalanın ətrafı su ilə doldurulmuş, kanallarla əhatə olunmuşdu. Müdafiə məqsədi daşıyan qala divarları qədimdə şəhəri kənddən ayıran əsas əlamətlərdən biri idi. Qədim şəhərlər aqrar xarakteri daşımaqla bərabər, sənətkarlıq və ticarət obyektlərinə malik idi. II Sarqonun kitabəsindən görüldüyü kimi, orada (Təbrizdə) taxıl anbarı, at ilxısı və müxtəlif ərzaq malları var idi. Şəhərin sahəsi o qədər böyük olmuşdur ki, II Sarqon oraya hücum edərkən ətraf nahiyələrin əhalisi də Təbrizə toplaşmışdır. Bütün bu faktlar eramızdan əvvəl VIII əsrdə Təbrizin bir şəhər kimi mövcud olmasını sübut edir. Deməli, bəhs etdiyimiz dövrdə Manna dövləti ərazisində Təbriz bir şəhər idi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda şəhərlərin təşəkkülü eramızdan əvvəl ikinci minilliyin ortalarına təsadüf edir. II Sarqonun kitabəsindən bizə məlum olur ki, Manna dövləti ərazisində İzirtu, Uşkaya (indiki Üsküyə), Aniştaniya, Ulxu və s. şəhərlər mövcud idi [20]. Urmiya gölünün şərq sahilində, Səhənd dağının şimalında, Surxab dağının cənubunda, Acıçay hövzəsində Tarui-Tarmakis (Təbriz) şəhəri vuruş meydanına çevrilmişdir.

II Sarqonun kitabəsini şərh etməzdən əvvəl qısa da olsa bu dövrdə Təbrizin coğrafi mövqeyini nəzərdən keçirək.

Manna dövləti əmələ gələrək Urmiya gölü hövzəsində üç yarım nahiyə var idi. Onlardan biri Urmiya gölünün qərb sahilində yerləşib, «Qilzan» adlanırdı. İkincisi Urmiya gölünün cənub sahili idi ki, bu nahiyənin də mərkəzi Zamua idi. Həmin rayon Manna dövlətinin əsas iqtisadi bazasını təşkil edirdi. Üçüncü nahiyə Urmiya gölünün şərq sahilində yerləşirdi. Səhənd dağı bu ərazini iki hissəyə bölmüşdü. Səhəndin cənubu «Uişdiş» (təqribən Marağanın qərbində) Mannaya daxil idi. Müasir Təbrizin əhatə etdiyi sahə - Acıçay vadisi müstəqil olub, burada Dali tayfası yaşayırdı. Bu ərazi iqtisadi cəhətdən digər iki nahiyəyə nisbətən xeyli inkişaf etmişdi. Burada bağçılıq və bostançılıq da geniş yayılmışdı [21].

Urartu dövləti işğal etdiyi ərazidə kanallar çəkirdirdi. Asurilər isə buna mane olurdular. Eramızdan əvvəl VIII əsrin ortalarından Manna dövləti Urartu və Asuri dövlətlərinə tabe olmur, müstəqil bir dövlət kimi inkişaf edirdi [22]. İrənzunun hakimiyyəti dövründə Mannanın paytaxtı olan İzirtu və ya

İzirta şəhəri iqtisadi və hərbi baxımdan ölkənin mərkəzinə çevrilmişdir. Lakin İranzu öldükdən sonra Manna dövləti daxilindəki çəkişmələr onun tənəzzülə uğramasına və zəifləməsinə səbəb oldu. Fürsətdən istifadə edən II Sarqon Manna ərazisinə hücumla keçdi. E. ə. 714-cü ildə II Sarqonun yürüşlərini təmsil edən və Asuri dilində yazılmış kitabədə 21 şəhərin adı qeyd edilmişdir [23].

II Sarqon çarlığının yeddinci ilində (e. ə. 717) Manna ölkəsinə daxil olur. O, Uşkayanı aldıqdan sonra möhkəmləndirilmiş Tarui-Tarmakis qalasına gəlib çatır. Bari mahalında yerləşən bu qala çox varlı və möhkəm idi. II Sarqonun kitabəsindən aydın olur ki, Tarui-Tarmakis şəhərində Dalilər tayfası yaşayırmış [24]. II Sarqon Urartunun sərhədlərində yerləşən Uşkayaya gəlir. O, Uşkaya və Aniaştaniyanı aldıqdan sonra indiki Təbrizin yerində və ya azacıq kənarda yerləşən Tarui-Tarmakis qalalarını işğal edir. II Sarqonun kitabəsində deyilir: «Tarmakis qalasının divarları ikiqat idi. Orada Fərat çayı qədər geniş olan kanal var, onun ətrafı isə qalın meşəliklərlə əhatə olunmuşdu. Şəhərdə gözəl binalar var idi» [25].

Kitabədə Tarmakisdə olan binalardan bəhs edilərkən göstərilir ki, binaların tavanı Sidr ağaclarından tikilmişdi. Burada möhkəm sədlər vardır. Dövlət qoşununun bütün ehtiyat taxılı, ərzaq və heyvanları üçün ələf burada saxlanılırdı. Qoşunun atları da burada bəslənilirdi. Ətraf nahiyələrin sakinləri qorxudan buraya toplaşmışdılar. «Mən Tarmakis şəhərinə hücum edən zaman əhali buranı tərk edib çöllərə qaçdı. Bu mahalı ələ keçirdim, müdafiə əhəmiyyəti olan istehkam vəziyyətinə salınmış yaşayış yerləri arasında döyüşə başladım. Həmin qalaların möhkəm divarlarını bünövrəsinə qədər uçurub, yerlə-yeksan etdim. Qala daxilində olan yaşayış evlərinə od vurdum. Oranın sakinlərinin külli miqdarda olan azuqələrini yandırdım. Arpa ilə ağzına qədər doldurulmuş anbarları açıb, saysız-hesabsız qoşunumu azuqə ilə təmin etdim. Qalaların ətrafında olan 30 kəndi yandırdım. Tüstüsü göyə qalxdı» [28].

Kitabədəki yazıdan məlum olur ki, Tarmakis əhalisi II Sarqonun istilacı qoşunlarına qarşı qəti müqavimət göstərmişdir. Digər tərəfdən, ətraf rayonların sakinlərinin Tarmakisə toplaşması, taxıl anbarı və atlı qüvvələrinin burada yerləşməsi e. ə. 714-cü ildə Tarmakisin böyük bir şəhər olmasını sübut edir. Bundan əlavə, Səhənd dağının ətəyində yerləşdiyi və möhkəm istehkam qalalarına malik olduğu üçün Tarmakis hərbi-strateji baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qala özü də su ilə doldurulmuş, dərin kanallarla əhatə olunmuşdur. Q. A. Melikişvili Tarui-Tarmakisi möhkəmləndirilmiş şəhər hesab etmişdir [29]. İqrar Əliyev haqlı olaraq Tarui-Tarmakisi (города Тарви и Тармакиса) Тавриз? Ср. народно-разговорное (Тəbriz) şəhər adlandırılmışdır [30].

Kitabədə Tarmakisdəki binaların gözəlliyindən bəhs olunur. Bu da o dövrdə Təbrizdə memarlığın inkişafını göstərir.

Tarmakisin əhalisi azad hərbçilərdən ibarət idi. Onların təsərrüfatları var idi. Quldarlıq təsərrüfatı çarın təsərrüfatına daxil deyildi. Burada olan kanallar da təkcə dövlət təsərrüfatı üçün işləmirdi. Xüsusi torpaq sahibləri hətta çar kanallarından istifadə edirdilər. Tarmakisdən əsir alınanların çox hissəsi çarın sənətkarlıq emalatxanalarında və bağlarında işləyirdi. Çünki Urartu inzibati mərkəzlərində çarın böyük sənətkarlıq emalatxanaları var idi [31].

Məlum olduğu kimi, şəhərlər heç də birdən-birə əmələ gəlmir. Kitabədə yazıldığı kimi, Təbriz şəhəri e. ə. VIII əsrdə mövcud olduğu halda, onun şəhər kimi hələ e. ə. ikinci minilliyin axırlarında təşəkkül tapması ehtimal edilə bilər. Beləliklə, bu hesabla Təbrizin bir şəhər kimi təxminən üç min ildik tarixi vardır.

1960-cı ildə ingilis arxeoloqları Təbrizin cənub-qərbində, 30 kilometr məsafədə yerləşən Qaratəpə (Yanığtəpə) adlı yerdə e. ə. 2100-1900-cü illərə aid çiy kərpic və möhrə ilə tikilmiş dairəvi evlər tapmışlar. Burada ərzaq anbarları və emalatxana da aşkar edilmişdir [32]. Bu faktlar Təbriz və onun ətrafında xeyli qədimdən əhalinin bir hissəsinin sənətkarlıqla məşğul olduğunu göstərir.

Beləliklə, e. ə. VIII əsrdə Təbriz abad bir şəhər olduğu halda, II Sarqonun oraya hücumu nəticəsində tamamilə dağılmış, sonralar yenidən bərpa olunaraq eramızın III-IV əsrlərində böyük şəhərə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, həmin dövrdən etibarən, yəni III-IV əsrlərdən VII əsrin əvvəllərinə qədər Təbrizin adına məxəzlərdə təsadüf edilmir. Yalnız ərəb xilafətinin Azərbaycana hücumu dövründə Təbrizin adı çəkilir. IX əsrin birinci yarısında Təbrizdə qala olmuş, həmin əsrin ortalarından isə şəhər getdikcə genişləniş möhkəmləndirilmişdir. Vəcnə ibn Rəvvad orada saray və müdafiə xarakterli istehkam divarları tikdirmişdir [33]. Ehtimal ki, Təbriz zəlzələ nəticəsində və ya işğalçı qoşunların hücumuna məruz qalaraq bir neçə dəfə dağılıb qəsəbə halına düşmüş, sonralar yenidən bərpa olunaraq sənətkarlıq və ticarət mərkəzi səviyyəsinə qalxmışdır [34].

* * *

«Təbriz» sözünün etimologiyası indiyədək müəyyənləşdirilməmişdir. İran və Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərinin adları haqqında uzun illər tədqiqat işi aparmış Azərbaycan tarixçisi Seyid Əhməd Kəsrəvi «Təbriz» sözünün etimologiyası barədə bir nəticəyə gələ bilmədiyini etiraf etmişdir. O yazır: «Mən xeyli müddət axtarış apardıqdan sonra «Təbriz» sözünün mənasını başa düşə bilmədim. Ona görə də bu barədə axtarışı davam etdirmədim» [35]. Əhməd Kəsrəviyə görə, Təbrizin adı haqqında kitablarda yazılanlar və deyilənlərin hamısı elmdən və məntiqdən kənarıdır. Ən nəhayət, müəllif özünün bu sahədə apardığı axtarışların nəticəsiz qaldığını bildirmişdir.

«Təbriz» toponiminin mənası hələ XVII əsrdən bəri təkcə Şərqi alimlərini deyil, hətta avropalıları da düşündürmüşdür. Şərdən bu haqda yazır:

«Mən elə bir şəhər tanımıram ki, onun adı Təbriz qədər mübahisələrə səbəb olsun» [36].

1841-ci ildə Fransa dövlətinin səfiri kimi İrana gəlmiş Flanden Təbrizdə qaldığı 16 gün ərzində bir sıra məsələlərlə yanaşı, Təbrizin adının mənasını araşdırmaqla məşğul olmuşdur [37]. Nadir Mirzə yazır ki, «Təbriz» sözünün hansı dildə olması bizə məlum deyildir. Bu haqda bir söz deyə bilmərəm [38].

Beləliklə, bir sıra tədqiqatçılar «Təbriz» sözünün hansı dilə məxsus olduğunu, onun məna və etimologiyasını tapmaqda çətinlik çəkmişlər. Bununla yanaşı, bu coğrafi adın mənasını izah etməyə çalışanlar da olmuşdur.

«Təbriz»i fars sözü hesab edib, onun iki sözdən («təb» - qızdırma, «riz» - axıt, tök) yarandığını iddia edənlər belə bir rəvayətə əsaslanırlar ki, guya ərəb xəlifəsi harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatun isitmə xəstəliyinə tutulmuş, orada onun xəstəliyi sağalmış və həmin yerdə şəhər saldırıb, adını «Təbriz», yəni «isitmə-qızdırma tökən» adlandırmışdır.

Bir sıra tədqiqatçılara görə, bu fikri ilk dəfə Həmdullah Qəzvini «Nüzhət əl-qülub» əsərində qeyd etmişdir. Halbuki hələ XII əsrdə Azərbaycanın məşhur şairi Xaqani Şirvani şerlərindən birində bu fikrin uydurma olduğunu göstərsə də, orta əsr alimləri Həmdullah Qəzviniyə istinadən həmin rəvayəti təkrar etmişlər [39]. Lakin Həmdullah Qəzvinidən xeyli əvvəl - XIII əsrin əvvəllərində yazılmış «Əcayib əd-dünya» əsərinin müəllifi Təbrizin əsasının Zübeydə xatun tərəfindən qoyulduğunu göstərmişdir [40].

Orta əsr ərəbdilli mənbələrini nəzərdən keçirdikdə Zübeydə xatunun Azərbaycanda olmadığı aşkara çıxır. Digər tərəfdən, Həmdullah Qəzvini iddia edir ki, Zübeydə xatun h. 175 (791-792)-ci ildə Təbrizin əsasını qoymuşdur [41]. Halbuki Yaqut Həməvi h. 25 (645-46)-ci ildə Osmanlı xilafəti dövründə Abdullah ibn Şübeyl əl-Əhməsinin Muğana, Təbrizə, Teyləsana (Talış mahalına) hücum edib, oradan qənimət əldə etməsini bildirir [42]. IX əsr ərəb müəllifi əl-Yəqubi isə h. 141 (758-759)-ci ildə baş verən hadisələrdən bəhs edərkən yazır: «Əbu Cəfər, yəzid ibn Üseyd əl-Sülləmini Ermənistanı, Yəzid ibn Hatəm əl-Mühəlləbini isə Azərbaycana vali təyin etdi. Yəmənliləri Azərbaycana köçürtdü. Azərbaycana ilk köçən yəmənlilər arasında Rəvvad ibn əl-Müsənnə əl-Əzdi də var idi. Rəvvad Təbrizdən Bəzzə qədər hakim oldu» [43]. Buradan aydın olur ki, hələ h. 25-ci ildə Təbrizin adı çəkildiyi halda, hicri 175-ci ildə əsasının Zübeydə xatun tərəfindən qoyulduğu fikri tamamilə səhvdir. Əl-Yəqubiyə görə şəhər «Təbriz» deyil, «Təbriz» adlanırdı [44].

«Təbriz» sözünü «günəş saçan» mənasında izah edənlər onun əsasının qoyulmasını daha qədimə apararaq, atəşpərəstliklə əlaqələndirirlər. Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi Bürhan (XVII əsr) Təbrizdə bina edilmiş atəşgədə ilə əlaqədar Təbrizin keçmişdə «Azərbaycan» (yəni «odu qoruyan») adlanmasını

bildirmişdir [45]. Şarden Təbrizdə olarkən şəhərin maliyyə idarəsində xəzinədar işləmiş Mirzə Tahirə istinadən «Təbriz» sözünü atəşpərəstliklə əlaqələndirib, tab-ışığı, riz-saçan mənasında («ışığı saçan») kimi izah etmişdir [46]. Səid Nəfisi də «Təbriz» sözünün ilk şəklinin «tab» və ya «təf» olduğunu bildirərək qeyd edir ki, bu ad vaxtilə Səhənd dağlarında atəş püskürən vulkanlarla əlaqədar olmuşdur [47].

«Tavrez» və ya «Tavrej»in «intişam» mənasında olduğunu bildirən erməni məxəzləri də vardır. Məlum olduğu kimi, IV əsrin sonunda baş vermiş hadisələri öz əsərində əks etdirmiş Buzanlı Favstos Təbrizi «Tavrez», «Tavrej» kimi qeyd etmişdir [48].

«Təbriz» sözünün etimologiyasını «tərpəşmək», «narahat şəhər» kimi izah edənlər də vardır. İlk dəfə bu barədə məşhur rus alimi İ. N. Berezin fikir söyləmişdir. O, «Təbriz» sözünün «isitmə tökən» və ya «günəş saçan» kimi mənaları ilə razılaşmayaraq yazır ki, bu adı «разливающаяся беспокойство» («narahatlıq törədən») kimi izah etmək daha düzgün olardı. Belə bir ehtimal şəhərin bir neçə dəfə məruz qaldığı güclü zəlzələlərlə özünü doğruldur. [49]. Doğrudur, Təbrizdə ardıcıl olaraq zəlzələlər olmuşdur, lakin bu adın zəlzələ ilə əlaqələndirilməsi elmi əsasdan məhrumdur. M. A. Məmmədov isə bu adın türk mənşəli olduğunu bildirir [50]. Halbuki «Tavri», «Tarmakis» və ya «Tavrej» sözü yaranarkən Təbrizin indi yerləşdiyi ərazidə türkdilli tayfaların yaşaması hələlik elm aləminə məlum deyildir.

Tarui-Tarmakis «Təbriz» sözünün ilk forması olmuşdur [51]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu barədə ilk dəfə II Sarqonun (e. ə. 722-705) e. ə. 714-cü ildə Urartu əleyhinə yürüşünü təsvir edən asuri dilində yazılmış kitabədə bəhs olunmuşdur [52]. Görkəmli Sovet alimləri İ. M. Dyakonov, İ. H. Əliyev tədqiqat əsərlərində Midiya tarixi ilə əlaqədar bu barədə fikir söyləmişlər [53]. II Sarqonun kitabəsində həkk olunmuş Tarui-Tarmakis ya indiki Təbriz şəhərinin yerində, yaxud da ondan bir az kənarda yerləşmişdir. Beləliklə, indiki «Təbriz» sözü ilk dəfə «Tarui-Tarmakis» şəklində olmuş, sonralar ərəbdilli mənbələrdə «Təbriz», «Təbriz», farsdilli mənbələrdə «Təbriz», erməni mənbələrində «Tavrej», «Davrej», cənubi Azərbaycanda yerli ləhcədə «Tərbiz» sözünün ilk forması olmuşdur.

«Təbriz» sözünün ilk forması olan «Tarui-Tarmakis» sözünün etimologiyası haqqında müəyyən mülahizələr vardır. Bu sözü qədim asuri dilində «İkibatqala» adlandıran İ. M. Dyakonov və A. H. Fazilinin, Avestaya əsaslanaraq Tauri ilə ilahiləşdirilmiş «div»in eyni mənada olduğunu izah edən X. Nyuberq və E. A. Qrantovskinin müddəaları ədəbiyyatdan məlumdur [54,]. Lakin bizə görə, bu ad Surxab dağının qədim adı Tori ilə əlaqədardır. Klavixov yazır ki, «Təbriz iki yalçın dağın ortasındakı düzəngahda yerləşir. Onun solundakı dağlar şəhərin ətrafına qədər uzanır. Şimalında da bir sıra silsilə

dağlar vardır» [55]. Təbriz şəhəri üç tərəfdən - şərqdən Surxab, qərbdən Yanıq, cənubdan isə Səhənd dağlarının ətəklərilə əhatə olunmuşdur [56].

«Təbriz» sözünü dağ adı ilə əlaqələndirən Kontarini yazır: «Bu şəhərin yaxınlığında bir neçə qırmızı rəngli dağ müşahidə olunur. Deyirlər ki, Tori dağları adlanır [57]. Bizcə bu, Surxab dağı olmalıdır. Tomas Herbert, Adam Oleari də qeyd edirlər ki, Təbriz sözü «Tovruz» adlı dağ adından götürülmüşdür. Çünki bu şəhər həmin dağın ətəyində yerləşir. Adam Oleari yazır ki, Təbriz bu gün «Torus» adlanan Oront dağının ətəyində yerləşir [58].

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq belə bir ehtimal irəli sürmək olar ki, Təbrizin keçmiş adı olan Tarui Surxab dağının keçmiş adı Tarui və ya Tori ilə əlaqədardır. Həm də bu dağın adı keçmişdə Tauri və ya Tovri olmuşdur. Beləliklə, «Tauri», «Tarui», «Tavri» sözlərinin sonuna «z» hərfi əlavə olunmaqla «Tavrej», «Davrej», «Təriz», «Təbriz» formaları alınmışdır. Şübhəsiz, bu mülahizə bir ehtimal olaraq qalır və gələcək tədqiqatlar həmin məsələni qəti şəkildə aydınlaşdıracaqdır.

Təbriz IX-XII əsrlərdə

V. F. Minorski göstərmişdir ki, ərəblərin Azərbaycana hücumu dövründə ərəbdilli mənbələrdə Təbrizin adı belə çəkilməmişdir [59]. Lakin orta əsr ərəbdilli məxəzlərdə Təbrizin adına hələ ərəblərin hücumu dövründə, h. 25 (645-646)-ci ildə rast gəlinir. H. 141 (758-59)-ci ildə xəlifə Əbu Cəfər Mənsur (754-775) Yəzid ibn Hatəm Bəsrədən Azərbaycana xeyli yəmənli köçürür. Köçürülən ilk yəmənلیلər arasında olan Rəvvad ibn əl-Müsənnə əl-Əzdi Təbrizdən Bəzzə qədər əraziyə hakim təyin edilir, Təbrizi öz iqamətgahına çevirir. Rəvvad Təbrizə gələrkən ora qəsəbə tipli kiçik yaşayış məntəqəsi idi. Sonra Rəvvadın oğlu Vəsna və qardaşları Təbrizi abadlaşdırır, orada müxtəlif binalar tikdirib, hasarını möhkəmləndirirlər. Sonralar Əla ibn Əhməd ər-Rəvvadi əl-Əzdi Təbriz hasarını yenidən bərkidir, orada darvazalar saldırır [60]. Çox ehtimal ki, Təbrizin Dərbi-Əla darvazası məhz Rəvvadi Əla tərəfindən salındığı üçün onun adını daşıyır.

IX əsrin əvvəllərində Təbrizdə möhkəm istehkam-qala var idi. Xilafətə qarşı azadlıq hərəkatının başında duran Babək 16-18 yaşlarında ikən iki ilə yaxın Təbrizdə Məhəmməd ibn Rəvvad əl-əzdinin xidmətində olmuş, 18 yaşına çatanda atasının yanına getmişdir [61]. Bu dövrdə Təbrizdə möhkəm bir qala var idi. Təbəri h. 220 (835)-ci il hadisələrindən bəhs edərkən ibn ər-Rəvvadın nəslindən olan Məhəmməd ibn Bəisin ixtiyarında «Təbriz» və «Şahi» adlı iki möhkəm qala olduğunu bildirmişdir [62]. Xilafətin istilasına qarşı mübarizədə müstəqilliyə can atan Təbriz hakimi Məhəmməd ibn Bəis əvvəllər Babəkin müttəfiqlərindən idi və «Təbriz» qalasını Babəkin ixtiyarına vermişdi. O, hətta Babəkin sərkərdəsi İsmət əl-Kurdi və onun yoldaşlarını azuqə ilə təmin edirdi. Lakin Babək hərəkatının zəiflənməsini görən Məhəmməd ibn Bəis 837-

ci ildə İsmət əl-Kurdi və onun tərəfdarlarını ələ vermək məqsədilə onları Təbriz qalasına qonaq çağıraraq həbs etdirir və Mötəsimin sərəncamına göndərir. Xəlifə Mötəsim hərbi əməliyyatın gedişi barədə onlardan məlumat alır. Babək və onun dəstəsinə qarşı hərbi əməliyyat getdikcə genişlənir. Bu hadisədən sonra Xürrəmilər-Babəkilər ardıcıl olaraq məğlubıyyətə uğrayırlar.

Bu dövrdə mühüm hərbi-strateji malik olmaqla yanaşı, Təbriz özü də inkişaf etmiş və böyümüşdü. Lakin h. 244 (858-859)-cü ildə Təbrizdə baş verən şiddətli zəlzələ şəhəri dağıdıb xarabalığa çevirdi. Tezliklə Xəlifə Mütəvəkkilin (847-861) əmrilə şəhər yenidən bərpa edildi [63].

IX əsrin ortalarında Təbriz sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Getdikcə rəvnəq tapıb inkişaf edən şəhər artıq X əsrin ortalarında məşhurlaşmışdı. İbn Miskəbeyh h. 330 (941-942)-cu il hadisələrindən bəhs edərək Təbrizi möhkəm hasara malik, sıx meşələrlə əhatə olunmuş, bağlı-bağathı bir şəhər kimi təsvir edir. İbn Miskəveyh şəhər əhalisinin qoçaq və dövlətli olduğunu bildirmişdir [64]. X əsrdə yaşamış naməlum müəllifin «Hüdəd əl-ələm» əsərində də Təbriz «kiçik lakin varlı, nemətli və abad şəhər» adlandırılmışdı [65]. X əsrin axırlarında artıq Təbrizin adının iri şəhərlər sırasında çəkildiyini görürük. Təbrizi «gözəl, abad, çoxlu əhalisi olan şəhər» adlandıran İbn Hövqəl yazır ki, çoxlu bazara malik bu şəhərdə qızğın ticarət gedir. Təbrizdə toxunan örtüklər misilsizdir [66]. Əl-Müqəddəsi (986-1038) Təbrizin abadlığından bəhs edərək yazmışdır: «Təbriz möhkəm şəhərdir... müsəlmanlar onunla fəxr edə bilirlər. Onun ortasından arxlardan su axır. Ətrafında ağaclar bir-birinə çulğalanmışdır. Meyvələrin bolluğu, qiymətlərin ucuzluğundan xəbər alma... şəhərin mərkəzində Came məscidi vardır... onun gözəllikləri çoxdur. Təbriz və Muğan tamamilə bağlıdır. Bunların hər ikisi Rihəm və İslam ölkələrinin fəxri sayılır».

Qətran Təbrizi h. 244-cü il zəlzəlesi ilə h. 434-çü il zəlzəlesi arasında - 200 il müddətində Təbrizin böyük, abad bir şəhərə, sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrildiyindən bəhs edərək yazır: «Dünyada Təbrizdən gözəl şəhər yox idi. Şəhərin xeyli əhalisi gözəl sənətkarları və xanəndələri var idi. Əmir, bəndə, salar, sənətkar və tacir hərə öz işi ilə məşğul idi. İki yüz il ərzində başını göylərə qaldırmış bir şəhər, əhali tərəfindən tikilmiş evlər, eyvanlar, hündür hasarlar nəzəri cəlb edirdi. Əmin-amanlıqda, dövlət və qüdrətdə, yaxşılıqda və gözəllikdə Təbrizdən yaxşı şəhər yox idi... orada cənnətdə olduğu kimi gözəl binələr var idi» [67].

1042-ci il zəlzəlesi nəticəsində Təbrizdə 40-50 min nəfər həlak olur. Şəhərin bir hissəsi tamamilə dağılıb xarabalığa çevrilir. Təbrizin hasarı, əksər bina və bazarları dağılır [68]. 1042-ci il zəlzələsindən 4 il sonra 24 gün Təbrizdə olmuş tacik şairi Nasir Xosrov yazır ki, mən Təbrizdə olarkən oranın hökmdarı Əbu Mənsur Vəhsudan İbn Məhəmməd idi.. Təbriz abad və böyük

şəhər kimi görünürdü. Lakin mənə dedilər ki, zəlzələ nəticəsində şəhərin bir hissəsi dağılmış, digər hissəsi isə ziyan görməmişdir [69].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, Təbrizin yarısı tamamilə dağılmış, lakin zəlzələdən sonra bərpa edilmişdir. Əlbəttə, dörd il ərzində şəhəri zəlzələdən əvvəlki səviyyəsinə gətirib çatdırmaq mümkün deyildi. Lakin hər halda, şəhər müəyyən dərəcədə abadlaşdı. Qətran Təbrizi yazır: «Vəhsudan və oğlunun səyi nəticəsində şəhər yenə abadlaşdı, hər iki İraqdan və Xorasandan abad oldu» [70]. Rəvvadilər xanədanının hökmrənliq etdiyi dövrdə, hətta I Toğrul bəyin (1038-1063) Azərbaycana yürüşünə qədər Təbriz Azərbaycanın paytaxtı idi [71]. Təbriz hakimi Əmir Vəhsudan Toğrula tabe olduğdan sonra onun adına xütbə oxutdurdu, hədiyyələr verdi, oğlunu onun yanında girov qoymaqla öz hakimiyyətini davam etdirdi [72].

Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründə (1136-1174) Təbriz Eldənizlər dövlətinin paytaxtı idi. Xeyli əhaliyə və böyük şöhrətə malik olan bu şəhəri 1175-ci ildə Cahan Pəhləvan qardaşına iqta verdi [73].

H. 582 (1186-87)-ci ildən, yəni Qızıl Arslan Azərbaycana hakim olduğdan sonra Təbriz daha da rəvnəq tapdı. Təbriz bu zaman təkcə Azərbaycanda deyil, bəlkə İran şəhərləri arasında ən abad olmaqla yanaşı, yenə də Azərbaycanın paytaxtı idi [74]. 1175-ci ildə Qızıl Arslanın işğalından sonra Təbriz ölkənin daimi paytaxtına çevrildi. Lakin bəzən Naxçıvan da Eldənizlərin paytaxtı olurdu [75].

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin görkəmli nümayəndəsi Nüsrət əd-Din Əbu Cəfər Cahan Pəhləvan (1177-1191), Atabəy Əbubəkr (1191-1210) və qardaşı Özbəkin (1210-1225) hakimiyyəti dövründə Təbriz dövlətin paytaxtı kimi iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etmiş bir şəhər idi. Akad. Z. M. Bünyadov qeyd edir ki, Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan şəhərlərinin çiçəklənmə dövrü idi. Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz və Şamaxı şəhərlərinin hər birində 100 min və daha çox əhali yaşayırdı [76].

H. 610 (1213-1214)-cu ildə Təbrizdə olmuş Yaqut Həməvi yazır: «Təbriz Azərbaycanın məşhur şəhərlərindəndir, onun əhalisi çoxdur. Kərpic və kəsdən tikilmiş möhkəm hasarı vardır. Bu gözəl və abad şəhərin ətrafı bağlarla əhatə olunmuşdur. Orada meyvənin qiyməti çox ucuzdur... bu şəhərdə əttabi, siqlatun (ipək, qızıl, parça), xətai, atlas parçalar toxunub Şərq ilə Qərb ölkələrinə ixrac edilir» [77].

Beləliklə, IX əsrin sonları-XI əsrin ortalarını əhatə edən dövr Təbrizin iqtisadi inkişaf mərhələsi olmuşdur. 1042-ci il zəlzələsi, sonrakı feodal ara müharibələri Təbrizin iqtisadi həyatına ağır zərbə endirmişdir. Lakin Şəmsəddin Atabəy Eldənizin hakimiyyəti dövründə Təbrizin Atabəylər dövlətinin paytaxtına çevrilməsi onun iqtisadi-ictimai inkişafına müsbət təsir göstərmiş, şəhər çox böyümüş [78] və bu inkişaf mərhələsi 1225-ci ilədək davam etmişdir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

TƏBRİZ XIII - XV ƏSRLƏRDƏ ŞƏHƏRİN İQTİSADI-İCTİMAİ TARİXİ

1. Şəhərin iqtisadi tarixi

Sənətkarlıq.

Feodalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Təbriz sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Dövrün mənbələrində Təbrizin iqtisadi vəziyyətini tədqiq etmək üçün əldə olan materialların təhlili göstərir ki, XIII-XV əsrlərdə Təbriz sənətkarlıq və ticarət sahəsində Azərbaycan şəhərləri içərisində ən görkəmli yer tuturdu. Təbrizdə orta əsrlərdə məlum olan sənətkarlıq istehsalının bütün sahələri inkişaf etmişdi. XIII əsrin 20-ci illərində yazılmış «Əcəyib-əd-dünya» əsərinin müəllifi yazır: «Elə bir sənət [sahəsi] yoxdur ki, Təbrizdə olmamış olsun» [1]. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti sənətkar idi [2]. Şəhər həyatının yüksəlişi ilə əlaqədar sənətkarlıq istehsalının ayrı-ayrı sahələri üzrə ixtisaslaşma gedirdi.

Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinə xas olduğu kimi, Təbrizdə də sənətkarlıq istehsalının toxuculuq sahəsi xeyli dərəcədə inkişaf etmişdi. Burada boyaqçılıq, ayiricilik və toxuculuq sahələri üzrə karxanalar var idi. Xalı-xalça toxuculuğu Təbriz sənətkarlığında mühüm yer tuturdu. Yəzd və digər mühüm şəhərlərdən Təbriz sənətkarlarına xalça toxumaq üçün sifariş verilirdi. XIV əsrin 30-cu illərində Qazi Əmir Şəmsəddin Yəzdin Cümə məscidi üçün Təbrizdə gözəl xalılar toxutdurub aparmışdır [3].

Təbrizdə müxtəlif növ ipək, yun və pambıq parçalar da toxunurdu. Orada toxunmuş tafta, yüksək keyfiyyətli ipək parçalar, zərli xətai, xalı-xalça, atlas, xəz parça, örtük Şərq və Qərb ölkələrinə göndərilirdi [4].

Toxunan parçalar iki və üç rəngdə idi. Vilson yazır ki, həmin dövrdən qalmış parça hissələri müxtəlif növ ipəkdən toxunmuşdur. Bundan əlavə, Təbrizdə bir növ ipək parça da toxunurdu ki, işığın dəyişməsilə parçanın rəngi də dəyişirdi. Parçalar üzərində müxtəlif quş, heyvan şəkilləri təsvir olunurdu [5].

1221-ci ilin yanvar ayında monqol qoşunu Təbrizə yaxınlaşarkən şəhər əhalisi onlara çoxlu pulla bərabər ipək parça və toxunmuş paltarlar hədiyyə vermişdi. Monqol hökmdarı Oktay Qaan (1229-1241) xətai parçadan paltar tikmək üçün təbrizlilərdən dərzilər tələb etmişdi. İbn əl-Əsirin verdiyi məlumata görə, Təbriz dərziləri misli görünməmiş xirqələr hazırlayıb, onların üzünü gözəl və zərif atlaslarla, astarlarını isə samur və qunduz dərilərindən

düzəldirdilər. Monqollar hər il ödəmək şərtilə Təbriz əhalisi üzərində çoxlu pul və paltar vergisi qoydular [6]. Bundan əlavə, Oktay Qaan Təbrizdən xeyli mahir dərzi və sənətkarı Monqolustana göndərmişdi [7].

Təbrizdə toxuculuq karxanaları tikilmişdi. Orada maldan istifadə edərək müxtəlif parçalar toxunurdu. Bu da monqol noyanları ilə qıpçaq xaqanları arasında kəskin rəqabətə səbəb olmuşdu. Əl-Öməri (XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəlləri) yazır: «Nizaməddin Əbülfəzl Yəhya mənə belə dedi: «Qıpçaq qoşunu Hülakünün sərəncamında idi. Hülakü işğal etdiyi ərazini Qıpçaq və Xarəzm feodalları arasında bölüşdürmüşdü. Qıpçaqlar Təbriz və Marağadan əldə edilən gəliri özləri üçün götürürdülər. Hülakü vəfat etdikdən sonra Abaqa xan hakimiyyətə keçir. Qıpçaq hökmdarı Bərəkə Təbrizdə Cümə məscidi və parçatoxuma karxanası tikdirmək üçün Abaqa xandan icazə alır. O, Təbrizdə məscid və karxana tikdirdi. Orada Bərəkə üçün toxuculuq malları hazırlanırdı» [8]. Bərəkə ilə Abaqa xan arasında ixtilaf əmələ gələndə qədər bu vəziyyət davam edirdi. Sonralar Abaqa xanın əmrilə Təbrizdə tikdirilmiş toxuculuq karxanası dağıdılır. Müəyyən müddət keçdikdən sonra hər iki hökmdar arasında münaqişə kəsilir. Təbrizdə dağıdılmış karxana yenidən bərpa olunur. Artıq Qızıl Orda feodalları öz ölkələrindən xammal gətirib burada əmtəyə çevirmək hüququ aldılar. Lakin sonralar yenə vəziyyət dəyişir. Qızıl Orda xanı Özbək məscid və karxana binaları tikdirilməsindən istifadə edərək Təbriz və Marağaya tam sahib olmaq istəyir. Bununla əlaqədar olaraq Qazan xana müraciət edir, Qazan xan isə onun tələbini rədd edir [9]. Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, Təbrizdə toxuculuq xeyli inkişaf etmişdi. Hətta sənətkarlığın bu sahəsi o dərəcədə gəlirli idi ki, Qıpçaq xanları ilə Elxani hökmdarları arasında rəqabətə səbəb olmuşdu. Bu toxuculuq karxanasından uzun müddət istifadə edilmişdi. Həmin karxanada istehsal olunan məhsulun miqdarı o qədər çox idi ki, Qızıl Orda feodalları hətta Azərbaycandan əldə edilən xammalla kifayətlənməyib, öz ölkələrindən buraya xammal gətirmək üçün Elxani hökmdarından rəsmən icazə almışdılar. Marko Polo Təbriz əhalisinin əksəriyyətinin ticarət və sənətkarlıqla məşğul olduğunu qeyd edərək yazır ki, bu karxanalarda qiymətli zərli və ipək parçalar istehsal edilir. Bunlar şəhərin ticarəti üçün xeyli əlverişli idi [10].

XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində toxuculuq daha sürətlə inkişaf edir. Rəb-i Rəşidi və Şam Qazan toxuculuq karxanalarında gözəl, zərif ipək və pambıq parçalar toxunurdu. Hətta Rəb-i Rəşididə ipək toxuculuq emalatxanalarında işləmək üçün Antakiyядən 50, Kiprdən 20 nəfər ipək toxuyan sənətkar Təbrizə gətirilmişdi [11]. Rəb-i Rəşididə işləyən qullara Təbrizdə hazırlanmış köynək, çuxa, örtük və baş örpəyi verilirdi [12].

Elxani hökmdarlarının Təbrizdə qiymətli parça və paltardan ibarət xəzinələri var idi. Onlar çox vaxt qiymətli hədiyyələr sırasında paltar da təqdim edirdilər. Belə qiymətli paltarların əksəriyyəti Təbriz sənətkarları tərəfindən

hazırlanırdı. Qazan xanın hakimiyyəti dövründə Təbrizdəki paltar toxunan və ya tikilən karxanalarda xeyli paltar istehsal olunurdu [13]. 10-15 gün ərzində Qazan xan 20 min dəst paltar hədiyyə vermişdi [14]. Rəşidəddin yazır: «Elə gün olmur ki, Qazan xan xəzinədən 200-300 dəst paltar hədiyyə verməmiş olsun» [15]. Paltarlar o qədər qiymətli idi ki, hətta xəzinədə onların hər birini möhürləyirdilər ki, heç kəs dəyişə bilməsin [16].

Rəşidəddin oğlu Məcdəddinə yazdığı məktubda qışda Hindistana hücum ediləcəyi ilə əlaqədar olaraq Təbriz sənətkarlarından qəzildən toxunmuş 200 top parça, paltarlıq üçün 200 top yun parça, keçi tükündən hazırlanmış 300 ədəd belbağı, 200 ədəd baş örpəyi, iki min arşın müxtəlif rəngli parça, yun arşın adı qumaş, min ədəd gödək yun paltar, iki min cüt tumac çəkmə, samur dərisindən hazırlanmış iki min ədəd yaxalıq, kürk astarlığı üçün yüz top xəz, yüz top vaşaq dərisi, iki min top səncab dərisi, iki yüz top qırmızı tülkü dərisi, min dəst paltar alıb göndərilməsini tələb etmişdi [17].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən məlum olur ki, Təbrizdə təkə ipək, yun və pambıq parça deyil, eyni zamanda müxtəlif heyvanların dərisindən xəz hazırlanırdı... Təkə Təbrizdə deyil, onun ətraf nahiyələrində, o cümlədən Təsuc və Şəbistərdə əhalinin əksəriyyəti ipək ipliklərdən parçalar və xalça toxumaqla məşğul idi [18].

Qeyd etməliyik ki, Təbriz toxucu sənətkarların adlarına mənbələrdə nadir hallarda rast gəlirik. «Səfvət-üs-səfa» əsərində təbrizli şalbac (şal toxuyan - S. O.) ustad Pir Əlinin və XV əsrin əvvəllərində təbrizli Bəhaəddin culağın (toxucu) adları qeyd edilmişdir [19].

Təbrizdə xeyli silahqayırma karxanaları var idi. Bunların bir hissəsi iri feodalların, ilxanların, digər hissəsi isə sənətkarların özlərinə məxsus idi. Silahqayırma işi Təbrizdə qədimdən rəvac tapmışdı. Oktay Qaan dövründə Təbrizdə hazırlanmış silahlar digər ölkələrə belə ixrac olunurdu [20]. Xondəmir hələ Hülaku xan dövründə Təbrizdə silahqayırma sənətkarların vəziyyətini belə təsvir etmişdi: «Sənətkarlar vəzir Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyninin yanına gedərək hazırlayıb xəzinəyə təhvil verdikləri silah mütabilində 500 tümən tələb edirlər. Xacə Şəmsəddin soruşur: - Sizin Təbrizdə nə qədər əmlak və malınız vardır?.. Cavabında deyirlər ki, bizim heç bir şeyimiz yoxdur. Şəmsəddin Cüveyni yenidən sual verir: -Sizin Təbrizdə eviniz varmı? Sənətkarlar deyirlər ki, - Bəli, kiçik bir daxmamız vardır. Şəmsəddin yenidən soruşur: - Sizin hər birinizin evinə 500 tümən tökülsə oraya sığışar?.. Sənətkarlar deyirlər ki, sığışmaz. Xacə Şəmsəddin cavabında deyir: - Bir halda ki evinizə 500 tümən pul sığışmaz, necə inanmaq olar ki, sizin hərəniz 500 tümənlik silah qayırma dövlətə satmışsınız? Nəhayət, onlar hazırlayıb xəzinəyə təhvil verdikləri. Silahlar müqabilində çox cüzi pul ala bilirlər» [21].

Bu fakt iki cəhətdən maraqlıdır. Birincisi, Təbrizdə silahqayırma sənətinin nə dərəcədə inkişaf etdiyini, digər tərəfdən, sənətkarların ağır güzəran keçirdiyini və şiddətli istismara məruz qaldığını göstərir.

Qazan xan dövründə qoşunun silaha tələbatını nəzərə alaraq silahqayırma sənətinə xüsusi diqqət verilirdi. Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də ox, kaman, qılınc və s. silah növü istehsal edən sənətkarlardan əlavə xüsusi saraya məxsus silahqayırma karxanaları [22] da var idi. Karxanalarda əsasən müharibələrdə əsir alınmış sənətkarlar işləyirdilər. Qazan xana qədər həmin silah karxanalarına dövlət tərəfindən həvalə olunan pul ayrı-ayrı dövlət məmurları tərəfindən mənimsənildiyi üçün əsir sənətkarlarda maddi maraq yox idi. Onlar çox az silah istehsal edirdilər. Qazan xan əsir sənətkarları maraqlandırmaq üçün silah karxanalarına dövlət tərəfindən həvalə olunan pulun xərclənməsi üzərində ciddi nəzarət qoydu və bir sıra inandığı əmirləri bu işə cəlb etdi. Həmin tədbirlər nəticəsində ildə dövlətə 10 min dəst mükəmməl silah hazırlanıb təhvil verildi. Halbuki həmin tədbir həyata keçməmişdən qabaq heç kəs 2 min dəst silah görməmişdi [23].

Maraqlıdır ki, Təbriz sənətkarları monqolların işlətdiyi ayrı-ayrı silah növlərini də düzəltməyi öyrənmişdilər. Digər tərəfdən, azad sənətkarların istehsal etdiyi silahlar əsirlərin hazırladığı silah növünə nisbətən yüksək keyfiyyətli olurdu. Bazarda azad sənətkarlar tərəfindən istehsal olunan silahların miqdarı da artmışdı. Vəziyyəti belə görən Qazan xan əmr etmişdi ki, alınacaq silahın pulu qoşunun özünə verilsin və onlar istədikləri silahı azad sənətkarlardan ala bilsinlər [24].

Bu dövrdə səyyar sənətkarlar da var idi. Onlar qoşunla hərəkət edir, tələb olunan silah və döyüş ləvazimatını hazırlayırdılar. Məsələn, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin 23 minlik qoşunu tərkibində dərzi və çəkməçilərlə yanaşı, dəmirçilər, ox, kaman, qılınc düzəldən sənətkarlar da var idi [25].

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də saxsı qablar hazırlanırdı. Üzərində rəngli həndəsi naxışlar, bitki və bəzən də insan surəti təsvir edilən qabların istehsalı getdikcə artırdı.

Monqolların yürüşü dövründə saxsı qablar istehsal edən bir sıra mərkəzlərin dağılıb xarabazarlığa çevrilməsinə baxmayaraq, bu sahədə yeni sənətkarlıq mərkəzi olan Təbriz və Sultaniyyə kimi şəhərlər mühüm rol oynayırdı. Saxsı qablar hazırlamaq işi o qədər inkişaf etmişdi ki, Əbülqasım Kaşani h. 700 (1300-1301)-cü ildə Tacəddin Əlişah Cilanı üçün Təbrizdə saxsı və kaşı qablar hazırlamaq texnologiyası haqqında əsər yazmışdı. [26]. Təbrizdə məişətdə işlənən kuzə, kasa, su bardağı və s. hazırlanırdı. Liqvanın saxsı qabları Təbriz bazarında məşhur idi.

Təbrizdə hazırlanan sandıqlara İrənin bir sıra şəhərlərində tələbat var idi. Əmir Şəmsəddin Təbrizdə vəfat edir. Onun cənazəsini Yəzdə aparırlar. Arvadı (Rəşidəddin Fəzlullahın bacısı – S. O.) onun türbəsi üçün sandıq

qayıрмаğı məhz təbrizli sənətkarlara sifariş edir. Həmin sandıq abnus və fil sümüyündən hazırlanıb Yəzdə göndərilir. Hətta həmin məqbərənin cənubunda qoyulacaq mehrab da Təbrizdə mərmər daşından hazırlanmışdı [27].

Təbrizdə hər bir sənət üzrə sənətkarlar rastası mövcud idi. Burada misgərlər, zərgərlər, nalqayıranlar, sərraclər, çəkməçilər, dülgərlər, qalayçılar, xarratlar, dəmirçilər, dərzilər, boyaqçılar, dabbaqlar, müxtəlif növ məişət əşyaları düzəldən sənətkarlar çalışırdılar. Mənbələrdə də hər bir sənət üzrə adlanan bazarların adlarına (məsələn, nəl-sazan (nal qayıranlar), misgərlər, sərraclər, zərgərlər və s.) rast gəlmək olur. İbn Bəttutə bu barədə yazır: «Mənim dünyanın bütün şəhərlərində gördüyüm bazarlardan ən yaxşısı Təbriz bazarı idi. Bu bazarda əsnaf və sənətkarların xüsusi yerləri var idi...» [28].

Şəhristan-i-Rəşididə kağızqayıma karxanası var idi [29]. Mahir Təbriz sənətkarları o qədər şöhrət tapmışlar ki, hətta çox vaxt onları ayrı-ayrı hökmdarlar başqa şəhərlərə və ölkələrə aparıb istifadə edirdilər. Məsələn, Ulcaytu Sultan Məhəmməd (1304-1316) Sultaniyyəni bərpa etdirdikdən sonra Təbrizdən xeyli sənətkarları oraya aparırdı. 1386-cı ildə Teymur Təbrizi işğal edərkən oranın məşhur sənətkarlarının bir hissəsini ailələrilə birlikdə Səmərqəndə köçürmüşdü [30].

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də sənətkarlar öz sənət sahələri üzrə müəyyən təşkilatda birləşirdilər. Bu təşkilat vasitəsilə onlar arasında mənafə birliyi yaranırdı. Mənbələrdə əxi təşkilatının fəaliyyəti barədə konkret materiala rast gəlməsək də, Təbrizdə əxi təşkilatının üzvü olmuş və adlarının qarşısında əxi sözü qalmış bir sıra şəxsiyyətlərə (Əxi Şəhabəddin Təbrizi, Əxi Əli, Əxi Mir, Ağa Əxi, Əxi Zahid, Səidağa Əxi, Əxi Balə, Əxi Rza, Əxi Əhmədaşı və b.) təsadüf olunur [31].

Dini-ictimai və siyasi təşkilat olan əxi təşkilatı [32] Təbrizdə xeyli qüvvətli idi. Bu barədə lazımi məlumat olmasa da «ovzan», «əsnafə möhtərifə», «sənnə», terminlərinə mənbələrdə rast gəlmək mümkündür. Bu da həmin adlar altında eyni sənətkarların sənət növünə uyğun olaraq bir yerdə və ya rasta bazarda işləməsini göstərir. Məhz bu şərait və sənətkarların hüquqi mənafeyi onların təşkilatda birləşməsini sürətləndirirdi.

Mirxond, Teymurun Təbrizdən Səmərqəndə apardığı sənətkarları «sənnə» və «möhtərifə», Şərəfəddin Yəzdi «əsnaf... pişəkaran», Xondəmir «möhtərifət», Mirxond «əhli-herfə» adlandırmışlar [33]. «Əsnaf» sözü zümrə, təbəqə mənasında da işlənmişdir. Deməli, biz ««əsnafə-möhtərifə» dedikdə sənətkarlar zümrəsini nəzərdə tutmalıyıq. Əsnaf əvəzinə bəzən mənbələrdə cəməət də yazılır. Keyxatunun hakimiyyəti dövründə kağız pul (çav) buraxılması ortaya çıxarkən onun əmrilə «zərgər və zərduz camaatına» əmr olunmuşdu ki, hər il çavxanadan onlara müəyyən məbləğ verilsin ki, daha bu sənətlə məşğul olmasınlar [34].

Beləliklə, XIII-XV əsrlərdə Təbrizdə sənətkarlıq bəhsinə yekun vurarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu dövrdə sənətkarlar iki qrupa bölünürdü. Dövlətə və ayrı-ayrı feodal əyanlarına məxsus karxanalarda işləyən sənətkarlarla özlərinin xüsusi karxanalarında işləyən sənətkarlar ictimai mövqelərinə görə fərqlənirdilər. Dövlət və feodal karxanalarında işləyən sənətkarlar daha artıq istismara məruz qalırdılar. Bir qisim sənətkarlar, o cümlədən bənnalar, dülgərlər, daşyonanlar, xarratlar isə xüsusi və ictimai binaların tikilməsində çalışırdılar. Bir sözlə, əsir sənətkarlarla, azad sənətkarlar arasında hüquqi cəhətdən xeyli fərq var. Azad sənətkarların bir hissəsi çalışdıqları sənət sahəsi ilə yanaşı, bağçılıq və təsərrüfat işi ilə də məşğul olurdular. Məsələn, Təbrizdə sənətkar Məhəmmədin bağı, Papaqtikənlər bağı, Nəccar Məhəmmədin torpağı, Kaman düzəldənlər kəhrizinin mövcud olması [35] fikrimizi təsdiq edə bilər.

Sənətkarların çox olmasına baxmayaraq, sənətkar əməyinə böyük ehtiyac duyulurdu. Buna görə də Rəşidəddin ixtiyarında olan qulların uşaqlarına müxtəlif sənət, o cümlədən zərgərlik, memarlıq, rəssamlıq və s. öyrədilməsini tövsiyə etmişdi [36].

XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə sənətkarlıq xeyli inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Təbrizdə istehsal olunan mallar təkcə Azərbaycan və İranda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə, Orta Asiyada və Avropa ölkələrində şöhrət qazanmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənətkarların öz içərisində də təbəqələşmə gedirdi. Onların bir hissəsi varlanıb feodala çevrilirdi. Məsələn, Əxi qəssab bir vaxt özü qəssablıq etdiyi halda, sonralar Təbriz tamğaçısı, yəni istismar edənlər sinfinə daxil olmuşdu. Əxi təşkilatının özündə də təbəqələşmə getmiş, onun üzvlərinin bir hissəsi varlanaraq feodala çevrilmişdi.

Təbrizdə sənətkarlığın inkişafı daxili tələbatın artması və xarici ticarətin inkişafı ilə əlaqədar idi. Təbriz Şərq ilə Qərbin ticarət mərkəzini birləşdirən beynəlxalq karvan yolu üzərində yerləşdiyi üçün siyasi sabitlik, əmin-amanlıq, ticarət yollarının təhlükəsizliyi bərqərar olduqda və vergilərin miqdarı normal hala düşdükdə sənətkarlıq inkişaf edirdi.

Ticarət.

XIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanın xarici siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşmişdi. Cəlaləddin Xarəzmşahın, sonra isə monqolların Azərbaycana hücumu ölkənin iqtisadi həyatını bərbad hala salmışdı. Bir sıra şəhərlər tamamilə dağılmışdı. Ticarət karvan yolları təhlükəli vəziyyətə düşmüşdü. Həmdullah Qəzvinli monqolların hücumu dövründə böyük dağıntılar və kütləvi qırğınlar olduğunu yazır [37]. Mövcud olan rəqəmlər də bu faktı təsdiq edir. Səlcuqlar və Atabəylər dövründə Cənubi Azərbaycanın illik vergi

gəliri 2 min tümən olduğu halda, 1340-cı ildə 209 tümənə enmişdi. Atabəylərin hakimiyyəti dövründə ildə Arrandan 300 tümən, 1340-cı ildə isə 30 tümən 3 min dinar, yəni 10 dəfə az vergi toplanmışdı. Şirvanın mədaxili 100 tüməndən 11 tümənə enmiş, yəni təqribən 9 dəfə azalmışdı [38].

Şübhəsiz, belə bir vəziyyət Təbriz şəhərinin də iqtisadi həyatına ağır təsir göstərmişdi. Sultan Cəlaləddin Xarəzmşahın hakimiyyəti dövründə ticarət yolları daha təhlükəli vəziyyətə düşmüşdü. Tacirlərin gediş-gəlişi kəsilmişdi. H. 624 (1226-27)-cü il hadisələrindən bəhs edən ibn-əl-Əsir yazır: «İvaiyyə türkmən tayfa başçıları Xoy əhalisindən xərac aldıqdan sonra... Təbriz ətrafında ticarət karvanını qarət edib, onların çoxlu pul və parçalarını talam etmişdilər. Əzrumdan qoyun alıb Təbrizə aparən tacirlərin qarşısını kəsib, 20 min başdan ibarət qoyunlarını almışdılar. Tacirlərdən qəsb olunmuş saysız-hesabsız qənimətlər içərisində çoxlu arşın malı var idi ki, bunların bir qismi hələ də açılmamış taylarda dururdu» [39]. Hətta vəzirlərin özləri də qarətlə məşğul olurdular. Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülk Şamdan Azərbaycana gəlmiş 70 nəfərdən ibarət İsmaililərin ticarət karvanını qarət etdirib, özlərini öldürtdürmüşdü [40]. Belə bir soyğunçuluq ticarətin inkişafına ağır zərbə vururdu: İş o yerə çatmışdı ki, Təbrizin illik gəliri Sultan Cəlaləddinin atlarının yem puluna belə çatmırdı. Təbrizdə olan xassə torpaq və əmlakdan heç bir gəlir mümkün deyildi. Xoy şəhəri kimi Təbriz də xarabalığa çevrilmişdi. Nəsvi sözünə davam edərək yazır ki, ağır və fəlakətli vəziyyət yaranmışdı. Halbuki əvvəllər yalnız Kuzekonən qəsəbəsi xəzinəyə daha çox gəlir verirdi [41].

İbn əl-Əsir XII əsrlə XIII əsrin 20-ci illərini müqayisə edərək yazırdı ki, Atabəy Cahan Pəhləvan (1172-1186) və ondan qabaqkı hökmdarlar dövründə Azərbaycan və Arranın mal-dövləti və əhalisi çox idi... Sultan Cəlaləddinin dövründə isə bu vilayətlər xarabalığa çevrildi [42].

Mənqollar üç dəfə Təbrizə hücum etdilər. Təbrizlilər onlara hədiyyələr verməklə şəhərin talan edilməsinin qarşısını aldılar [43]. Bu vəziyyət digər şəhərlərə nisbətən Təbrizin abad qalmasına səbəb oldusa da, onun daxili və xarici ticarətinə ağır zərbə endirdi. Çünki digər şəhərlərlə iqtisadi əlaqəyə girmədən heç bir şəhər daxili və xarici ticarətini inkişaf etdirə bilməz. Elxani hökmdarları ilə Qızıl Orda xanları arasında gedən ardıcıl vuruşmalar da ticarət yollarının bərhad hala düşməsinə səbəb olmuşdu. Hülakü xanın hakimiyyəti dövründə Təbriz ilə Marağada Qızıl Orda hökmdarı Bərəkə oğlunun (1256-1266) adamları istədikləri kimi hərəkət edirdilər. Bərəkə oğlunun Təbrizdəki ticarət nümayəndələri (ortaqa) oradakı mühüm ticarət sahələrini öz əllrinə keçirmişdilər. Onlar ticarətdə şərik olmaq üçün yerli Təbriz tacirlərinə böyük məbləğdə pul vermişdilər. 1264-cü ildə həmin ortaqlar cəzalandırılır, onların malları və verdikləri borc pullar isə Təbriz tacirlərinə qalır. Bərəkə oğul da həmin ildə Təbrizdən Qızıl Orda ölkəsinə mal aparıb

satan tacirləri öldürtdürür. Beləliklə, Təbrizin daxili və xarici ticarətinə ağır zərbə endirilir. Yalnız Keyxatunun (1291-1295) hakimiyyəti dövründə Elxanilər ilə Qızıl Orda şəhərləri arasında ticarət münasibətləri müvəqqəti də olsa qaydaya düşür. Vəssaf həmin dövrdə Arran ərazisində çoxlu miqdarda ticarət karvanı keçməsindən bəhs edərək yazır: «Arabaların, qulların, at və qoyunların çoxluğundan Arran ərazisi təlatümə gəlmişdi. Bir müddət fasilədən sonra yenə də tacirlər zərif mallar satmağa başladılar» [44].

Keyxatunun hakimiyyəti dövrünə qədər ölkədə ticarət tənəzzül dövrü keçirirdi. Başqa karvan yollarında da ticarətin vəziyyəti ağır idi. Hələ Arğunun hakimiyyəti dövründə (1286-1291) Kenuya tacirləri ona müraciət edərək ticarət yollarının qaydaya salınmasını və İran körfəzində liman düzəldilməsini xahiş etmişdilər [45].

Təbriz sənətkarlarının hazırladıqları malların dövlət tərəfindən bazar qiymətindən aşağı qiymətə alınması da ticarətə ağır zərbə endirirdi. Bundan əlavə müxtəlif adlar altında alınan vergilər: tamğa [46], bac və sair ticarətin və sənətkarlığın inkişafına maneçilik törədirdi. Hələ Abaqa xan dövründə (1265-1282) ayrı-ayrı şəhərlərdə tamğaçı təyin edilir, sənətkar və tacirlərdən tamğa vergisi alırdılar. Həmin dövrdə Əmir Əli Təbriz tamğaçısı təyin olunmuşdu [47]. Bundan əlavə, Təbriz şəhəni Narduy Axtaçı sənətkar və tacirlərdən zorla vergi alırdı [48].

H. 641 (1243-44)-ci ildə Mankfulad Təbriz sənətkarları üzərində basmaq [49] təyin edilmişdi. Sənətkarlardan alınan verginin miqdarı o qədər çox idi ki, onlar vergi verməkdən imtina edirdilər [50]. H. 642 (1244-45)-ci ildə Şərəfəddin Xarəzmi vergi toplamaq üçün Təbrizə göndərilmişdi. O, Bəqayayə-mal (keçmişdən qalan vergilər) ad ilə əhalidən zorla vergi tələb edirdi. Cəmaləddin Əli Təfresşi ona müavin (nəyib) təyin olunmuşdu. Onlar əhaliyə zülm etməkdə əlbir idilər. Cüveyni yazır ki, Şərəfəddin Təbrizə getdikdən sonra ötən illərin hesabına əhali üzərinə çoxlu vergi qoydu. Xondəmir qeyd edir ki, nəticədə Təbriz və bir sıra digər şəhərlərin əhalisinin vəziyyəti xeyli ağırlaşdı [51]. Şərəfəddin Xarəzmi və Cəmaləddin Əlinin Təbriz əhalisinə zülmü barədə dövrün şairi Zəccaci bir beyt şer yazmışdır. Sonuncu beytinin tərcüməsi belədir:

Bir adam göyə də uçsa, səndən canını qurtara bilməz [52].

Cüveyni Mankfuladın Təbriz əhalisinə zülmünü belə təsvir edirdi. «Təbriz müsəlmanları, hətta rəis, şeyx, varlı, yoxsul, cavan və qocalar üzərində həddən artıq vergi qoyulmuşdu. Şəri baxımdan dul qadın və yetim uşaqlardan vergi alınması nəhy (qadağan) edildiyi halda, onlardan da vergi alınırdı. Şəhərdə qadın və yetim uşaqların, məzlum və yoxsulların ah-naləsi göylərə ucalırdı. Hər küçədə işgəncə, hər evdə yad bir adam-vergi yığan məmur var idi. Aman və möhlət vermədən onlardan qızıl tələb edirdilər. Qardaş-qardaşın, ata-oğulun dərini çəkə bilmirdi». Nəhayət, Əmir Arqunun əmrilə h. 647 (1249-

50)-ci ildə Mankfulad Təbrizdən geri çağrılır [53]. Bundan əlavə, bac, dəllal haqqı, qapan pulu, daruğəki, şəhnəgi (şəhnə pulu) və sair adda müəyyən pul alınır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz amillər ticarətin inkişafına mane olurdu. Lakin bununla yanaşı, bir sıra daxili və xarici amillər nəticəsində 1229-1295-ci illər arasında ticarətin vəziyyəti eyni səviyyədə olmamışdır. Akad. Ə. Ə. Əlizadə haqlı olaraq bu dövrü iki mərhələyə bölmüşdü [54]. Birinci mərhələ 1229-1258, ikinci mərhələ isə 1258-1295-ci illəri əhatə edirdi. Bu mərhələlər eynilə Təbrizin iqtisadi həyatı ilə də uyğun gəlir. Çünki Təbrizin inkişafı bilavasitə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar idi.

Birinci mərhələ Təbrizin iqtisadi vəziyyətində, o cümlədən ticarət sahəsində tənəzzül mərhələsi olduğu halda, ikinci mərhələ onun iqtisadi həyatında nisbətən dirçəlmə dövrü olmuşdur. Bunun əsas səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) monqolların yürüşü zamanı Azərbaycanın bir sıra şəhərləri dağıldığı halda, Təbriz dağıntıya məruz qalmamışdı;

2) 1258-ci ildə Bağdad Hülakü xan tərəfindən dağılıqdan sonra Təbrizin beynəlxalq ticarət əhəmiyyəti xeyli artmışdı. Vaxtilə Bağdad beynəlxalq ticarət sahəsində birinci yer tutduğu halda, 1258-ci ildən sonra Təbriz belə bir mövqe tutur. V. Heydin yazdığı kimi, məhz bu dövrdən Təbriz Azərbaycanda ticarət mərkəzinə çevrilir [55];

3) 1265-ci ildə Təbriz qərbdə Misir, şərqdə Amu-Dəryaya qədər uzanan Hülakülər dövlətinin paytaxtı elan edilmişdi.

Abaqa xanın Təbrizi dövlətin paytaxtı elan etməsi şəhərin həyatında əsaslı dönüş nöqtəsi oldu. Bir sözlə, Təbriz Elxanilər dövlətinin iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilmişdi.

Bütün əyalətlərin və vilayətlərin mədaxili Elxani xəzinəsinə tökülürdü. Abaqa xanın hökmranlıq etdiyi ərazinin monqol imperatorluğunun əsaslı bir hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alsaq, Təbriz monqol imperatorluğunun qərbində böyük Xan Kibulay tərəfindən paytaxta qədər yüksəldilən Pekin şəhəri ilə eyni mühüm rol oynayırdı [66]. Abaqa xanın hakimiyyəti dövründən Əbu Səidin (1316-1335) hakimiyyətinin ilk illərinə qədər Təbriz iqtisadi və mədəni həyatın ən parlaq dövrünü keçirmişdir. Həmin müddətdə Təbriz Hindistan, Misir elçilərinin, Avropa krallarının, Bizans imperatorluğunun, həmçinin papanın göndərdiyi nümayəndələrin diqqətini özünə cəlb etmişdi [57]. Təbriz Yaxın və Orta Şərq nümayəndələrinin [58] habelə Kenuya və Venetsiya tacirlərinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdi;

4) Mühüm ticarət yolları üzərində yerləşməsi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı, əhalinin əksəriyyətinin sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olması Təbrizin əhəmiyyətli bir şəhərə çevrilməsinə zəmin yaratmışdı. Təbriz yalnız Azərbaycanda deyil, hətta Elxanilərin hökmranlıq etdiyi ərazidə ən yaxşı,

böyük sənətkarlıq və ticarət şəhəri idi. Ticarət karvan yolu bu şəhərdən keçirdi. Vəssaf onu Kiçik Micir adlandırmışdı [59]. 1294-95-ci illərdə Təbrizdə olmuş venetsiyalı Marko Polonun qeydləri də fikrimizi təsdiq edir.

O yazır: «Təbriz əhalisinin əksəriyyəti sənətkarlıq və ticarətlə məşğuldur. Şəhərin ticarət mövqeyi o qədər yaxşıdır ki, hər tərəfdən - Hindistandan, Bağdaddan, Mosuldan, Hormuzdan bir çox tacirlər alver üçün buraya gəlirlər. Təbrizdə qiymətli daşlar, əla növ mirvarilər əldə etmək olar. Xaricilərlə alver edən tacirlər orada tez varlanırlar» [60].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın digər şəhərləri iqtisadi cəhətdən xeyli tənəzzül dövrü keçirdiyi halda, Təbrizdə nisbətən canlanma olmuşdur. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, Keyxatu dövründə (1291-95) Təbriz və onun ətraf mahalından ildə 80 түмән tamğadan gəlir əldə edilmişdi [61]. Bununla birlikdə, ölkə daxilində baş verən böhranlar Təbrizin də ticarətində çətinliklər yaradırdı. Bundan əlavə Keyxatu dövründə Elxanilər dövlətinin saray xərcləri həddən artıq idi. Ayrı-ayrı dövlət məmurlarının israfçılıq və rüşvətxorluğu hesabına xəzinə boşalmış [62], Azərbaycanın bir sıra şəhərləri dağılmışdı. Buna görə də şəhərlərin bəzisindən lazımi qədər mədaxil götürmək mümkün olmadığı üçün əsas ağırlıq Təbrizin üzərinə düşmüşdü. Ölkədə Keyxatunun xüsusi yarlığı (fərmanı) əsasında qızıl və gümüş alveri dayandırılır. Şah və saray əyanlarının ehtiyaclarından başqa digər şəxslərə zərli parça toxumaq qadağan edilir.

Qızıl və gümüşdən müxtəlif əşya hazırlanmasının qarşısı alınır. 1294-cü ilin sentyabr ayında qızıl və gümüş sikkə əvəzinə «çav» adlanan kağız pul buraxılır [63]. Lakin sənətkar və tacirlərin etirazı "nəticəsində həmin tədbir ləğv olunur.

İmperiya daxilində «çav» işlənməsi haqqında verilmiş fərmana qarşı Təbriz sənətkar və tacirlərinin etirazı (bir neçə gün karxana və dükanların bağlanması, əhalinin bir hissəsinin şəhəri tərk etməsi, kağız pulun tədavüldə qəbul edilməməsi nəticəsində ləğv olunması Təbrizin Elxani dövləti üçün nə qədər mühüm iqtisadi rol oynadığını göstərir. Bunu aşağıdakı rəqəmlər də sübut edir. Keyxatu dövründə toplanan 800 түмән məbləğində illik gəlirin 80 түмəni təkcə Təbriz və onun ətraf nahiyələrindən əldə olunurdu [64]. Keyxatu Təbrizdən əldə edilən mədaxil hesabına xassələr həvalə verir və borclarını ödəyirdi [65].

Abaqa xan və Arqun dövründə olduğu kimi, Keyxatunun hakimiyyəti dövründə də Təbriz tamğası iltizama verilmişdi.

Keyxatu iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün xarici ticarəti inkişaf etdirmək qayğısına qalırdı. O, hətta «çav» tədbirini həyata keçirdiyi dövrdə fərman vermişdi ki, Fars körfəzi vasitəsilə ticarət məqsədilə İrana və

Azərbaycana gələn əcnəbi tacirlərdən kağız pulları alıb, əvəzində xəzinədən qızıl versinlər [66].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, 1258-1295-ci illərdə Təbriz sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi təkcə Azərbaycan və İranda deyil, Elxanilərin hökmranlıq etdikləri ərazidə ən böyük və yaxşı şəhər sayılırdı. Digər tərəfdən, Qazan xan (1295-1304) islahatına qədər Təbrizdə iqtisadi inkişaf üçün zəmin mövcud idi. Təbrizin iqtisadi cəhətdən yüksəlməsini yalnız Qazan xanın islahatı ilə əlaqələndirmək düzgün deyildir. Lakin bununla bərabər, Təbrizin iqtisadi inkişafında Qazan xanın islahatının rolunu tamamilə inkar etmək olmaz.

Qazan xan sənətkar və tacirlərin vəziyyətini müəyyən dərəcədə yüngülləşdirmək məqsədilə bir sıra şəhərlərdə tamğa vergisinin ləğvi haqqında sərəncam verdi. O, 1301-ci ildə Təbriz əhalisini bir sıra vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad etdi [67]. Mükəlləfiyyətlər və vergi toplanılması qaydaya salındı. Vəssafın yazdığı kimi, Qazan xanın hakimiyyəti ərəfəsində müxtəlif adlar altında rəiyyətdən alınan vergilər nəticəsində əhali çox yoxsullaşmışdı [68].

Qazan xanın fərmanı ilə çəki və ölçü vahidlərinin Təbriz çəki və ölçü vahidi əsasında tarazlaşdırılması Təbrizin o dövrdə sənətkarlıq və ticarət sahəsində bir iqtisadi mərkəz kimi nə dərəcədə mühüm rol oynadığını əks etdirir. Zərb olunmuş sikkələrin əyarı müəyyənləşdirilir, ticarət karvan yolları qaydaya salınır [69].

Qazan xan Elxanilər dövlətinin paytaxtı kimi Təbrizin genişlənməsi və abadlığı üçün xeyli səy göstərirdi. Təbrizə gələn tacirlərə əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə şəhərin hər bir darvazasında karvansara, bazar və hamam tikdirmişdi. Onun Təbriz şəhərinin ətrafına çəkdiyi hasarda beş darvaza inşa edilmişdi. Rəşidəddin yazır ki, bu darvazaların hər birinin yanında çaharbazar, böyük karvansara, hamam tikilmişdi. Karvanla gəlmiş tacirlər həmin karvansaralarda qalır, mallarını tamğaçı yoxladıqdan sonra müəyyən olunmuş qaydada onlardan tamğa alınır. Tacirlər darvaza yaxınlığındakı hamama gedib yuyunduqdan sonra şəhərə daxil ola bilərdilər. Görülən bu tədbirlər bir tərəfdən ticarət karvanından şəhərə daxil olarkən vaxtında tamğa vergisinin alınması işini asanlaşdırır, digər tərəfdən isə şəhərdə müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını alırdı. Bu da Təbrizdə əhalinin sıxlığı ilə əlaqədar idi. Ümumiyyətlə, Kiçik Asiya və Avropadan Şam-Qazan vasitəsilə Təbrizə daxil olan tacirlərdən tamğa vergisi toplamaq üçün min nəfər tamğaçı təyin edilmişdi [70].

Vəssaf özünün «Tarix-i Vəssaf» adlı əsərində Rəşidəddinin vergi, mükəlləfiyyət və cərimələrin növü, həmçinin miqdarını təyin etmək üçün «Dəstur əl-məmləkət» adlı qanunnamə tərtib etməsi haqqında belə yazır: «Rəşidəddin xərac, qopçur, şah və rəiyyətin əmlakı, çaparxanaların qaydaya

salınması, tikinti işlərinin genişləndirilməsi, şəhər və kəndlərin abadlaşdırılması, sikkə pul vahidinin qaydaya salınması, xəzinəyə daxil olunacaq vergilərin vaxtında toplanılması barədə uzun bir fərman yazdı. Onun surətini ölkənin müxtəlif yerlərinə göndərdi» [71]. Buradan məlum olur ki, «Dostur əl-məmləkət» adlı qanunnamədə ölkənin iqtisadi-sosial həyatına dair qayda-qanundan bəhs edilmişdir.

Tarixi məxəzlərin verdiyi məlumatlara görə Təbrizdə bir neçə bazar olmuşdur. Ayrı-ayrı şəhər və nahiyələrdən gətirilən mallar üçün «Xan» adlanan xüsusi karvansara-bazar var idi. Dizmardan Təbrizə daxil edilib satılan mal üçün «Xəşab» adlı ayrıca xan var idi. Rəşidəddin yazır ki, bu xan çox zəngin idi [72]. Təbrizin hər bir məhəlləsində də kiçik məhəllə-bazarı fəaliyyət göstərirdi. Ona «bazarçə» (kiçik bazar) deyilirdi. Novbər məhəllə bazarçasını qeyd etmək olar [73]. Rəbi Rəşidinin özündə 24 karvansara, 1500 dükən, «Bazare-şəhristanə-Rəşidi» adlanan böyük bazar, zərrabxana, ipək parça, boyaqçılıq və kağız hazırlayan karxana var idi [74]. Elxanilər dövründə tikilmiş karvansaralardan biri Təbrizin yaxınlığında «hülakü karvansarası» adı ilə məşhur olmuşdur [75].

Təbrizdə ticarətin inkişafı üçün mühüm amillərdən biri də onun baş ticarət karvan yolu (şəhrah) üzərində yerləşməsi idi. XIV əsrin əvvəllərində Təbriz ticarət yolu Sivas – Ərzincan - Ərzrum karvan yollarını birləşdirirdi. Dünya əhəmiyyətli bu ticarət yolunun əsas qovşaq nöqtəsi Ərzrum idi. Trabzon – Ərzrum - Ayaş Təbriz- karvan yolu ilə birləşirdi. Bu yol həm də Ermənistanın qədim şəhəri Artaz vasitəsilə Xoya, oradan da Təbrizə keçirdi. Xoydan Təbrizə iki yol var idi. Birincisi, Mərənd –Sofiyən - Təbriz, ikincisi, Təsuc vasitəsilə Urmiya gölünün şərq sahilindən keçərək Təbrizə gedirdi. İ. P. Petruşevski orta əsr tarixçisi Həmdulla Qəzviniyə əsaslanaraq Mərənd – Xoy – Ərciş – Mələscird - Xunəs - Ərzincan - Sivas yolunu magistral yol adlandırmışdır [76].

XIV əsrin əvvəllərində Təbriz Azərbaycanın digər şəhərləri və xarici ölkələrlə dörd tərəfdən ticarət karvan yolu ilə birləşirdi. Təbriz şəhəri beynəlxalq dünya ticarətinin keçid qapısı olmaqla bərabər, özü də bu ticarətdə fəal iştirak edirdi.

Bu dövrdə şimal yolu Təbrizdən Araz kənarilə Ərdəbil - Biləsuvar – Mahmudabad – Şamaxı - Dərbənd, digər qolu isə Araz çayından keçdikdən sonra Lənkəran -Bərdə - Gəncə - Şəmkur - Tiflis idi. Bu yolun başqa bir qolu Bərdə - Dərbənd olub, oradan da şimala gedirdi [77]. Əsas qərb yolu və onun məsafələri haqqında venetsiyalı diplomat İosafat Barbaro dəqiq məlumat vermişdir [78].

Sultan Əbu Səidin hakimiyyəti dövründə Fars körfəzində liman yaradılması barədə avropalıların xahişi göstərir ki, XIV-XV əsrlərdə İranın cənubu vasitəsilə ticarət karvan yolu Təbrizlə birləşirdi [79].

Cənub və şərq yolları da əsasən Təbrizdən başlayırdı. Sultaniyyə - Zəncan - Təbriz yolu Azərbaycanı Kiçik Asiya və Avropa ölkələri ilə birləşdirirdi. Azərbaycanla Orta Asiya arasındakı karvan yolu da əsasən Təbrizdən keçirdi. Həmin yol Amu-Dəryaya (Ceyhun çayına) qədər uzanırdı [80].

Alman alimi Bertold Şpuler yazır ki, Qazan xan karvan yollarında təhlükəsizlik yaratsa da, ticarətin inkişafı üçün o qədər də cəhd göstərmədi [81]. B. Şpulerin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Sovet şərqşünas alimi A. Y. Yakubovski haqlı olaraq qeyd edir ki, monqol dövləti ilə Teymur dövləti Orta və Ön Asiya ticarət kapitalı ilə feodalların diktaturası idi. Bunlar «müsəlman» ticarət karvanının təşkilatçısı rolunu oynayırdılar [82]. Həqiqətən də belədir. Qazan xanın islahatında ticarəti inkişaf etdirmək əsas yer tuturdu. Monqol və Elxani hökmdarlarının özləri, vəzirləri Fəzlullah Rəşidəddin, Tacəddin Əlişah, Qiyasəddin Məhəmməd və başqaları böyük tacirlər sayılırdılar. Daxili və xarici ticarət bilavasitə onların və ya onlarla şərik olan ticarət şirkətlərinin -ortaqların ixtiyarında idi. Təsadüfi deyildir ki, ticarət yollarında çoxlu karvansara tikilmişdi. Qarabağ - Əhər - Təbriz ticarət karvan yolu 55 fərsəx (təqribən 330 km) idi. Həmin məsafədə 5 rabat (karvanlar üçün dayanacaq yeri) tikilmişdi. Onun üçü Tacəddin Əlişah tərəfindən inşa etdirilmişdi. Sultaniyyə - Təbriz ticarət karvanı yolunun uzunluğu 46 fərsəx (təqribən 276 km) idi. Bu yolda Fəzlullah Rəşidəddin, Tacəddin Əlişah, Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Məhəmməd və Xacə Cəlaləddin rabat tikdirmişdilər [83]. Tacəddin Əlişah Sultaniyyədə inşa etdirdiyi bir sıra binalardan, həmçinin bazar və karvansaralardan ildə 100 tımən qızıl gəlir əldə edirdi [84]. Rəşidəddinin özü də iri tacir olub, ticarətdə müstəqim iştirak etməklə yanaşı, inandığı adamlara beş min tımən [85] (bu rəqəm 1340-cı ildə Azərbaycandan əldə edilən illik gəlirdən təqribən 25 dəfə artıq idi) borc vermişdi. Bu borcun çox hissəsini ticarətlə məşğul olan tacirlər almışdı. Rəşidəddin ölərkən vəsiyyəət etmişdi ki, həmin pulu onun arvad-uşağına qaytarsınlar [86]. Bu pul vasitəsilə Rəşidəddin ticarətdən əldə edilən gəlirə şərik olurdu. Tacəddin Əlişahın özü də tacir oğlu idi. O, baş vəzir keçdikdən sonra da atasının peşəsini davam etdirdi. Tacəddin Əlişahın Təbrizdə, Sultaniyyədə, Bağdadda və digər şəhərlərdə ticarət müəssisələri fəaliyyət göstərirdi.

Bəzi feodal əyanları və ya hökmdarlar ticarətdə müstəqim iştirak etməklə yanaşı, ticarət əməliyyatlarında ortaqlar olurdular. Ortaq tacirlər vergilərdən azad olmaqla yanaşı, həm də yerli hakimlərin tam himayəsi altında idilər. 1288-ci ildə Arqunun baş vəziri Sədud-dövlə əmr vermişdi ki, ortaqlar camaatın ülüfə və minik heyvanlarını zorla almasınlar və yüksək rütbəli əmirlər ortaqları himayə etməsinlər [87]. Dövrün hökmdarları iri tacirlərə tərəfdar çıxmışlar. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, çox varlı erməni tacir Xacə Mirək Təbrizdə zərgər dükanının qabağında Hacı adlı bir müsəlman tərəfindən

öldürüldüyü zaman Uzun Həsən özü xəncərlə Hacını öldürməklə kifayətlənməyib, bütün Təbriz əhalisinin qətl-am edilməsi haqqında əmr vermişdi. Uzun Həsənin adamları 3-4 saat şəhəri qarət etdikdən sonra bəzi nüfuzlu şəxsiyyətlərin xahişi ilə talanı dayandıraraq şəhər əhalisi üzərinə qızıl əldə etmək şərtlə çoxlu miqdarda əlavə vergi qoydu [88].

Təbrizdə ticarət müəssisələrinin əksəriyyəti vəqf olunmuşdu. Şam Qazan əmlakına Rəşidəddin mütəvəlli təyin edilmişdi. Vəssafın yazdığına görə, Qazan xanın vəqf əmlakından ildə 100 tuman gəlir əldə olunurdu [89]. Bu rəqəm 1340-cı ildə Təbriz və onun ətrafından tamğa hesabına əldə edilən gəlirə təqribən bərabər idi.

Müxtəlif səfərnəmə və tarixi mənbələrə görə Təbrizə Seylon və Malayyadan ədviyyat, mirvari və yaqut; Hindistandan mitqal parça, səndəl, ənbər, mişk, ətirli qatran, almaz, zümrüd; Kəşmirdən şal; Bədəxşandan ləl; Məvəraünnəhrdən xalı, Nişapurdan firuzə, qətifə; Mərv; Tus, Nişapur, Musel, Yəzd və Kirmandan atlas və zərli parçalar; Şirazdan toxuculuq malları, güləb və müxtəlif növ ətriyyat; Gürcüstan, Şam və Firəngdən silah; Çindən kəmxə, Bağdad, İsgəndəriyyə və Yəzddən toxuculuq malları; Rusiyadan çuxa, kətan parça; Konstantinopoldan yun parça, tafta, Almaniyadan mahud, kətan parça, yun parça, qalay və s. gətirilirdi.

Təbrizdən isə zərli ipək parçalar, toxuculuq malları, xalı-xalça, əldə hazırlanmış zərif mallar, quru meyvə və s. ixrac olunurdu [90].

Zərli ipək parçalar, atlas, kəmxə, qətifə, mitqal, kətan parça, tafta ticarətdə əsas yer tuturdu. 1340-cı ildə Elxani xəzinəsində İsgəndəriyyədən, Yəzd, Şiraz və Bağdaddan gətirilmiş xeyli toxuculuq malı, parça, Çin və Təbriz kəmxəsi, Səmərqənd və Nişapurdan gətirilmiş tikə qətifə, Rusiya və İsgəndəriyyədən alınmış çuxa, ipək bayraq, tikə parça, Çin və Yəzd atlası, İsfahan, Hindistan mitqalı, Rusiya və Avropa kətan parçası, Sivas və Konstantinopoldan gətirilmiş yun parça və tafta var idi [91].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, dünyanın hər yerindən - Orta Asiyadan, Çindən, Hindistandan, Kiçik Asiyadan, Avropadan və Rusiyadan tacirlər axışıb Təbrizə gəlirdilər. Təbriz Şərq ilə Qərb arasında böyük ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Şəhərin mahir sənətkarlarının toxuduqları ipək, yun, zərli, pambıq parçalar və paltarlar, xalı-xalçalar əcnəbi tacirlərin diqqətini cəlb etmişdi. Bundan əlavə, İranın bir sıra şəhərləri, o cümlədən Yəzd, Kaşan, Kirman, İsfahan, həmçinin Azərbaycanın şimal hissəsindəki şəhərlər, o cümlədən Dərbənd, Şamaxı, Kəncə ilə ticarət əlaqələri genişlənməmişdi.

Ticarətdə zərli parçalar da mühüm yer tuturdu. Saray adamlarının əsas hədiyyəsi qızıl-gümüşlə yanaşı, zərli parça və paltar idi. Qazan xan vahid pul sistemi yaradanadək ticarətdə bəzən zərli qumaşlar mübadilə rolunu oynayırdı. Hətta ölkədə qumaş azlığı əmələ gəlmişdi [92]. Qazan xan Ucanda qurultay

çağırarkən 10-15 gün ərzində əmirlərinə 20 min dəst qumaş paltar bağışlamışdı. Rəşidəddin yazır ki, sonralar da Qazan xan əmirlərinə çoxlu paltar hədiyyə etmişdi. Lakin xəzinədən heç vaxt paltar əksilmirdi. Elə gün olmurdu ki, onun xəzinəsindən 100, 200, 300 dəst paltar çıxmasın [93]. Qumaş paltarlar o qədər qiymətli sayılırdı ki, xəzinəyə daxil olarkən onları möhürləyirdilər ki, dəyişməsinlər [94].

Elxani hökmdarları əcnəbi tacirləri ölkəyə cəlb etmək məqsədilə onlara bir sıra güzəştlər verirdilər. Marko Polo 1295-ci ildə Təbrizdə olarkən venetsiyalılar Xəzər dənizində gəmiçilik imtiyazı almışdılar [95]. 1320-ci ildə isə Venetsiya tacirləri Əbu Səid ilə ticarət müqaviləsi bağlamağa nail olmuşdular. Müqaviləyə əsasən Venetsiya tacirləri İran və Azərbaycanda azad surətdə istədikləri yerə gəlib ticarətlə məşğul ola bilərdilər. Onlar gömrük haqqından başqa bütün vergilərdən azad edilmişdilər. Əbu Səid öz ölkəsində olan bütün dövlət məmurlarına göstəriş vermişdi ki, venetsiyalıların tacirlərinə və ticarət karvanlarına yardım etsinlər; yollarda müxtəlif bəhanələrlə onların qarşısını kəsməsinlər, lazım gəldikdə təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün onlara adamlar qoşsunlar. 1324-cü ildə Venetsiyadan Təbrizə konsul gəlir və Venetsiya tacirləri tədricən Təbrizdə ticarət kontorları təşkil edirlər. Bu kimi ticarət müəssisələrinin sayı o qədər çox idi ki, hətta 1328-ci ildə həmin kontorların işini yoxlamaq üçün Venetsiyadan Təbrizə xüsusi müfəttiş gəlmişdi [96].

Daxili və xarici ticarətin inkişafı nəticəsində Təbrizdən toplanılan tamğa vergisi hesabına əldə edilən illik gəlirin miqdarı da xeyli artmışdı: 1340-cı ildə bütün Azərbaycandan toplanılan 209 түmən gəlirin 115 түməni (yəni yarıdan çoxu) Təbriz və onun ətraf nahiyələrinin hesabına idi. Bu, yalnız tamğa vergisi idi. Həmin verginin 87,5 түməni Təbriz şəhərinin özündən toplanmışdı. Bu rəqəmdən aydın olur ki, sənətkarlıq və ticarətdən toplanılan vergi divanın əsas gəlirini təşkil edirdi [97].

Təbrizdə ticarətin Azərbaycanın digər əyalət və şəhərlərinə nisbətən daha çox inkişaf etməsini başqa bir müqayisə ilə də göstərmək olar. 1340-cı ildə Muğan və Arran vilayətlərindən 30 түmən 3 min dinar, Güştasfi və Arrandan 11 түmən 7500 dinar, Ərdəbil, Xalxal, Meşkin, Əhər, Kəleybər, Xoy, Xiyov, Salmas, Urmiya, Uşnuyə, Sarab, Miyana, Kərmrud, Marağa, Dexarqan, Nilan, Mərənd (vilayəti ilə birlikdə) və Dizmardan götürülən gəlir cəmi 93 түmən 8400 dinar olduğu halda [98], yalnız Təbrizdən 87,5 түmən [99] və ya bütün Azərbaycan mahalından olan illik gəlirdən 4 түmən 3400 dinar az mədaxil əldə edilmişdi. 1336-cı ildə Bağdaddan götürülən gəlir Təbrizə nisbətən üç dəfə az, yəni 30 түmən [100] idi.

Abdulla Mazandarənin verdiyi məlumata görə 1340-cı ildə Təbriz şəhərindən 288, 1000 dinar və ya 288 түmən gəlir götürülmüşdür ki, onun 1 milyon dinarı və ya 100 түməni böyük tamğa, ipək ticarətindən, qoyun dərisi

alverindən, qapan haqqından, qalan 188,1000 dinarı isə ticarətin digər sahələrindən əldə edilmişdir [101]. Ətraf nahiyələrdən isə 407 min dinar gəlir olmuşdur [102]. Həmdulla Qəzvini ilə Abdulla Mazandarani gətirdiyi rəqəmlər arasında xeyli fərq vardır. Bizcə, Həmdulla Qəzvininin rəqəmləri həqiqətə daha yaxındır. Mazandarani Təbrizdən toplanılan vergilərin dəqiq siyahısını versə də, rəqəmlərin çoxunu özündən uydurmuşdur. Həmdullah Qəzvini isə bir müddət Təbrizdə olmuş, bir peçə dəfə ölkənin camiül-hesabını (maliyyə haqq-hesabının yekununu - S. O.) yoxlayıb yazmışdır [103].

Abdulla Mazandarani də əsasən Təbrizdə boya-başa çatmışdı. Lakin onun müstofi işləməsi barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Hər iki müəllif demək olar ki, eyni dövrdə yaşamışdır. Digər faktlar da Həmdullah Qəzvininin göstərdiyi rəqəmlərin düzgün olduğunu təsdiq edir. 1295-ci ildə İrənin ildə 1700 tımən (Vəssafa görə, 1800 tımən), Qazan xan dövründə isə 2100 tımən gəliri olmuşdur. Lakin 1340-cı ildə həmin rəqəmin yarısı qədər gəlir əldə edilmirdi [104]. Abdulla Mazandarani özü də 1340-1360-cı illərdən söhbət açarkən yazır: «Keçmişdə vergilərin toplanılması qaydası haqqında qanun verildiyi halda, indi ayrı-ayrı vergi toplayan amillər (məmurlar - S. O.) istədiyi kimi vergi alırlar». [105].

XIV əsrin 40-60-cı illərində ölkədə hərə-mərclik hökm sürürdü. Elxani dövləti tənəzzülə uğramış, hakimiyyət uğrunda feodal ara müharibələri genişlənməmişdi [106]. Belə bir vəziyyət Azərbaycanın iqtisadi həyatına, o cümlədən ticarətinə ağır zərbə endirmişdi. Ölkə belə bir vəziyyətdə ikən Həmdullah Qəzvini 1340-cı ildə yalnız tamğa hesabına Təbriz şəhərindən 87,5 tımən gəlir əldə edildiyini bildirir. Abdulla Mazandarani isə ölkənin tənəzzülü dövründə bu rəqəmi şişirdilmiş şəkildə, yəni 1340-cı ildə Təbriz şəhərindən 288,1 tımən, Həmdullah Qəzvininin divan dəftəri əsasında qeyd etdiyi rəqəmdən 200,5 tımən və ya təqribən üç dəftə artıq qeyd etmişdir. Bu da, əlbəttə, inandırıcı deyildir. Buna görə də «Risale-yi Fələkiyyə» əsərinə istinad edən Şirin Bəyaninin XIV əsrin 40-60-cı illərində Təbrizin iqtisadi inkişafı haqqında fikir söyləməsi tamamilə səhvdir. Bu da onun mənbələrə tənqidi yanaşmamasından irəli gəlmişdir [107].

XIV əsrin 20-30-cu illərində Təbrizdə olmuş avropalıların məlumatları da Təbrizin ticarətdə tutduğu mövqeyi müəyyən etmək üçün əhəmiyyətlidir. 1321-ci ildə İtaliyanın Perdenon şəhərindən Təbrizə gəlmiş Odorik (1286-1331) yazır: «Təbriz şahənə şəhərdir. Ticarət baxımından dünyada Təbrizdən yaxşı şəhər yoxdur. Çünki yer üzündə elə mal tapılmaz ki, Təbriz anbarlarında həmin maldan olmasın. Şəhərin yerləşdiyi mövqe də çox yaxşıdır. Ona görə ki, dünyanın hər yerindən adamlar ticarət üçün oraya gəlirlər. Təbrizdə yaşayan xristianlar mənə dedilər ki, şahın bu şəhərdən əldə etdiyi gəlir Fransa kralının Fransadan əldə etdiyi gəlirdən çoxdur»[108].

1332-ci ildə Təbrizdə olmuş ingilis səyyahı Mondevilson da Təbrizi dünyanın ən böyük və əzəmətli şəhəri adlandırmaqla yanaşı, yalnız ticarətdən Təbrizdən əldə edilən gəlirin ən zəngin bir xristian kralının bütün ölkəsindən aldığı gəlirdən çox olduğunu bildirmişdir [109].

Elxani Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk illərində (1316-1335) Qazan xanın islahatı hələ də qüvvədə idi. Əbubəkr Qütbi əl-Əhəri bu barədə belə yazır: «Elxani Əbu Səid dövründə Sultan Qazan xanın fərmanları qüvvədə idi. Bu dövrdə Azərbaycan abad bir behiştə bənzəyirdi» [110]. Əhəri Əbu Səid dövrünü monqolların hakimiyyətinin ən yaxşı vaxtı hesab etmişdir [111]. Bu dövrdə Təbrizdə zərb olunan sikkələrin əyari da ticarətin yüksəlişini əks etdirir. Qazan xan dövründə zərb olunan qızıl və gümüş sikkələrin əyari yüksək idi. Bunun nəticəsində sikkənin real qiyməti artmışdı. Elxanilər dövləti ərazisində ticarət əməliyyatında vaxtilə mübadilə vasitəsi əsasən qumaş olduğu halda, bu zaman mübadilə normal pul hesabı ilə aparılırdı [112]. Bu da əmtəə-pul münasibətlərinin yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın şimal hissəsində qazıntılar nəticəsində tapılmış sikkə dəfınələrinin təhlili göstərir ki, bu pulların əksəriyyəti Təbrizdə zərb olunmuşdur. Bu da Təbrizin Azərbaycanın şimalında yerləşən şəhərlərlə ticarət əlaqəsinin nə dərəcədə yüksək olduğunu göstərir [113].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, XIII əsrin sonu - XIV əsrin 30-cu illərində Təbriz iqtisadiyyatı, o cümlədən ticarət çiçəklənmə dövrü keçirmişdir. Lakin bu inkişafı təkcə Qazan xanın (1295-1304) islahatı ilə bağlamaq düzgün deyildir. Rəşidəddin Qazan xanın islahatının ölkənin iqtisadi həyatındakı rolunu həddən artıq şişirtmişdir [114]. Qazan xanın doqquz illik hakimiyyəti dövründə birdən-birə bu qədər dönüş yarana bilməzdi. Hətta Rəşidəddin özü də etiraf edir ki, ölkənin vəziyyətini islah etmək üçün uzun illər lazımdır [115].

Şübhəsiz, Qazan xanın islahatları Azərbaycanın, xüsusilə Elxanilər dövlətinin paytaxtı olan Təbrizin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Akad. Ə. Ə. Əlizadə haqlı olaraq Qazan xan dövrünün Elxanilər dövləti və Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutduğunu qeyd etmişdir. Lakin Qazan xanın islahatlarına qədər Təbrizin özündə də iqtisadi inkişaf üçün zəmin var idi.

XIV əsrin 10-30-cu illərində Təbriz iqtisadi cəhətdən yüksəliş dövrü keçirdiyi halda, Əbu Səidin hakimiyyətinin sonlarında mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, Qazan xan islahatının qüvvədən düşməsi, Elxani taxtına sahib olmaq uğrunda gedən feodal ara müharibələri, Təbrizin döyüş meydanına çevrilməsi şəhərin iqtisadi həyatının, xüsusilə ticarətin tənəzzülünə səbəb oldu [116]. Mövlana Övliya Amoli h. 952 (1545-46)-ci ildə yazdığı «Tarix-i Rəyan» adlı əsərində bu dövrdə ölkənin vəziyyətini belə təsvir etmişdir: «Əbu Səidin ölümündən sonra təhlükəsizlik təhlükə ilə, ədalət zülmə, tikinti işləri xarabalığa çevrilməklə əvəz edildi. Dövlət əmirlərinin hərəsi bir əyalət və ya

vilayətə hakim oldu, neçə min qədim bina dağıdıldı» [117]. Məlik Əşrəfin hakimiyyəti dövründə (1344-1357) Təbriz daha ağır iqtisadi çətinliyə məruz qalmışdı. Onun vəziri Əbdülhəy Hamami Təbriz əhalisindən zor və işgəncə ilə nəmmari və s. vergilər alırdı. Vəzir yalnız 1344-1349-cu illər arasında hər il Təbrizə gəlir və əhalidən çoxlu vergi tələb edirdi. Məlik Əşrəf Təbriz əhalisinin çox hissəsini Rəb-i-Rəşidiyə köçürmüşdü. Orta əsr müəllifləri yazırlar ki, onun hakimiyyəti dövründə üç şey bol olmuşdur: zülm, bahalıq və vəba [118]. Əlbəttə, bütün bunlar ticarətin inkişafına maneçilik törədirdi. Heyd XIV əsrin 40-cı illərində Təbrizdə ticarətin tam tənəzzülündən bəhs edərək yazır ki, həmin illərdə Təbrizdə əcnəbi tacirlərə təsadüf olunmur [119]. Lakin Məlik Əşrəf iqtisadi tənəzzüldən yaxa qurtarmaq məqsədilə əcnəbi tacirlərin Təbrizə gəlməsi üçün müəyyən təşəbbüs göstərmişdi. Məlik Əşrəf 1344-cü ildə Kenuyaya elçi ilə bərabər məktub göndərmişdi. Konstantinopolun hakimi Marko Foskariniyə göstəriş verilmişdi ki, Məlik Əşrəfin göndərdiyi elçi ilə əlaqəyə girib, Venetsiya ilə Azərbaycan arasındakı ticarət münasibətlərinin normal vəziyyətə düşməsinə şərait yaratsın. Lakin bu təşəbbüslər nəticə vermədi. Belə ki, Məlik Əşrəfin məktubuna əsasən Kenuyanın hakimi tacirlərin Azərbaycana gəlməsi təklifini qəbul edir. Təbrizə Kenuyadan bir dəstə tacir gəlir. Lakin Məlik Əşrəf onların gətirdikləri mallara tamah salaraq müəyyən bəhanə ilə bir neçə taciri öldürür, qalanlarını həbsə aldıraraq mallarını qəsb edir. Bu xoşagəlməz hadisə ilə əlaqədar olaraq yenə bir müddət Venetsiya ilə Azərbaycan arasında ticarət əlaqələri kəsilir [120]. Beləliklə, Hülakülər dövlətinin süqutu dövründə Azərbaycanda ticarət müəyyən dərəcədə zəifləmiş və tənəzzülə uğramışdı. Bunun əsas səbəbi ölkədə arasıkəsilməyən feodal ara müharibələri, vergilərin ağırlığı, ticarət yollarında təhlükəsizliyin təmin olunmaması və s. idi. Tacirlərin aparıb-gətirdikləri mallar həmişə təhlükə altında idi. Həmin dövrün hökmdarlarından birinin verdiyi fərmanda deyilir ki, xassə tacirlərdən bir qrupu müəyyən yoldan keçərkən gecə vaxtı quldurların basqınına məruz qalmış, çoxlu qumaş və qaramal oğurlanmışdır. Həmin hüdudda olan qoşun dəstələrinə tapşırıılır ki, tacirləri xilas etməyə çalışıb, oğruları tutub divana gətirsinlər, başqalarına ibrət dərəsi olmaq üçün oğrulara layiqli cəza versinlər [121]. Bazarlarda özbaşınalıq davam edirdi. Tacirlər və kətxudalar bazara girəndə bir çox karvan sürücüsü (xərbəndə və sarban) onlardan yemək- içmək üçün pul tələb edirdilər. Pulları olmayan tacirlər borc alıb onların tələblərini yerinə yetirməli idilər. Həmin adamlar bazar başlarında duraraq, əhaliyə əziyyət verirdilər. Tacir və kətxudalar gündə bir neçə dəfə belə zülmə məruz qalırdılar. Bütün bunlar tacirlərin müflisləşməsinə, ticarətin tənəzzülünə səbəb olurdu [122].

Cəlairi hökmdarlarından Böyük Həsən və Şeyx Üveys (1356-1374) xarici ticarəti qüvvətləndirmək və əcnəbi tacirləri Təbrizə cəlb etmək üçün xeyli səy göstərirdilər. Bununla əlaqədar olaraq həmin dövrdə xarici ölkə

hökmdarlarından birinə yazılmış məktub maraqlıdır. Məktubda deyilir ki, ölkənin abadlaşması və əhalinin vəziyyətinin yaxşılaşması tacirlərin gəlib-gətməsindən asılıdır. İndi bir müddətdir ki, ölkədən tacir və karvan qafiləsi kəsilmişdir. Əvvəllər olduğu kimi, qumaş və bir sıra digər mallar aparıb-gətirmirlər. Nəticədə ölkə tənəzzül dövrü keçirir. Xahiş edirəm göstəriş verəsiniz keçmişdəki kimi tacir və karvan qafiləsi gəlib-gətsin. Qumaş, silah və s. mallar gətirib, istədikləri malları bu ölkədən alıb-aparsınlar və ya bizim tacirlər də sizin ölkəyə mal gətirsinlər. Ölkələrimiz arasında daimi gəliş-gediş olsun. Dövlət məmurlarına və tamğaçılara tapşırıq verilmişdir ki, tacirlərdən həddən artıq tamğa almasınlar. Bundan sonra tacir və karvan qafiləsi bu ölkəyə mal, qumaş, ərzaq, geyim malları, xalçalar gətirib münasib qiymətə satsınlar və öz ölkələrində ehtiyac olan malları alıb aparsınlar». Məktubun cavabında həddən artıq tamğa və digər vergilərin alınması əcnəbi tacirlərin Təbrizə gəlməməsinin əsas səbəbi kimi göstərilir. Orada deyilir: «Tamğaçılar tacirlərdən qədimdə müəyyən olunduğundan əlavə digər vergi və mükəlləfiyyətlər tələb etməsələr, tacirlərin sizin ölkəyə gəlməsinə icazə verilir». Əlbəttə, Cəlairi hökmdarı Məlik-üt-tüccar (tacirlərin rəisi - S. O.) Cəlaləddin Məhəmmədə bu barədə lazımı göstəriş verdi. Həmin göstərişdə deyilir: «Məlik-üt-tüccar Cəlaləddin Məhəmmədə göstəriş verildi ki, onun tabeliyində olan şəxslər bu tarixdən etibarən oraya hər cür mal, o cümlədən qumaş, xalça, geyim və ərzaq satsınlar».

Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveys (1356-1374) Təbrizin keçmiş ticarət əhəmiyyətini bərpa etməyə cəhd göstərirdi. Belə ki, Bəhaəddin Məhəmməd adlı bir tacir Sultaniyyə vasitəsilə Təbrizə bir neçə xalvar Yəzd qumaşı gətirmək istəyir. Sultaniyyədə tamğaçılar ona mane olub, oradaca satmağı tələb edir və bu barədə dövrün hökmdarına şikayət məktubu yazırlar. Onların xahişi yerinə yetirilir [123].

Sultan Üveys Trabzon hökmdarı vasitəsilə Venetsiya hökmdarına məktub göndərərək Venetsiya tacirlərini Təbrizə dəvət etmişdi. O, vəd etmişdi ki, Venetsiya tacirləri Təbrizdə yaxşı qəbul olunacaq və keçmişə nisbətən az gömrük haqqı alınacaqdır. Trabzon tacirlərinin cavabından məlum olur ki, onlar Sultan Üveysin vədlərinə inanmaq istəmirlər. Məktubda qeyd olunur ki, Təbrizə getmək üçün Trabzonda iki ilə yaxın bir müddətdə xeyli tacir toplanmış və karvan yolunun açılmasını gözləyirdilər. Onlar əvvəlcə Təbrizdən Trabzona ticarət karvanı gəlməsini istəyirdilər ki, yolların təhlükəsizliyinə şübhə olmasın. Məktubun sonunda deyilir ki, bir neçə nəfər venetsiyalı tacir təkliddə səfərə çıxmış, yolda quldurlar onların üzərinə basqın etmiş və mallarını aparmışlar [124]. Məktubdan aydın olur ki, Venetsiya tacirləri Sultan Üveysin vədinə inana bilmirlər.

Heyd 1344-cü ildən sonra iki ölkə arasında ticarət münasibətinin kəsildiyini bildirir [125]. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ticarət əlaqəsi

tamamilə kəsilməmişdi. XIV əsrin 40-cı illərindən sonra Sultan Üveysin hakimiyyəti dövründə Venetsiyanın Təbrizdə daimi ticarət nümayəndəliyinin olmasını müşahidə edirik [126].

XIV əsrin 60-cı illərində Təbrizdə bir sıra xarici mallara da təsadüf olunurdu. Bəzzaz Xacə Tacəddinə yazılmış məktubda deyilirdi ki, ona 30 Misir, İsgəndəriyyə və Dəməşq paltarı göndərilmişdir. Onları münasib qiymətə satıb, Kirman, Şiraz, İsfahan və Yəzd qumaşı ilə mübadilə etsin. Qeyd olunan mallara ehtiyac çoxdur. Çünki müştərilər Misir, İsgəndəriyyə və Dəməşq qumaşlarından çox adları qeyd olunan şəhərlərdə toxunmuş qumaşları sevirilər [127]. Bu dövrdə iri tacirlərin adlarının qabağına şeyx, xacə ləqəbləri artırılırdı. Şəhərdə tacirlərin rəislərinə «Məlik-üt-tüccar» deyilirdi. Bu vəzifəyə ən varlı və bacarıqlı tacirlər təyin olunurdu. Məlik-üt-tüccar bir növ dövlətlə tacirlər arasında vasitəçi rolunu oynamaqla bərabər, ticarətin inkişafında mühüm rol oynayırdı. O, divanda və bəzən ixtilaf olunduqda məhkəmədə tacirlərin hüququnu müdafiə etməli idi. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani ölkənin abadlaşdırılmasında ticarətin rolundan danışarkən Məlik-üt-tüccarın vəzifəsini belə şərh edir: «Tacirlərin vəziyyətinə yetişmək, onların bütün məsələlərini şəriət məhkəməsində, ali divanın hüzurunda həll edib, onlara zülm edilməsinə mane olmalı, tacirlərin digər şəxslərdə olan tələbatını alıb özlərinə qaytarmalıdır» [128].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Cəlairi Sultan Üveysin hakimiyyəti dövründə ticarət sahəsində dirçəlmə müşahidə edilir. İran alimi Şirin Bəyani «Risale-yi Fələkiyyə» əsərinə istinad edərək XIV əsrin 40-60-cı illərində Təbrizdə ticarətin inkişaf etdiyini bildirir [129]. Şirin Bəyaninin belə bir müddəası onun dövrün mənbəyinə tənqidi yanaşmamasından irəli gəlmişdir. Beləki, Abdulla Mazandarani 1362-ci ilin oktyabrından 1363-cü ilin oktyabrınadək Təbrizdə tamğa vergisindən əldə edilən gəlirin miqdarını 288,1 tūmən göstərmişdir [130]. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mazandarani «Risale-yi Fələkiyyə»ni mühasibətə dair dərslək vəsaiti hazırladığı üçün bir sıra rəqəmləri nümunə kimi özündən qondarmışdır. Bu rəqəmləri dəqiq hesab edib, şəhərin inkişaf və ya tənəzzülü haqqında nəticə çıxarmaq elmi cəhətdən düzgün deyildir. Əslində XIV əsrin 30-50-ci illərində Təbriz iqtisadi cəhətdən tənəzzül dövrü keçirdiyi halda, 60-70-ci illərdə nisbətən canlanma nəzərə çarpır. Lakin bu dövrdə yüksək inkişaf olmamışdır.

1385-ci ildə Orta Asiya hökmdarı Teymur qoşunlarının Təbrizə hücumu şəhərin talan edilməsinə və təsərrüfatın bərbad hala düşməsinə səbəb oldu. H. 787-ci il zilliccə ayının 1-də (4 yanvar 1386) Qızıl Orda xanı Toxtamışın 90 min nəfərlik qoşunu Təbrizə hücum edir. Şəhər əhalisi qarət olunur. Təbrizdən 50 min əsir alınır. Şəhərin talan edilməsi yeddi gün davam edir. On iki gündən sonra Toxtamış yenidən Təbrizə qayıdıb şəhəri bir daha çapıb-dağıdır. Toxtamış xanın birinci və ikinci hücumu zamanı 10 min nəfər

öldürülür, 100 min əsir alınır [131]. İllərlə bu şəhərdə toplanmış var-dövlət on gün ərzində talan edilir [132]. XIV əsrin sonlarında Təbrizdə baş verən ardıcıl feodal ara müharibələri şəhər təsərrüfatına sarsıdıcı zərbə endirmişdi. Hücum edən düşmən qüvvələr şəhəri talayıb dağıdırdı. H. 794 (1391-92) -cü ildə Qara Yusifin qoşunları Təbrizi çapıb-taladıqdan bir neçə gün sonra Bistam Çakirlə qardaşı Mənsur qoşun qüvvəsilə Təbrizə basqın edir, əhalidən zorla çoxlu pul alırlar. Hafiz Əbrü yazır ki, şəhər əhalisi təngə gəlmişdi» [133].

Miranşah və Ömər Mirzənin hakimiyyəti dövründə Təbrizdə ticarət sahəsində o qədər də irəliləmə yox idi. Ömər Mirzə Sultaniyyə və Təbriz əhalisinə xəbər göndərmişdi ki, Teymuru yad etmək üçün ziyafət təşkil edir. Ona görə də həmin şəhərlərdən üç min dəst zərif parça, xeyli qumaş göndərilməsi barədə göstəriş verir. Təbriz dağçası mülazimləri ilə birlikdə silahlı halda Klavixonun yanına gedib yüklərini açdırır, xeyli ipək, zərif parça, qırmızı qumaş, çini qab mənimləyir [134]. Bütün bu məsələlər ticarətin inkişafına maneçilik törədirdi.

İ. P. Petruşevski 1395-ci ildə Həştərxan, 1400-cü ildə isə Bağdad Teymur tərəfindən dağıdıldıqdan sonra Təbrizin ticarət sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldiyini qeyd edir [135]. Bircə, bu dövrdə Təbriz deyil, Sultaniyyə ticarət mərkəzi kimi daha çox inkişaf etmişdi. Deməli, bu dövrdə Sultaniyyə birinci yerə, Təbriz ikinci yerə keçmişdi. Bu ondan irəli gəlir ki, Həştərxan və Bağdaddan 8-13 il əvvəl Təbrizdə Teymurun yürüşləri nəticəsində dağılmış, onun iqtisadi həyatına sarsıdıcı zərbə endirilmişdi. Təbrizi yenidən abadlaşdırmaq və iqtisadi həyatını bərpa etmək üçün xeyli vaxt lazım idi. 1403-cü ildə Təbrizdə olmuş ispaniyalı Klavixonun da qeydləri bu cəhətdən maraqlıdır. Klavixo Təbrizdə hər cür mal-ipək, pambıq, tafta, parça, xam ipək, cəvahirat, müxtəlif növ qab-qacaq satıldığını qeyd etməklə yanaşı, Təbriz ilə Sultaniyyəni müqayisə edərək yazır: «Ticarət cəhətdən Sultaniyyə Təbrizə nisbətən daha mühümdür. Lakin əhalinin miqdarına görə Təbriz Sultaniyyədən üstündür» [136]. Bu fakt özlüyündə göstərir ki, XIV əsrin əvvəllərinə nisbətən XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Təbriz şəhəri nə qədər tənəzzül etmişdi. Belə ki, XIV əsrin əvvəllərində abadlıq cəhətdən təkcə Rəb-i Rəşidi Sultaniyyə ilə müqayisə edildiyi halda [137], XV əsrin əvvəllərində ticarət baxımından Sultaniyyə Təbrizə nisbətən daha yüksək mövqə tutmuşdu. Vaxtı ilə Şamaxı ipəyi Təbrizə gətirildiyi halda, XV əsrin əvvəllərində onun xeyli hissəsi Sultaniyyəyə anarılırdı [138]. Kenuya tacirləri də bu zaman Təbrizə deyil, əsasən Sultaniyyəyə gedirdilər [139]. Şiltberker də Teymurun oğlu Miranşahın hakimiyyəti dövründə (1405-1408) Təbrizdə olmuş və qeyd edir ki, hökmdarın Təbrizdən götürdüyü mənfəət ən qüdrətli xristian monarxının gəlirindən çox idi [140]. Əlbəttə, burada müəyyən dərəcədə mübaliğə vardır. Çünki eyni sözü italyalı Odorik də XIV əsrin əvvəlləri üçün Təbriz haqqında demişdi. Lakin həmin dövr üçün bu fikir tamamilə düzgün

olduğu halda, XV əsrin əvvəlləri üçün mübaliğəli səsələnirdi. Əlbəttə, yuxarıda qeyd edilənlərdən heç də belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, şəhərdə ticarət tamamilə ölgün vəziyyətdə idi. Hətta XV əsrin əvvəllərində də Təbrizdə Gürcüstandan, Şirvandan və Gilandan xam ipək, Yəzddən ipək parça, Bursa və Qərbi Avropa şəhərlərindən mahud, Hürmüzdən mirvari, mışk və digər mallar gətirilib satılırdı [141].

XIV əsrin 30-40-cı illərində Sultaniyyədən 20-30 tımən [142], Təbrizdən isə ildə 87,5 tımən gəlir götürüldüyü halda, XV əsrin əvvəllərində Sultaniyyə ticarət sahəsində birinci [143], Təbriz isə ikinci yeri tuturdu.

XV əsrin birinci yarısında, xüsusilə Qaraqoyunlu Cahanşahın (1436-1467) hakimiyyəti dövründə ticarət sahəsində nisbətən canlanma nəzərə çarpır. Əbdürrəzzaq Səmərqəndi Cahanşah dövründə Azərbaycanın abadlaşdığını, Təbrizin isə xeyli əhaliyə malik olduğunu bildirir [144]. Cahanşah daxili və xarici ticarətin inkişafına xüsusi səy göstərirdi.

Belə ki, onun hakimiyyəti dövründə Bursadan Təbrizə mal gətirmiş Əhməd ibn Musa Təbrizdə vəfat edir. Dövlət məmurları onun 8 xalvar ipəyini mənimsəyirlər. Bu barədə Osmanlı hökmdarı Sultan Məhəmməd Cahanşaha məktub yazaraq vəfat edənin mallarını onun oğlu, həm də varisi Bursalı Şeyx Məhəmmədə qaytarılmasını tələb etmişdi. Təbriz tacirlərinin rəisi məlik-üt-tüccar Xacə Şəmsəddin bu barədə yoxlanış aparır və Cahanşahın əmrilə mənimsənilmiş mal geri qaytarılır [145].

XV əsrin ikinci yarısında, xüsusilə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453-1478) hakimiyyəti dövründə Azərbaycanla Avropa, xüsusilə Venetsiya arasında yaranmış iqtisadi və siyasi münasibətlər Təbrizin daxili və xarici ticarətinin inkişafına xeyli təsir etmişdi. Bu dövrdə ticarətin inkişafında aşağıdakı amillər əsas rol oynamışdı:

1. Uzun Həsən ona qədər mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığını başa düşürdü. O, ölkədəki təsərrüfat pozğunluğunu aradan qaldırmaq məqsədilə və feodal əyanlarının mənafeyini nəzərə alaraq vergi və mükəlləfiyyətləri qaydaya salmaq üçün qanunnamə verdi. Bu, «Sultan Həsən qanunnaməsi» adlanırdı. 1470 və 1477-ci illərdə verilmiş həmin «Qanunnamə»də toplanılan vergilərin miqdarı yenidən müəyyənləşdirildi. «Sultan Həsən qanunnaməsi» XVI əsrin birinci yarısına qədər, yəni 1557-ci ildə I Şah Təhmasib (1524-1576) tərəfindən yeni qanunnamə verilənə qədər qüvvədə qalmışdı [146]. Bu islahat müvəqqəti də olsa, vergi sistemini qaydaya saldı.

2. Uzun Həsən Avropa dövlətləri ilə dostluq sazişləri bağlamağa çox maraq göstərir, Venetsiya ilə daha da yaxınlaşır. Onun sonuncu imperator David Komnenusun qardaşı qızı Katerina Despina ilə evlənməsi bu işi bir növlə asanlaşdırdı.

3. XV əsrin ikinci yarısında nisbətən hərbi toqquşmaların az olması Təbrizin iqtisadi həyatının inkişafına imkan yaratdı. Nəticədə sənətkarlıq və ticarət də rəvnəq tapdı.

1474-cü ildə Təbrizdə olmuş Kontarini yazır ki, Təbrizdə ərzaq malları çoxdur, lakin həddən artıq bahadır. Çoxlu bazar vardır. Hələbə xeyli miqdarda ipək və hər cür mal aparən karvanların keçid yoludur [147]. Barbaro da Təbriz bazarında satılan bir sıra əmtəələrin qiymətini qeyd etmişdir [148].

Kontarini Şamaxı ilə Təbrizi müqayisə edərək yazır ki, Şamaxı Təbriz kimi böyük şəhər deyildir, lakin hər cəhətdən ondan yaxşıdır, burada hər cür ərzaq malları boldur [149].

1340-cı ildə Şamaxı qəsəbə olduğu və bütün Şirvanın illik gəliri 11,3 tımən olduğu halda, Təbrizdən ildə 87,5 tımən, yəni Şirvanın illik gəlirindən 8 dəfə çox gəlir əldə edilirdi. XV əsrin ikinci yarısında Rusiya ilə Azərbaycan arasında ticarət münasibətlərinin genişlənməsi, Avropa tacirlərinin Rusiya yolu ilə, Həştərxan - Dərbənd - Bakı vasitəsilə Şamaxı ilə ticarət əlaqəsinə girişməsi bu şəhərin iqtisadi tərəqqisinə səbəb olmuşdu. Əlbəttə, bu məsələdə Şirvan ipəyinin rolu nəzərdən qaçırıla bilməz. Bu səbəblərə görə XV əsrin ikinci yarısında Şamaxı şəhəri Təbrizə nisbətən iqtisadi cəhətdən irəlidə gedirdi.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XIV əsrin 10-30-cu illərində Təbriz, XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Sultaniyyə, XV əsrin ikinci yarısında Şamaxı ticarət sahəsində birinci dərəcəli rol oynamışdır.

Sultan Yaqubun ölümü ilə (1490) feodal ara müharibələri kəskinləşdi. Nəticədə Azərbaycanda 10 il ərzində 8 hökmdar dəyişdi. Bu müharibələrin əsas mərkəzi Təbriz şəhəri idi. Müharibələr nəticəsində əhali var-yoxdan çıxmışdı. 1488, 1489-90-cı illərdə. Təbrizdə iki dəfə vəba xəstəliyi yayılmış, nəticədə xeyli adam tələf olmuşdu [150]. Yəhya Qəzvini Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzənin hakimiyyəti dövründə (1497-1501) Azərbaycanda zülmün və vəba xəstəliyinin nəticəsində xeyli adamın ölməsi, əhalinin yoxsullaşması, bir hissəsinin isə vətəninə tərək etmək məcburiyyətində qalması haqqında məlumat vermişdir [151].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür: XII əsrin sonu - XIII əsrin əvvəlləri Təbriz üçün iqtisadi inkişaf mərhələsi olduğu halda, XIII əsrin 30-50-ci illəri tam tənəzzül, 60-90-cı illəri isə nisbətən canlanma dövrü olmuşdur. XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəlləri Təbrizin iqtisadi həyatında çiçəklənmə dövrü hesab oluna bilər. XIV əsrin 30-cu illərində Elxanilər dövlətinin tənəzzülü, feodal ara müharibələrinin kəskinləşməsi nəticəsində şəhərin iqtisadi, təsərrüfat həyatı tam tənəzzülə uğrayır, hətta XV əsrin sonuna qədər belə Təbriz XIV əsrin birinci rübündə olan səviyyəyə yüksələ bilmir. XV əsrdə Təbrizin iqtisadi həyatında nisbətən canlanma əmələ gəlibsə də, əsrin sonlarında şəhər tənəzzüd dövrü keçirir.

Şəhərin ictimai tarixi

Təbrizin əhalisi. Təbriz şəhərinin əhalisinin miqdarı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Orta əsrlərin siyahıyaalma dəftərləri hələlik bizə rast gəlməmişdir. Buna görə də biz ilk mənbələrə və xarici müəlliflərin verdikləri məlumata əsaslanaraq əhalinin miqdarını təqribən də olsa müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

XI əsrin ortalarına qədər Təbrizii xeyli əhalisi olmuşdur. Qətran Təbrizi də bunu təsdiq edir [152]. 1042-ci il zəlzələsi nəticəsində təxminən 40-50 min nəfər tələf olmuşdur. Bu rəqəm bir qədər şişirdilsə də, mübaligəsiz demək olar ki, həmin dövrdə Təbrizdə 100 min nəfərə qədər əhali olmuşdur. Təbriz Şəmsəddin Eldənizin (1136-1174) hakimiyyəti dövründə paytaxt olduqdan sonra, şübhəsiz, əhalisi də çoxalmışdı. Akad. Z. M. Bünyadov bu dövrdə Təbrizin adını əhalisi 100 mindən artıq olan şəhərlər sırasında çəkmişdir [153]. Bu məsələni XIII əsrin əvvəllərində yazılmış «Əcayib əd-dünya» əsərinin müəllifi də qeyd etmişdir. O yazır: «Bu vaxt Təbriz çox böyük şöhrətə malik şəhərə çevrilir, oraya xeyli əhali toplaşır» [154]. Əlbəttə, Təbrizin paytaxt olması, ticarət karvan yolu üzərində yerləşməsi, sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilməsi və gözəl təbii şəraiti orada əhalinin miqdarının artmasına səbəb olmuşdur. Lakin XIII əsrin əvvəllərində Cəlaləddin Xarəzmşah dövründə Təbriz əhalisi xeyli azalır. 1265-ci ildə Təbriz Abaqa xan dövrü paytaxt olduqdan sonra şəhərin əhalisi tədriclə artmağa başlamışdı. Arqun isə Təbrizin qərbində yerləşən «Şəm» və ya «Şənb» adlı yerdə «Arquniyyə» adlanan şəhər saldırır, Rəşidəddin həmin dövrdə Təbrizi əhali çoxluğu cəhətdən Misirə, Arquniyyəni isə Qahirəyə bənzətmişdi [«155].

H. 671 (1272-1273)-ci ildə Təbrizdə baş verən zəlzələ nəticəsində xeyli bina dağılmış, [156] çoxlu adam həlak olmuşdu. Çox keçmədən şəhər yenidən abadlaşır və əhalinin sayı artır. 1294-cü ildə Rəşidəddin Təbrizi əhalisi çox olan şəhər, Vəssaf isə «Kiçik Misir» adlandırmışdır [157]. Həmin dövrdə Təbriz qalasının əhatəsi 6 min addım idi. Qazan xan əhalinin çoxalmasını nəzərə alaraq onu 24 kilometrə çatdırdı. Qazan xan Təbrizə hasar çəkdirənə qədər neçə min ev şəhərin hasarı xaricində yerləşirdi. Bu da orada əhalinin nə dərəcədə çoxaldığını göstərir. Qazan xan dövründə şəhərin sahəsi Həmdullah Qəzviniyə görə 4 dəfə, Vəssafa görə 54 min addım (4,5 fərsəng), yəni 9 dəfə artdı. Təbriz əhatəsinin 6 min addım (6 km) olub, oranın əhalisinin sayını 60 min nəfər nəzərə alsaq, bu hesabla Qazan xan dövründə onun sahəsinin 9 dəfə böyüdüyünü və 550-600 min nəfər yaşadığını ehtimal etmək olar. Təbrizin hasarı daxilində Rəşidəddin tərəfindən saldırılmış Rəb-i Rəşididə 30 min ev var idi [158]. Hər evdə orta hesabla 3 nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, orada təqribən 90 min nəfər əhali yaşadığını ehtimal etmək olar. Şam Qazan da şəhərcik idi. Orada da müəyyən qədər əhali yaşayırdı. Bütün bunlar XIV əsrin

əvvəllərində Təbrizdə 550-600 min nəfər [159] əhali yaşaması haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

XIV əsrin 30-cu illərindən sonra Elxani dövlətinin zəifləməsi, ardıcıl feodal ara müharibələri meydanına çevrilmiş Təbriz əhalisinin azalmasına səbəb olmaya bilməzdi. 1369-cu ildə Təbrizdə yayılmış vəba xəstəliyi nəticəsində, Hafiz Əbruya görə, 300 min adam həlak oldu. Lakin şəhərdə əhali çox olduğundan bu insan tələfatı o qədər də hiss olunmadı [160].

Hafiz Əbrü vəba xəstəliyindən ölənlərin sayını iki dəfə artırırsa belə, yenə də əhalinin yarıdan az hissəsinin vəba xəstəliyindən öldüyünü nəzərə alsaq, şübhəsiz, həmin dövrdə Təbrizdə 300-350 min nəfər yaşadığını güman etmək olar. Müxtəlif dövrlərdə baş verən köçürmələr də Təbriz əhalisinin sayının azalmasına səbəb olurdu. H. 768 (1366-67)-ci ildə Şirvanşah Kavus iki dəfə Təbrizə hücum etmiş və əhalisinin bir hissəsini Qarabağa və Şirvana köçürmüşdü [161].

XIV əsrin 80-ci illərində Təbriz uğrundakı vuruşmalarda xeyli adam tələf olmuş, bir çoxları əsir alınmışdı. 1386-cı il yanvarın 4-də Toxtamışın hücumu zamanı Təbrizdə 10 min adam öldürülmüş, 100 min isə əsir alınmışdı. On bir il sonra şəhərdə baş verən qıtlıq və bahalıq nəticəsində 10 min adam həlak olmuşdur [162]. Aclıq və qıtlıq dövründə şəhər əhalisinin bir hissəsi doğma şəhərlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Bütün bunlar Təbriz əhalisinin sayının xeyli azalmasına səbəb olmuşdu. 1403-cü ildə Təbrizdə olmuş Klavixə şəhərdə 200 min ailə yaşadığını bildirir [163]. İran alimi Əbülqasim Tahiri isə həmin rəqəmi olduğu kimi qəbul edib, hər ailədə 4 nəfərin yaşadığını nəzərə almaqla şəhərdə 800 min əhali yaşadığını, hətta 50-60 il sonra belə bu rəqəmin dəyişmədiyini bildirmişdir. Məhəmməd Cavad Məşkur da onun fikrini tamamilə təsdiq edir [164]. İ. P. Petruşevski yazır ki, Klavixonun məlumatını düzgün hesab etsək, hər ailədə 5 nəfər olmaqla şəhərdə bir milyon nəfərə yaxın əhali yaşadığını söyləmək mümkündür [165]. Lakin biz belə ehtimal edirik ki, Klavixə XIV əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdəki rəqəmləri öz dövrünə anoxranik tətbiq edərək Təbriz əhalisinin miqdarını 200 min ailə yazmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Təbriz əhalisi xeyli azalmış, 150-200 min nəfər olmuşdu. 1474-cü ilin sentyabrında Təbrizdə olmuş Kontarini yazırdı: «Təbriz böyük şəhərdir. Lakin güman edirəm ki, əhalisi çox deyildir» [166].

Kontarini başqa bir yerdə Təbrizi Şamaxı ilə müqayisə edir və yazır ki, Şamaxı Təbriz qədər böyük olmasa da, hər cəhətdən ondan yaxşıdır [167]. Əbdürrəzzaq Səmərqəndi isə 1462-ci il hadisələrindən bəhs edərkən Təbrizi əhali çoxluğu cəhətdən böyük Misirə bənzətmişdi [168]. Rəşidəddin də 1265-ci ildə Təbrizi Misirə bənzətmişdi. Lakin bu, orta əsr müəlliflərinə xas olan mübaligədən başqa bir şey deyildir. Tez-tez baş verən vəba xəstəlikləri də xeyli insan tələfatına səbəb olmuşdu. 1430-cu ildə qıtlıq və aclıq nəticəsində 100 min

nəfər ölmüşdü [169]. 1487-1490-cı illərdə isə Təbrizdə üç dəfə vəba xəstəliyi yayılmış və xeyli adam tələf olmuşdu [170].

XV əsrin sonlarında baş verən ardıcıl feodal müharibələri nəticəsində çoxlu adam həlak olur, bir hissəsi isə əsir alınır. 1501-ci ildə Təbrizdə 200-300 min nəfər əhali yaşayırdı [171]. Bu hesabla XIV əsrin 10-30-cu illərinə nisbətən əhalinin sayı təqribən yarıya qədər azalmışdı. Lakin Təbriz əhalisinin bu qədər azalmasına baxmayaraq, Azərbaycan Səfəvi dövləti şəhərləri arasında əhali çoxluğu cəhətdən birinci yer tuturdu. 1507-ci ildə Təbrizdə olmuş adı naməlum venetsiyalı tacir Təbrizi çoxlu əhaliyə malik bir şəhər adlandırmışdır [172].

Beləliklə, XIII-XV əsrlərdə Təbriz əhalisinin miqdarı heç də həmişə eyni səviyyədə olmamış, gah azalmış, gah da çoxalmışdı. XIV əsrin 10-30-cu illərində Təbrizin 550-600 min nəfər əhalisi olduğu halda, əsrin ortalarından onun miqdarı getdikcə azalmışdır.

Şəhərin ictimai quruluşu, sosial münasibətlər və sinfi mübarizə.

Təbrizin bir feodal şəhəri kimi formalaşması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, feodal şəhərlərinin xarici görünüşü və orada aparılan tikinti işləri həmin şəhərlərin iqtisadi-sosial mahiyyətinə tamamilə uyğun idi. Digər Şərq şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də hasar çəkilib, istehkam qalalarının tikdirilməsi feodal əyanlarının mənafeyi baxımından iki məqsəd güdürdü: a) şəhərin möhkəmləndirilməsi və onun ətrafında qalın hündür hasar çəkilib, dərin xəndəklər qazılıb su ilə doldurulması əsasən şəhəri düşməndən müdafiə üçün idi; b) şəhərin daxilində müdafiə məqsədilə istehkam qalası tikdirilirdi.

Feodal əyanları həmin qalada yaşamaqla özlərini şəhər əhalisinin etiraz və üsyanlarından, həmçinin xarici düşmənlərin basqınlarından qoruyurdular. İstehkam qalasında, adətən, həbsxanasından da olurdu. Feodal əyanları öz müxalif və düşmənlərini burada həbs etdirirdilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ eramızdan əvvəl VIII əsrdə Təbriz ətrafında qalın divar və su ilə dolu xəndək var idi. Həmin dövrdə orada istehkam qalası da mövcud idi. IX əsrin birinci yarısında isə yenidən Təbrizdə istehkam qalası olduğunu görürük. 892-ci ildə isə şəhərin ətrafına yenidən hasar çəkdirilmiş və möhkəmləndirilmişdi. 1042-ci il zəlzələsi nəticəsində həmin hasarın yarısı dağılmış, tezliklə yenidən bərpa edilmişdi. XIII əsrin əvvəllərində Təbrizin əhəng daşından və kərpicdən hörlülmüş möhkəm hasarı olmuşdur [173].

XIII əsrin ortalarında hasar getdikcə dağılır, onun xaricində isə xeyli binalar tikilir. Qazan xan hakimiyyətə keçdikdən sonra (1295-1304) h. 702 (1302-1303)-ci ildə Təbrizin ətrafına yeni hasar çəkilməsi haqqında əmr verir.

Bu hasar Çərəndab, Surxab, Vilyanguh məhəllələrini və şəhər ətrafında olan bütün bağ və bostan sahələrini əhatə etməli idi. Çəkilən hasarın eninin 10 kəz, uzunluğunun 54 min xitvə (addım) və ya 4,5 fərsəng olması nəzərdə tutulmuşdu [174]. Rəşidəddin yazır: «İki ildir oraya hasar çəkilməsiyə başlanmışdır. İndi onun yalnız bünövrəsi qoyulmuşdur» [175]. Həmdullah Qəzvininin verdiyi məlumata görə, Qazan xanın ölümü ilə hasarın çəkilişi yarımçıq qaldı [176].

XIV əsrin ortalarında ardıcıl feodal müharibələri nəticəsində hasar dağılır. Lakin h. 808 (1405-1406)-ci ildə Miranşahın oğlu Əbubəkr Mirzənin əmrilə Təbriz hasarı yenidən bərpa etdirilir [177]. Lakin sonralar baxımsızlıq üzündən yenə də sıradan çıxır. Kontarini (1474-1478) Təbrizdə olarkən şəhərin palçıqdan-möhürdən hörülmüş divarı olduğunu bildirir [178]. XVI əsrin əvvəllərində artıq Təbrizdə hasar yox idi [179].

Təbrizdə istehkam qalası hələ IX əsrdə mövcud olmuşdur [180]. Səlcuq hökmdarı Toğrul bir müddət Təbriz qalasında yaşamışdır [181].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qaladan feodallar zindan kimi də istifadə edirdilər. Məsələn, h. 664 (1265-66)-cü ildə Məlik Şəmsəddinin Təbriz qalasında həbsə alınması tarixən məlumdur [182].

XIII əsrin sonunda Keyxatu dövründə Eldar, Qınıxbal, Tuladay, Tukul, Elçiday Təbriz qalasında həbsə alınmışdılar [183]. Bu qala Təbrizin kənarında Vilyanguhda yerləşirdi. Yerli əhali ona Əxi sədəddin qalası da deyirdi. Qaraqoyunlu hökmdarı İskəndər h. 841-si il şəvval ayının 25-də (23 aprel, 1438) orlu Qubad tərəfindən Əxi sədəddin qalasında həbsə salınmışdı [184].

Digər feodal şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də iqtisadi və hərbi əhəmiyyətə malik bir neçə darvaza tikilmişdi. Feodallar şəhəri xarici düşmən hücumundan müdafiə etmək üçün qala və hasarla birlikdə şəhər ətrafında darvazalar da qoyurdular. Şəhərin müdafiə edilməsi üçün bu darvazaların böyük strateji əhəmiyyəti var idi. Digər tərəfdən, feodal əyanları bundan iqtisadi cəhətdən xeyli gəlir götürürdülər. Darvazalar şəhəri xarici ələmlə birləşdirir, mərkəzi müxtəlif yollarla əlaqələndirirdi. Məsələn, Qazan xan dövründə əsas iki böyük darvaza var idi. Onlardan biri Kiçik Asiyaya gedən səmtdə idi ki, buna «Darvaze-yi Rum», İsfahana gedən yol səmtində yerləşən darvazaya «Darvaze-yi İraq» deyilirdi [185]. İraq darvazası Surxab məhəlləsinə yaxın şəhərin çıxacağında idi.

Xaricdən gələn ticarət karvanı yalnız həmin darvazalar vasitəsilə şəhərə daxil olub və ya çıxıb bilərdi. Hətta ticarət malı şəhərdə satılmayıb, yalnız şəhərdən keçdikdə ondan da rahdarı vergisi alınır. Şəhərdə satılmaq üçün gətirilən mallardan darvazada tamğa vergisi alınır. Buna görə də darvazaların feodal dövləti üçün xüsusi iqtisadi əhəmiyyəti var idi. Bu darvazalar həm də gəlir mənbəyi sayılırdı. Darvazalar və hasar bir növ şəhərə

gömrük vermədən qaçaq mal daxil etməyi və ya oradan çıxarmağı da xeyli məhdudlaşdırırdı. Hər bir darvazanın yanında çaharbazar, hamam və karvansara tikilmişdi. Malları yoxlanılıb tamğa vergisi alındıqdan sonra ticarət karvanlarına şəhərə daxil olmaq icazəsi verilirdi [186].

Qazan xan əvvəlki dövrə nisbətən darvazaların sayını azaltmışdı. Qazan xanın fərmanı əsasında Təbriz ətrafına hasar çəkilənədək şəhərin on darvazası (Rey, Qala, Səncaran, Tağ, Dərbi-cu [187], Sərd, Dəstışah, Narmıyan, Novbər, Mukilo) [188] var idi.

Qazan xanın əmrilə altıküncü hasarda altı darvaza (Ucan, Əhər, Şirvan, Sərdrud, Şam, Səravrud) qoyulmuşdu [189]. Şəhəri xarici aləmlə birləşdirən bu darvazalar əsasən giriş-çıxış yolları idi. Bu məsələ darvazaların adından da aydın olur. Məsələn, Şirvana gedən yol üzərində qoyulmuş darvaza Şirvan, Suriyaya gedən Şam, Ucan vasitəsilə Sultaniyyəyə gedən yol Ucan, Əhər - Bərzənd - Bacrəvan yolu üzərində Əhər və s. adlanırdı.

XIII əsrə nisbətən şəhərin sahəsi Həmdullah Qəzviniyə görə 25 min addım, yəni dörd dəfə, Vəssafa görə 54 min addım, yəni doqquz dəfə artmışdı [190]. Şəhərdə əhalinin sıxlığı düşməndən müdafiə üçün əlverişli idisə, vəba və digər yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına səbəb olurdu, Məhz buna görə də hasar şəhərin ətraf bağları hesabına genişləndirilir. Bundan əlavə, Təbrizin şimal-şərqində, Qazan xanın çəkdiyi hasarın daxilində Rəşidəddin şəhərcik saldırmışdı. Bu özü də iki hissədən ibarət olub, «Rəb-i Rəşidi» və «Şəhristane-Rəşidi» adlanırdı. İdarə, müəssisə və emalatxanalar Rəb-i Rəşididə yerləşirdi. Subay və ailəsiz şəxslər burada, ailəlilər isə «Şəhristani-Rəşidi» də yaşayırdılar. Şəhristani-Rəşididə bir çox məhəllələr var idi. Onlardan biri də Salehiyyə məhəlləsi adlanırdı. Rəb-i Rəşididə 30 min ev, 24 karvansara, 1500 dükən, bir neçə emalatxana binası var idi. Bundan əlavə, «şəhərciyn» hər iki hissəsində üçmərtəbəli karvansaralar, məscid, bazar, hamam, zərrəbxana, 7 min tələbəsi, 450 müəllimi olan ali məktəb tipli tədris müəssisəsi var idi [191].

Qazan xan da Təbrizin qədim sahəsindən böyük olan bir ərəzidə, şəhərin qərbində, Acıçay sahilində [192] Şam və ya Şənb adlanan yerdə şəhər saldırıb adını «Qazaniyyə» qoydu. Avropa səmtindən ticarət karvanı şəhərə yalnız Qazaniyyə vasitəsilə daxil ola bilərdi. Burada tacirdən tamğa vergisi alınır [193]. Qazaniyyədə çoxlu bazar, karvansara və s. var idi.

Təbrizin ortasında Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni (sahibi divan) böyük bir meydan saldırmışdı. Bu yer «Sahib-abad meydanı» adlanırdı [194]. Təbriz şəhərinin əhalisi və ətraf mahallardan gələn kəndlilər həmin meydanda çadır quraraq öz mallarını satırdılar. Sonra orada dükənlər də inşa olunurdu. Eyni vaxtda 30 min tamaşaçı tutan bu meydanda Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qarşısında canavar oyunu nümayiş etdirilirdi. Həmin meydanda güləş yarışları, idmanın digər növləri də göstərilirdi [195].

Sultan Üveys həmin meydanda 20 min otaqdan ibarət bir bina - «Dövlətxana» tikdirmişdi [196]. Həştbehişt sarayı, Uzun Həsən məscidi bu meydanın kənarında yerləşirdi. Sahibabad meydanından Dəvəçilər məhəlləsinə, oradan da Surxab məhəlləsinə yol keçirdi [197].

Şərq ölkələrində ən gözəl və geniş bazar kimi şöhrət tapmış və əsası Uzun Həsən tərəfindən qoyulmuş «Qeysəriyyə» üstüörtülü və səkkizkünclü idi. Onun üstü günbəz və tağla örtülmüşdü. Bu bazarda qiymətli mallar və cavahirat satılırdı [198].

Təbrizdə böyük və geniş bağlar da var idi. Uzun Həsən tərəfindən əsası qoyulmuş «Baği-Nəsrriyyə» və Sultan Yaqubun tikdirdiyi «Baği-şimal» (Şimal baği) böyük parkı xatırladırdı. Təbrizin cənub-şərqində yerləşən «Şimal baği»nda çoxlu sərv, çinar ağacı, müxtəlif güllər əkilmişdi. Qazi Əhməd Qumi (XVI əsr) bu baği cənnətə oxşadaraq «Eşrətabad» adlandırmışdır. Fəzli İsfahani oranın qızıl güllərini cənnət çırağına bənzətmişdi [199].

Təbrizin ətrafı bağ və bostanlarla əhatə olunmuşdu. Təsadüfi deyildir ki, Katib Çələbi (XVII əsr) Təbrizi «Bağçalar içərisində şəhər» adlandırmışdır [200]. Dövrün mənbələrində çox nadir hallarda bu bağların adlarına rast gəlirik. Bağların adından da məlum olur ki, onlar ali və aşağı təbəqələrə məxsus idi. Məsələn, Bağe-kolahduzan (papaq tikənlər baği), Bağe-Pir Məhəmməd Sərrac (yəhər qayıran Pir Məhəmməd baği), Bağe-Əsvaran (Böyük bağ), Həkim Sədəddin, Şeyx Xocənd (ehtimal ki, məşhur şair Kəmaləddin Xocəndinin bağdır), Əhmədabad, Xacə Mütəhhər, Dəməşqiyyə, Şah Hüseyin, Bəyim, Qaziabad, Mahmudabad, Türk Məhəmməd, Leylava, Novxiz, Kolxiz, Burc, Şeyx Tacəddin, Xacə Yusif, Şəmsabad, Xələfan bağlarını və s. göstərmək olar [201].

Şəhərdə elə geniş sahələr də var idi ki, orada buğda, arpa və s. dənli bitkilər əkilirdi. Barbaro bu barədə belə yazır: «Sonrakı gün şəhərin içərisində olan geniş bir tarlaya getdim. Orada buğda əkilmişdi. Lakin təzəcə biçmişdilər» [202].

Təbrizdə bir sıra məhəllələr də var idi. Bu məhəllələr də əhalinin ictimai mövqeyinə münasib yerləşir və bununla əlaqədar adlanırdı. Varlılar məhəllələri şəhərin mərkəzində, yoxsul və orta təbəqəyə aid məhəllələr isə Təbrizin kənarında yerləşirdi. Bu məhəllələr aşağıdakılardan ibarət idi:

Vicuyə. Rəşidəddin ilk dəfə «Darvaze-ye Vərcune-ye Təbriz» və ya «Vicuyə» kimi qeyd etmişdir [203]. Vərcu, Vicuyə kimi qeyd olunan həmin məhəllə şəhərin şimal-qərbində yerləşən ən qədim məhəllələrdən biridir.

Səncəran. Darvaza və ya məhəllə adı. Qədimdə Təbrizin mərkəzində böyük bir məhəllə olmuşdur. Qazan xan Təbrizin ətrafında hasar çəkdirməmiş şəhərin 10 darvazasından biri idi [204].

Şeşgilan. İlk dəfə Rəşidəddinin «Vəqfnamə»sində həmin ada rast gəlirik [205]. Təbrizin ən qədim məhəllələrindən olan Şeşgilan şəhərin şimal-

şərqində yerləşir. Bu məhəllə «Şeşgil» də adlanırdı. XIV əsrin əvvəllərində məscidi Came-Rəşidi, Rəşid hamamı və Erməni küçəsi bu məhəllədə yerləşirdi [206].

Surxab. Təbrizin şimal hissəsində, Surxab dağının ətəyində yerləşir. Qədim məhəllələrdən biridir. Təbrizdə bu adda qəbiristanlıq da vardır [207]. Seyid Həmzə məqbərəsi, Uzun Həsən kəhrizi bu məhəllədə yerləşir. Dövlətşah Səmərqəndi (XV əsr) bu məhəlləni «vilayəti-Surxab» kimi qeyd etmişdir [208]. Bu da vaxtilə həmin məhəllənin nə qədər böyük və geniş olduğunu göstərir [209].

Pole Səngi. Şəhərin şimal-şərqində yerləşir. Vaxtilə kiçik məhəllə olmuşdur. Orada eyni adda məscid binası da var idi [210].

Mahad-Məhin. İlk dəfə bu ada XIV əsrin ortalarında təsadüf edilir. Sonralar Miyar-Miyar deyilən və şəhərin mərkəzində yerləşən bu məhəllənin adı 1571-1573-cü illərdə Təbriz sənətkarlarının üsyanı zamanı da çəkilməmişdir. Bu məhəllədə əsasən Təbrizin varlı əyan təbəqəsi yaşayırdı [211].

Dərbi-Sərd. XIV əsrin əvvəllərində məşhur darvazalardan biri idi. Şəhərin qərbində yerləşən. «Sərdrud» adı ilə tanınmış bu məhəllədə eyni adlı küçə də olmuşdur [212].

Dərbi-Novbər. Şəhərin cənubunda böyük və qədim bir məhəllədir. Əsası Sultan Yaqub tərəfindən qoyulmuş «Baği-şimal» bu məhəllədə yerləşirdi. Uzun Həsənin oğlu Maqsud bəy də bu məhəllədə xeyli bina, o cümlədən «Maqsudiyyə» məscidini tikdirmişdir. «Maqsudiyyə meydanı» və «Maqsudiyyə məhəlləsi» də onun adı ilə əlaqədardır [213].

Çərəndab. XIV əsrin əvvəllərində adına rast gəldiyimiz bu məhəllə Təbrizin cənubunda yerləşir. Cənub-qərbdə eyni adlı qəbiristanlıq da vardır [214].

Dərbi-əla. «Dərb» - darvaza deməkdir. Lüğəti mənası isə «Alaqapı»dır. Acabad və Bətəlabad küçələri bu məhəllədə yerləşirdi. Rəşidəddin vaxtilə Baği-Novbər küçəsində «Dərbi-əla» darvazası yerləşdiyini qeyd etmişdir. Təbriz əhalisi bu məhəlləni «Alaqapı» adlandırır [215].

Leylava. İlk dəfə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın arvadı Xatun Canbəyim tərəfindən verilmiş Müzəffəriyyə məscidi vəqfnaməsində bu ada rast gəlirik. Həmin vəqfnamədə «Leylava küçəsi» adlanmışdır. Görünür, vaxtilə o, küçə olmuş, sonra böyüyüb genişlənmiş və məhəlləyə çevrilmişdir. Təbrizin cənubunda yerləşir [216].

Şotorban. Əslində dəvəçi deməkdir. Təbrizin şimalında yerləşən bu məhəllənin adına ilk dəfə Həsən Rumlunun (XVI əsr) əsərində rast gəlmişik [217].

Gəcil. Həmdullah Qəzvini qəbiristan adı, Kəmaləddin Xocəndi isə məhəllə adı kimi qeyd etmişdir [218].

Gazəran. XIV əsrin əvvəllərində «Gazərgah» kimi qeyd olunmuş bu məhəllə Təbrizin cənub-qərbində yerləşir. Nadir Mirzə yazır ki, oradan axan kəhriz suyundan dəri və paltar yuyulduğu üçün «Gazəran» adlanmışdır. Gazəran suyu məşhur idi [219].

Xiyaban. Təbrizin ən qədim və məşhur məhəllələrindəndir. Təbrizin şərqindədir. Qurd meydanı və Göy məscid bu məhəllədə yerləşir [220].

Key. Darvaza adı. Eyni adda məhəllə də olmuşdur [221].

Çahar minar. Vaxtilə böyük məhəllə olmuşdur. Şəhərin mərkəzində yerləşən bu məhəllədə Cəlairi Şeyx Üveys mədrəsə təsis etdirmişdi. Hacı Məhəmməd Bəndgirin. xəttilə divarında kitabə yazılmış «Qaziyyə» mədrəsəsi də həmin məhəllədə idi [222].

Şam. XII-XIII əsrlərdə Təbrizin məşhur məhəllələrindən olmuşdur. Eyni adda darvaza da var idi. Qazan xan orada şəhərcik saldırdıqdan sonra «Şam qazan» və ya «Şənb qazan» adı almışdır [223].

Hökəməbad. Təbrizin şərqində yerləşir. Bu ada biz ilk dəfə Müzəffəriyyə məscidi vəqfnaməsində rast gəlirik. Yerli əhali indi də buraya «Hökəməvar» deyir [224].

Şəkərfürüşan. Zinəddin Mahmud Vasifi Təbrizdə həmin adda (şəkər satanlar) məhəllə olduğunu qeyd etmişdir. Lakin sonra başqa mənbələrdə bu adda məhəlləyə rast gəlmirik [225].

Bilyankuh. «Tarix-i Vəssaf» adlı əsərdə biz Təbrizdə belə bir adda məhəlləyə təsadüf edirik. Lakin sonra belə bir məhəllənin olduğuna təsadüf etməmişik [226].

Əlbəttə, yuxarıda sadaladığımız məhəllələr haqqında Məhəmməd Cavad Məşkur «Tarix-i Təbriz» adlı əsərində ətraflı və geniş məlumat vermişdir [227]. Lakin o bu məhəllələr haqqında ilk dəfə hansı orta əsr məxəzində rast gəldiyini və bu məhəllələrin əhalinin ictimai vəziyyətinə görə yerləşdirilməsi barədə heç bir fikir söyləməmişdir. «Tarix-i Təbriz» əsərinin müəllifi əsasən Nadir Mirzənin (1827-1885) verdiyi məlumatı götürmüşdür. Bu da məlum olduğu kimi XIX əsrin sonuna aiddir.

Təbrizin ətrafında ona tabe olan yeddi mahal var idi.

1. Mehranrud. Təbrizin şərqində yerləşən bu mahal Təbrizdən axan Mehranrud [228] çayının adı ilə əlaqədardır. Şəhər darvazasından oraya beş fərsəng məsafə var idi. İsfənc, Sədabad onun böyük qəsəbələri idi. Orada bir sıra kəndlər, o cümlədən Çanqur, Qasımabad, Yuxarı Gəvanlıq, Mərnab, Bakşin, Nəhənd, Üsbənc, Qərəçəlu, Növcədih, Quvalan, Anbardan, Kəlixan, Zırnıq, Fəhvəsfənc (indiki Basmınc), İstiliq, Keçələbad, Kərmavcan, Barus var idi [229].

2. Sədrud. Bu mahal «Səhra»da adlanırdı. Şəhərin cənub-qərbində, bir fərsəng (7 kilometr) məsafədə yerləşirdi. Sədrud mahalının bəzi kəndləri şəhər bağlarına lap yaxın idi. Ən böyük kəndlərdən Culadəraq, Əlğanbədər,

Kecabad, Lakdərəc və s. göstərmək olar. Rəşidəddinin «Vəqfnamə»sində səhra mahalında İsfəhlan, Barani, Namcan, Kuvarcan kəndlərinin adı qeyd edilmişdir [230].

3. Babilrud. Şəhərin cənub və qərb səmtini əhatə edir. Təbrizdən dörd fərsəng məsafədə (25-28 kilometr) yerləşən böyük vilayət olmuşdur. Vilayətin 25 irili-xırdalı, o cümlədən Babilrud, Xosrovşah, Milan, Üsku [231], Fisqəndib kimi qəsəbə tipli kəndləri var idi [232].

4. Ərvənəq. Təbrizin qərbində, üç fərsəng (21 kilometr) məsafədə yerləşir. Orada 30 kənd var idi. Onların əksəriyyəti o qədər böyük idi ki, hər biri qəsəbəyə (Sis, Şəbistər, Ayqan [233], Kuzekonan, Sofiyan) oxşayırdı. Maraqlıdır ki, Həmdullah Qəzvini qəsəbə adlandırdığı həmin yerləri Rəşidəddin «qəryə» kimi qeyd etmişdir. Bundan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bəhs etdiyimiz dövrdə «qəryə» müasir qəsəbəni, «deh» isə kəndi xatırladır. Qəryə kənddən xeyli böyük idi. Həmin mahalda Rəşidəddin bir sıra qəryələrin, o cümlədən Şalcan, Nəbəst, Kafır, Məlik, Şindabad, Kuşək, Radiyan adını çəkmişdir. Bu mahalda Gedənciq kəndinin adını da qeyd etmişdir [234].

5. Rudqat. Surxab dağının arxasında, şimal tərəfində, Təbrizdən 1-4 fərsəng məsafədə yerləşir. 40-a qədər kəndi var idi. Ən böyük kəndləri Hərzənəq, Rudhend, Sard, Əlincəq, Ufrid sayılırdı [235].

Rəşidəddinin «Vəqfnamə»sində həmin mahalda mövcud olan xeyli qəryənin, o cümlədən Nəhənd, Karvanə, İşidərə (İçdərə), Vəsəncəq, Həftəvəran, Qızılca, Lənəq, İstiyard, Cındıq, Əfşord, Kuləq, Sefidexununin (Ağqanlı mənasında - S. O.) adı çəkilir [236].

6. Xanımrud. Həmdullah Qəzvini həmin mahal haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Lakin «Vəqfnameyə Rəb-i Rəşidi»də bu mahalda olan xeyli qəryə və kəndin adı çəkilir. Onlardan Bərarin, Eris, Qızılca, Barus, Şotorxan, Kurvan, Nehram, Bəzarin, Yuxarı Beyram (Beyrame-ulya) qəryələrini və Şümşad kəndini göstərmək olar [237].

7. Bədvəstan. Şəhərin şimalında yerləşən bu mahaldan 1340-cı ildə 100 min dinar divan haqqı götürülürdü. Mahalın 30 kəndi var idi. Madərqav, Orişan ən böyük kəndlər hesab olunurdu [238].

8. Ucan. Həmdullah Qəzvini yazır ki, «qədim dəftərlərdə onu Mehranrud nahiyəsinə tabe kimi göstərmişlər. Lakin bu düz deyildir». Təbrizdən 8 fərsəng (54 kilometr) məsafədə yerləşən Ucan 1299-cu ildə Qazan xanın əmrilə bərpa olunur. Orada çoxlu bina, bazar, karvansara və hamam tikilmişdi. Qazan xanın Ucana çəkdiyi hasarın uzunluğu üç min addım idi [239].

9. Təsus. Təbrizin şimal-qərbində, iki mənzillik məsafədə yerləşən bu qəsəbədə çoxlu bağ-bostan salınmışdı. Rəşidəddin yazır ki, Təsuc qəryəsi Təbrizə tabedir. Orada çoxlu hamam və dəyirman vardır [240].

Təbrizdə bir sıra iri qəbiristanlıq var idi. Hər bir böyük məhəllənin ayrıca qəbiristanlığı olurdu. Onlardan Surxab, Gəcil, Çərəndab, Şam, Vilyanguh, Səyyaran və s. göstərmək mümkündür. Hafiz Hüseyn Kərbəlayı Təbrizi adlarını qeyd etdiyimiz və əlavə olaraq şəhərin özündə və bəzi yerlərində dəfn olunmuş şəxsiyyətlər haqqında ətraflı məlumat vermişdir [241].

Təbrizdə müdafiə xarakterli, istərsə digər ictimai binalarla yanaşı, aşağı təbəqəyə məxsus kiçik daxmalar, xam kərpic və palçıqdan hörülmüş evlər də var idi. Şəhərin ətrafında bir çox bağlar, eləcə də taxıl, əkin yerlərinin olması göstərir ki, Təbrizdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafına baxmayaraq, şəhər yarıməqrar vəziyyətdə idi. Təbriz əhalisinin bir hissəsi kənd təsərrüfatı və əkinçiliklə hələ tam əlaqəsini kəsməmişdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Təbrizdə yaşayan ayrı-ayrı təbəqələr haqqında əldə lazımı qədər material olmadığı üçün tədqiqatçı şəhərlərdə ictimai mövqeyinə görə bir-birinə zidd olan iki əsas sinif - hakim və məhkum siniflərin vəziyyəti barədə geniş fikir söyləməkdə çətinlik çəkir. Bununla belə, mənbələrdən topladığımız materialları qruplaşdıraraq bu barədə müəyyən nəticələr əldə etmək olar.

Məlum olduğu kimi, IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal istehsal münasibətlərinin inkişafı nəticəsində feodalların torpaq mülkiyyətinin möhkəmləndiyi və siyasi cəhətdən müstəqilliyə meyl nəzərə çarpırdısa, XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını görürük. Əsas torpaq fondu iri feodalların ixtiyarına keçir, dövlət və mülki torpaq fondu sahəsi xeyli genişlənir [242]. Nəticədə ölkədə feodal istismarı getdikcə güclənirdi. Şübhəsiz, bu vəziyyət şəhər həyatında da öz əksini tapırdı. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, acgöz feodalların pula olan hərisliyi üzündən şəhər əhalisi üzərində qoyulmuş vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarı artırdı. Belə bir vəziyyət iri feodalların, şəhərdəki dövlət məmurlarının mənafeyinə tamamilə uyğun idi.

XIII əsrin əvvəllərində monqolların Azərbaycana yürüşü ilə ölkədə iqtisadi həyat daha bərhad hala düşdü, şəhərlər xarabalığa çevrildi. Rəşidəddinin yazdığı kimi, «əksər vilayətlərin rəiyyəti cəlayi-vətən olub, yad vilayətlərdə özləri üçün ev-eşik düzəldilər. Şəhərlər və kəndlər boşalmışdı. Didərgin düşmüş əhalini öz sabiq yerlərinə qaytarmaq üçün onlara müxtəlif işgəncələr verilirdi. Şəhərdə qalan adamların əksəriyyəti evlərin qapılarını daş ilə hörmüş və ya baca açmışdılar... Onlar vergi yığan məmurların qorxusundan evlərinin damlarından o tərəf bu tərəfə qaçırdılar. Kişiləri ələ keçirə bilmədikdə, onların arvadlarını tutub qoyun sürüsü kimi qabaqlarına qatıb məhəllə-məhəllə vergi toplayan məmurların yanına aparırdılar. Onları ayaqlarından asıb döyürdülər» [243].

Beləliklə, XII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində iqtisadi inkişaf nəzərə çarpırdısa, XIII əsrin əvvəllərində Ərdəbil, Marağa, Bərdə, Naxçıvan,

Beyləqan, Gəncə şəhərlərinin tamamilə dağıldığını, monqol hücumlarından yaxa qurtarmış şəhərlərin əhalisinin isə didərgin düşdüyünün şahidi oluruq. Kəndlərdə və əkin sahələrində işçi qüvvəsi azalmışdı.

Belə bir ağır və qeyri-münasib şərait kəndlilərin şəhərə-axınına sürətləndirirdi. Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Təbriz də təkcə feodallardan asılı olan kəndli və sənətkarları deyil, həmçinin şəhərdə yaşayib ticarətlə məşğul olmaq arzusunda olan kiçik məmurları özünə cəlb edirdi. Təbriz əhalisi mənbələrdə «sakenane-şəhr» (şəhər sakinləri) və ya «əhle-Təbriz» kimi qeyd olunurdu. Lakin mənbələrin özündə belə, istər-istəməz həmin əhalinin müxtəlif təbəqələrdən ibarət olması göstərilir. Hakim və məhkum sinif «rəiyyət vəərbab» («rüaya vəərbab»), «rəiyyət və tacir» («rüaya və tacir»), «yüksək və aşağı təbəqə» («xass və əvam»), «hakim və məhkum», «zalim və məzlum» kimi istilahlarla qeyd edilir [244].

Yuxarıda qeyd edilən istilahlardan aydın olur ki, əhalinin əsas vergi verən təbəqəsi sənətkarlar, xırda alverçilər «rüaya» adlanır. Qazan xanın fərmanında «başqakan, müluk, bitikçiyan, nəvvab, əyan, mötəbərən, kəxdudayan» ilə bərabər, axırda «cümhuri rüaya-yi vilayət» sözü işlənmişdir [245]. Rəiyyət sözünün bütün təbəqələrdən sonra yazılması əsasən əhalinin vergi verən təbəqəsi olduğunu göstərir. Bundan əlavə, şəhərin yoxsul təbəqəsi «rüaya-yi dərviş» (yoxsul rəiyyət), «əvam» (yoxsul), «rüaya-yi aciz» (əldən düşmüş rəiyyət), əzaf (yoxsullar, zəiflər), «füqəra» (fəqirlər), «məsakine Təbriz» (Təbriz yoxsulları, «icə və mesakin» (aciz və yoxsullar) kimi qeyd edilmişdir [246]. Həmdullah Qəzvini «Nüzhət əl-qulub» adlı əsərində də Təbrizin əhalisini varlı-yoxsul təbəqələrinə bölərək «fəqir və ğəni» (yoxsul və dövlətli) adlandırmışdır [247].

Göründüyü kimi, sosial mövqeyinə görə bir-birinə zidd olan iki sinif mənbələrdəki yazılış tərzində də özünü göstərir.

Şəhər sənətkarları «ovzan», «əsnafe-ovzan» [248], «əhle-mohtərefe» kimi qeyd olunur. Tacirlər isə «bazərqanan», «tüccar» adlanırdı [1249]. Yoxsul təbəqəni tacirlərdən fərqləndirmək üçün mənbələrdə «tüccar və rüaya» (tacirlər və rəiyyət) istilahlarına da təsadüf olunur [250].

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani əhalini üç təbəqəyə bölür. Əğniya (varlılar), mütəvəssit halan (orta vəziyyətdə olanlar), füqəra (yoxsullar). Müəllif füqəra və züəfanı (zəifləri) «ən nazik» (ən yoxsul - S. O.) təbəqə adlandırmışdır [251].

Təbriz əhalisinin çoxu sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olur [252], böyük bir qismi kəsbkarlıq edirdi [253]. Lakin iqtisadi və siyasi mövqələrinə görə sənətkarlar və tacirlər eyni vəziyyətdə deyildi. Azad sənətkar və tacirlərlə yanaşı, dövrün hökmdarları və feodallarından asılı sənətkarlar və tacirlər də var idi. Tacirlər özləri də iki qrupa bölünürdülər. Xırda tacirlərlə yanaşı, daxili və xarici ticarəti öz əlində cəmləşdirmiş iri tacirlər, ortaqlar, otkup sahibləri

(iltizamçılar) də fəaliyyət göstərirdilər. Hökmdarlar, şahzadələr, saray adamlarından sonra baş vəzirlər geniş xalq kütləsini istismar etmək hesabına xeyli var-dövlət toplayırdılar. Onlar həm də ticarətdən xeyli gəlir əldə edirdilər. Ortaq tacirlər isə bilavasitə hökmdarlar, baş vəzirlər və ya xəzinədən pul almaq yolu ilə ticarətdə əsas rol oynayır və dövlət tərəfindən tam himayə olunurdular. Onlar vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmaqla yanaşı, rəiyyətdən pulsuz istifadə üçün minik və yük heyvanları da ala bilirdilər. Cüveyni yazır ki, ortaqlar bütün təbəqələrdən hörmətli idilər [254].

İkinci qrup iri tacirlər bilavasitə saray adamları ilə alver edənlər idi. Cüveyni belə tacirləri və ortaqları şah, arvadı və oğlanları ilə böyük alver edən şəxslər adlandırmışdır [255]. Bu qrupa cavahirat satanlar, qiymətli paltarlara və qaramala qiymət qoyan tacirlər də daxil idi. Deməli, ortaqların böyük ticarət təşkilatı olmuş, daxili və xarici ticarəti öz əllərində cəmləşdirmişdilər. XIV əsrdə Xacə Əli, XV əsrdə Xacə Mirəki belə iri tacirlərdən sayılırdılar.

Dövrün baş vəzirləri ticarət, sənətkarlıq karxanalarından, əkin sahələrindən, toplanılan vergilərdən, rüşvətdən xeyli mal-dövlət toplayırdılar. Məlum olduğu kimi, Rəşidəddin iri feodal idi. Onun Rəb-i Rəşidi və Təbrizdə 3600 qulu var idi; karxanalarında xeyli sənətkar qul işləyirdi [256]. Rəşidəddinin illik gəlirini Əbülqasim Kaşani qısa şəkildə belə şərh edir: «Divanda toplanılan vergidən, Qazan vəqfindən, Yəzd şəhərindən dördü bir, «Cami-ət-təvarix» üçün ildə 8 түmən, Bağdad və Təbrizdə olan gəlirdən üçü bir. Bunlar ümmal və rəiyyətdən aldığı rüşvət və xidmət haqqından əlavədir» [257].

Rəşidəddin Rəb-i Rəşididə təsərrüfat işlərində səhərdən axşama qədər çalışan qullarına yalnız qarındoyumu çörək və ildə bir dəst üst və alt paltarı verirdi.

Əvvəllər cavahirat və qiymətli daş-qaş ticarətilə məşğul olan Tacəddin Əlişah özü də iri feodal idi. O, Təbrizdə, Sultaniyyədə, Şamda, Bağdadda çoxlu toxuculuq karxanası, Təbriz və Sultaniyyədə xeyli bazar, karvansara tikdirmişdi. Təkcə Sultaniyyədə olan əmlakından ildə 100 түmən [258] və ya 1340-cı ildə Təbriz və ətraf nahiyələrindən əldə edilən gəlirdən. 15 түmən az gəlir əldə edirdi. Rəşidəddin və Tacəddin Təbrizdə, Rəb-i Rəşididə məscid binaları tikdirməklə bütün əmlakını oraya vəqf edir və bu yolla bütün vergilərdən azad olunurdular. Bundan əlavə, Rəşidəddin iri feodal və hökmdar kimi öz mülklərində işləyən kəndlilərdən və sənətkarlardan vergi toplayırdı. Bir sözlə, o dövlət içərisində dövlət yaratmışdı.

Divan vergisi qopçur və ya tamğa ilə müəyyən edilən şəhərlərin vergisi otkup sahiblərinə (iltizamçılara) verilirdi. Təbriz demək olar ki, uzun müddət iri feodallara otkup sahiblərinə verilmiş, onlar istədikləri kimi əhalini vergi və mükəlləfiyyət yolu ilə istismar etmişlər. İri feodallar əldə edilən gəlirdən müəyyən məbləğ divana verir və qalan pulları mənimsəyirdilər. Otkup

sahibləri dövrün hökmdarları tərəfindən fərmanla təyin olunurdular. Bu vəzifə o qədər əhəmiyyətli idi ki, bəzi vaxtlar şəhər tamğaçası həm də şəhər hakimi vəzifəsini daşıyırdı. Arqun xanın hakimiyyəti dövründə Əmir Əli tamğaçı həm də Təbriz valisi vəzifəsini ifa edirdi. O, beş il valilik etdikdən sonra saray münafəşəsinin qurbanı olub, 1289-cu ildə öldürülmüşdü [259].

Əmir Əli həlak olduqdan sonra sahibi-divan (baş vəzir) Səddəddövlənin əmisi oğlu Mühəzzibəddövlə Əbu Mənsur təbriz hakimi təyin edilir [260]. 1292-ci ilin noyabrında Sədrəddin Zəncani sahibi-divan vəzifəsinə keçdikdən sonra qardaşı Qütbəddin ölkənin qazi-ül-qüzzatı (qazilərin qazisi) və Təbriz hakimi təyin edilir [261]. Keyxatu dövründə Təbrizdə çav tədbirində o bilavasitə iştirak etdiyi üçün əhalinin ona nifrəti daha da artmışdı. O, h. 697-ci il şaban ayının 21-də-(7.VI.1298) Təbrizin Vərcunə (sonralar Vicuyə adlanırdı – S. O.) məhəlləsində öldürülmüşdü [262].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydınlaşır ki, Təbrizdə yuxarı təbəqə bir-birilə qohumluq əlaqəsində olmaqla yanaşı, həm də şəhərin idarəsi işində və aşağı təbəqəni istismarında iştirak edir, xeyli pul və var-dövlət qazanırdılar.

Şəhərin valiləri özləri xalqı istismar etməklə yanaşı, əhalini istismar edən başqa feodalları da himayə altına alırdılar. Nəsvəi XIII əsrin əvvəllərində Təbrizdə vali vəzifəsində işləyən Şəmsəddin Tuğrainin özbaşınalığını və xalqa zülmünü qısa surətdə belə şərh edir: «Şəmsəddin Tuğrai təbrizlilərin mal və canına hakim idi» [263]. 1225-ci ildə Cəlaləddin Xarəzmşah Təbrizi işğal etdikdən sonra Şəmsəddin Tuğrainin bacısı oğlu Nizaməddin Təbrizə vali təyin olunmuşdu [264].

Şəhər darğaları da hökmdarların yaxın qohumu və ya etibar etdikləri feodallar arasından təyin olunurdu. XV əsrin əvvəllərində Teymur öz qohumlarından birini Təbrizə darğa təyin etmişdi [265]. Şəhər vali və darğaları əhaliyə həddən artıq zülm edir, onların üzərinə çoxlu vergi və mükəlləfiyyət qoyur, biyara cəlb edirdilər. Rəşidəddin bu barədə belə yazır: «Divan gəliri qopçur və ya tamğa ilə müəyyən edilmiş İraqi-Əcəm, Azərbaycan və vilayətlər hakimlərə müqatiyəyə verilir... Hakim rəiyyətdən ildə 10, bəzi yerlərdə 20 və ya 30 qopçur alırdı. Həmin yerə müəyyən məsələ ilə əlaqədar elçi gəldikdə bu bəhanə ilə hakim qopçuru əhali arasında bölüşdürürdü. Elçi nə qədər çox gəlsəydi, onların ixracatı (xərci - S. O.) də bir o qədər çox olurdu. Hakim bu vergiləri toplamaqdan çox razı idi. O, mühümmat, ülüfə, ixracat, təəhhüd, mültəmisat adı ilə əhalidən xeyli pul və mal toplayırdı. Toplanmış pul və malın çox hissəsi xəzinəyə verilmirdi...» [266].

Feodal sinfinə məxsus ikinci qrup -kələntər, darğa, şəhnə, həmçinin ali ruhanilər - sədr, şeyx-ül-islam, qazi, nəqib, möhtəsib aşağı sinfin istismar edilməsində bilavasitə iştirak edirdilər. Şəhərin iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynayan həmin feodal məmurların şəhərdəki fəaliyyəti məhdud deyildi. Şəhər əhalisinin yuxarı təbəqəsinin mənafeyi əhalinin əksəriyyətinin

təşkil edən geniş xalq kütləsinin mənafeyi əleyhinə birləşirdi. Belə bir ziddiyyət dövrün məşhur mütəfəkkir və filosofu Övhədi Marağinin (1274-1338) əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Övhədi şəhərdə dövlət məmurlarının özbaşınalığını və rüşvətخورluğunu tənqid atəşinə tutmuşdur. O, «Cami-cəm» adlı əsərində yazır: «Oğru şəhnə ilə şərik olduqda, küçələrdə əsəs çerik (gecə nəzarətçisi, muzdla tutulmuş əsgər - S. O.) olar. Kənd karvanını oğurlayırlar, şəhər şəhnəsi hər ikisinin malını aparır. Şəhərdə əsas olmadıqda, şəhnənin qaqalarının qırışığı kifayət edər» [267]. Övhədi Maraği dövrün hökmdarlarını və onların canişinlərinin rüşvətخورluğu barədə yazır: «Son rüşvət istəmirsənsə, nayiblərinə də bir çarə qıl» [268].

Övhədi başqa bir yerdə kəndlilərin işləyib zəhmət çəkməsindən, kətxudaların və çəriklərin isə müftə yeməsindən danışaraq yazır: «Kəndli iki ayda bir dəfə ət yeyir. Şahın çəriki isə hər gün qızardılmış toyuq yeyir. Kəndlilərin işlək əlləri dəri kimi kardan düşmüşdür. Kətxuda yumşaq əlini uzadaraq deyir ki, gətir. Onun əlindən çörək yeyərkən paralanmış əlinə də bir nəzər sal» [269].

Şəhər sənətkarları, xırda tacirlər, müxtəlif peşə sahibləri, yoxsullar vergilərin ağırlığı və dövlət məmurlarının özbaşınalığından cana gəlmişdilər. Xırda alverçilər iri tacir və feodallardan sələmlə pul alırdılar. Borcunu vaxtında verə bilməyənlərin əmlakı əlindən alınmaqla özləri də arvad-uşaqları ilə birlikdə əsir alınırtdılar [270]. Sənətkarlar özləri də mahiyyətə eyni vəziyyətdə deyildilər. Saray və ayrı-ayrı feodalların karxana və emalatxanalarında işləyən sənətkarların vəziyyəti daha ağır idi. Qazan xanın əmrilə saray karxanalarında silahqayıran bir çox sənətkarlar işləyirdi. Qazan xan onları «bizim ovzan və əsirlərdir» [271] deyə qeyd etmişdir.

Beləliklə, azad sənətkarlarla yanaşı, qul sənətkarlar da var idi. Bunlar hüquqi cəhətdən azad sənətkarlardan xeyli fərqlənirdilər. Azad sənətkarlar öz sərmayələri ilə bazarlarda silah qayırib satırdılarsa, qul sənətkarlar bir qarın yeməyə səhərdən axşama qədər karxanada işləməli və qoyulmuş norma əsasında silah qayırib dövlətə təhvil verməli idilər [272].

Azlıq təşkil edən və şəhərin idarə olunmasında mühüm rol oynayan bir qrup feodal və məmurlardan başqa şəhər əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən sənətkar, alverçi və digər peşə sahiblərinin vəziyyəti olduqca ağır idi. Təsədüfi deyildir ki, Marko Polo Təbriz əhalisinin vəziyyətindən bəhs edərək yazır: «Əcnəbilərlə ticarət edənlər tez varlanırlar, lakin şəhərin əhalisi ümumiyyətlə yoxsuldur» [273].

Təbriz əhalisinin bir hissəsi sənət və peşəsi olmayan tam yoxsullardan ibarət idi. Bunların sayı o qədər çox idi ki, şahlar Təbrizə daxil olarkən onlara sədəqə verirdilər. Hətta Təbrizdə onları sakitləşdirmək məqsədilə «Dar-ül-mesakin» («Yoxsullar evi») tikdirmişdilər. Şəhristani-Rəşidi və Şam Qazanda belə evlər var idi. Şəhristani-Rəşididə iki böyük qazan - «Dike meskinan»

(«Yoxsullar qazanı») qoyulmuşdu. Orada yoxsullar üçün xörək bişirib pulsuz paylayırdılar. Yoxsullara gündə iki batman çörək və saxsı qabda bir azət xörəyi verilirdi. Qapıçı yoxsulları növbə ilə içəri buraxırdı. Orada hamı sıra ilə oturur, növbə ilə hər 10 nəfərə 10 qab umac aş verilir. Yeyib qabı təhvil verdikdən sonra digər 10 nəfərə yemək paylanırdı. Bu qayda ilə 100 nəfər yedikdən sonra digər 100 nəfər içəri buraxılırdı [274]. Bundan əlavə, Qazan xan Təbrizə daxil olarkən yoxsullara sədəqə verirdi. Rəşidəddin yazır ki, Qazan xan h. 696-cı il zilhiccə ayında (sentyabr 1297) Təbrizə daxil olarkən fəqir və yoxsullara xeyli mal sədəqə verdi [275].

Dövlət və ayrı-ayrı feodalların hesabına yoxsul evlərinin tikilməsi, orada onlara pulsuz yemək verilməsi şahların yoxsullara sədəqə paylaması yoxsulları bir növ «sakitləşdirmək» və sinfi mübarizədən çəkəndirmək məqsədi güdüdü. Lakin bütün bunlar göstərir ki, Təbriz əhalisinin müəyyən hissəsini yoxsullar təşkil edirdi.

Təbriz və Rəb-i Rəşididə qul əməyindən də istifadə olunurdu. Rəşidəddinin 3600 ixfər qulu arasında müxtəlif sənət və peşə sahibi var idi. Məsələn, Rəb-i Rəşididə olan 220 nəfər kişi quldan 30 nəfəri kankan idi [276].

Rəşidəddin vəsiyyəti etmişdi ki, qul uşaqlarına memarlıq, zərgərlik, kankanlıq, bağbanlıq, rəssamlıq, xəttatlıq və s. sənətləri öyrətsinlər. Qulun uşağı mümkün qədər atasının sənətinə yiyələnməli idi [277]. Rəşidəddin qulların uşaqlarına sənət öyrətməklə heç də onların gələcək taleyi ilə maraqlanmırdı. Əksinə, qul sənətkarların sayını artırmaq və onların əməyindən geniş istifadə etmək məqsədi güdüdü. Qul sənətkarların vəziyyəti azad sənətkarlara nisbətən daha ağır idi. Onlara Təbriz və Rəb-i Rəşididə gündəlik iş norması verilirdi. Qul öz əməyinin məhsulunun hamısını feodala verir, müqabilində cüzi miqdarda çörək və ya un alırdı. Qullara natura şəklində verilən haqq hətta onların geyiminə də çatmırdı. Buna görə də Rəşidəddin onlara illik geyim verirdi [278].

Rəb-i Rəşididə əkin sahələrində çalışan xeyli qul var idi. Yalnız Fəthabad bağında 500 kişi və 500 qadın qul, Rəşidabad bağında isə 200 (100 kişi, 100 qadın) qul işləyirdi [279].

Bundan əlavə, Rəşidəddin Rəb-i Rəşidi ətrafına hasar çəkəndirmiş, orada beş kənd saldırmışdı. Hər kənddə 20 kişi və 20 qadın qul işləyirdi [1280]. İ. P. Petruşevski haqlı olaraq qeyd edir ki, Fəthabad bağında işləyən qulların «məzare» adlandırılmasından aydın olur ki, həmin dövrdə qul əməyi feodallar üçün sərfəli olmadığından qul sahibi onları irsi müddə qul vəziyyətinə sahib, istehsal vasitəsilə çevirirdi. Qulların evləri və ailələri var idi [281]. Onlar həmişə evli vəziyyətdə olmalı idilər. Rəşidəddin onları torpaqsız sata bilərdi. Halbuki muzdur rəiyyətə belə hərəkət edə bilməzdi. Qul muzdurun özünə məxsus bağ sahəsi, əkin üçün əmək aləti, iş heyvanı yox idi. Bunları qul sahibi özü verirdi. Hətta yuxarıda qul sənətkarlar haqqında qeyd etdiyimiz kimi, əkin

sahələrində işləyən muzdur qulların aldığı gündəlik məhsul payı onların geyim xərcinə belə çatmadığı üçün qul sahibi onları geyimlə təmin edirdi [282].

«Mukatibati-Rəşidi»də qulların iqtisadi-sosial və məişət məsələlərinə dair lazımı məlumat yoxdur. Lakin «Vəqfnameyi-rəbi Rəşidi»də qulların iqtisadi-sosial vəziyyətinə dair müəyyən məlumat verilir. Rəşidəddinin «Vəqfnamə»sində deyilir ki, onun həmişə 440 qulu olmalı, ata və ya ana öldükdə oğlanlarından biri atasını əvəz etməli idi. Ölmüş qulun oğlu olmadıqda digər yerdən qul alınıb yerinə qoyulmalı idi. Qadın qul öldükdə digər qulların qızlarından birini arvadı ölmüş qula əvə verməli, o da qul kimi işləməli idi. Boya-başa çatmış, əvə verilməli qız olmadıqda mütəvəlli digər yerdən kənz alıb, ölmüş qadın qulun yerinə qoyurdu.

Rəşidəddinin 20 türk qulu da var idi. Onların içərisində kənkana, rəssama, kamançaçalana təsadüf edilirdi. Bu qulların hər birinə gündə 3 batman çörək verilirdi. Qulların əməyi müqabilində onlara çatmalı məhsul payının bir hissəsi saxlanılırdı ki, qul öldükdə onun dəfninə xərclənsin [283].

Qulların hər birinə gündəlik iş norması verilirdi. Yalnız həmin normanı yerinə yetirmiş qula çörək verilirdi. İş vaxtı qulları 10 nəfərlik dəstələrə ayırır, onlardan ən bacarıqlısını dəstələrə başçı təyin edirdilər. Gündə 100 nəfər qul bağda işləməli idi. Hər yüz nəfər qula da qullardan biri başçı təyin olunurdu. Gündəlik çörəkdən əlavə, başçı qul ildə 100 dinar alırdı. Qulların hər birinə gündə iki batman çörək çatırdı. 30 nəfər kənkana ayrılıqda gündəlik iş norması verilirdi. 50 kəz (48-50 metrə qədər) iş görüldükdə onlara müəyyən edilmiş məbləğin dördü üç hissəsi verilirdi. Başçı qul onları boş dayanmağa qoymamalı idi [284].

Rəşidabad və Fəthabad bağlarında bağbanlıq, bel vurmaq, tənək başları kəsmək, ağacları təmizləməklə məşğul olanlara gündəlik çörəkdən əlavə işlədikləri sahədə əlavə edilən məhsulun dördü bir hissəsini verirdilər [285]. Bir sahədə iş qurtardıqda mütəvəlli onları digər sahədə işə cəlb edirdi [286]. Rəşidəddin hər bir qul ailəsinə iki baş inək tapşırırdı. Qul bu inəkləri bəsləməli və onlardan bala almalı idi. Əldə edilən süd və yağın dördü bir hissəsi, həmçinin iki toyuq və 100 yumurta qula verilirdi. Cücə və yumurtaların dördü üç hissəsi qula çatırdı. Lakin qullara təhvil verilmiş iki toyuq və 100 yumurta həmişə mövcud olmalı idi [287].

Qulların son taleyi haqqında Rəşidəddin heç bir söz demir. Yalnız 20 nəfər türk qul haqqında yazır: «Onlardan biri öldükdə, əgər oğlu varsa, əvəzində oğlanlarından birini qoymaq lazımdır. Onlardan hər birinə üç batman çörək verilməli idi. Taqsırları olmadıqda mütəvəlli onları işdən azad edə bilməzdi, müəyyən taqsırı olduqda, mütəvəlli özü onun haqqında qərara gələ bilərdi [288]». Buradan aydın olur ki, qullar irsi muzdur qullara çevrilirlər. Nəsillər törəyib boya-başa çatdıqda onlar da qula çevrilir və işə cəlb

olunurdular [289]. Qulların sayı azalmamalı, onlar ömürlərinin sonunadək qul olaraq qalmalı idilər.

Təbrizdə dilənçilər də var idi. «Təzukat-i Teymuri»də deyilir: «Mən əmr etdim ki, hər bir kənd və ya şəhər işğal olunduqdan sonra dilənçiləri toplayıb, onlara gündəlik çörək versinlər. Bundan əlavə, onları damğalayıb birdə dilənçilik etməyə qoymasınlar» [290].

Beləliklə, şəhər əhalisinin əksər hissəsini sənətkarlar və tacirlər təşkil etməklə yanaşı, burada yoxsul təbəqələr, o cümlədən qullar da olmuşdur. Təbriz əhalisinin ictimai bərabərsizliyi, sinfi ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirirdi.

* * *

XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də baş verən sinfi mübarizədə əsasən sənətkarlar, xırda alverçilər, bir sözlə, istismar olunan, vergi verən təbəqə iştirak edir, hətta çox vaxt hərəkatın başçısı olurdular.

Təbrizdə sinfi mübarizənin aşağıdakı formaları mövcud idi [291].

1. Antifeodal mübarizədə çox vaxt şəhərin aşağı təbəqələri elliklə şəhəri tərk edir və ya kütləvi surətdə sənətkarlıq emalatxanaları və dükanları bağlayırdılar. Bəzi tədqiqatçılar şəhəri elliklə tərk etməyi sinfi mübarizənin passiv deyil, aktiv müqavimət forması hesab edirlər [292]. Biz də bu fikrə tərəfdarıq. Çünki sinfi mübarizənin bu forması vasitəsilə feodal cəmiyyətini iqtisadi cəhətdən sarsıtmaq mümkün olurdu.

2. Kollektiv surətdə feodalların ayrı-ayrı tələblərini rədd etmək, yaxud vergi verməkdən boyun qaçıрмаq.

3. Yadelli işğalçılara qarşı azadlıq hərəkatında iştirak etməklə yanaşı, bu hərəkatı antifeodal mübarizəyə çevirmək. Çünki iri feodallar işğalçı hökmdarlarla tez sazişə girirdilər. Onlar öz mal-dövlətlərini qoruyub saxlamaq naminə ölkəni işğalçılara təqdim etməyə hazır idilər. Lakin aşağı təbəqə son nəfəsə qədər öz vətəninin istiqlaliyyəti uğrunda işğalçılara qarşı qətiyyətlə vuruşurdu. Bslə bir şəraitdə yadelli işğalçılara qarşı aparılan müharibə eyni halda daxili feodallara qarşı çevrilirdi ki, bu da sinfi xarakter daşıyırdı.

4. İstismar olunan, əzilən təbəqə və ya sinif şəhər hakimindən və ya dövlət məmurlarının özbaşınalığından kollektiv surətdə dövrün hökmdarlarına şikayət ərizələri verirdilər.

5. Yoxsullar dəstələr halında birləşərək karvan yollarında iri tacirlərin və feodalların mallarını qarət edirdilər.

6. Sinfi mübarizənin ən yüksək forması şəhərin aşağı təbəqələrinin hakim feodal sinfinə qarşı silahlı üsyanı idi.

XIII əsrin 20-ci illəri Təbriz əhalisinin Cəlaləddin Xarəzmşah və onun məmurlarının özbaşınalığına qarşı mübarizəsi ilə səciyyəvidir. Belə ki, Cəlaləddin Xarəzmşah Təbrizdə hökmranlıq etdiyi dövrdə (1225-1231) onun

məmuruları şəhərdə özbaşınalıq edir, Təbriz əhalisindən yersiz vergi və mükəlləfiyyətlər tələb edirdilər. İbn əl-Əsir yazır ki, Cəlaləddinin qoşunu Təbriz əhalisinə zülm edir, sənətkar və tacirlərdən mal alıb pulunu vermir və ya aldığı malın dəyərindən xeyli az pul verirdilər [293]. Şəhər əhalisi, xüsusilə sənətkarlar və tacirlər Cəlaləddinə müraciət etmiş, o isə şikayətçilərə belə cavab vermişdi: «Biz indi dünyanı fəth edənlərin, idarə edənlər yox. Dünyanı fəth edərkən rəiyyətin əhvalına çatmaq şərt deyil, dünyanı alıb qurtardıqdan sonra zülm edilənlərin şikayətinə baxarıq» [294]. Əhalinin yoxsul təbəqələrinin etirazı nəticəsində Cəlaləddin şəhərdə nəzarətçilər təyin edir. Lakin bu nəzarətçilər də əhaliyə zülm etməyə başlayırlar. Şəhər əhalisi nəzarətçilərin özbaşınalığından Cəlaləddinə şikayət yazaraq göstəririlər ki, nəzarətçilər imkanımızdan artıq vergi və mükəlləfiyyət tələb edirlər. Şikayətçilərin kəskin etirazı nəticəsində sənətkar və xırda tacirlərin tələbi ödənilir. Cəlaləddin göstəriş verir ki, əhalidən imkanına görə vergi və mükəlləfiyyət alınсын [295].

Sinfi mübarizənin bir forması da vergi toplayan məmurların yoxsul təbəqə tərəfindən öldürülməsi idi. Cəlaləddinin vergi toplayan məmurlarının özbaşınalığından cana doymuş şəhər yoxsulları və sənətkarları həmin məmurlardan intiqam almaq məqsədilə 1226-cı ildə onları öldürür və şəhərdə üsyan qaldırırlar [296]. Nəsəvi üsyançıları «əvam», «frumayeqan» (alçaqlar, əclafılar), «ovbaş» (qara camaat) adlandırır [297], üsyanın fəal iştirakçılarından («əvam» - sadə adamlardan) olan [298], Bəhaəddin ibn Məhəmməd ibn Bəşir Yarbəkin adını çəkir. Lakin üsyanın yüksəlişindən vahiməyə düşən Təbriz şəhər rəisi Şəmsəddin Tuqrai əhalini üsyandan çəkirməyə cəhd göstərsə də, məqsədinə nail ola bilmir. Üsyançılar xarəzmşahlardan bir neçə nəfəri də öldürürlər. Nəhayət, Şəmsəddin Tuqrai üsyan başçılarından iki nəfərin başını kəsdirib, şəhərdə gəzdirməyi əmr edir vəsar çəkdirir ki, «şaha qarşı çıxan şəxsin cəzası budur» [299]. Nəsəvi, Şəmsəddin Tuqraini «dindar, rəiyyətin tərəfini saxlayan, Təbriz əhalisinin imkanlarından xaric və həddindən ziyadə vergi alınmasına qarşı çıxan» [300] bir şəxs kimi tanıtdırır. Lakin digər bir yerdə onu «təbrizlilərin can və malına hakim» [301] kimi qeyd edir. Əslində ikinci fikir həqiqətə uyğundur. Nəsəvi Cəlaləddinə qarşı baş vermiş üsyanı təkzib etməyə çalışaraq yazır ki, Şəmsəddin əhalinin tərəfini saxladığı üçün Cəlaləddinin məmurları ondan narazı idi. Məhz buna görə də, onu Cəlaləddinin gözündən salmaq üçün üsyan şayiəsini yaymışdılar [302]. Nəsəvi bu üsyanı inkar etməyə cəhd göstərsə də, əsərinin bir yerində «frumayeqan» və «ovbaşan»ın tutulub Cəlaləddinin yanına gətirilməsini qeyd etmişdir [303]. Həmin faktdan və ibn əl-Əsrin yazdığından məlum olur ki, həqiqətən Təbrizdə Cəlaləddinə və onun məmurlarına qarşı üsyan baş vermişdir. Üsyançılar həm də şəhərdə hakimiyyəti ələ almağa cəhd göstərirdilər [304]. Atabəy Özbəkin hakimiyyətini bərpa etmək şüarı altında başlanan antifeodal mübarizənin məğlub olmasında şəhər əyanlarının xəyanəti əsas rol oynamışdı. Belə ki,

üsyən yatırıldıqdan sonra Təbriz əyanlarından 300 nəfəri Cəlaləddinin sarayına gədərək orada onun mədhinə moizə oxumağa başlamışdır [305].

1231-ci ildə Cəlaləddin öldürüldükdən sonra onun üç hissəyə parçalanmış qoşununun bir hissəsi Təbrizdə qalır. Cəlaləddinin məmurlarının özbaşınalığından bezmiş Təbriz əhalisi onları da öldürür.

Hülakünün əmiri Arqun dövründə Şərəfəddin Xarəzmi Təbrizdə «bəqayayi-mal (qalmış vergilər) adı altında əhalidən xeyli vergi tələb edirdi. Cüveyni yazır ki, «zülm həddini aşmışdı, hər evdə biganə adam, hər mənzildə vergi toplayan, müvəkkil aman vermədən qızıl tələb edirdi. Hər guşədə işgəncə var idi» [306]. Müəllif sözünə davam edərək yazır: «Hətta dul qadın və yetim uşaqlardan da vergi alırdılar [307]. Məhz bu məsələyə etiraz əlaməti olaraq bir dəstə dul qadın və uşaq Arqunun sarayı qarşısında toplaşaraq hay-küy salır, onun məmurlarının özbaşınalığına son qoyulmasını tələb edirlər. Nəhayət, Arqun onların tələblərini yerinə yetirərək əmr edir ki, xəzinədən onlara müəyyən qədər yardım göstərsin.

Arqun qopçur [308] vergisini də qaydaya salır. Belə ki, Arqun deyir: «Rəiyyətdən çoxlu ixracat toplanılır və tələb edilir. Buna görə də onların çoxu pərakəndə - didərgin olmuşdur. Mavəraünnəhrdə olduğu kimi, hər bir şəxsin imkanına görə qopçur təyin etmək lazımdır» [309]. Onun əmrilə varlıdan adam başına 10 dinar, yoxsullardan isə bir dinar qopçur alınır. Müəyyən müddət keçdikdən sonra hər 10 nəfərdən 70 dinar almağa başlayırlar.

Göründüyü kimi, hətta dul qadın və uşaqların kollektiv surətdə etiraz etməsi formasında olan anti-feodal çıxışlar bəzən o qədər kütləvi xarakter alırdı ki, hökmdar onların tələblərinə xüsusi diqqət yetirməyə məcbur olurdu. Hətta qanunsuz olaraq dul qadın və yetim uşaqlardan alınmış pullar divan hesabına ödənilirdi.

Təbrizdə sinfi mübarizənin geniş yayılmış formalarından biri də şəhər əhalisinin müəyyən tələbə qarşı etiraz əlaməti olaraq şəhəri elliklə tərək etməsi idi.

1294-cü il sentyabrın 15-də Keyxatunun sikkə əvəzinə kağız pul (çav) buraxılması haqqında fərmanı əhali tərəfindən müqavimətə rast gəlir. Hökmdar çavı qəbul etməyənlərə ağır cəza veriləcəyi ilə hədələyirdi. Təbrizdə kağız pulla alver bir həftədən artıq çəkmədi. Keyxatunun çav tədbirinə qarşı şəhərin sənətkar, alverçi və yoxsul təbəqəsi sinfi mübarizənin geniş yayılmış formasına - elliklə dükənləri bağlayıb şəhəri tərək etmək vasitəsinə əl atdılar. Onlar hətta dükən və mağazalardan öz mallarını da götürüb aparırdılar. Bazarda yemək və geyim şeyləri tapılmırdı. 10 dinara olan bir atın qiyməti 150 dinara qalxmışdı. Çörəyin bir batmanı isə bir dinara idi. Bazarda alver tamamilə dayandı. Təbriz az zamanda boşaldı [310]. Şəhərdə qalan əhali isə cümə günü məscidə toplaşaraq hay-küy qaldırıb şikayətə başladı. Camaat çavın həyata

keçirilməsinə razılıq vermiş İzəddin Müzəffər ibn Məhəmmədi (sahibi-divan Sədəddinin vəziri idi - S. O.) və onun həmkarlarını öldürdü [311].

Təbriz əhalisinin qəti mübarizəsi nəticəsində Keyxatu çavı ləğv etdirməyə məcbur oldu və alver yenə sikkə ilə aparılmağa başlandı [312].

Qeyd etmək lazımdır ki, çav tədbiri İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm, Diyarbəkir, Mosul, Miyafariqin, Azərbaycan, Xorasan, Kirman və digər yerlərdə həyata keçirildi [313]. Yalnız Təbriz əhalisinin kəskin etirazı nəticəsində həmin tədbir bütün ölkədə ləğv olundu. Bu da o dövrdə Təbriz sənətkar, alverçi və yoxsullarının Elxani hökmdarına qarşı birgə mübarizəsinin nə dərəcədə həlledici rol oynadığını göstərir. Çav tədbirinin ləğvindən sonra Təbriz əhalisi yenidən şəhərə qayıtdı [314].

Təbriz uzun müddət böyük sülalələrin iqamətgahı və siyasi hadisələrin mərkəzi olduğu üçün burada hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda gedən mübarizədə şəhər əhalisi fəal iştirak edirdi. Bəzən bu hərəkət antifeodal mübarizə ilə birləşirdi. 1303-cü ilin dekabrında Qazan xanı hakimiyyətdən salmağa cəhd göstərildi. Həmin ildə Təbrizdə Pir Yaqub Bağbani başda olmaqla əhali şahzadə Alafirəngi hakimiyyətə keçirmək şüarı altında Qazan xana qarşı sui-qəsd hazırlamışdı. Bu xəbəri eşidən sahibi-divan Sədəddin Qazan xana məlumat verir. Qazan xan Cabi Axtaçının başçılığı ilə Təbrizə qoşun göndərir. Hərəkət iştirakçıları ilə Qazan xanın qoşunu arasında baş verən vuruşma on gün davam edir. Hərəkət amansızcasına yatırılır, onun rəhbərlərindən biri olan Pir Yaqubu hündür bir dağdan atıb öldürürlər. Hərəkətin digər başçıları Nasirəddin, Rəşid Bolğarinin xəlifəsi Şeyx Həbib, Seyid Kəmaləddin və başqaları da qətl olunurlar [315].

Bu hərəkət monqol istilasını əleyhinə çevrilmişdi. Hərəkətə dəvəş təriqəti başçısı Pir Yaqub rəhbərlik edirdi. Təriqət başçıları həmin təriqəti xalq arasında yaymaqla çoxlu mürid toplaya bilmişdilər. Onlar Mahmud adlı muridi orduya göndərirdilər ki, həmin təriqəti orada təbliğ etsin. Bu məsələni eşidən Sədəddin Mahmudu tutub həbsə saldırır və əhvalatı Qazan xana xəbər verir. Qazan xan deyir ki, bütün bu fitnələrin başçısı Sədrəddin Zəncanidir. Ölü hələ də fitnə qopardır [316]. Sədrəddin Zəncani hələ h. 697-ci il rəcəb ayının 21-də (5.V.1298) Qazan xanın əmrilə öldürülmüşdü. Dakin onun tərəfdarları Pir Yaqub, Nasirəddin, Rəşid Bolğari, Şeyx Həbib, Seyid Kəmaləddin hərəkətə rəhbərlik edib onun işini davam etdirirdilər. Rəşidəddin təriqət tərəfdarlarını «məzdəkilər» adlandırmışdır. O yazır ki, həmin təriqət tərəfdarlarının məsləki Məzdək ideyaları idi və bu ideyanı onlar xalq arasında geniş yaymaq istəyirdilər [317].

İ. P. Petruşevski qeyd edir ki, onların ictimai proqramları eynilə qədimdə Məzdəkilərin proqramı kimi idi. İctimai bərabərlik, bütün əmlakın kənd icmasına verilməsi və s. ibarət idi [318]. Ə. Əlizadə isə onların Məzdək ideyası ilə heç bir əlaqəsi olmadığını bildirir və yazır ki, Sədrəddin və qiyamın

digər başçuları əslində Məzdək ideyasını xalq içərisində yaymaqla geniş xalq kütləsini öz tərəflərinə cəlb etmək istəyirdilər [319].

Təriqət rəhbərləri siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək istəyirdilər. Onlar Alafirəngi şah elan etməklə öz proqramlarını həyata keçirməyə can atırdılar. Əslində Məzdəki ideyası ilə əlaqədar olub-olmamalarına baxmayaraq, təriqət rəhbərləri xalq kütləsinə yaxın idilər və onun arzularını əks etdirirdilər. Təriqət tərəfdarlarının gizli təşkilatı var idi. Onlar hələ 1298-ci ilin aprelində siyasi hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərmişdilər. Taycu oğlunun dəstəsindən bir şeyx ona şahlıq vəd etmişdi. Məsələnin üstü açılır. Qazan xan Taycu oğlunu dörd nökeri ilə birlikdə öldürtdürür. Həmin ildə Sədrəddin Zəncani, qardaşı Qütbəddin, Qütbəddinin əmisi oğlu Qəvamülmülk, onların qohumu Təbriz qazisi Zinəddin İnebəkini və başqaları Qazan xanın əmrilə qətlə yetirildi [320].

Həmin təriqətin ictimai proqramı hələlik məlum deyildir. Lakin bir məsələ aydındır ki, onlar siyasi hakimiyyəti ələ keçirməyə və bununla özlərinin ictimai ideyalarını yaymağa və proqramlarını həyata keçirməyə çalışırdılar.

XIV əsrin 30-cu illərindən mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan feodal qrupları arasında bölüşdürülür. Şeyx Həsən (1338-1343) və Məlik Əşrəfin (1344-1357) hakimiyyəti dövründə xalq kütlələrinin vəziyyəti daha da ağırlaşır. Müinəddin Nətənzi yazır ki, Şeyx Həsən dövründə Təbriz əhalisi cana gəlmişdi, hətta kişilərin əz qadınları üzərində ixtiyarət qalmamışdı [321]. Ağır vergi və mükəlləfiyyətlər, feodal zülmü, bahalıq, qıtlıq Təbrizin aşağı təbəqəsini və yoxsul kütləsini cana gətirmişdi. Belə bir vəziyyət təkcə Təbrizdə deyil, Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində də hökm sürürdü. Buna görə də geniş xalq kütləsi Çobani əmirlərinin zülmünə qarşı şiddətli mübarizə aparırdı. Bu mübarizənin əsas mərkəzi Təbriz şəhəri idi.

1344-cü ilin yazında Təbrizdə silahlı üsyan baş verir [322]. Üsyanın əsas səbəbi Məlik Əşrəf və Yağıbasdının əmirlərinin Təbriz əhalisinə həddən artıq zülmünün nəticəsi idi. Şəhər əhalisi Təbrizin darvazalarını bağlamış, şəhərin əsas yollarında dərin xəndəklər qazmışdılar. Küçə və bağlarda yolların qarşısını kəsmək üçün iri ağaclar qoyulmuşdu. Onlar bəndləri açaraq suyu şəhərə buraxmış və xəndəkləri su ilə doldurmuşdular. Üsyançılar Çobani əmirlərinin Təbrizdəki məmurlarını tutub öldürür, bir hissəsini isə əsir alırlar. Çobani əmirləri sağ qalmış qohumlarını Təbriz əhalisindən tələb etdikdə üsyançılar rədd cavabı verirlər. Üsyan daha da şiddətlənir. Çobani feodalları böyük bir qoşun qüvvəsilə şəhərə daxil ola bilirlər. Təbriz daxilində üsyançılarla Çobani feodallarının birləşmiş qüvvələri arasında toqquşma baş verir. Təbrizin hər bir məhəlləsi vuruş meydanına çevrilir [323]. İki gün davam edən vuruşmadan sonra üsyançılar təpədən-dırnağa qədər silahlanmış Çobani qoşunu qarşısında müqavimət göstərə bilməyib məğlub olurlar. Üsyanın məğlubluğuna uğramasında Təbriz feodal əyanlarının xəyanətini qeyd etmək

lazımdır. Lakin bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən V. Z. Piriyeu dövrün müəlliflərinin təsiri altına düşərək göstərir ki, Təbriz əyanlarından Mövlana Nizaməddin, Mövlana Tacəddin və başqaları Çobani əmirləri ilə danışıqlar aparıb, xalqı onların əlindən xilas etdilər. V. Z. Piriyeu Həmdullah Qəzviniyə əsaslanaraq yazır ki, Təbriz əyanları ilə Çobanilər arasında danışıqlar baş tutmasaydı, heç bir təbrizlidən nişanə qalmazdı. Şəhərdə qan çayları axardı və Təbriz tamamilə məhv olardı [324].

Əslində Təbrizdə Çobani feodalları ilə üsyançılar arasında şiddətli vuruşma getdiyi bir zamanda Mövlana Nizaməddin Qori, Mövlana Nizaməddin Kukməri [325] və şəhərin digər feodal əyanları üsyanın genişlənməsindən vahiməyə düşərək əhalini sakitləşdirməyə və üsyandan əl çəkməyə çağırırdılar. Hətta Nizaməddin Qori Məlik Əşrəfin yanına gedərək onu şəhərə daxil olmağa dəvət etdi. Əbubəkr Qütbi əl-Əhərinin sözləri ilə desək, «şəhəri ona bağışladı» [326].

Təbriz əyanlarının Çobani feodalları ilə danışıq aparması heç də üsyançıları xilas etmək yox, üsyanı yatırmaq məqsədi güdüdü. Belə bir satqın siyasət üsyançıları Məlik Əşrəfin cəngindən xilas etmək deyil, əksinə, onlara xəyanət demək idi. Hafiz Əbrü yazır ki, Məlik Əşrəflə Yağıbasdı Təbrizə daxil olduqdan sonra üsyançılara divan tutdular. Üsyançıların çoxu öldürüldü, digər hissəsi isə əsir alındı; qaçmağa müvəffəq olanlar şəhəri tərk etdilər [327]. Təbriz üsyanı məğlub oldusa da, Məlik Əşrəfin zümünə qarşı Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində xalq kütlələrini hərəkətə gətirdi. Bu üsyanın təsir dairəsi Azərbaycanın digər yerlərinə də yayıldı. Üsyan Təbriz əhalisinin Məlik Əşrəf və onun məmurlarına qarşı nifrətinin təzahürü idi. Üsyan yatırıldıqdan sonra təbrizlilər digər bir tədbirə əl atdılar. Əhali Məlik Əşrəflə Yağıbasdı arasında ziddiyyət salmağa və bununla da onların birləşmiş qoşununu parçalamağa cəhd etdilər. Bu da üsyançıların Məlik Əşrəf zülmünə qarşı mübarizəsini asanlaşdırmağa bilirdi. Təbrizi işğal etmiş Məlik Əşrəf və Yağıbasdı öz aralarında Təbrizi iki hissəyə bölürlər. Məlik Əşrəf Mahad-Məhin (indiki Miyar-Miyar - S. O.) məhəlləsində, Yağıbasdı isə Təbrizin Rey məhəlləsində sakin olur. Təbriz əhalisi müəyyən bir məsələdən ötrü Məlik Əşrəfə deyil, yağıbasdıya müraciət edirdi. Beləliklə, Məlik Əşrəflə Yağıbasdı arasında ziddiyyət əmələ gəldi. Məlik Əşrəf gizli yolla Yağıbasdını öldürür və onun qaçması haqqında yalandan xəbər yayır. Sonra Məlik Əşrəf Təbrizdə təklikdə hökmranlıq etməyə başlayır. Əhəri yazır: «O, zülm bayrağını dalğalandırmışdı. Əmirlərin üzərinə qılınc çəkir, yoxsullardan isə nəmmari vergisi alır. Əhalidən zülm və işgəncə ilə müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlər tələb edirdi. Məlik Əşrəf yüz min ac qurdu (qoşunlar nəzərdə tutulur - S. O.) Azərbaycan və Arrana buraxmışdı. Onlar əhaliyə hər cür zülm edirdilər. Əhali cana gələrək cəlayi-vətən olmuşdu» [328].

Xalqı soymaq və talan etmək hesabına Məlik Əşrəf çoxlu cavahirat, qızıl və gümüşlə dolu 17 xəzinə toplamışdı [329]. Məlik Əşrəf şəhər əhalisinin, xüsusilə aşağı təbəqənin mübarizəsindən qorxaraq Rəb-i Rəşididə guşənişin həyat keçirirdi. O, ömrünün son altı ilində hətta ölkənin daxili işlərinə belə qarışmır, yalnız öz canını qoruyurdu. Bu dövrdə şəhər əhalisinin əksəriyyəti Məlik Əşrəf və onun məmurlarının zülmü nəticəsində şəhəri tərk etmişdilər [330]. Bu da sinfi mübarizənin geniş yayılmış formalarından biri idi.

Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan əhalisinin Çobanilərin zülmündən azad olmaq üçün Qızıl Orda dövlətinə müraciət etdiyini göstərmişlər [331]. Əslində Qızıl Orda dövlət başçısı Cani bəyə müraciət edib, onu Azərbaycana çağıran Təbriz əhalisi deyil, feodal əyanları idi. Onlar Təbriz üsyanına xəyanət etdikləri kimi, bu dəfə də mərkəz Təbriz olmaqla Azərbaycanı Cani bəyə, vermək istədilər. Azərbaycan xalqı, eləcə də Təbriz əhalisi üçün Məlik Əşrəf yad olduğu kimi, Cani bəy də çağırılmamış qonaq idi. 1356-cı ildə Cani bəy Azərbaycanın satqın feodallarına arxalanaraq zəngin təbii sərvətə malik bu ərazini öz hakimiyyəti altına aldı. Məlik Əşrəfin Təbrizdə Cani bəy tərəfindən öldürülməsi ilə əlaqədar olaraq əhali şadlıq etdi. Onun kəsilmiş başını Marağalılar məscidindən asan şəxsə çoxlu pul verdilər [332]. Təbriz əhalisinin bu sevinci onların Məlik Əşrəfə qarşı nifrətinin təzahürü idi. Cani bəyin Təbrizə hücum edərkən müqavimətə rast gəlməməsinin əsas səbəbi bəzi tədqiqatçıların yazdığı kimi, «Azərbaycanın yerli feodallarına və mübariz Azərbaycan xalqına arxalanması» deyil, Məlik Əşrəfin zülmündən cana gəlmiş əhalinin əksəriyyətini təşkil edən aşağı təbəqənin Təbrizi tərk etməsi idi. Hətta Cani bəy öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək və şəhəri tərk etmiş Təbriz əhalisini yenidən geri qaytarmaq məqsədilə «öz qoşunlarına əmr etmişdi ki, Təbrizin küçələrində gecələyib, müsəlmanların evlərinə girməsinlər» [333].

Cani bəy və oğlu Bərdi bəy Təbrizdə uzun müddət qala bilmədilər. Köçəri feodalların nümayəndəsi olan Əxicuq fürsətdən istifadə edərək Təbrizə hücum keçir. Əxicuq və onun məmurları əhaliyə amansız divan tuturlar. Onlar əhalidən saysız-hesabsız vergi və mükəlləfiyyət tələb edirlər. Təbrizin yoxsul təbəqəsi Əxicuğun zülmünə qarşı etiraz əlaməti olaraq yenidən şəhəri tərk etməyə məcbur olur. Hafiz Əbru yazır ki, təbrizlilər öz mal-dövlətindən və uşaqlarından əl çəkmişdilər [634].

XIV əsrin sonunda Təbriz əhalisi şəhəri işğal etmək istəyən ayrı-ayrı feodallara qarşı mübarizədə fəal iştirakı ilə səciyyələnirdi. 1381-ci ildə Müzəffərilər dövlətinin hökmdarı Şah Süca (1359-1384) Təbrizə hücum etmək istərkən şəhər əhalisi ona qarşı üsyana qalxır. Hafiz Əbru üsyanı geniş təfərrüatı ilə şərh etməsə də, bir cümlə qeyd edir ki, «Təbriz və onun ətrafı hərəkətə gəlmişdi; hər guşədə üsyanlar baş verirdi» [335]. Bu üsyan və çıxışlar nəticəsində Şah Süca Təbrizə daxil olmaq fikrindən əl çəkməyə məcbur oldu.

Bu dövrdə Təbrizi istila etmək uğrunda feodal qrupları arasında şiddətli vuruşmalar gedirdi. Bu döyüşlərin ağırlığı xalq kütləsi üzərinə düşürdü.

1386-cı il yanvarın 4-də Toxtamışın 90 min nəfərlik qoşununun Təbrizə hücumuna qarşı geniş xalq kütləsinin mübarizəsi silahlı üsyan xarakteri almışdı. Toxtamışın qoşunu ilə yerli əhalinin vuruşması yeddi gün çəkdi. Toxtamışın müsəlləh qoşunu Təbrizə daxil olub, şəhəri qarət etdi [336].

1386-cı ildə Teymur Təbrizi işğal edir. O, şəhəri talan edərək xeyli mahir sənətkarı Səmərqəndə köçürür. Azərbaycanın hər yerində Teymurilərə qarşı kəskin mübarizə gedir.

XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeni bir təriqət - hürufilik təriqəti yaranmışdı. Bu təriqət ideya istiqaməti etibarilə Yaxın Şərqdə olan təriqətlərin hamısından fərqlənirdi [337].

Fəzlullah Nəiminin başçılığı ilə ilk dəfə Təbrizdə yaranmış və sonralar digər ölkələrə təsir etmiş bu təriqət feodal dünyasına, rəsmi islam dininə, müxtəlif təriqətlərə qarşı mübarizə aparən bir təşkilat və ideologiya kimi meydana çıxdı. Fəzlullah Nəimi özü sənətkar ailəsinə mənsub olmaqla həmin təriqətin başçısı və rəhbəri idi [338]. O, ölkənin müxtəlif yerlərində hürufi təşkilatını yarada bilmiş və öz ətrafına Nəsimi, Əbülhəsən, Əli-ül-üla kimi tərəfdarlar toplaya bilmişdi.

Hürufilik ideyası ilk dəfə 1374-cü ildə Təbrizdə yayılmağa başladı. Təbrizdə həmin təlimin tərəfdarları antifeodal hərəkatı genişləndirmək və geniş xalq kütləsini bu mübarizəyə cəlb etməyə çalışırdılar. Fəzlullah Nəimi «Cavidannamə», bir az sonra «Fürsətnamə» əsərlərini yazmışdı. 1394-cü il sentyabrın 2-də Miranşahın fərmanı ilə öldürülmüşdü [339]. Onun «Fürsətnamə» adlı əsərindən məlum olur ki, hürufizm ilk dəfə Təbrizdə yayılmağa başlamışdır. Əsərdə deyilir: «Övliyadan (burada yüksək din xadimləri nəzərdə tutulur - S. O.) Təbrizdə kim yol istəyirdi, Fəzlşahdan soruşurdu... Təbrizin mənasını yaxşı bil ki, gizli sirləri aşkar edə biləsən. Zati həqq Təbrizdə zühur eylədi. 32 işıqdan [340] pərdəsiz oldu. Fəzl Təbrizi başqa cür mənə etdi - «Fəzldə öz müasirlərindən keçmək». Əli-ül-üla «Kürsinamə» əsərində də hürufiliyin ilk dəfə Təbrizdə yayıldığını bildirir. Orada deyilir: Təbrizdə öz zatını bəyan etdi) [341]. «Kürsinamə»nin haşiyəsində qeyd olunur ki, h. 775-ci il şaban ayında (fevral 1374) Fəzlullah Nəimi öz təlimini Təbrizin Vəlidülə məhəlləsində yaymağa başlamışdır. Hürufiliyin ictimai-siyasi məramnaməsində mövcud quruluşa zidd demokratik cəhətlər müşahidə olunurdu. Hürufilik sərbədarlər təliminə çox yaxın bir cərəyan idi.

XIV əsrin ikinci yarısında Təbrizdə ardıcıl surətdə baş verən feodal müharibələri, Toxtamış, sonra isə Teymurun Təbrizi istila etməsi, bu müharibənin ağırlığının geniş xalq kütləsi üzərinə düşməsi, vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarının artması yerli hakim feodal sinfinə və xarici istilacılarla qarşı Təbriz əhalisinin nifrətini artırır. Sınıf mübarizə daha kəskin

xarakter alırdı. Həmin mübarizəni daha mütəşəkkil keçirmək və geniş xalq kütləsini öz tərəfinə çəkmək üçün yeni bir ideologiya lazım idi. Belə bir şəraitdə geniş xalq kütləsini antifeodal mübarizəyə cəlb etmək üçün Əbu Məhəmməd Təbrizin oğlu Fəzlullah Nəimi Təbrizdə yeni bir təlim yaymağa başladı.

Feodalizmə qarşı çıxan qüvvələri birləşdirən hürufilik, şübhəsiz, sinfi mübarizədə, eləcə də yadelli işğalçılara qarşı azadlıq hərəkatında mühüm rol oynadı.

İstər Miranşahın hakimiyyəti, istərsə ondan sonrakı dövrdə Təbrizdə sinfi mübarizə daha da kəskinləşmişdi. Bu da Teymurilərin zülmü, vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı ilə əlaqədar idi. H. 801 (1398-99)-ci ildə Miranşahın Bağdada yürüşündən istifadə edən Təbriz yoxsulları kütləvi surətdə üsyan etmişlər. Üsyanın hərəkatverici qüvvələri və üsyançıların tələbi barədə dövrün mənbələrində ətraflı məlumat olmasa da, hərəkatın gedişindən aydın olur ki, Təbrizdəki üsyan əsasən Teymurilərin zülmünə, iri feodallara qarşı çevrilmişdi. Bağdadda olan Miranşaha üsyan haqqında xəbər çatdırılırdı. Miranşahın əsas məqsədi Bağdadda Sultan Əhmədi məğlub etmək olduğu üçün əvvəlcə bu məsələyə etina etmədi. Elçilər Bağdada gedərək üsyanın genişlənməsi barədə Miranşaha məlumat verdilər. Bu xəbəri eşidən Miranşah dərhal Təbrizə qayıtdı. O, Təbrizə çatsaq üsyanı yatırıb, üsyançıların çoxunu öldürtdü. Nizaməddin Şami bu hadisədən bəhs edərək yazır ki, «bu işə görə bir çox günahsız adam öldürüldü. Miranşah qan tökməyə həvəs göstərdiyi üçün elə bir qeyri-adi hərəkat etdi ki, dost və düşmən hamısı ondan uzaqlaşdı» [342]. Teymurilərin zülmünə qarşı çevrilmiş bu üsyan Fəzlullah Nəimi Təbrizdə öldürüldükdən təqribən dörd il sonra baş vermişdi. Şübhəsiz, həmin üsyana hürufiliyin böyük təsiri olmuşdu.

Məlum olduğu kimi, Miranşah Teymurun əmrilə Təbrizdən geri çağırılır və yerinə Ömər Mirzə hakim təyin edilir. 1405-ci ildə Ömər Mirzənin əmrilə onun naibi Bəyan Qoçin və Şeyx Xosrovşahi Təbrizə gedib, iki gün ərzində əhalidən 200 tükən nəğd pul toplanılmasını tələb edirlər. Təbrizin yoxsul əhalisi onun bu tələbinə etiraz əlaməti olaraq yenə şəhəri tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalır [343]. Həmin ildə yenidən Xacə Pir Əli Təbriz əhalisindən 100 min dinar tələb etdikdə əhali üsyan edərək Xacə Pir Əlini öldürür və şəhəri özü idarə etməyə başlayır. Üsyançılar şəhərin mədaxil və məxaricini əllərinə alırlar [344]. Onlar şəhər darvazalarını bağlayıb Ömər Mirzənin [345] adamlarını şəhərə buraxmırlar. Xacə Qiyasəddin və Əbdülhəy Qəzvini Təbrizin müdafiəsinə başçılıq edirlər. Vəziyyətdən istifadə edən Miranşahın böyük oğlu Əbubəkr Mirzə 1405-ci ilin dekabr ayında Təbrizə daxil olur. Onun qoşunu qış fəslində təbrizlilərin evinə soxularaq əhalini qarət edir [346]. Əbubəkr Mirzə uzun müddət Təbrizdə qala bilməyib, şəhəri tərk etməyə məcbur olur. O, Əmir Bəyanı Təbrizə göndərsə də üsyançılar onun

Təbrizə daxil olmasına maneçilik törədirlər. Təbriz əhalisi Teymurilərə qarşı şəhərin istehkamlarını möhkəmləndirir. Təbrizin müdafiəsinə şəhər tamğaçası Şeyx Əli Qəssab və Qazi İmadəddin başçılıq edirdi. Təbrizdə on iki min nəfərdən ibarət bir qüvvə Əmir Bəyana qarşı vuruşurdu. Onlar hər bir vasitə ilə Təbrizi Teymurilərdən azad etməyə və şəhərin idarəsini öz əllərinə almağa çalışırdılar. Lakin Əmir Bəyanın qoşunu ilə vuruşmada üsyançılar məğlub oldular. Əbubəkr Mirzə Təbrizə daxil olarkən artıq bir çox adam şəhəri tərk etmişdi [347].

Təbrizdə yenidən baş verə biləcək üsyandan vahiməyə düşən Əbubəkr Mirzə fərman vermişdi ki, vergi toplayan məmurlar əhalini incitməsinlər [348]. Əslində bu tədbir vasitəsilə Əbubəkr Mirzə şəhəri tərk etmiş əhalini yenidən Təbrizə qaytarmaq istəyirdi. Mirxondun yazdığına görə, Təbrizi tərk etmiş əhali yenidən şəhərə qayıdır; lakin orada əhali çoxaldıqdan sonra vəzir Mövlana Həsən şəhər əhalisi üzərinə yenidən ağır vergi qoyur. Vergi toplayan məmurlar ağac və işgəncə gücünə əhalidən vergi və mükəlləfiyyət tələb edirdilər. Belə bir vəziyyət 1407-ci ilin fevralınadək davam edir. Bu zaman Əbubəkr Mirzə İraqa gedir və Məhəmməd Dəvati, Zeynəlabdin Qəzvini və Məhəmməd Dəməşqini Təbrizin mühafizəsinə təyin edir. Onlar şəhərin hasarını möhkəmləndirmək bəhanəsilə əhalidən pul tələb etdikdə, şəhər tamğaçası başda olmaqla, sənətkar və xırda alverçilər onların tələblərini rədd edir [349].

Göründüyü kimi, Miranşah, oğlanları Əbubəkr Mirzə və Ömər Mirzənin hakimiyyəti dövründə Teymurilərə qarşı mübarizə bir növ sinfi mübarizə xarakteri almışdı. Vergi toplayan məmurun öldürülməsi, hakim sinif tərəfindən əhalidən tələb olunan pulun kollektiv surətdə ödənilməməsi, əhalinin şəhərin idarəsini, hətta mədaxil və məxaricini bir müddət öz əlinə olması - bütün bunlar həmin mübarizədə vergi verən təbəqənin fəal iştirakını göstərir. Bu dövrdə də geniş xalq kütləsi sinfi mübarizənin müxtəlif formasından - vergi toplayan məmurları öldürmək, elliklə şəhəri tərk etmək, nəhayət, silahlı surətdə düşmən qüvvəyə qarşı vuruşmadan istifadə etmişdir:

XV əsrin birinci yarısında Təbrizdə sinfi mübarizə daha da kəskinləşmişdi. Bu da Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif, İsgəndər və Cahənşahın hakimiyyəti dövründə vergi və mükəlləfiyyətlərin artması, feodal istismarının şiddətlənməsi nəticəsi idi. Qara Yusif nəinki vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarını artırdı, hətta əlavə olaraq Təbrizdə adət olmadığı halda, piyada qoşun toplamaq haqqında fərman verdi [350]. Bundan əlavə, «rəsmə-mohdəs» (cinayət hadisələri haqqı) adlı yeni vergi təyin olunmuşdu [351]. İsgəndərin hakimiyyəti dövründə də zülm həddini aşmışdı. Əbdürrəzzaq Səmərqəndi yazır ki, İsgəndər Azərbaycanı istila etdikdən sonra zülm və ədalətsizlik ölkəni başdan-başa bürüdü [352].

Cahanşahın hakimiyyəti dövründə (1436-1467) Azərbaycanın abadlaşmasından, onun əhali ilə ədalətli rəftarından danışan Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin əksinə olaraq, Əbubəkr Tehrani Cahanşahın müstəbid bir hökmdar olduğunu qeyd edir [353].

Əbubəkr Tehraninin yazdığı həqiqətə daha uyğundur. Bunu Cahanşahın hakimiyyəti dövründə baş verən geniş xalq hərəkatı sübut edir. Digər tərəfdən, hürufilərin bu dövrdəki antifeodal mübarizəsi də fikrimizi təsdiq edir.

Bir sıra tədqiqatçılar Cahanşahın şərlərindən nümunələr gətirərək onu hürufi adlandırmışa və antifeodal ideologiyaya mənsub olduğunu göstərmişdir [354].

Qeyd etmək lazımdır ki, poeziyasındakı hürufilik meyhlərinə görə Cahanşahın antifeodal ideologiyaya malik olduğunu iddia etmək düzgün deyildir. Cahanşah həqiqətən antifeodal hürufi ideyasına malik olsaydı, 1442-1443-cü ildə hürufilərin bir dəstəsinin Təbrizdə öldürülməsi haqqında fərman verməzdi. Əslində hürufilik pərdəsi altında Təbrizdə baş verən üsyan feodalizm üsuli-idarəsini bünövrəsindən sarsıtmağa başlamışdı. Miranşah və Cahanşahın hakimiyyəti dövründə Təbrizdə baş vermiş üsyanlar buna misal ola bilər.

Hürufi nümayəndələrinin Cahanşahın əmrilə öldürülməsinə baxmayaraq [355], bu təlim Teymuri işğalçılara qarşı və antifeodal mübarizə hərəkatında böyük rol oynadı. Hürufilik Təbrizdə meydana gəlmiş, Azərbaycanın digər yerlərinə yayılmış, XV əsrin ortalarında yenə də Təbrizdə özünün yüksək mərhələsinə çatmışdır.

XIV-XV əsrin ortalarında hürufilik hakim sinfə qarşı sənətkarların və şəhərin aşağı təbəqələrinin ideologiyası kimi təzahür edirdisə, XV əsrin sonlarından tədricən öz inqilabi ruhunu itirir, lakin tamamilə aradan çıxır. Onun məfkurəvi elementlərinə nöqtəvilik, bəkaşilik və Qızılbaş ideologiyasında təsadüf edilir.

XV əsrin əvvəllərində əxilik [356] də ölkənin siyasi həyatında müəyyən dərəcədə rol oynayırdı. Lakin bu dövrdə əxiliyin özündə də təbəqələşmə əmələ gəlmişdi. Məsələn, Təbrizdə vaxtilə qəssablıq edən və əxilər təşkilatına daxil olan Şeyx Əxi Qəssab bir müddət Təbrizdə tamğacı işləmiş və özü hakim sinfə mənsub olmuşdur. Məhz bu təbəqələşmə əxi təşkilatında parçalanma əmələ gəlməsinə və onun tədricən zəifləyib aradan çıxmasına səbəb olmuşdur. Sonralar onun aşağı təbəqəsi nümayəndələri «fətilər», «comərdlər», «pəhləvanlar» adı altında şəhərlərdə hakim sinfə qarşı qəti mübarizəyə girişmişlər.

Cahanşahın vəfatından sonra Təbrizdə şəhərin idarə olunmasını öz ixtiyarına keçirmək istəyən Dəvəçi məhəlləsinin sakini Sarban Qulu başda olmaqla geniş xalq kütləsi üsyan qaldırmışdı. Əbubəkr Tehrani bu barədə belə yazır: «Sarban Qulu özünü «ərazil»in başçısı edib, bir dəstə rünud və ovbaşı öz

ətrafına toplayıb şəhəri işğal etməyə başladı» [357]. Dövrün digər müəllifləri həmin üsyanın gedişini ətraflı şərh etməkdən çəkinmişlər. Lakin çox ehtimal ki, Sarban Qulunun başçılığı ilə üsyançılar bir müddət şəhəri özləri idarə etmişlər. Cahənşahın qardaşı qızları Arayış bəyim və Şah saray bəyim Qaraqoyunlu qoşununu toplayaraq Təbrizə hücum edirlər. Vuruşmada Sarban Qulu məğlub olur. Təbrizdəki xəzinəni boşaldıb Qaraqoyunlu qoşunu arasında bölüşdürürlər. Bu vaxt Arayış bəyim Təbrizdə taxti-səltənətdə oturur. Mənbələrin yazdığına görə o, qadınlara məxsus zinət şeylərini silahla əvəz etmişdi [358].

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə onun oğlu Uğurlu Məhəmmədin atasına qarşı qiyam qaldırması, digər oğlu Maqsud bəyin min nəfərlik qoşunla Təbrizə daxil olub şəhərdən qoşun toplamaq və qiyamçılara qarşı çıxmaq bəhanəsilə təbrizlilərdən zorla pul tələb etməsi əhali arasında, xüsusilə sənətkarlar, xırda alverçi və yoxsul təbəqə içərisində Ağqoyunlu feodallarına qarşı nifrəti daha da artırmışdı. Buna görə də Təbriz əhalisi Maqsud bəyin qoşun və silah üçün pul tələbini rədd edərək, etiraz əlaməti olaraq dükanlarını bağladı [359]. Onlar hökmdarın tələbini kütləvi surətdə rədd etməklə istədiklərinə nail ola bildilər.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, XIV əsrin ikinci yarısında Təbrizdə geniş sinfi mübarizə XV əsrin əvvəllərində özünün yüksək mərhələsinə çatmışdı. Lakin bəzi hallarda mübarizə edən yoxsul təbəqənin tələbləri ödənilsə də, əsasən nəticəsiz qalırdı. Feodallara qarşı aparılan mübarizədə əlaqə zəifliyi, kəndlilərin şəhərlərdəki mübarizəyə bir qayda olaraq vaxtında qoşulmaması nəticəsində çox zaman üsyançılar məğlubiyyətə uğrayırdılar.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

TƏBRİZ XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ ŞƏHƏRİN İQTİSADI-İCTİMAİ TARİXİ

Şəhərin iqtisadi tarixi

Sənətkarlıq.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycandakı sənətkarlıq problemi, sənətkarlıqda əmək bölgüsü, ayrı-ayrı şəhərlərin sənətkarlıq istehsalındakı yeri, sənətkarlığın növləri, sənətkarlıq istehsalının bazarla əlaqə forması və sənətkarlıq təşkilatları haqqında Sovet tarixşünaslığında tədqiqat işi aparıldığı halda [1], bəhs etdiyimiz dövrdə Yaxın və Orta Şərqi şəhərləri arasında mühüm sənətkarlıq mərkəzi hesab olunan Təbriz şəhərinin sənətkarlıq problemi ayrılıqda öyrənilməmişdir.

Məlum olduğu kimi, XVI-XVII əsrlərdə sənətkarlıq XIII-XV əsrlərə nisbətən daha da inkişaf edir, ayrı-ayrı sənət növləri sahəsində müəyyən texniki inkişaf az da olsa nəzərə çarpırdı. Bir sıra yeni sənət növləri, o cümlədən tüfəng qayırma sənəti meydana gəlir, bəzi sənət sahəsindəki texnologiya (o cümlədən top qayırma sahəsində) təkmilləşir. Təbrizdə istehsal olunan sənətkarlıq məmulatı artıq təkcə daxili bazarın deyil, xarici bazarların tələbatını da ödəyirdi. Fərdi şəkildə işləyən sənətkarların üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, karxanalarda işləyən sənətkarların da sayı artırdı. Sənətkarlıq məhsullarının keyfiyyətində də müəyyən dərəcədə müsbət mənada dəyişiklik əmələ gəlmişdi.

Təbriz əhalisinin əksəriyyəti sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdu [2]. Ayrı-ayrı sənətkarların xüsusi bazarlarda dükanları vardı [3]. Məsələn, Qalayçı bazarı (Papaq tikənlər bazarı, Yəhər qayıranlar bazarı, Bıçaqçılar bazarı, Qılınç qayıranlar bazarı, Təbil düzəldənlər bazarı, Nalbəndlər bazarı, Dəmirçilər bazarı və s. Çox vaxt sənətkarlar peşələrinə uyğun olaraq müəyyən məhəllə və ya küçədə yaşayırdılar. Təbrizdə Daşyonanlar küçəsi, Dabbağlar məhəlləsi. Çust tikənlər məhəlləsi var idi. Təbriz ətrafında bağlar da bəzən sənət növlərinə görə adlanırdı. Sənətkarlar bağı, Çəkmə tikənlər bağı, Tikiş işlə məşğul olanlar bağı, və s [4]. Beləliklə, sənətkarlar sənətkarlıq sahələrinə uyğun olaraq ayrı-ayrı bazarlarda işlədikləri kimi, ayrı-ayrı məhəllə və küçələrdə sakin olurlar, onların bağları da bir-birinin yanında yerləşirdi.

Sənətkarların əksəriyyəti həm əmtəə istehsal edir, həm də satırdı. Buna görə də bir sıra orta əsr müəllifləri, o cümlədən Oruc bəy Bayat Təbriz əhalisinin çoxunun ticarətlə məşğul olduğunu bildirirdi.

Təbriz sənətkarlarının sayı haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. M. X. Heydərovun təxmini hesablamasına görə, XVII əsrdə Təbrizdə 30 min

sənətkar olmuşdur. Bizcə, bu rəqəmi bütün XVII əsrə şamil etmək olmaz. Ehtimal ki, XVII əsrin ortalarında şəhərin iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəhərdə sənətkarların sayı 30 minə çatmışdı. Təbrizdə sənət növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) xalı, xalça və palaz toxuyanlar; 2) ipək və pambıq parça toxuyanlar; 3) zərbaş-parça üzərində qızıl tellər toxuyanlar; 4) zərduz - güləbətin tikənlər; 5) zərkeş - qızıldan tellər hazırlayanlar; 6) şərbaf - ipək tel əyirənlər; 7) rismanbaş - yelkənli gəmilər üçün örkən, ip toxuyanlar; 8) makukub - zərkeşin qızıldan hazırladığı telləri kiçik çəkiclə bərkidənlər; 9) yumaqçılar - ipləri yumaq şəklinə salanlar; 10) çitsazlar - çiti müxtəlif güllərlə bəzəyənlər; 11) zərkuqlar - qızıl suyu ilə bəzək vuranlar; 12) selebaşlar - zənbil toxuyanlar; 13) qamçı qayıranlar; 14) zərgərlər; 15) misgərlər; 16) metal əridənlər - top, iri zəng, şamdan, hamam üçün tiyan düzəldənlər; 17) tütəng qayıranlar; 18) bıçaq, ülgüç düzəldənlər; 19) qılınc düzəldənlər; 20) dəmirçilər; 21) dabbəgər; 22) ayaqqabı tikənlər; 23) çarıq tikənlər; 24) ayaqqabı təmir edənlər; 25) yəhər qayıranlar; 26) papaq tikənlər; 27) top və tütəng üçün qundaq düzəldənlər; 28) boyaqçılar; 29) dərzilər; 30) barıt qayıranlar; 31) bəna; 32) dülğər; 33) xarratlar; 34) daş yonanlar; 35) kərpic kəsənlər; 36) kərpic və kaşi bişirənlər; 37) suvaqçılar; 38) yükdan düzəldənlər; 39) memarlar; 40) dəmirdən ox düzəldənlər; 41) kaman düzəldənlər; 42) həkkaklar; 43) bəndgirdlər; 44) heykəltəraşlar; 45) rəssamlar; 46) cildçilər; 47) qalayçılar; 48) şüşə düzəldənlər; 49) musiqi alətləri düzəldənlər; 50) nalbəndlər; 51) dulusçular; 52) iynə düzəldənlər; 53) konkanlar, kəhriz qazanlar; 54) davatgərlər - nazik dəmir hələbi ilə işləyənlər; 55) dəyirman daşı düzəldənlər; 56) dəlləklər və s. [5].

Məxəzlərin verdiyi məlumata görə, elə sənət sahəsi yox idi ki, Təbrizdə işlənməmiş olsun. Övliya Çələbi Təbriz sənətkarlarının ustalığı və məharətindən bəhs edərək yazmışdı: «Buranın ustadi-kamil nəqqaş, rəssamı, zərgər və xəyyatı (dərzisi) heç bir diyarda yoxdur. Hər karın (işin) amili-olası (əla işraçı) bu şəhərdə mövcuddur» [6].

Təbrizdə xüsusi emalatxana daxili əmək bölgüsü olan sənət sahələri var idi. Zərkeş qızıldan tel çəkir, makukub onu xüsusi kiçik çəkiclə bərkidir, qadınlar onu yumaq şəklinə salır, şərbaf isə həmin telləri toxuyurdu. Xalı-xalça toxuculuğunda da əmək bölgüsü mövcud idi. Çox vaxt dəmirçi ilə dülğərin dükanı yanaşı olurdu. Dülğər araba çarxı hazırlayır, dəmirçi onun üzərinə dəmirdən dairəvi çarx çəkirdi. Qapı-pəncərə üçün lazım olan ləvazimat da eynilə yan-yana yerləşmiş dükanlarda hazırlanırdı. Səyyar sənətkarlar (qalayçılar, nalbəndlər, zərgərlər, çilingərlər və b.) da çox idi. Onlar evlərə gedib əhəlinin sifarişlərini yerinə yetirirdilər. Demək olar ki, əksəriyyət təşkil edən belə sənətkarların dükanları yox idi. Onlar ayrı-ayrı yerlərdə açıq havada və ya çadırlarda işləyirdilər. Şarden bu barədə belə yazır: «Onlar bir göz

qırpımında öz iş alətlərini götürüb evlərə, sifarişçilərin sifarişlərini yerinə yetirməyə gədirdilər. Avropa qalayçılarının işləmək üçün çoxlu iş aləti və dəstgahı olduğu halda, İranda (o cümlədən Azərbaycan şəhərlərində - S. O.) işləmək üçün evlərə gədirlər. Bunun üçün onlar sifarişçidən əlavə əmək haqqı almırdılar. Ustad öz kiçik yaşlı şagirdi ilə dükkanda olan bütün dəstgahını, iş alətlərini - bir torba kömür, bir körik, bir az lehim, öküz buynuzunda bir qədər naşatır, cibində bir neçə kiçik qalay parçası götürüb gedir, istədiyi yerdə həmin dəstgahını qurub işləyirdi» [7]. Tavernye də göstərir ki, kasıb qalayçılar evlərə gedib, oradaca qab qalaylayırdılar [d].

Təbrizdə gözəl parçalar toxuyan xeyli mahir sənətkar var idi. Burada toxucuların sayı daha çox olduğu və toxuculuq sənətkarlığı geniş inkişaf etdiyi üçün biz ilk növbədə toxuculuq sənətkarlığından bəhs edirik.

Toxuculuq. Əsas məsələyə keçməzdən əvvəl toxuculuqda işlənən xam ipəyin haradan əldə edilməsi üzərində qısa da olsa dayanmaq istərdik.

Məlum olduğu kimi, xam ipək əsasən Gilan, Şirvan, Qarabağ, Mazandaran və Azərbaycanın cənub vilayətlərində istehsal olunurdu. Gilan ipəyi zərif və bahalı idi. Gilanda üç növ ipək toxunurdu. Şərbafi, xalvari, lejim adlanan ipək növləri hətta Avropa ölkələrində də şöhrət tapmışdı [9]. Qarabağda isə «kənar» adlı ipək məşhur idi [10]. Şamaxı, Gəncə və Tiflisdən Təbrizə iki növ ipək gətirilirdi. Onların bir növü zərif olub, şərbafi, digəri isə Ərəş mahalının adı ilə «Ərvəş ipəyi» adlanırdı. Ərvəş ipəyi çox qalın olurdu. Həmin ipək növləri arasında qiymətə də fərq var idi. Tavernyenin verdiyi məlumata görə, şərbaf növ ipək 18, «ərvəş» isə 10 ekuya idi [11].

XVII əsrin 30-cu illərində Şirvanda ildə 3, Qarabağda 2, Gilanda 8, Mazandaranda 2 min bağlama ipək əldə edilirdi [12]. Adam Oleariyə görə hər bir bağlamada 216 funt ipək var idi. Təbriz daşı ilə bir batman 6 funta bərabər sayılırdı [13]. Bu hesabla hər il Şirvandan 108 min, Qarabağdan 12 min, Gilandan 288 min, Mazandarandan isə 12 min batman ipək əldə edilirdi. M. X. Heydərov Adam Olearinin qeyd etdiyi rəqəmlərlə digər məxəzlərdəki rəqəmləri müqayisə edərək Olearinin gətirdiyi rəqəmdən daha çox ipək istehsal olduğunu bildirmişdir [14]. Məlumdur ki, XVII əsrin 30-cu illərinə nisbətən əsrin ortalarında sənətkarlığın inkişafı və Avropa manufakturasının xam ipəyə olan tələbatının artması nəticəsində ipək istehsalı xeyli artmışdı. Belə ki, təkcə 1679-cu ildə iki tacir Şirvandan Rusiya vasitəsilə Avropaya 48 min pud ipək aparmaq haqqında danışıqlar aparırdı [15].

XVII əsrin ortalarında Şirvan, Gilan, Mazandaran və Qarabağda istehsal olunan ipəyin əksəriyyəti Təbrizə aparılırdı. Tavernye Gilanda istehsal olunan ipəyin hamısının Təbrizə aparıldığını bildirmişdir [16]. Şarden yazır ki, Təbrizdə ildə 6 min bağlama ipək məsrəf olunurdu [17]. Hər bağlamayı 216 funt hesab etsək, Təbrizdə toxuculuq sənətkarlığında ildə Təbriz daşı ilə 216 min batman xam ipək məsrəf olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Təbrizin

ətraf nahiyələrində də ipək istehsal olunurdu. Övliya Çələbi yazır ki, «ful və səiri də vifrət üzrə hüsulə gəlir» [18].

Arran, Muğan və Təbriz ətrafında xeyli pambıq əkilirdi. Övliya Çələbinin verdiyi məlumata görə, Naxçıvanda və Təbrizdə yeddi növ pambıq əkilirdi [19].

Təbrizə daxil olan ipək və pambığın bir hissəsi daxildə sənətkarlığa məsrəf edilirdisə, digər qismi Avropaya aparılırdı.

Təbrizdə çoxlu ipək və pambıq parça toxunurdu. Bu şəhərdə toxunmuş bəzi parça fraqmentlərinə indi dünyanın bir çox muzeylərində rast gəlmək olur. Nəbati naxışlarla bəzədilmiş, üzərində süvari təsviri olan qumaş parça hazırda Britaniyanın Viktoriya - Albert muzeyində saxlanılır [20]. Təbrizdə toxunmuş atlas, qumaş [21], darai [22], məxmər parçalar daxili ehtiyacı ödəməklə yanaşı, Rusiyaya da ixrac olunurdu [23]. Zəki Məhəmməd Həsənin verdiyi məlumata görə, üzərində insan və bitki təsviri olan parçalar Təbriz toxuculuq sənətinin məhsuludur [24].

Bir sözlə, XVI-XVII əsrlərdə Təbriz Azərbaycanın mühüm toxuculuq mərkəzlərindən biri idi. Qətiyyətlə demək olar ki, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Təbrizdə toxuculuq sənətkarlığı özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Bu bir sıra səbəbdən irəli gəlmişdi:

1) Səfəvi hökmdarları, saray adamları, feodal əyanları məişətlərində zərli ipək və məxmər parçalar, qəşəng və yaraşlıq xalılar işlədirdilər;

2) qumaş, xalı və s. toxuculuq malları ən qiymətli hədiyyə hesab olunurdu;

3) xarici ölkələrə ixrac edilən mallar arasında Təbrizdə toxunmuş parçalar, xalı və xalçalar əsas yer tuturdu. Buna görə də Şah Təhmasib, I Şah Abbas və bir sıra başqa iri feodallar Təbrizdə toxuculuq karxanaları təsis etmişdilər.

Hələ 1532-ci ildə I Şah Təhmasibin kənzlərindən bir neçəsi onun Təbrizdəki toxuculuq karxanasında zərduzluq öyrənirdi [25].

Təbriz toxucuları müxtəlif növ parçalar, o cümlədən diba, atlas, məxmər, kətan, qumaş və s. toxuculuğunda şöhrət qazanmışdılar.

Təbrizdə toxuculuq sənəti bir növ ənənəyə çevrilmişdi. Təsadüfi deyildir ki, Övliya Çələbi Təbrizdə toxunan qumaş parçalar, siyabi hərİR, qətifə, darainin hər tərəfdə «Təbriz qumaşı» adı ilə məşhur olduğunu bildirmişdir [26]. Şarden isə şəhərin başdanbaşa qumaş, ipək toxuculuq sənətkarları ilə dolu olduğunu qeyd etmişdi [27]. Azərbaycanın ən gözəl əl-üz dəsmalları, geyimləri Təbrizdə hazırlanırdı [28]. Təbriz həm də məxmər istehsalının mərkəzi idi [29]. Təbrizdə qəzil və yundan da müxtəlif mallar toxunurdu. Həmin malları toxuyan sənətkarlara «muinəduz» deyilirdi. Sadiqibəy Əfşar muinəduz Movlana Həqirinin adını çəkir və onun təbrizli olduğunu yazır [30].

XVI-XVII əsrlərdə Təbrizdə parça toxuyan ustalardan Mir Qiyasəddin Əli İsfahani, Müizəddin ibn Qiyasəddin Əli İsfahani, Abdulla, Hüseyin, Yəhya və Məhəmmədəlini göstərmək olar. Mir Qiyasəddin Əli təkcə öz sənətini oğluna öyrətməklə qalmamış, həm də çox mahir ustad olduğuna görə bir müddət ipək toxuculuğu karxanalarının rəisi olmuşdur [31]. Təbrizin digər məşhur ipək toxuyan ustalarından Culah Rəhməti Təbrizini, Xacə Əbdürrəhim Əjabadini [32], məşhur diba parça toxuyanların ustası, bir müddət Təbriz toxucu sənətkarlarının rəisi (Məlik-üs-Sənnə) işləmiş Cəmaləddin Hüseyin ibn Əhməd Dibaçı (XIV əsrin ortaları), usta Hüseyin Dibaçı (XIV əsrin ortaları) qeyd etmək olar. Xacə Əbdürrəhim Əjabadinin məqbərəsi Təbrizdə Surxab qəbiristanlığında yerləşirdi [33].

Girdə çərçivə içərisində naxış toxuma üsulu Təbrizdə geniş yayılmışdı. XVI əsrdə Təbrizdə hazırlanmış belə bir naxışlı parçada açıq havada ziyafət mənzərəsi təsvir olunmuşdu. Ziyafətdə 40 nəfərin iştirakı müşahidə edilir [34]. Parçalar üzərində də müxtəlif təsvirlər çəkilirdi. Bu təsvirlər arasında müəyyən tənəsübün gözlənilməsi Təbriz rəssamlarının nəfis parçaların toxunulması prosesi ilə yaxından bağlı olduğunu göstərir.

Hazırda dünya muzeyləri və ayrı-ayrı kolleksionerlərdə Səfəvi dövründə toxunulmuş parça fraqmentlərinə təsadüf edilir. Onların bəzisi üzərindəki təsvirlər Sultan Məhəmməd Nəqqaşın üslubuna daha yaxındır. Bu da həmin parçanın Təbrizdə toxunduğunu sübut edir. Sultan Məhəmməd Nəqqaş demək olar ki, ömrünün əsas hissəsini Təbrizdə keçirmişdir. Ümumiyyətlə, Təbriz rəssamlarının çəkdiyi insan və təbiət mənzərələri təsvirlərinin ipək parçalar üzərində əks olunması Təbrizdə toxunan ipək parçalara dünya şöhrəti qazandırmışdı.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XVI-XVII əsrlərdə Təbriz Azərbaycanın ən mühüm parça toxuculuğu mərkəzi idi. Digər orta əsr sənətkarlıq növlərinə nisbətən toxuculuq üstünlük təşkil etmiş və şəhərin daxili və xarici ticarətində ipək, pambıq, yun, zərli parça, adyal, çalma, çuxa, əlüz dəsmalları, baş örpəyi mühüm yer tuturdu.

Azərbaycanda Təbriz xalı və xalça toxuculuğunun əsas mərkəzlərindən biri hesab olunurdu. Hələ X əsrdə Təbrizdə toxunmuş xalçalar dünya bazarına çıxarılırdı [35]. Səfəvilər hakimiyyətinin ilk illərindən Təbrizdə xalı və xalça toxunuşu özünün yüksək səviyyəsinə qalxmışdı. Səfəvilər dövründə Azərbaycanın ən məşhur sənətkarlıq məhsudlarından hesab olunan xalı və xalçalar dünya şöhrəti qazanmışdı. Hazırda xarici ölkə muzeylərində mühafizə olunan xalı və xalça nümunələrinə təsadüf edilir ki, onların bir çoxu Səfəvilər hakimiyyətindən qabaq və sonra Təbrizdə toxunmuşdur. Xalı və xalçaların harada toxunmasını onların ilmələri ilə müəyyən etmək mümkündür. Çünki həmin xalı və xalçalarda çox vaxt yazı olmurdu. Kristen Vilsonun yazdığına görə, xarici muzeylərdə saxlanılan xalılardan bir çoxu Təbrizdə

toxunmuşdur [36] ki, onları da XV əsrin sonuna aid etmək olar. Çünki onların toxunuşu və rəngi Səfəvilər dövründə Təbrizdə toxunmuş xalı və xalçalardan fərqlənir.

Bazarda xalı və xalçaya tələbatın artması başqa şəhərlərdə olduğu kimi, Təbrizdə də xalı-xalça toxuculuğu sənətinki inkişafına vüsət verdi. Artıq XVI əsrin əvvəllərindən Təbrizdə xalça toxunan müstəqil karxanaların sayı xeyli artmışdı. Bu dövrdə xalça toxuculuğu sənətkarlığının inkişafı sübut edir ki, Təbriz xalı toxuculuğu cəhətdən qədim bir tarixə malik olmuş və Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə təkamül dövrü keçirmişdir. Təbrizdə toxunmuş «Təbriz», «Bəxşayişi», «Qaraca», «Qəravani» adlı xalçalar məşhur idi. Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə toxunmuş xalı və xalçalar «türk xalçaları» adı ilə məşhur idi. Bu xalçalar təkcə Azərbaycanda deyid, hətta Yaxın və Orta Şərq ölkələrində məscidləri, feodal əyanlarının saraylarını bəzəyirdi.

Təbriz xalçaçılıq sənətinin şah əsəri olan ən gözəl xalılardan biri Ərdəbildə Şeyx Səfi məscidi üçün toxunulmuş «Şeyx Səfi» xalısıdır. Hazırda Londonda Viktoriya-Albert Muzeyinin ən qiymətli eksponatlarından hesab olunan həmin xalının uzunluğu 10,51, eni 5,34 metr, ümumi sahəsi 56,12 kvadratmetrdir. 1539-cu ildə hazırlanmış bu xalıda 32 milyon ilmə vardır. Xalının üzərindəki yazıdan onun Maqşud Kaşani tərəfindən toxunduğu aydın olur. Lakin sənətsünas Lətif Kərimov qeyd edir ki, xalının üzərində Hafiz Şirazinin «Divan»ından yazılmış bir beyt şer və aşağı hissəsində «Qapının nökrü Kaşanlı Maqşudun əməli h. 946-cı il» sözləri xalının rəssamına və toxucularına aid deyildir. Tədqiqatçının fikrincə, istedadlı rəssamın çəkdiyi və Təbriz xalçaçılarının toxuduğu bu xalını sonralar, yəni h. 946-cı ildə Kaşani Maqşud satın almış, onun üzərində kustar təmirçinin əlilə öz adını və Hafizin şerini yamatdirmış, sonra isə xalını «Şeyx Səfi» məqbərəsinə vəqf etmişdir [37]. Dünyanın bir çox mütəxəssisləri belə bir əqidədədirlər ki, həmin xalı Təbrizdə toxunmuşdur. Belə ki, xalının yun tərkibi onun Təbrizdə toxunması üçün fikir yürütməyə imkan verir. Digər tərəfdən, onun ilmələrindən də aydın olur ki, xalı Təbriz sənətkarlarının əməyinin məhsuludur. Xalının toxunmasında bir çox ilmə vuran toxucu iştirak etmişdir. Bu da Təbriz xalçaçılıq karxanalarında müxtəlif növ peşə sahiblərinin çalışdığını göstərir [38]. «Şeyx Səfi» xalısı 1893-cü ildə Təbrizdəki Seqlər şirkəti vasitəsilə alınır. Müəyyən müddətdən sonra Ven Sen Rabinson adlı digər ticarət şirkəti həmin xalını alaraq Viktoriya-Albert şirkətinə satır [39]. Biz sənətsünas Lətif Kərimovun belə bir fikrilə tamamilə razılaşırıq ki, xalının ilk çeşnisini çəkən istedadlı ornamentalist rəssam bütün elementlərdə ornament qanunlarına riayət edərək nadir sənət nümunəsi yaratmışdır. Xalının üzərindəki əyri-üyrü formalı yazılar heç vəchlə ilk rəssam tərəfindən çəkilə bilməzdi.

Təbrizdə toxunmuş və hazırda mühafizə olunan iki xalını da qeyd etmək lazımdır. Ölçüsü 5,5x2,40 metr olan xalılardan birinin haşiyəsində on beş beytlik şer yazılmışdır. I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə toxunmuş bu xalının üzərində xətan güllər, budaq, yarpaqlar, budaq üzərində quş şəkli təsvir olunmuşdur. Bunlardan əlavə, qarşı-qarşıya dayanmış iki aslan və iki mələikə təsvirləri vardır. Təbrizdə toxunmuş ikinci xalının yeri güllü olub, üzərində yarpaq, qoşa ağac, iki bəbir, qorxusundan ağacın budaqlarına sığınmış iki meymun təsviri çəkilmişdir. Kənarında təsvir olunan şir tutduğu ovu yeyir. Xalının digər guşələrində şir dağ keçisi və dovşana hücum etdiyi anda təsvir olunmuşdur [40]. Həmin xalı hazırda Los-Anselos muzeyində saxlanılır.

Təbriz xalçaçılıq məktəbinin Hindistan xalçaçılarına böyük təsiri olmuşdur. Hind hökmdarı Nəsirəddin Məhəmməd 1544-cü ildə Təbrizdə I Şah Təhmasibin yanında sığınacaq tapdıqdan sonra Hindistana qayıdarkən özü ilə bərabər həmin şəhərdən xalça toxuyan xeyli mahir sənətkar aparır. Bununla o, Hindistanda Azərbaycan -Hindistan xalçaçılıq məktəbini təşkil edir [41].

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi hökmdarları Təbrizdə bir neçə toxuculuq karxanası təsis etdirmişdi. I Şah Təhmasib ucuz işçi qüvvəsindən, kənzlərin əl əməyindən istifadə edərək xalça toxuculuğundan çoxlu gəlir əldə etdiyi üçün xalçaçılığın genişlənməsinə maraq göstərirdi. İsfahan, Kaşanla yanaşı, Təbrizdə istehsal olunan xalı və xalçalar təkcə Azərbaycan və İranla qonşu olan ölkələrə deyil, hətta Avropa ölkələrinə də ixrac olunurdu. Avropa ilə ticarətdə xalı və xalça ixracatı əhəmiyyətli yer tuturdu. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycanda olmuş səyyah Ciovanni digər mallarla yanaşı, xalı və xalçanın Hindistana qədər aparıldığını qeyd etmişdir [42]. Həmin tələbatı nəzərə alaraq XVII əsrin sonlarında Şah Süleyman İsfahan, Kaşan, Məşhəd və Təbrizdə toxuculuq karxanaları [43] təsis etdirmişdi [44].

Təbriz məscidlərində çoxlu xalı var idi. Şəhərə şah və ya əcnəbi qonaq gələrkən yolboyu xalı-xalça döşənərdi. 1558-ci ildə Bayəzid Təbrizə gələrkən şəhərin 30 min adam tutan Sahibabad meydanı əlvan xalılıqla döşənmiş və bəzədilmişdi [45].

Xalı və xalça istehsalında boyaqçılığın da böyük rolu var idi. Çox maraqlıdır ki, Təbriz boyaqçılığın əsas mərkəzlərindən biri idi. Tavernye yazır ki, toxucular kökündən qırmızı boyaq alınan otdan hazırlanan boyaqdan istifadə edirdilər.

XVII əsrdə toxuculuq karxanalarının sayının artmasına və əmək alətlərinin nisbətən təkmilləşməsinə baxmayaraq, istehsal texnikası hələ də aşağı səviyyədə idi. Bu zaman ucuz işçi qüvvəsindən, şah və feodalların kənzlərindən, uşaq əməyindən geniş istifadə olunurdu.

Təbrizdə parça və xalça toxunuşu geniş yayılmışdı. Təkcə 1700-cü ildə bu şəhərdə 10 min bağlama ipək məsrəf olunmuşdu. Bağlamalar o qədər iri idi ki, bir dəvə onun yalnız dörd bağlamasını çətinliklə apara bilirdi [46]. 1694-

cü ildə Gilanın bütün ipəyi Təbrizə gətirilirdi. Cemelli Karyeri yazır ki, burada həmin ipəklərdən ipək sap hazırlanırdı [47].

Metalişləmə. Metalişləmə sənəti Azərbaycanın başqa şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də inkişaf etmişdi. Cemelli Karyerinin verdiyi məlumata görə bu şəhərin iqtisadiyyatında mis istehsalı mühüm rol oynayırdı [48]. Lakin Təbrizdə istehsal olunan mis daxili tələbatı ödəyə bilmədiyi üçün xaricdən də şəhərə mis idxal edilirdi [49]. Birinci növbədə Azərbaycanın başqa şəhərlərindən mis gətirilirdi. Hələ XIV əsrdə Həmdullah Qəzvini Əcnanda mis mədəni olması haqqında məlumat vermişdi [50]. Lakin daxildə əldə edilən mis o qədər də yumşaq deyildi. Sənətkarlar Yaponiya misini daha üstün tuturdular [51].

Təbrizin 3 milliyində (18 kilometrliyində) qızıl mədəni var idi. I Şah Abbas qızıl istehsalına başlamaq haqqında əmr vermişdi. Lakin bu işə sərf edilən vəsait əldə edilən gəlirdən çox olduğu üçün iş dayandırıldı. Şarden bundan bəhs edərək yazır ki, çıxarılan qızılın miqdarı ona sərf edilən xərci ödəmədiyi üçün qızıl istehsalı dayandırıldı [52].

Tavernye yazır ki, «bir neçə vaxt bundan qabaq qızıl istixracına başladılar. Zərər çəkdikləri üçün işi yarımçıq qoydular. Buna görə də qızıl və gümüşü xaricdən gətirmək məcburiyyətində qaldılar» [53].

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Təbrizdə Şirazin əla növ poladından şah qoşunu üçün silah hazırlanırdı [54].

Təbriz şəhərinə Şirazdan başqa Qəzvin və Xorasandan da, çoxlu miqdarda polad və dəmir gətirilirdi [55]. Lakin Azərbaycanın özündə də, o cümlədən Daşkəsən, Quşçu, Çeyt, Çovdarda (Gəncə rayonunda) dəmir istehsal olunurdu [56]. İbtidai texnikaya əsaslanan mis istehsalı Azərbaycanda xeyli aşağı səviyyədə idi. Ona görə də başqa yerlərdən, o cümlədən Hindistan və Mosuldan dəmir məmulatı gətirilirdi [57]. Müxtəlif metal məmulatının xaricdən gətirilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə istehsal olunan metal məmulatı təkcə daxili tələbatı edəməklə qalmayıb, hətta qonşu ölkələrə də göndərilirdi.

Təbriz sənətkarları metaldan odlu və soyuq silahlar, hərbi geyim, müxtəlif sənətkarlıq məmulatı, hamamlar üçün tiyan, ev əşyaları, kənd təsərrüfatı alətləri, müxtəlif bəzək şeyləri hazırlayırdılar.

Hazırda dünyanın bir çox muzeylərində Azərbaycanda hazırlanmış odlu və soyuq silah növləri saxlanılır. Lakin onların üzərində hansı şəhərdə hazırlandıqları yazılmadığı üçün istehsal olunduqları yerləri təyin etmək çətindir.

Soyuq silahlar əsasən ox, kaman, qılınc, gürzə, nizə və sairədən ibarət idi. Bunlardan əlavə, metaldan hərbi geyimlər də hazırlanırdı.

Hələ XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qoşununda 15 min qılınclı süvari, kaman və nizə ilə silahlanmış 33 min piyada,

5 min sipərli (hərbi geyimli) döyüşçü var idi [58]. Təbriz ətrafında, «Beşkuy» adlı yerdəki təpə üzərində böyük bir sahədə silah hazırlanırdı. Barbaro yazır ki, burada işləyən sənətkarlardan başqa heç kəsin orada yaşamasına icazə verilmirdi. Bu sənəti öyrənmək istəyən şəxsi həmin yeri tərک etməyəcəyi barədə iltizam vermək şərtilə işə qəbul edirdilər. Bu tədbirlərdən məqsəd o idi ki, silah istehsal olunan yerin ünvanı gizli saxlanılsın. Barbaro sözüünə davam edərək yazır: «Doğrudur, başqa yerlərdə də belə sənətkarlar vardır. Lakin dünyanın heç bir yerində bu yaxşılıqda hərbi silahlar və geyimlər hazırlamırdılar» [59].

Uzun Həsənin qoşununda xeyli dəmirçi, yəhər düzəldən, tir hazırlayan sənətkar var idi [60]. Təbrizin özündə də silah və hərbi geyim hazırlayan sənətkarlar çox idi. Təsadüfi deyildir ki, 1514-cü ildə Sultan Səlim Təbrizdən 1700 sənətkar ailəsini İstambula aparmışdı. Onların əksəriyyəti qılınc, cəbbə, ox, yay və s. qayıran ustalar idi [61] Təbrizin XVI əsr məşhur sənətkarlarından Hacı Məhəmməd Sipərdüz (qalxan düzəldən), Dərviş Kamangər, Baba Məhəmməd Kamankeş və dəmirçi Həsəncanı qeyd etmək olar [62].

Təbrizdə soyuq silah düzəldən sənətkarlar eyni rastada işləyirdilər Təbrizdə «Bazare-səyyafan» (Qılınc qayıranlar bazarı), «Bazare-kardgəran» (Bıçaq qayıranlar bazarı) var idi [63]. Silah daxili tələbatı ödəməklə xarici ölkələrə də ixrac olunurdu. Orucbəy Bayat yazır ki, nazik poladdan məhərətlə düzəldilmiş nizə, oxqabı və hərbi geyim o qədər çox idi ki, hətta Moskvaya ixrac olunurdu [64].

Təbrizdə həm də odlu silah hazırlanırdı. Orta Asiya və İranda odlu silahın nə vaxt əmələ gəlməsi və istehsalı barədə A. M. Belenitski maraqlı əsər yazmışdır [65]. Azərbaycanda odlu silahın əmələ gəlməsi və istehsalı barədə V. F. Minorski, sonra M. X. Heydərovun məlumatı çap olunmuşdur [66]. A. M. Belenitskinin xidməti ondadır ki, ilk dəfə bu məsələyə toxunmuş və köşkəncir [67], kaman-i rəd, tir-e çərх, dig (qazan), təхş, zərbzən, top və tufəng kimi odlu silah növlərini aşkar etmişdir. Lakin bununla yanaşı, A. M. Belenitski yuxarıda qeyd etdiyimiz silah növlərinin bəzisi haqqında dürüst və aydın məlumat verə bilməmiş, onların nədən ibarət olub, ilk dəfə hansı əsrdə istifadə edilməsi barədə təhriflərə yol vermişdir. Məsələn, A. M. Belenitski «Köşkəncir» istilahının iki hissədən -«köşk» və «incir» sözlərindən ibarət olub, guya «bürcə nüfuz edən» mənası daşdığını göstərmişdir [68]. Lakin əslində «köşkəncir» mancanaq və ya top gülləsi deməkdir. İki sözdən ibarət olan bu istilah «köşk» - yüksək bina, bürc, «incir» isə «deşən» deməkdir. «Köşkəncir» - bürc deşən və ya qala deşən deməkdir; iri topa da deyilirdi [69].

A. M. Belenitski bu silah növünün ilk dəfə Ulcaytu Sultan Məhəmmədin 1313-cü ildə hücumu dövründə onun qoşununda istifadə olduğunu bildirir [70]. Əslində Sultan Məhəmməd h. 712-ci il şaban ayının 14-də (16.XII.1312) qoşun və silahları nəzərdən keçirir. Vəssaf yazır ki, bu zaman qoşunda qüllə deşən, qala dağıdan köşkəncir 1500 dəst zireh və qətlav

90 uzaq vuran çərx, 11 mindən artıq poladdan keçən və daş deşən tirəndaz, 100 düşmən yandıran neft qarurəsi var idi [71]. Həmin silah növləri arasında ərusək (kiçik mancanaq) termininə də rast gəlirik.

A. M. Belenitski tir-çərx odlu silah növünü XIV əsrin sonuna aid edir və yazır ki, 1394-cü ildə Teymur Dəməşqi mühasirə edərkən tire-çərxdən istifadə etmişdir. Bundan əlavə, o, həmin silahın nədən ibarət olduğunu bildirmir. Halbuki hələ h. 618 (1221-1222)-ci ildə Çingiz xan Nişapura, sonra Səmərqəndə, Hülakü isə 1256-cı ildə Ələmut qalasına, 1258-ci ildə Bağdada hücum edərkən qoşunlarında tire-çərx, mancanaq, flaxon növ odlu silahlardan istifadə olunmuşdur [72]. Tire-çərx həqiqətən odlu silah idi. Hava oxuna oxşayan tire-çərx dəmirdən düzəldilirdi. İçərisini barılla doldurub od vururdular [73].

Tire-çərx atalara çərxəndazan (çərx atanlar) deyilirdi. Belə ki, h. 794 (1392)-cü il oktyabr ayında Teymur qoşunu Amolda Mahani qalasını mühasirə edərkən rəndəndazan, çərxəndazan və təxşəndazan rəd, tire-çərx və təxş atırdılar [74].

Dig - (qazan) növ odlu silah haqqında məxəzlərə əsaslanaraq ilk dəfə A. M. Belenitski məlumat vermişdir. Belenitskiyə görə, qazanın içərisinə barıt doldurub, ayrıca lüləyə keçirib partladırıldı [75]. Əslində «dig» iri topa deyilirdi, onunla qalaya güllə atırdılar [76]. Mis və ya bürüncdən düzəldilmiş bu silahı bir yerdən başqa yerə aparmaq çətin olduğu üçün onu döyüş yerində hazırlayırdılar. Çərxı olmayan bu silahın gülləsi daşdan idi. 1473-cü ildə Sultan Hüseyn Bayqaranın (1469-1506) qoşunu Bəlxə hücum edərkən onun əmrilə mis toplanılır və sənətkarlar mancanaq, çərx, ərada, köşkəncir və qazanlar düzəldirdilər [77]. Qazan növ odlu silahdan Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə də istifadə olunmuşdur. 1548-ci ildə Səfəvi qoşunu Dərbəndi mühasirə edərkən I Şah Təhmasib əmr edir ki, topçular top və qazandan atəş açsınlar. İki-üç ay müddətində qala bürcləri dağıdılır [78]. H. 960 (1552-1553)-cü ildə Şah Təhmasibin qoşunu Suriyada Bargiri qalasını mühasirə edir. Bu döyüş zamanı odlu silahdan da istifadə olunur. Fəzli İsfahani yazır ki, qazğandan atılan daş və mis zirlərinin səsi «səkkizinci göyə» qalxmışdı [79]. XVI əsrdə avropalılar da qazğan növ odlu silahdan istifadə etmişdilər. H. 980 (1572-73)-cü ildə Kerqus adası uğrunda Osmanlı qoşunu ilə Venetsiya ordusu arasında döyüş zamanı venetsiyalılar top və badliclə yanaşı, qazğan növ odlu silahdan istifadə etmişlər [80]. Qazi Əhməd yazır ki, avropalılar dəniz üzərində qazğandan daş atmaqda mahir idilər [81]. Deməli, qazğan növ odlu silahdan təkcə Orta Asiyada deyil, Azərbaycanda, hətta Avropada da istifadə olunmuşdur. Çox ehtimal ki, həmin odlu silah Təbrizdə də istehsal edilmişdir.

Odlu silah növlərindən biri də mancanaq idi. Onunla daş, od, torpaq atırdılar [82]. Hülakü xan Beyləqan şəhərini mühasirə edərkən mancanaqda atmaq üçün daş olmadığından Nəsirəddin Tusinin təklifi ilə ağacdən toplar

düzəldib, içərisinə qurğuşun doldurmuş, daş yerinə mancanaq atıb şəhəri işğal edə bilməmişdilər [83].

Silah növlərindən biri olan flaxon mancanağa oxşayırdı; ondan daş atmaq üçün istifadə olunurdu. Bu cür silah növü hələ IX əsrdə Azərbaycanda mövcud idi. Belə ki, h. 234 (848-49)-cü ildə ərəb sərkərdəsi Buğay Şərabî dörd min nəfərlik ordu ilə Mərənddə ibn Bəisin qoşunu ilə vuruşarkən şəhər əhalisi flaxonlarla daş tullayıv və nəticədə Buğay qoşunları şəhərin divarlarına yaxınlaşa bilmirdilər [84]. XVI əsrdə də Qızılbaş ordusu flaxon adlanan odlu silahdan istifadə etmişdir. 1550-ci ilin may ayında I Şah Təhmasib ordusu ilə özbək qoşunları arasında döyüş zamanı flaxondan atılan daş özbəklərdən Sultanzadənin başını partladıb öldürmüşdü [85].

XIV-XV əsrlərin mənbələrində zərbzən, kamanerəd istilahları top sözü ilə sinonim kimi işlənirdi. XIV əsrdə Teymur, XV əsrdə isə onun canişinlərinin hakimiyyəti dövründə «kamane-rəd» adlanan odlu silahdan istifadə edildiyi məlumdur. Kamane-rəd - topa deyilirdi. Lakin XV əsrin ikinci yarısından bu söz top istilahi ilə əvəz olundu. Lakin zərbzən sözü hətta XVI əsrdə belə top kəlməsi ilə sinonim kimi işlənirdi.

Kamane-rəd istilahındakı «rəd» ərəb sözü olub, Azərbaycan dilində gurultu, ildırım deməkdir. H. 797 (1394-95)-ci ildə Teymurun qoşunu Unik qalasını mühasirə edərkən onun əmrilə qalanı dağıtmaq üçün ərada, mancanaq, rəd və tire-çərx odlu silahları hazırlanmışdı [86]. Lakin kamane-rəd silahından qala mühasirəyə alınarkən istifadə olunurdu [87].

I Şah İsmayıl Kürdüstanda Sarım Kürd və Rüstəmdar vilayətində Əmir Hüseyn Kiyanın qoşunu ilə vuruşmada kamane-rəd adlı odlu silahdan istifadə etmişdir [88].

Həmin silah metal əridən usta sənətkarlar tərəfindən hazırlanırdı [89]. Odlu silah növlərindən olan təxş çox kiçik gülləyə malik kaman növünə deyilirdi [90]. Teymur Amolda Mahani qalasını mühasirə edərkən həmin silah növündən istifadə etmişdir [91].

Zərbzən və firəngi odlu silahları XVI-XVII əsrlərdə işlədilmişdir. Zərbzən qazana nisbətən kiçik daş atan odlu silah idi [92]. Həmin silah hədəfi daha sürətlə vururdu. Osmanlı ordusu həmin silahdan Çaldıran vuruşmasında (1514) istifadə etdikdən sonra [93] tezliklə Qızılbaş ordusu da bu silaha yiyələndi. H. 935 (1528-29)-ci ildə I Şah Təhmasibin qoşunu Camda özbəklərlə vuruşarkən arabalarda top, firəngi və yüz ədəd zərbzən odlu silahından istifadə etmişlər [94]. Beş il sonra I Şah Təhmasibin ordusu Van qalasını mühasirəyə alarkən «zərbzən» növlü silah işlətmişdir [95].

Mənbələrdən məlum olur ki, 1603-cü ildə Təbriz əhalisi osmanlılara qarşı vuruşarkən zərbzən silah növündən geniş istifadə etmişdir [96].

Digər odlu silah növlərindən biri də badlicdir. Sonralar balmiz adlanan bu silah növü XVI əsrdə Qızılbaş qoşununda var idi. 1584-cü ildə Azərbaycan

bəylərbəyisi və Təbriz hakimi Əmir xana qarşı vuruşan Qızılbaş qoşunları və Təbriz əhalisi top və tütənglə yanaşı, badlic adlanan odlu silahdan da istifadə edirdilər [97]. 1585-ci ildə Təbriz qalasında vuruşan Osmanlı ordusunun da badlic növ silahı var idi [98]. 1551-ci ildə Qızılbaş ordusu Şəkiddə Gələsəngərəsən qalasını mühasirə edərəkən firəngi və badlic növ silahlardan istifadə etmişdir [99].

Qeyd etdiklərimiz əsasında ehtimal etmək olar ki, odlu silahın müxtəlif növlərindən hələ XIV əsrin əvvəllərində istifadə edilmişdir. Teymurilər və Ağqoyunlular dövründə odlu silah növlərinin sayı artmışdı. Bu da, hər şeydən əvvəl, Avropa ilə münasibətlərin genişlənməsi ilə əlaqədar idi. Ehtimal ki, bu silah növləri həm də Təbrizdə istehsal olunmuşdur. Maraqlıdır ki, top və tütəng sözləri meydana gəlməmişdən əvvəl sinonim kimi bəzi terminlər işlənmişdir. Məsələn, «kamane-zənbur» tütəngə deyilirdi [100]. Ərəbcə bənduq, türkcə (Azərbaycanca) məsləq adlanan tütəng [101] ibtidai formada da olsa, mövcud idi. Məlum olduğu kimi, «kamane-rəd» topa deyilirdi.

Qazi Əhməd Qumi 1501-ci ildə Şərurda I Şah İsmayılın qoşunu ilə Əlvənd Mirzənin qoşunu arasında gedən vuruşmada tütəng səsi eşidildiyini qeyd edir və yazır ki, bu, İranda (əslində Azərbaycanda - S. O.) ilk tütəng səsi idi [102]. Şarden I Şah Abbas ordusu ilə Osmanlı ordusu arasında 1603-cü ildə gedən döyüşlərdə qızılbaşların tütəngdən istifadə etdiyini bildirməklə yanaşı qeyd edir ki, həmin vaxtadək vuruşmada qətiyyənlə bu silah növündən istifadə edilməmişdir [103]. İran alimi Məhəmməd Həsən xan Səniüddövlə I Şah Abbasdan qabaq İranda tütəngdən istifadə edilmədiyini bildirir [104]. Digər İran tarixçisi Məhəmmədətağı da bu fikri təsdiq etmişdir [105]. İranın müasir alimlərindən Əbülqasim Tahiri Ağqoyunlular hakimiyyəti dövründə qoşunda top və tütəngdən istifadə olunduğunu etiraf etməklə yanaşı yazır ki, Səfəvilər hakimiyyətinin ilk illərindən 1571-ci ildə Alessandrinin tütəng haqqında verdiyi məlumata qədər Qızılbaş qoşununun odlu silahdan istifadə etməsi barədə dövrün heç bir mənbəyində məlumata təsadüf olunmur. Müəllif bu məsələni Səfəvilərlə venetsiyalılar arasında əlaqələrin kəsilməsilə izah edir. Eyni fikri digər İran alimi Xanbaba Bəyani də təkrar etmişdir. Xanbaba Bəyani toptökmə sənəti tarixini də saxtalaşdıraraq yazır ki, İran və Azərbaycanda toptökmə sənətini ilk dəfə 1598-ci ildə Şerli qardaşları iranlılara və qızılbaşlara öyrətmişdilər [106].

Odlu silahın Azərbaycanda və İranda istehsalı barədə ilk söz V. F. Mironski tərəfindən deyilmişdi. O, Fəzlullah Ruzbəhan Xünəsinin «Tarixi ələm arayı Əmini» əsərində («top tökmək» - vər. 174 a.) istilahına istinad edərək yazır: «Tup saxtən» anlayışı belə bir fikir oyadır ki, topu yerində tökmək (bir yerdən digər yerə aparmaq çətin olduğu üçün) və ağacdan qayrılmış dayanacaq üzərində qoymaq kimi» başa düşmək lazımdır [107]. Həqiqətən, 1489-cu ildə

Sultan Yaqubun qoşun sərkərdəsi Əmir Xəlil Sofi Bəktaş Tiflis qalasını mühasirə edərək oradaca top tökdürmüşdür. Həmin əsərdə «tup saxtən», «tup atəş əndaxt» («top atəş açdı») sözləri vardır [108].

Kamane-rəd, köşkəncir, zərbzən istilahları topu əvəz etmişdir. Həsənbəy Rumlu, XVI əsrdə top istilahını zərbzən termininə sinonim kimi işlətməmişdir [109]. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Qaraqoyunlu Həsənəli ilə döyüşdə qoşunlarına əmr etmişdi ki, flaxondan atmaq üçün daş yığınsınlar. Flaxondan daşı daha uzağa tullamaq mümkün idi [110]. Deməli, Avropa tipli top olmasa da, mis və bürüncdən hazırlanmış və gülləsi daşdan olan, topu əvəz edən odlu silahlar mövcud olmuşdur. Lakin bununla yanaşı, Katerino Zeno Təbrizə çatdıqdan bir az sonra Uzun Həsən Osmanlı ordusu ilə vuruşmağa hazırlaşarkən Hacı Məhəmməd adlı bir nəfəri Təbrizdən Venetsiyaya elçi sifətilə göndərərək Venetsiya hökumətindən top və digər silahlar göndərilməsini tələb etmişdi [111]. 1474-cü ildə Barbaro Venetsiyadan 6 top, 6 topçu, çoxlu piltəli və hərbi tüfəng, 100 tüfəngçi, xeyli miqdarda güllə və barıt, habelə digər silahlar gətirir. Lakin silahlar vaxtında Uzun Həsənə çatdırılmır və Osmanlıların əlinə keçir. Nəticədə Toqat, Sivas və Malatıyaya Ağqoyunlu dövlətinin əlindən çıxır. Uzun Həsən Osmanlı ordusu ilə vuruşmada məğlub olub, Təbrizə qayıdır [112].

«Əhsən-ət-təvərix»dən məlum olur ki, h. 883-cü il rəbiül-əvvəl ayının 14-də (16.IV.1478) Xoyda Sultan Yaqubun qoşunu ilə Sultan Xəlil arasında vuruşmada Sultan Xəlilin qoşunları top və tüfəngdən istifadə etmişdilər [113].

Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun göstərişi ilə Mərdində bürüncdən qayırılmış dördəgizli qumbaraatan düzəldilmişdi [114]. Hətta venetsiyalı anonim tacir oraya gedərək qumbaradan necə atəş açılmasını maraqlanmışdır [115].

Azərbaycan tarixşünaslığında 1514-cü ildə Şah İsmayıl ordusunun Osmanlı ordusu ilə Çaldıran vuruşmasında məğlubiyyətinin əsas səbəbi Qızılbaş ordusunda top və tüfəngin olmaması ilə izah edilir [116]. İran alimi Əbülqasim Tahiri də Çaldıran vuruşmasında Qızılbaş ordusunun məğlubiyyətinin əsas səbəbini Osmanlı qoşunlarının odlu silahla təchiz olunmasında görərdü [117]. Nəhayət, M. X. Heydərov ilk dəfə Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə məğlubiyyətinin səbəbinin odlu silahın olmaması ilə izah edilməsi fikrinin əleyhinə çıxmış və qeyd etmişdir ki, top və tüfəng hələ XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu və Səfəvi şeyxləri qoşununda istifadə olunmuşdur. [118]. M. X. Heydərov I Şah İsmayıl dövründə top və tüfəngdən istifadə edilməsi barədə konkret fakt göstərməmişdir. Lakin dövrün mənbələrini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə hələ Çaldıran vuruşmasına qədər I Şah İsmayılın ordusunda top, tüfəng və mancanaqdan istifadə edildiyi məlum olur.

I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində onun ordusunda topxana var idi. Həmin topxanaya trabzonlu Ağamusa bəy başçılıq edirdi [119]. Cünabadi 1517-ci il hadisələrindən danışarkən Qızılbaş ordusunda top istehsal edən Mahmudbəy topçunun adını çəkir [120]. Hələ Çaldıran döyüşündən əvvəl Ustaclu Məhəmməd (Çayan Sultan) Hesnkiyə Kürd Sultan Xəlil qoşununa qarşı vuruşmada Qızılbaş ordusu iki ədəd qumbaraatandan [121], mancanaqdan və tufəngdən istifadə edir [122]. Bundan əlavə, anonim tacir Qızılbaş ordusunun silahlarından danışarkən mancanağın da adını qeyd etmişdir [123].

1501-ci ilin yazında I Şah İsmayıl qoşunu Bakı qalasını mühasirə edərək şahın əmrilə top və tufəngdən istifadə edilmişdir. Bakı qalası divarlarına toplardan daş tullanmışdı. Ehtimal ki, həmin odlu silah Təbrizdə hazırlanmışdı. Qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayıl hələ Şamaxı, Şabran və Mahmudabadda vuruşarkən onun odlu silahı yox idi. Bakıya hücum ərəfəsində Mahmudabadda ikən Əmir Musa Xəlifəni Təbrizə silah gətirməyə göndərir. Əmir Musa bu vəzifəni yerinə yetirdikdən sonra İsmayıl Bakıya hücum edir [124]. 1504-cü ildə I Şah İsmayıl ordusu Usta qalasına hücum edərək Hüseyn Kiyanın qoşunları və qızılbaşlar top və tufəngdən istifadə etmişlər [125]. 1506-cı ildə Qızılbaş qoşunu Bayram bəyin sərkərdəliyi ilə Vanda Kürd sarıma qarşı vuruşarkən iki topdan istifadə etmişdir [126].

1509-cu ildə Qızılbaş ordusu Dərbənd qalasını mühasirə edərək qala əhalisi tufəngdən istifadə etmiş və toplardan atəş açmışdır [127]. 1513-cü ildə Süleyman ibn Heydər I Şah İsmayılın Xorasanda olmasından istifadə edərək Təbrizə hücumu keçmişdi. Təbrizlilər şəhəri Süleymanın qoşunundan müdafiə etmişdilər [128].

Faktlar sübut edir ki, Çaldıran döyüşünə qədər Qızılbaş qoşununda top, tufəng və mancanaq olmuşdur. Çox ehtimal ki, bu silahların bəzisi Azərbaycanda, o cümlədən sənətkarlıq mərkəzi sayılan Təbrizdə istehsal olunurdu. Lakin qızılbaşların Çaldıran vuruşmasında səhra topu, çarxlı topu yox idi. Onu bir yerdən digər yerə aparmaq texnikası hələ çox zəif idi. XVII əsrin ortalarında belə Azərbaycanda, o cümlədən Təbrizdə sənətkarlar, çarxlı top hazırlaya bilmirdilər. Lakin həmin döyüşdə Osmanlı ordusu qoşunun önündə istehkamlar düzəldərək top, zərbən və tufəngdən atəş açırdılar. Onlar həm də arabalar üstündə qoyulmuş kiçik və böyük toplardan - qazanlardan atəş açırdılar. Həsənbəy Rumlu Osmanlı ordusunun top və tufəng atmaqda məharətindən bəhs edərək yazır ki, onlar top və tufəng atmaqda o qədər mahir idilər ki, hətta bir mil və ya bir fərsəng (6 km) məsafədən hədəfi vura bilirdilər [129].

Çaldıran döyüşündə qızılbaşların məğlubiyyətini odlu silahın olmaması və ya odlu silahdan istifadə edilməməsi [130] ilə izah etmək düzgün deyildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda top və tufəng istehsalı aşağı səviyyədə idi. Hazırlanmış

toplar Qızılbaş ordusunun tələbatını ödəmirdi. Bununla əlaqədar olaraq I Şah İsmayılın 1508-ci il fevral tarixli fərmanı Venetsiyanın Suriyadakı konsulu Petro Zeno vasitəsilə I Şah İsmayıl Venetsiyadan topxana və top mütəxəssisləri tələb edirdi. Lakin Venetsiyanın özündə bu zaman daxili müharibələr getdiyindən I Şah İsmayılın tələbi yerinə yetirilmədi [131].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda, o cümlədən Təbrizdə odlu silah -top, tüfəng, mancanaq və s. istehsal olunmuşdur. Lakin I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə ardıcıl olaraq baş verən Osmanlı - Səfəvi müharibələri nəticəsində top-tüfəng istehsalı xeyli genişləndirilmişdir. Hətta Qızılbaş ordusunda topçu və tüfəngçi dəstələri təşkil olunmuşdu. I Şah İsmayılın vəfatından beş il sonra, yəni 1529-cu ildə Qızılbaş ordusunun Xorasana hücumu ərəfəsində I Şah Təhmasib ordunu və silahları nəzərdən keçirir. Həmin vaxt arabalara yüklənmiş top, firəngi, yüz ədəd zərbzən və badlic, beş min tüfəng var idi [132]. Deməli, hələ I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk illərində topçu və tüfəngçi dəstələrindən ibarət böyük bir qoşun var idi. Həmin il təbrizli usta Şeyxi Topçubaşı Camda top tökmüşdü [133]. Qızılbaş qoşunları Damğan hakimi Zinəş xana qarşı vuruşarkən yenə həmin usta Şeyxi Topçubaşı oraya dəvət olunur və bir neçə top hazırlayır. Fəzli İsfahani yazır ki, rumlu və isfahanlı tüfəngçilərilə yanaşı, Şeyxi Topçubaşı da top atırdı [134].

1529-cu ildə ilk dəfə tarixi mənbədə təbrizli toptökən ustabaşı Şeyxinin adına rast gəlməyimiz heç də belə bir fikir oyatmamalıdır ki, ondan əvvəl Təbrizdə toptökən ustalar yox imiş. Şeyxinin həm topçubaşı, həm də şeyx (rəis, başçı) olması göstərir ki, Təbrizdə toptökmə sənəti hələ ondan əvvəl də mövcud olmuşdur. Onun özü Təbrizdə toptökmə sənətini öyrənməklə yanaşı bu sahədə o qədər təcrübə qazanmışdı ki, topçulara başçı təyin olunmaqla, həm də usta adını ala bilmişdi. Şübhəsiz, Şeyxi Topçubaşının ustası və şagirdləri də olmuşdur. Şeyxinin oğlu da toptökmə sənəti üzrə mahir usta idi. Məxəzlər xəbər verir ki, 1551-ci il iyun ayında I Şah Təhmasib Gürcüstana hücum edib bir sıra qalaları mühasirə edərkən usta Şeyxi Topçubaşının oğlu Heydərbəy Ənisi Təbrizini oraya top tökmək üçün apardırmışdı. Heydərbəy orada bir neçə top tökmüşdü [135].

Topqayırma sənətinin inkişafında Təbriz sənətkarlarının mühüm rolu olmuşdur. Təbrizdə topqayırma karxanalarına topçubaşılar başçılıq etmiş və bir çox topqayıran sənətkarlar yetişdirmişdilər.

H. 940 (1533-34)-cı ildə Osmanlı ordusu Azərbaycana hücum edərkən Qızılbaş ordusu top və tüfəngdən atəş açmışdır [136]. Həsən Rumlu yazır ki, «tüfəng ölüm xəbərini verirdi, düşmən qıran zərbzən isə bədənlərdə dəşiklər açırdı»[137].

1582-ci ildə Səfəvi hökmdarı Sultan Məhəmməd Xudabəndənin ordusu Türbət qalasını mühasirə edərkən topçubaşı usta Murad bəy Təbrizini

və topçubaşı Heydər bəyin [138] oğlu Bərxurdar bəy Təbrizini top tökmək üçün oraya apardırmış, həmin topçubaşıları dörd min batman misdən, ağırlığı 2800 batman olan və 60-70 batman ağırlığında daş [139] ata bilən toplar hazırlamışdılar [140]. Qazi Əhməd Qumi həmin topçubaşıları «Nadir topçu ustalar» adlandırmışdır. Təbriz şəhərinin özündə də ustalar top tökürdülər 1585-ci ildə osmanlıların Təbrizdə tikdirdikləri qalası qızılbaş ordusu mühasirə edərkən təbrizli Murad bəy Topçubaşı iki ay müddətinə bir top tökmüşdü. Lakin hava soyuq olduğundan və topun qəlibi qurumduğundan əridilmiş mis oraya töküldükdə qaynayıb havaya qalxır və ətrafa tökür. Top tökülərkən Sultan Məhəmməd də orada idi. Sonra Heydərbəy Ənisin oğlu Bərxurdar bəyə toptökmə tapşırılır. Bərxurdar bəy 40-50 gün ərzində 25 batmanlıq daş ata bilən top hazırladı [141].

XVI əsrin sonlarından artıq topların bir yerdən başqa yerə aparılması texnikası təkmilləşdi. Düzdür, topların çarxları yox idi. Lakin onlar arabalar, yaxud digər vasitələrlə aparılırdı. 1585-ci ildə 15 batman ağırlığında daş atan «Kəlləquş» adlı topu Gögərçinlu (Marağa yaxınlığındadır) qalasından Təbrizə gətirirlər. Bu top hələ I Şah Təhmasib dövründə həmin qalada hazırlanmışdı. Şərəfxan Bidlisi yazır ki, «Şahi» adlanan top da var idi ki, on cüt öküz onu çəkməkdə aciz idi [142]. 1607-ci il martın 22-də I Şah Abbasın əmrilə Gəncədən Şamaxıya dörd top gətirilmişdi. Bu topları da Gəncədə təbrizli ustalar hazırlamışdılar. İsgəndər Münşi yazır ki, topları Kür çayından keçirərək araba ilə Şamaxıya apardılar. Otuz batmanlıq daş gülləsi atan bu toplardan Şamaxıda Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmada atəş açmışlar [143]. Vaxtilə Xoyda tökülmüş «Yoldaş» adlı bir top və İsfahandan bir neçə top Şah Səfi dövründə (1635-ci ildə) İrəvana gətirildi. Bununla bərabər, topçubaşı Murad bəy və Murtuzaqulu bəy də top tökmək üçün İrəvana getdilər [144].

Topların Xoydan və İsfahandan İrəvana aparılması, yaxud təbrizli topçuların Gəncədə tökdükləri topların Şamaxıya aparılması eyni zamanda təbrizli topçuların müxtəlif yerlərə top tökmək işinə cəlb olunması göstərir ki, toptökmə sənətkarlığı Azərbaycanda xeyli inkişaf etmiş və şübhəsiz, Təbriz sənətkarlarının bu sahədə böyük və mühüm xidməti olmuşdur.

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə də paytaxtın İsfahana köçürülməsinə baxmayaraq, yenə də toptökmə sənətinin əsas mərkəzi Təbriz şəhəri idi. 1603-cü ildə I Şah Abbasın qoşunu İrəvan qalasında Osmanlı ordusu ilə vuruşarkən İrəvan qalasından təxminən 6 kilometr məsafədə yerləşən İrəvan şəhərində təbrizli Bərxurdar bəy Topçubaşı toptökmə işilə məşğul olmuşdur. Bərxurdar bəy İrəvan şəhərində hərəsi 30 batman ağırlığında daş güllə atan iki böyük top hazırlamışdı. Bu vaxt Təbriz qalasından İrəvana böyük balmız və bir neçə top da gətirilmişdi [145]. Təbrizdən digər yerlərə topçubaşı ilə birlikdə toptökməkdə mütəxəssis olan başqa sənətkarlar və lazım olan vəsait aparırdılar. 1606-cı ildə Şamaxıda Osmanlı ordusu ilə vuruşmaq üçün I Şah Abbasın

əmrilə Təbrizdən Şamaxıya bir neçə topçu, toptökmə vəsaiti, qurğuşun, barıt göndərilmişdi. Eyni zamanda Əbuturab bəy öz vəsaiti və köməkçiləri ilə Şamaxıya gəlmişdi [146]. Həmin ildə Bərxurdar bəy Təbrizdə I Şah Abbasın əmrilə tikilmiş qalada böyük bir topxana təşkil etmiş və orada toptökmə sənətilə məşğul olmuşdur [147].

Təbriz qalası bir növ top karxanasına çevrilmişdi. Həmin karxanada şəhər sənətkarlarının zəhmətilə ikiillik yaraq, o cümlədən top, tufəng, barıt istehsal edilmişdir [148].

Bəzi vaxtlar təbrizli sənətkarlar bir şəhərdə top qəlibi hazırlayır, sonra qəlibi digər şəhərə gətirib, orada top tökürlər. 1606-cı il may ayında Bərxurdar bəy Təbrizi Bərgüşadda hazırladığı qəlibləri Gəncəyə gətirib orada top tökmüşdü [149]. Bundan əlavə Bərxurdar bəyin başçılığı ilə 1604-cü ildə qırx batman ağırlığında daş güllə atan «Fəth» və «Nüsrət» adlı iki top, 1610-cu ildə Dümdümə qalasında iki böyük top və bir balmız hazırlanmışdı [150]. Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdinin verdiyi məlumatlara görə, 1611-ci ildə qırx gün ərzində üç böyük top və bir balmız düzəldilmişdi. Onlardan biri 10, ikincisi 30, üçüncüsü 28 batmanlıq daş atırdı [151].

Toplar, adətən, dəmirdən deyil, misdən hazırlanırdı [152]. Təbrizli ustalar hələ çox ağır və uzun lüləsi olan topları dəmirdən hazırlamaqda çətinlik çəkirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda top hazırlamaq sənəti Avropa səviyyəsindən aşağı idi. 1608-ci il iyunun 4-də İsfahanda I Şah Abbasın iştirakilə atəşfəşanlıq olur. Orada Osmanlı ordusundan və Avropadan 700-ə qədər qanımət alınmış top nümayiş etdirilir. I Şah Abbasın əmrilə toptökmə mütəxəssisləri İsfahana toplaşır və həmin topları nəzərdən keçirirlər. Mütəxəssislər topun dəmirdən hazırlanmasına heyrət edirlər. Münəccim Yəzdinin yazdığına görə, onlar topların dəmirdən olan uzun lülələrinin əridilmə sirlərini bilmirdilər [153].

Məxəzlərdə bəzi məşhur toptökən ustaların, o cümlədən topçubaşı Usta Şeyxi, topçubaşı Süleyman bəy Çakərli, top çubaşı Murtuzaqulu bəy, topçubaşı Heydər bəy (Şeyxinin oğlu), topçubaşı İsmayılqulu xan və topçubaşı Bərxurdar bəyin adları qeyd olunur. Adi toptökən ustalar da olmuşdur: Mahmud bəy, Əbuturab bəy [154], Dərviş bəy və b. [155].

XVII əsrdə topqayırma karxanalarının sayının artması, Süleyman adlı bir top ustasının topqayırma sənəti texnikasına aid əsər yazması [156], bu dövrdə odlu silaha, xüsusilə topa olan tədəbatın artdığını göstərir.

Təbrizdə barıt da hazırlanırdı. Rafael dyü-Man Təbrizdə xüsusi barıtsaz olduğunu qeyd etmişdir. Onlar top və kibrit üçün barıt hazırlayırdılar [157].

Tufəng istehsalı haqqında tədqiqatçılar arasında fikir ixtilafı vardır. Əhməd Kəsəvi hələ 1933-cü ildə «Peyğam» jurnalında dərc etdirdiyi iki məqalədə Səfəvilərin hakimiyyətinin ilk illərində Çaldıran müharibəsində

Osmanlı ordusunun ixtiyarında tüfəng olduğu halda, qızılbaşlarda tüfəng olmadığını və bunun nəticəsində də onların məğlubiyətə uğradığını bildirmişdir. Digər yerdə müəllif Tomas Herbertin məlumatına əsaslanaraq qeyd edir ki, I Şah Təhmasibin ordusu Osmanlı ordusu ilə vuruşarkən portuqaliyalılar öz tüfəngləri ilə qızılbaşların köməyinə gəlmiş və qızılbaşlar onlardan tüfəng atmağı öyrənmişlər [158].

M. X. Heydərov isə XV əsrin sonlarında Təbrizdə tüfəng qayıran ustalar olduğunu qeyd etmişdir [159]. Əslində XVI əsrin ikinci yarısında tüfəngsaz (tüfəng qayıran) usta Qəzənfərəli Təbrizi və onun oğlu tüfəngsaz Məhəmməd Saleh bəyin adı qeyd olunur. Onların hər ikisi ilk dəfə Gilanda Xan Əhmədin xidmətində olmuş, sonra I Şah Abbasın yanına gedib orada işləmişdir. Usta Qəzənfərəli öldükdən sonra oğlu Hindistana gedib orada bir müddət sipəhsalar Əbdürrəhim xanın xidmətində olmuşdur. Yenidən Azərbaycana qayıdan Məhəmməd Saleh bəy də atası kimi sənətkar idi. Molla Əbdülbaqi Nəhavəndi yazır: «Məhəmməd Saleh bəyin tüfəng qayıрма sənəti ona dövrün adamları arasında həddən artıq etibar və hörmət qazandırmışdı [160].

Qeyd etmək lazımdır ki, tüfəng qayıran ustaların adına XVI əsrin ikinci yarısında təsadüf etməyimizə baxmayaraq, artıq XVI əsrin əvvəllərindən Səfəvi ordusu döyüşlərdə tüfəngdən istifadə etmişdir. Bundan əlavə, I Şah Təhmasib, Sultan Məhəmməd və I Şah Abbasın hakimiyyəti dövrlərində tüfəngçi dəstələrinin olması göstərir ki, Azərbaycan şəhərlərində o cümlədən Təbrizdə tüfəng qayıрма sənəti inkişaf etmişdi. 1571-ci il iyulun 17-də Təbrizdə olmuş italyan səyyahı Vinçenson Alessandri qızılbaşların süvari dəstələrinin silahlarından danışarkən şəmşir, nizə ilə yanaşı tüfəngin də olduğunu bildirmişdir. O yazır ki, Səfəvi döyüşçüləri «arkebutz», yəni «dayandoldurum» tüfəngi asanlıqla işlədə bilirdi. Tüfənglərin lüləsinin uzunluğu 6 vəcəb [161], güllələrinin ağırlığı üç avensdən az idi. Süvarilər qılınıcı atın yəhərindən, tüfəngi isə çiyinlərindən asırdılar. Alessandrinin məlumatına görə, Səfəvi dövlətində arkebutz tüfənglərinin istehsalı sənətkarlıq baxımından elə yüksək səviyyəyə çatmışdı ki, bu cür keyfiyyətli arkebutzlar başqa heç yerdə hazırlanmırdı [162].

Hələ I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə tüfəngdən kütləvi surətdə istifadə olunmuşdu. 1501-ci ilin yazında Şah İsmayılın qoşunu Bakı qalasını mühasirə edərkən tüfəngdən istifadə edirdilər. Hətta onun qoşununda tüfəngçi (tüfəngçiyan) dəstəsi var idi. Sədrəddin Əmini yazır ki, onlar düşmənin üzərinə tüfəngdən odlu qılgıncım yağışı tökürdülər [163]. I Şah İsmayılın qoşunu Yəzdi mühasirə edərkən top və tüfəngdən atəş açırdılar. Müəllif yazır ki, tüfəng gülləsi Yəzd sakirlərinin sinələrini deşib keçirdi [164].

Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk illərində Qızılbaş qoşunu Xorasana hücum edərkən beş min nəfərdən ibarət tüfəngçi dəstəsi iştirak edirdi.

1551-ci ildə Şahqulu Ustaclu min nəfərdən ibarət tufəngçi dəstəsilə Şəkidəki Kiş qalasına hücum etmişdir [165]. 1553-cü ildə I Şah Təhmasib Osmanlı hökmdarı Sultan Süleymana yazdığı rəsmi məktubunda qeyd edir ki, «sənin bir çox qalalarını tufəng gücünə aldım» [166]. 1585-ci ildə Təbrizdə qızılbaşların iyirmi min nəfərdən ibarət tufəngçi və piyada döyüşçüsü toplanmışdı [167]. Məlumdur ki, bu qədər tufəngi Avropa dövlətlərindən almaq mümkün deyildi. Bu tufənglər Azərbaycan, xüsusilə Təbriz sənətkarları tərəfindən hazırlanırdı. Deməli, tarixi ədəbiyyatda bu vaxtadək mövcud olan, guya I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Şerli qardaşlarının İranda ilk dəfə top və tufəng hazırlanması texnikasını öyrətməsi haqqında müddəa [168] tamamilə yanlıştır.

I Şah Abbasın hakimiyyətinə qədər Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə tufəng istehsal edən çoxlu sənətkar olmuşdur. Tufəng istehsalı sahəsində Təbriz şəhəri böyük rol oynamışdır. Ehtimal ki, tufəngin istehsalına təqribən XV əsrdən başlanmışdır. Lakin XVI əsrin birinci rübündə odlu silahın bu növü sahəsindəki sənətkarlıq tədricən inkişaf etmiş, onun texnologiyası da xeyli təkmilləşmişdir. Arasıkəsilmədən davam edən Səfəvi - Osmanlı müharibələri nəticəsində tufəng istehsalı kəmiyyətcə də artmışdı. XVI əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda, o cümlədən Təbrizdə iri karxanalar [169] təsis olunmuşdu.

M. X. Heydərov tapança istehsalı sahəsində Təbrizi ən böyük mərkəz hesab etmişdir [170]. Lakin yazılı məxəzlər nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycan şəhərlərində XVI-XVII əsrlərdə tapança istehsalı məsələsinə təsadüf edilməmişdir. Avropalıların qiymətli hədiyyə kimi Səfəvi şahlarına və bəzi feodallara tapança bağışlaması haqqında məlumat vardır. Adam Olearinin İsfahanda Şah Səfiyə 40 ədəd tapança hədiyyə etməsi, başqa bir Avropa elçisinin Şah Səfiyə metal tapança bağışlaması məxəzlərdən məlumdur [171]. Bundan əlavə, Tavernye Kirmanda olarkən qeyd edir ki, iranlılar xaricdən gətirilən nadir şeylərə çox maraq göstərdikləri üçün məndən qiymətini mən qoymaq şərtilə bir odlu silah istədilər. Səhərisi gün mən Kirman hakiminə bir cüt tapança və kiçik saat bağışladım [172]. Fikrimizcə, daxildə kütləvi surətdə tapança istehsal olunsaydı, xaricilər heç bir vaxt qiymətli hədiyyə kimi şah və ya feodallara tapança bağışlamazdılar.

Təbrizdə böyük qazanlar tökmə sənəti XIV əsrdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Təbrizin məşhur qazan tökək ustası Əbdüləziz ibn usta Şərəfəddin Xacə Əhməd, Yasəvi məscidi üçün bürüncdən iki top ağırlığında qazan tökmüşdü [173]. XVI-XVII əsrlərdə sənətkarlığın bu növü daha da inkişaf etmişdir. Rafael dyü-Man bu dövrdə hamamlar üçün metaldan tiyan hazırlanmasını bildirir. O yazır ki, Təbriz ustaları diametri 4,5 ayaq və iki barmaq qalınlığında olan tiyanlar hazırlayırdılar [174]. Metal əridən ustalar misdən şamdanlar da düzəldirdilər. Onlar metalı əridərkən Hindistandan

gətirilmiş metal oksidi qatırdılar ki, bu da misi bərkidir və tez parçalanmasının qarşısını alırdı [175]. Tavernye yazır ki, Təbriz bazar cərgələrindəki sənətkarların əksəriyyətini dəmirçilər təşkil edirdi [176]. Bu da şəhər və kənd əhalisinin metal məmulatına olan tələbatının artması ilə əlaqədar idi. Onlar balta, bel, kotan, mişar, dəhrə, zəncir, qıfıl, qapıpəncərə ləvazimatı hazırlayırdılar [177]. Mis başqa metallara nisbətən daha yumşaq və zərif olduğu üçün Təbriz misgərləri ondan müxtəlif formalı qabqacaq və ev əşyası, o cümlədən nimçə, məcmeyi, qazan, aftafa, tava hazırlayırdılar. Misdən hazırlanmış qabqacaq, aftafa, ləgənə bərbəzək vurulurdu. XVII əsrdə Təbrizdə hazırlanmış aftafalar indi də muzeylərdə mühafizə olunur [178]. Nalbəndlər isə at nalları hazırlayırdılar. Onlar nalla yanaşı, atın ayağına vurmaq üçün xüsusi nal mıxları da düzəldirdilər. Rafael dyü-Man müqayisə edərək yazır ki, «onların nal düzəldənləri bizim ustalardan yaxşı nal düzəldirlər» [179]. Davatgərləri isə ağ dəmir vərəqələrdən satıl, süd-su qabları, novdanlar və s. hazırlayırdılar [180]. Yüksək rütbəli feodal əyanlarının atları üçün qaşı qızıldan və ya müxtəlif metaldan olan yəhər düzəldirdilər. Rafael dyü-Man Təbriz yəhər qayıranlarının Fransa yəhər qayıranlarından daha yaxşı yəhər hazırladıqlarını xüsusilə qeyd etmişdir [181]. Metaldan dəmir qapılar düzəldirdilər.

Təbrizdə sənətkarlar binalar üçün tuncdan novdanlar da hazırlayırdılar. XV əsrin ikinci yarısında «Həştbehişt» sarayında tuncdan əjdaha şəklində novdanlar qoymuşdular. Anonim tacir yazır ki, «onlar o qədər böyük idi ki, hər birindən bir top düzəltmək olardı. Həmin novdanları o qədər məharətlə düzəltdilər ki, oradakı əjdaha şəkilləri canlı əjdahaya bənzəyirdi» [182].

I Şah İsmayılın qızıl taxtı da çox ehtimal ki, Təbriz sənətkarları tərəfindən düzəldilmişdir. Məlum olduğu kimi, hələ Qazan xan da 1300-cü ildə Təbriz sənətkarlarına qızıldan taxt düzəltməyi sifariş etmişdi. 1302-ci il iyun ayına qədər iki il müddətində sifariş yerinə yetirilmişdi [183].

Təbrizdə məşhur zərgərlər də var idi. Övliya Çələbi yazır: «Buranın ustadı-kamil... zərgəri heç bir diyarda yoxdur» [184]. Təbrizdə zərgərlik məmulatı hazırlayıb satan zərgərlər var idi. Bu qisim zərgərlərin emalətxana və ya dükanları var idi [185]. Təbrizdə çoxlu zərgər çalışırdı. Sam Mirzə onları «camaati zərgəran» adlandırır [186]. Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də zərgərlər xüsusi rastada yerləşirdi. Onların dükan və emalətxanaları bir-birinin yanında olub, «zərgər bazarı» adlanırdı [187]. Şarden Təbriz bazarlarından bəhs edərkən yazır ki, bura qumaş, ipək mallarla yanaşı, başdan-başa zərgərlik məmulatı ilə doludur [188].

Tavernye Təbrizdə xeyli zərgər yaşadığını və onların gümüş üzükdən başqa bir şey düzəldə bilmədiklərini yazır [189]. Tavernyenin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Təbriz zərgərləri qızıl və gümüşdən müxtəlif zinət şeyləri, o

cümlədən üzük, sırğa, qolbaq, boyunbağı hazırlayırdılar. Tavernye əsərinin başqa bir yerində özünə zidd çıxaraq zərgərlərin qızıl və gümüşdən üzük və sırğa düzəltmədiklərini bildirir [190]. Şarden səyyar zərgərlər haqqında yazır ki, onlar sifarişlə evlərə gedirdilər. Belə zərgərlər kiçik kürələrini, sadə körükləri, kəlbətin, maşa, qəlib, simçəkən zindan, çəkiç [191] və digər ləvazimatı özlərilə bərabər sifarişçinin evinə aparırdılar. Onların şagirdləri də olurdu. Bəzən zərgərləri ona görə evə çağırırdılar ki, sifarişçi qızılını zərgərə etibar edib vermirdi. Zərgər müştərinin gözü qabağında sifarişini yerinə yetirirdi [192].

Təbrizin zərrabxanalarında da təbrizli zərgərlər fəaliyyət göstərirdilər. Bəzi hallarda mahir zərgərlər «müəyyir-ül-məmalik» [193] (ölkə zərrabxanaları rəisi) vəzifəsinə keçə bilirdi. Məhəmməd Səid ibn Həsən xan Təbrizi şah Səfinin hakimiyyətinin ilk illərində əvvəl xasseye şərifə zərgərxanasında zərgərbaşı, sonra ölkə zərrabxanalarının rəisi, nəhayət, biyutat vəziri təyin edilmişdi. Qardaşı Hüseyn bəy isə onun yerinə keçərək ölkənin zərrabxanalarının rəisi olmuşdu. II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Məhəmməd bəy müəyyir-ül- məmalik, sonra baş vəzir olur [194]. H. 914 (1508)-cü ildə Şah İsmayıl Şeyx Nəcm Zərgərə əmir-ül-üməralıq rütbəsi vermişdir [195].

XVI əsrdə Təbrizin məşhur zərgərlərindən Şeyx Nəcmi, Mirzə Məhəmməd Əmini, Əbülxazini, Səburini, Qara bəyi, Allahverdi bəyi, XVII əsrdə yaşamış usta Mirzə Əlini, onun oğlu Mirzə Müqimi, usta Məstəlini, habelə misilsiz zərgər Rəşidani qeyd etmək olar [196].

Təbriz zərrabxanalarında qızıl, gümüş və misdən sikkələr hazırlanırdı. Bu zərrabxanalarda metal əridən dəmirçi, çərx çəkən, gümüş və mis kəsən, sikkə kəsən sənətkarlar çalışırdı [197].

XVII əsrin ortalarında iqtisadi inkişaf və sikkəyə tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq Təbrizdə Mirzə Tahir karvansarası zərrabxanaya çevrilmişdi. Təbrizə daxil olan hər hansı tacir gümüşünü Təbriz zərrabxanasına təhvil verərək şahın adını üzərində zərb etdirməklə sikkəyə çevirməli idi. Gümüşünü gizlədib zərrabxanaya təhvil verməyən tacirlərdən çoxlu cərimə alınırdı [198].

Rafael dyü-Man yazır ki, Təbriz sənətkarları saatsazlığı fransızlardan öyrənmişdilər. Onlar saat düzəldə bilmir, yalnız təmir edirdilər [199]. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, XVI əsrdə Məhəmməd Hafiz İsfahani mexaniki saat, dəyirman və yağçəkən maşın hazırlamaq texnikasına aid xüsusi risalə yazmışdı [200]. Bu risalədən aydın olur ki, İran və Azərbaycanda bu dövrdə mexaniki saat düzəltmək texnikasına bələd idilər.

Müxtəlif sənətkarlıq növləri. Dəri mallarına olan tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq Təbrizdə dabbaglıq sənəti xüsusilə inkişaf etmişdi. Təbrizdə «Dabbagistan» adlı ayrıca məhəllə var idi [201]. Dabbaglar qal qozu ilə dərinin tükünü aparır [202], sonra onları müxtəlif rənglərlə boyayırdılar. Bu

sənətkarlar, adətən, yəhər qayıranlar, çəkməçilər, ayaqqabı tikənlər üçün dəri hazırlayırdılar. Gön və dəri hazırlamaq üçün çoxlu su sərf olunduğundan dabbəqlər adətən şəhərdən kənarında və, ya çay kənarlarında məskən salırdılar. Təbriz dabbəqlər məhəlləsindən başqa Sofiyanda da gön və dəri hazırlayan dabbəqlər fəaliyyət göstərirdi. Eşşək və qatır dərisindən müxtəlif növ çəkmə və ayaqqabı hazırlanırdı. Təbrizdə hazırlanmış şaqren növ dərilər şəhər əhalisinin ehtiyacını ödəməklə yanaşı, Azərbaycanın digər şəhərlərinə də göndərilirdi. Tavernye yazır ki, İranda məsrəf olunan bütün şaqren dərisi Təbrizdə hazırlanırdı. Kəndlilərdən başqa, yerdə qalan əhali şaqren dərisindən hazırlanmış ayaqqabı və çəkmə geyirdi. Bu dəri at, eşşək və qatır göndündən hazırlayırdılar. Lakin eşşək dərisinin şaqreni yaxşı idi [203]. Təbrizdə hazırlanan çəkmə və çust növ ayaqqabılar məşhur idi. Təsadüfi deyildir ki, şəhərdə «çustduzan» (çust tikənlər) məhəlləsi və başmaqçılar bazarı var idi. Təbrizdə «At meydanı» adlanan yerdə şaqren dərisi hazırlayan çoxlu sənətkar çalışırdı. Onlar gözəl ayaqqabı, çəkmə və dəridən kitab cildləri hazırlayırdılar [204]. Burada öküz dərisindən çarıqlar hazırlanırdı [205]. Təbrizdə hazırlanan yüksək keyfiyyətli müxtəlif rəngli keçə dərisindən olan şaqrenlər Rusiya, Hindistan və Türkiyəyə ixrac edilirdi. Rusiyaya göndərilən mallar arasında Safyan adlanan müxtəlif dəri mallarına da təsadüf olunur [206]. M. X Heydərov haqlı olaraq Yaxın və Orta Şərqdə göndəri və ayaqqabı hazırlamaq sahəsində Təbrizi ən böyük mərkəz hesab etmişdir [207]. Yazılı məxəzlərdə Təbrizin məşhur çəkməçilərindən Cəfər Təbrizinin, yəhər düzəldənlərdən Pirməhəmmədin, Mövlana Tofiqinin, cildçilərdən Zülali Mövlana Möhsinin, yəhəraltı tikən Meyli Təbrizinin adları qeyd olunur [208].

Təbrizdə bacarıqlı dərzilər fəaliyyət göstərirdilər [209]. Övliya Çələbi Təbriz dərzilərinin, məharətindən bəhs edərək yazır ki, «buranın ustadi-kamil... xəyyatı bir diyarda yoxdur» [210]. Şəhərdə papaq tikənlər bazarı var idi. On iki tirməli Qızılbaş papaqları hazırlamaq sahəsində Təbriz sənətkarları xüsusi şöhrət qazanmışdılar. 1501-ci ildə İsmayıl özünü şah elan edərkən Təbrizin rastabazarında işləyən və tas tikməkdə məşhur olan bir papaqçıya on iki tirməli çoxlu qızılbaş papağı tikməyi sifariş etmişdi. Həmin sənətkar qırmızı rəngli parçadan on iki tirməli uzun papaqlar tikib hazırlamışdı [211]. XVI əsrdə Təbrizin məşhur papaqtikənlərindən Naziki Təbrizinin adı məlumdur [212].

Təbrizdə sabun bişirən çoxlu usta çalışırdı. Onlar sabunu əsasən keçə yağından və otdan hazırlayırdılar [213]. Keçi piyindən şamlar hazırlayan xüsusi sənətkarlar da var idi. 1551-ci ildə Təbriz sənətkarları hər biri 60 batman ağırlığında dörd şam düzəltmişdilər [214]. Təbrizdəki Sadiqiyyə mədrəsəsinin h. 1077 (1666-1667)-ci il tarixli vəqfnaməsindən aydın olur ki, mədrəsəyə şam düzəltmək üçün ildə Təbriz daşı ilə 100 batman piy sərf edilirdi [215].

Təbrizdə inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də dulusçuluq idi. Burada keramika istehsalı (kaşı) daha çox inkişaf etmişdi. Təbriz

sənətkarlarının məharətlə hazırladıqları kaşılar çini qablardan çətinliklə seçilirdi. Bu, isti suya davamlı olmaqla, içərisi ağ idi [216]. Təbrizin bir çox binalarında, xüsusilə məscidlər gözəl kaşılarla işlədilmişdi.

Təbriz və onun ətrafında kərpic kürələri var idi. Orada qırmızı və çiy kərpic hazırlanırdı. Şəhərin binalarının əksəriyyəti kərpicdən idi. Təbrizdə xeyli mahir nəccar və xarrat çalışırdı. Nəccar və xarratlar qapı, pəncərə, beşik, araba çarxları, yükdan, tufəng və top qundağı, balta, bel, dəhrə, yaba sapı, taxt, nərdivan, vərədnə, oxlov, tabaq, taxta qaşıqlar hazırlayırdılar. Çinarın oduncağı çox davamlı olduğundan nəccarlar əsasən ondan istifadə edirdilər [217]. Taxtadan düzəldilmiş yükdanların üzərinə dəmir vərəqəsi deyil, ağac kökünün qabığını çəkirdilər [218].

Təbrizin Sərvirab məhəlləsində «Şişəgöran» adlanan şüşə hazırlayan karxana var idi. Rafael dyü-Man şüşə istehsalı texnologiyasından bəhs edərək yazır ki, «sınıq şüşə məmulatını (stəkan, butulka və s.) toplayır, kürədə əridib yenidən şüşəyə çevirirdilər. Onlar Fransada olduğu kimi, şüşəni o qədər kürədə əridirdilər ki, ağarıb şəffaflaşırdı» [219].

Təbrizdə kağız qayıran karxanalar hələ XIV əsrin əvvəllərində məlumdur. Rəbi Rəşididə kağızqayırma karxanası var idi.

M. X. Heydərov XVII əsrdə mətbəənin olmaması, əl ilə yazılan və üzü köçürülən kitabların daha baha başa kəlməsilə əlaqədar kağıza tələbatın məhdud olduğunu bildirir [220]. Maraqlıdır ki, hələ 1641-ci ildə nəccarbaşı Yaqub Avropaya gedərək orada mətbəə işini öyrənmişdi. O, İrana qayıdarkən özü ilə bərabər İsfahana bir mətbəə dəstgahı və qələblər gətirmişdi. Həmin mətbəədə bir neçə kitab da çap olundu [221].

XVI-XVII əsrlərdə kitabdarlığın inkişafı, mədrəsələrin sayının artması, şiəliyin rəsmi dövlət dini elan olunması ilə əlaqədar olaraq şiəliyə aid çoxlu kitab yazılması və üzlərinin köçürülməsi kağıza olan tələbatın xeyli artdığını göstərir. Hətta Təbrizdə xüsusi kitab mağazası var idi. XVI əsrdə Xatəmi Təbrizi kitab satmaq peşəsilə məşğul idi. Bundan əlavə, Təbrizdə kağız satılan ayrıca mağaza var idi. Mövlana Səfai Təbrizi kağız satmaqla məşğul idi [222].

Təbrizdə kürk tikən (pustinduz) sənətkarlar da fəaliyyət göstərirdi. Məhəmməd Yusif Qəzvininin verdiyi məlumata görə kürk tikilməsi hesabına dövlət xəzinəsi ildə xeyli mədaxil əldə edirdi [223].

H. 1055 (1645-46)-ci ildə II Şah Abbas tərəfindən kürk tikilməsinin qadağan olunmasına baxmayaraq [224], sənətkarlığın bu sahəsi xeyli inkişaf etmişdi. Xüsusilə payız və qış fəsillərində kürk tikmək sənəti daha da rəvac tapırdı. Qolşəni Şəbustəri (XVI əsr), Haqiri Təbrizi və Bəhrəmbəy ibn Naqdibəy şəhərin tanınmış kürk tikən ustaları idi [225].

Musiqi alətləri hazırlamaq sahəsində Təbriz sənətkarları böyük təcrübə qazanmışdılar. Dünbək, nağara, ney, saz, təbil kimi musiqi alətləri

Təbrizdə hazırlanırdı [226]. Tənbur adlı musiqi alətini əsasən tut ağacından düzəldirdilər [227]. Təbrizdə xüsusi təbil düzəldənlər bazarı (bazare ostovan) da var idi [228].

XVI əsrin birinci yarısında, eləcə də XVI əsrin sonu və XVII əsrin birinci rübündə Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində bir çox ictimai və şəxsi binaların dağıdılması ilə əlaqədar olaraq Təbrizdə tikinti işləri getdikcə sürətlənir [229]. Şəhərdə şəxsi yaşayış evlərindən əlavə, çoxlu məscid, bazar, rastabazar, mədrəsə, karzansara, hamam və s. tikilir. İnşaat işlərində bənna, daşyonan, dəmirçi, nəccar, suvaqçı, kaşi, həkkak və digər sənətkarlar çalışırdılar.

Təbriz və onun ətraf əyalətlərində üzümçülüyün inkişafı ilə əlaqədar olaraq şərəbçilik də inkişaf etmişdi. Üzümdən şərəb, araq hazırlayan sənətkarlar var idi. XVI əsrin birinci rübündə Təbrizdə olmuş venetsiyalı anonim tacir orada ağ və qırmızı şərəb satıldığı haqqında məlumat vermişdir [230]. Övliya Çələbi Təbrizdə muskat növlü üzümdən yeddi cür qairə alınmasını, məleki növ üzümdən isə nabi, küknarı, qolnari, abi - qailə, səhlani, şətai (qış) növ şərəblar hazırlandığını bildirmişdir [231].

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XVI-XVII əsrlərdə Təbriz təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə mühüm sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Təbrizdə sənətkarlığın inkişafı əsasən XVI əsrin birinci və üçüncü rüblərində, XVII əsrin ikinci, üçüncü rüblərində daha parlaq şəkildə özünü təzahür etdirmişdi. Təbrizdə sənətkarlığın tənəzzül dövrləri əsasən şəhərin Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin döyüş meydanına çevrilməsi, 1585-1603-cü illərdə Təbrizin osmanlılar tərəfindən tutulması, mahir sənətkarlarının 1514-cü ildə zorla Türkiyəyə aparılması ilə əlaqədar idi. Vaxtilə Teymur Təbrizi işğal etdikdən sonra şəhərin mahir sənətkarlarını Səmərqəndə apardığı kimi, 1514-cü ildə Osmanlı Sultan Səlim 1700 sənətkar ailəsini İstambula köçürmüşdü [232].

Təbriz Osmanlı işğalı altında olduğu dövrdə şəhər sənətkarlarının əksər hissəsi Qəzvinə köçüb orada işləmək məcburiyyətində qalmışdı. Ölkənin paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürüldükdən sonra (1598) I Şah Abbasın əmrilə h. 1020 (1611-12)-ci ildə Azərbaycandan, o cümlədən Təbrizdən xeyli sənətkar İsfahana köçürüldü [233]. Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Təbrizdən Şamaxıya 100 nəfər mahir toxucu sənətkar göndərilmişdi. Həmin sənətkarlar Şamaxının toxuculuq mərkəzi kimi bərpa edilməsində mühüm rol oynadılar [534].

XIV əsrin sonunda Səmərqənddə, XVI əsrin birinci rübündə İstambulda, XVI əsrin sonlarında Qəzvinə, İsfahanda, XVIII əsrin ikinci rübündə Şamaxıda sənətkarlığın inkişafı sahəsində Təbriz ustalarının böyük xidməti olmuşdur.

Tədqiqatçılar Yaxın və Orta Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın orta əsr feodal şəhərlərində sənətkarlıq təşkilatlarının olmasını qeyd etmişlər [235]. Lakin Təbriz kimi mühüm sənətkarlıq mərkəzində sənətkarlıq təşkilatı problemi indiyədək ayrıca tədqiq olunmamışdır. Yalnız A. P. Novoseltsev və M. X. Heydərov XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlıq təşkilatları problemi ilə əlaqədar Təbriz sənətkarlıq təşkilatı barədə də müəyyən fikir söyləmişlər [236]. Lakin sənətkarlıq təşkilatının quruluşu onun daxili hüquq və vəzifələri, sənətkarlıq təşkilatlarının şəhərin iqtisadi və siyasi həyatındakı rolu hələ də bir problem kimi tədqiq olunmamışdır. Şübhəsiz, bu da materialın azlığı, ilk mənbələrdə faktların birinin digərinə zidd olması ilə əlaqədar idi [237].

Təbrizdə sənətkarlıq təşkilatının mövcud olması barədə mənbələrdə heç bir konkret məlumat yoxdur. Lakin bəzi tədqiqatçılar heç də düzgün olmayaraq «əsnaf» terminini Avropada olan sənətkarlıq təşkilatı «sex» kimi təhlil etmişlər. İ. P. Petruşevski yazır ki, «не случайно то, что источники XVII в. упоминают о ремесленных цехах (sinf, mn. ç. asnaf, arabsk.) гораздо чаще, нежели источники предшествовавших веков. Цехи играли теперь большую роль, чем прежде» [238]. A. P. Novoseltsev isə İsgəndər Münşiyə əsaslanaraq Təbrizdə sənətkarlıq təşkilatının olduğunu bildirmişdir [239].

H. 966 (1558-59)-cı ildə Bayəzid Təbrizdə qarşılanarkən sənətkarlar öz sənətlərini nümayiş etdirmişlər [240]. Burada «sənətgəriha-ye sənna» sözündən heç də Təbrizdə sənətkarlıq təşkilatının olması aydınlaşmır. Həsənbəy Rumudə həmin hadisə ilə əlaqədar qeyd edir ki, «Əsnaf onu qarşılamaq üçün bayıra çıxdı» [241]. Qazi Əhməd Qumi isə «Bazar, məhəllə kətxudaları və əsnaf, əhli-möhtərifə qarşılamağa tələsirdi» [242] qeyd etmişdi. Burada «sənna», «əsnaf», «əhli-möhtərifə» heç də sənətkarlıq təşkilatı məfhumunda deyildir.

XIV əsrdə bazar əhli ilə sənətkarlara «sovqe» və «mohtərifə» [243], XVI-XVII əsrlərdə isə Təbrizdə sənətkarlara «sənna», «əhli-möhtərifə», «əsnafe-möhtərifə», «əsnafe-möhtərifət», «ərbabi-herf», «əsnaf» deyilirdi [244]. Hər üç termin mənbələrdə sinonim kimi işlədilirdi. XVI əsr müəllifi Nətanzi Təbriz sənətkarlarını «ərbabe-sənəət və əhle-mohtərefə», şəhər əhalisi və sənətkarları isə «ammeye əhali və əsnaf», Həsənbəy Rumudə isə «sənna», «mohtərifə» və «osat-ünnas» adlandırmışdır. «Əsnaf» termini ərəb dilində «sınıf» (zümərə, təbəqə mənasında) sözünün cəminə deyilirdi. XIV əsr müəllifi Hinduşah Naxçıvani «əsnafünnas», «əsnafe mərdom» (əhali zümərəsi), «əsnafe-roaya» (rəiyyət zümərəsi, təbəqəsi), yəni əhalinin vergi verən təbəqəsi mənasında işlətməmişdir [245].

XVI-XVII əsrlərdə Təbrizdə «əsnaf» və ya «əsnafe-mohtərifə» eyni sənət sahəsinə uyğun olaraq müəyyən rastabazar və bazarda, yaxud eyni məhəllədə çalışan sənətkarlar zümrəsinə deyilirdi.

Şərq şəhərlərində, o cümlədən sənətkarlıq mərkəzi olan Təbrizdə sənətkarlar bir neçə zümrədən ibarət idi. Onların hər biri ildə boniçə adı ilə şaha müəyyən vergilər verirdi. Tavernye belə sənətkar zümrələrindən ayaqqabıçıları, bıçaq qayıranları, dəmirçiləri və başqa sənətkar zümrələrini misal gətirir [246].

Rafael dyü-Man da «sinf» və ya «əsnaf» sözünü sənətkarlar zümrəsi mənasında işləmişdir. O, «əsnaf» dedikdə eyni sənət növü üzrə müəyyən məhəllədə işləyən sənətkarlar zümrəsini nəzərdə tutmuşdur. «sinf» sözünü təhlil edən Rafael dyü-Man yazır ki, sənətkarların dükənləri bir-birinin yanında yerləşirdi [247]. Ümumiyyətlə, eyni sənət növündən olan sənətkarlara və sənət növünə görə müəyyən ərazidə birləşən sənətkarlar zümrəsinə «sinf», bu siiflərin cəminə «əsnaf» deyilirdi.

«Təzkirət əl-mülük» əsərinin müəllifi kələntər, nəqib və möhtəsibin vəziyyətindən danışarkən sənətkarlıq təşkilatının olmasına dolayı yolla işarə etmişdir. Müəllif şəhər kələntərinin vəzifəsindən danışaraq yazırdı: «Məhəllə kətxudaları və əsnafın ağısaqqallarını təyin etmək kələntərin vəzifəsinə daxil idi. Hər bir sənət növü üzrə müəyyən olunmuş sahədə işləyən və birləşən sənətkarlar öz aralarından inanılmış və mötəbər bir adamı təyin edir, onun adına razılıq kağızı yazır, ona məvacib təyin edirdilər... Həmin kağıza nəqib möhür vurub, sonra şəhər kələntərinin yanına aparıb, onun təsdiqinə verirdi. Kələntərdən ona təliqə və xalat alırdı» [248]. Əvvəla, sənətkarlar həmin ağısaqqalı seçmir, təyin edirdilər. Kələntərin təsdiqindən sonra sənətkarlar təşkilatının rəisi və ya başçısı etibarlı hesab olunurdu. Sənətkarlıq təşkilatının rəisi hər ilin ilk üç ayının əvvəlində nəqibin yanına gedir, başçılıq etdiyi sənətkarların boniçəsinin miqdarını müəyyənləşdirirdi. Möhtəsib isə hər ay bir sinfin ağısaqqalı ilə birlikdə satılmalı malların qiymətini qanun əsasında müəyyənləşdirir, ondan bu barədə yazılı iltizam alırdı [249].

Sənətkarların öz sənət və peşəsinə uyğun ayrıca təşkilatları var idi. Onların öz aralarından təyin etdikləri şəxs, həmin sənətkarlıq təşkilatına başçılıq edirdi. Sənətkarlar təşkilatının başçısının əsas vəzifəsi sənətkarlar üzərində vergilərin miqdarını müəyyənləşdirmək, onları vaxtında toplamaq, malların qiyməti üzərində nəzarət etməkdən ibarət idi. Şagirdlikdən ustalığa keçirilən hər bir şəxs yalnız sənətkarlar təşkilatı başçısı və kələntərin təsdiqindən sonra usta sayıla bilərdi [250].

Sənətkarlar təşkilatı başçısı dövlət və ya şəhər inzibati və mülki işçiləri ilə sənətkarlar arasında vasitəçi rolu oynayırdı. Saray sənətkarları birləşmələrinin başçıları bilavasitə şah tərəfindən təyin olunub, məvacib dövlətdən alır, əli altında olan sənətkarlara rəhbərlik edirdilərsə, azad

sənətkarlar təşkilatı öz aralarından başçı təyin edir, onun məvəcibini sənətkarlar özləri ödəyirdilər. Azad sənətkarlar təşkilatı başçısı təyin olunduğu sənətkarların mənafeyini müdafiə etməyə borclu olduğu halda, əksinə, saray sənətkarları birləşmələri başçıları əlləri altında işləyən sənətkarları amansızcasına (istismar edirdilər. Tavernye saray sənətkarları birləşməsinin başçılarından bəhs edərək yazır ki, «bu başçılar dövlətdən məvəcib alır, özləri işləmir, lakin əlləri altında olan sənətkarlar üzərində hökmranlıq edirdilər» [251].

Azərbaycanın başqa şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də eyni sənət üzrə çalışan sənətkarlar müəyyən bazarda bir-birinin yanında işləyirdilər. Mənbələrdə onların işlədiyi yer «bazar» adlanırdı. Papaq tikənlər bazarı, zərgərlər bazarı, sərraclər bazarı, qılınc qayıranlar bazarı, qalayçılar bazarı və s. [252]. Sənətkarların sənət növünə və ərazi prinsipinə uyğun olaraq birləşməsi tarixi zərurətdən irəli gəlirdi. Şəhərdə eyni sənət növü üzrə işləyən sənətkarların miqdarının artması, sənətkarlıqda əmək bölgüsünün yaranması, sənətkarlıq məhsullarına tələbatın artması və sənətkarların feodal zülmünə məruz qalması bu birləşmənin təşəkkül zəruriliyini meydana atmışdı.

Sənət növü və ərazi prinsipi əsasında sənətkarların birləşməsi bir tərəfdən, onların sənətkarlıq təşkilatı yaradaraq öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmasına şərait yaradırdısa, digər tərəfdən, dövlət üçün də xeyirli idi. Bu birləşmənin dövlət üçün əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarət idi:

1) dövlət təcili xəbərləri carçıları vasitəsilə sənətkarlara vaxtında çatdırma bilirdi;

2) hər ilin ilk üç ayı ərzində ayrı-ayrı sənətkarlar üzərində qoyulacaq verginin miqdarının müəyyənləşdirilməsini və həmin vergilərin vaxtında toplanılmasını asanlaşdırır və sürətləndirirdi;

3) sənətkarlıq məhsullarına dövlət tərəfindən qiymət qoyulması və onun müəyyən edilmiş qiymət əsasında satılmasına nəzarəti asanlaşdırırdı;

4) bayram günlərində, müəyyən şənliklər zamanı sənətkarların bir yerə toplanmasını və onların eyni zamanda biyar işlərinə cəlb olunmasını asanlaşdırırdı.

Bu birləşmə Avropada olduğu kimi [253], şəhər həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilmirdi. Şarden yazır ki, «hər hansı bir sənət sahəsinə şah tərəfindən təyin olunmuş xüsusi rəis başçılıq edirdi. Onların həqiqi mənada [254] ictimai təşkilatları və xüsusi ittihadıyyələri yox idi. Çünki onlar heç vaxtlə bir yerə toplaşmırdılar. Sənətkarlar və peşəkarlar üzərində xüsusi başçılar və müfəttişlər yox idi. Yalnız hər bir sənətkar zümərəsinin rəisi bir sıra qaydalar qoyubdur ki, onlar adətən həmin qaydalara riayət edirdilər. Dükənlər və emalatxanalar arasında həmişə müəyyən fasilə olurdu. Lakin müəyyən sənət sahəsi üçün ayrılmış yerlər bu qaydaya şamil deyildi. Əl sənəti üzrə işləmək istəyən hər bir sənətkar dükən açmaq istədikdə rəisin yanına gedib adını,

işləyəcəyi yeri qeyd etdirir və bunun müqabilində rəisə müəyyən məbləğ pul verirdi. Rəis həmin sənətkardan öz sənətini hansı ustanın yanında öyrəndiyi barədə heç bir şey soruşmurdu. Sənətkarlar arasında sənət sahələrinə aid müəyyən qayda-qanun yox idi. Məsələn, misgərə gümüşdən məcməi hazırlamaq sifariş verdikdə qəbul edirdi. Kim nə istəsə, hazırlayırdı. Bu baxımdan onların arasında heç bir ixtilaf baş vermirdi. Usta ilə şagird arasında müəyyən bir təəhhüd yox idi. Sənət öyrənən şagirdlərə heç bir şey vermirdilər. Müəyyən sənəti öyrənmək məqsədilə usta yanına şagird qoyduqda ilk günlərdə ona müəyyən qədər muzd verirdilər. Usta ilə şagird arasındakı qərarlaşmaya əsasən gündəlik işin həcmi, şagirdin yaşı, onun sənətə yiyələnmək dərəcəsi və qabiliyyəti nəzərə alınaraq gündə bir su [255] qara pul verirdi. Lakin usta ilə şagird arasında müəyyən müddət üçün bir qərarlaşma, yaxud razılaşma olmurdu. Usta istədiyi vaxt şagirdi qova bilər, şagird də istədiyi vaxt ustanın yanından gedə bilərdi. Usta sənətin incəliklərini şagirdə öyrətmək əvəzinə onu daha artıq istismar etməyə, işlətməyə cəhd göstərirdi. Usta şagirdin əməyindən istənilən qazancı götürənə qədər onu işlədirdi» [256].

Şardenin yuxarıda qeyd etdiyi məlumatdan Avropa sənətkarlıq təşkilatı ilə Şərq, o cümlədən Təbriz şəhərindəki sənətkarlıq təşkilatının fərqi özlüyündə aydınlaşır. Doğrudur, Azərbaycandakı sənətkarlar təşkilatının nizamnaməsi olmamışdır. Lakin Şarden Şərq şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə sənətkarlar təşkilatının daxili aləminə, onların birləşməsinin incəliklərinə dərinədən bələd olmadığı üçün onların bir yerə toplaşmasını inkar etməklə yanaşı, hətta həqiqi mənada ictimai təşkilatlarının olmadığını bildirmişdir. Burada Şarden bir məsələni unutmuşdur ki, Avropada sənaye manufakturası inkişaf etdiyi şəraitdəki sənətkarlıq təşkilatı ilə Şərqdə feodalizm istehsal üsulunun hökmran olduğu bir şəraitdə sənətkarlıq təşkilatları arasında fərq olmalı idi.

Şərq şəhərlərinin xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini, islam dininin sənətkarlıq təşkilatlarına təsirini nəzərə almadan Şərq şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə sənətkarlıq təşkilatının rolunu inkar etmək düzgün deyildir. Azərbaycanın digər iri şəhərlərindəki kimi, Təbrizdə də sənətkarlıq təşkilatları fəaliyyət göstərmiş, hətta onların Avropa sənətkarlıq təşkilatları ilə bəzi oxşar cəhətləri olmuşdur. Bu təşkilatlar şəhərin iqtisadi, siyasi və ictimai həyatında müəyyən dərəcədə rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, Şərq şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə şəhər inzibati işçiləri sənətkarlıq təşkilatları üzərində daim nəzarət etmiş və sənətkarların təyin etdikləri başçılar şəhər kəlləntərinin təsdiqindən sonra etibarlı hesab edilmişdir. Qeyd etdiyimiz mülahizələri sübut üçün Təbriz kimi iri sənətkarlıq mərkəzi olan bir şəhərdə sənətkarlıq təşkilatının Avropa sənətkarlıq təşkilatı ilə uyğun cəhətləri və bu təşkilatın şəhərin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında nə dərəcədə rol oynadığı üzərində qısaca dayanmaq məqsədəuyğun olardı.

Bəhs etdiyimiz dövrdə mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsi ilə əlaqədar olaraq mühüm sənətkarlıq mərkəzi sayılan Təbrizdə də sənətkarlıq təşkilatları möhkəmlənirdi. Lakin Şərq feodal şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə olan sənətkarlıq təşkilatları ilə Avropa sexləri arasında aşağıda göstərilən müəyyən uyğun cəhətlər var idi.

1. Avropa sənətkarlar təşkilatının başçısı sənətkarlar arasında seçildikdən sonra şəhər hakimi tərəfindən təsdiq olunurdu. Şərq şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə də sənətkarlar öz aralarından seçdikləri başçını nəqib və şəhər kələntəri təsdiq etdikdən sonra səlahiyyətli sayılırdı.

2. Avropada sənətkarlıq təşkilatları öz daxili işlərini şəhər hakiminin ümumi nəzarəti altında həyata keçirirdilər. Şərq şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə də dövlət tərəfindən ayrı-ayrı sənətkarlar üzərində təyin edilmiş illik vergi sənətkarlıq təşkilatının ağsaqqalı və ya başçısının razılığı ilə həyata keçirilirdi. Bu işdə şəhər dövlət məmurlarının da iştirakı zəruri idi. Siyahı dövlət tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra həmin vergi alınırdı.

3. Avropada sənətkarlıq təşkilatı şurasının tərkibi usta sənətkarların öz aralarından seçdikləri başçıdan ibarət idisə də, Şərq şəhərlərində də təcrübəli ağsaqqal ustalar təşkilata rəhbərlik edirdilər. Sənətkarlıq təşkilatı şurası sənətkarlıq təşkilatının daxili işlərinin həllində mühüm rol oynayırdı. Vergini təyin etmək, vaxtında toplamaq, usta ilə şagird və ya ayrı-ayrı sənətkarlar arasında baş verən ixtilafları həll etmək sənətkarlıq təşkilatı şurasının öhdəsində idi. Təbrizdə sənətkarlıq təşkilatı rəisi şeyx və ya məlik adlanırdı. ««Şeyxi topçubaşı», «məlik-üs-sənnə» istilahlara mənbələrdə tez-tez təsadüf edilir.

4. Avropa şəhərlərində eyni sənət sahəsi ilə məşğul olan sənətkarlar öz təşkilatlarında birləşirdilər. Şərq şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə də vəziyyət eynilə Avropa şəhərlərində olduğu kimi idi. Lakin Təbriz sənətkarlarının bir xüsusiyyəti də var idi: onlar təkcə eyni sənət növü üzrə olan bazar və ya rastada bir-birinin yanında düzülmüş dükanlarda işləmir, hətta çox vaxt eyni məhəllədə yaşayırdılar. Çust tikənlər məhəlləsi, dabbağlar məhəlləsi, daş yonanlar küçəsi, çəkmə tikənlər bağı, sənətkarlar bağı, iynə qayırانlar bağı, papaq tikənlər bağı və s.

5. Avropada sənətkarlar təşkilatı ilə yanaşı, ayrı-ayrı tacirlərin və peşə sahiblərinin təşkilatları olduğu kimi, Təbrizdə də tacirlərin, musiqiçilərin və s. peşə sahiblərinin təşkilatları olmuşdur. Tacirlər təşkilatına kətxudalar başçılıq edirdi.

Azərbaycanın başqa şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də ayrı-ayrı məhəllələrin kətxudaları var idi. Məhəllə sakinləri də öz aralarından bir nəfəri kətxuda seçib, nəqib və şəhər kələntərinin təsdiqinə verirdi. Təbrizdə məhəllə kətxudalarının böyük nüfuzu var idi. Alessandri Təbriz məhəllə kətxudalarının rolunu belə şərh edirdi: «Şəhərdə kətxudaların qüdrəti şahın qüdrətindən

böyükdür. Belə ki, şəhərdə ətin qiyməti bir qədər bahalaşır, məhəllə başçıları ilə Şəhər dövlət məmurları arasında ixtilaf baş verir. Məhəllə başçıları onların evlərinə hücum edərək onları tutub öldürürlər. Buna görə də o vaxtdan onların səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq üçün heç bir tədbir görülməmişdir» [257].

Sənətkarların bir hissəsi karxanalarda kollektiv surətdə işləyirdilər. Ayrıca karxana, yaxud dükən açmaq imkanı olmayan sənətkarlar nisbətən imkanı olan sənətkarların yanına gedərək orada işləyirdilər. Mənbələrin verdikləri məlumata görə dükanı olmayan, açıq havada və ya səyyar işləyən sənətkarların sayı daha çox idi.

A. P. Novoseltsev Təbrizdə sənətkarlıq təşkilatlarının xüsusi nizamnaməsi və hansı vəzifəni yerinə yetirməsi barədə məlumat olmadığını bildirmişdir [258]. Bir çox axtarışdan sonra biz də bu çənaətə gəlmişik ki, bir sıra dini risalələrdə və fütuvvətnamələrdə qeyd olunan sənətkarlıq təşkilatının dini qaydalarından başqa, Şərq şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə sənətkarlıq təşkilatlarının Avropa sənətkarlıq təşkilatlarında olduğu kimi yazılı nizamnaməsi olmamışdır. Bu təşkilatlar işlərini, adətən, müxtəlif dini adətlər və şəriət əsasında qururdular [259].

XVI-XVII əsrlərdə Təbrizdə sənətkarlıq təşkilatları iqtisadi, hüquqi, xüsusilə siyasi cəhətdən hələ zəif olub, özünüidarə hüquqları çox məhdud idi [260]. Məxəzlərdən belə bir fakt məlumdur ki, Təbrizdə bir çörəkçi möhtəsinin çörəyin qiymətini artırmağa qoymamasından və nəticədə onun bundan ziyan çəkməsindən şəhər hakiminə şikayət edir. Çörəkçinin şikayətini eşidən şəhər hakimi deyir ki, bu, möhtəsinin öz işidir və onun səlahiyyətinə daxildir [261]. Qəssab və ya çörəkçi, öz malını qoyulmuş qiymətdən baha satdıqda darğalar onun qulaqlarını kəsdirə bilərdi [262]. Çəkiddə və qiymətdə aldadanları darğa və ya möhtəsin cəzalandırırdı. Bu da ayrı-ayrı sənətkarlıq təşkilatları daxilində özünüidarə hüquqlarının məhdud olmasını göstərir.

Ticarət. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Təbriz şəhəri təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə mühüm ticarət mərkəzlərindən biri hesab olunurdu. Səyahət və ya ticarət məqsədilə Təbrizə gəlmiş avropalılar onu ticarət «şəhəri» adlandırmışlar. Qeyd olunmalıdır ki, Təbrizin əsas iqtisadi bazasını sənətkarlıq və ticarət təşkil etməsinə baxmayaraq, şəhərdə sənətkarlığa nisbətən ticarət, xüsusilə xarici ticarət üstünlük təşkil edirdi. F. M. Əliyev təsərrüfat həyatında feodal istehsal üsulunun hökm sürdüyü bir dövrdə orta əsr Şərq şəhərlərində ibtidai və kустar üsulla aparılan sənətkarlığa nisbətən ticarətin üstünlük təşkil etdiyini bildirmiş və fikrini sübut üçün aşağıda qeyd olunan üç amili əsas götürmüşdür:

1. sənətkarlar əsas etibarilə daxili bazarın ehtiyacını ödədikləri halda, tacirlər onların hazırladıqları əmtələri xarici bazarlara çıxarırdılar.

2. sənətkarlıqla yalnız, yerli sənətkarlar məşğul olduqları halda, ölkənin ticarətinin inkişafında yerli ticarətdən (sövdəgərlərdən) əlavə əcnəbi tacirlər də mühüm rol oynayırdılar.

3. Xarici bazarda sənətkarların hazırladıqları mallara nisbətən, xammala (xüsusilə xam ipəyə - S. O.) daha çox ehtiyac olduğu üçün, ticarətdən daha çox qazanc əldə edirdi [263]. F. Əliyevin yuxarıda qeyd etdiyi amillərə birini də artırmaq lazımdır. O da bundan ibarətdir ki, iri sənətkarlar istehsalçı olmaqla yanaşı, həm də istehsal olunan malları özləri satır və bəzən hətta xarici ölkələrə aparırdılar. Deməli, tacirlər sənətkarlarla alıcılar arasında vasitəçi rolunu oynadıqları halda, iri sənətkarlar (belə sənətkarların karxanalarında bir neçə usta və şagird işləyirdi) həm istehsalçı, həm də tacir kimi fəaliyyət göstərirdilər.

Bizcə, bu müddəaları bütün şəhərlərə şamil etmək düzgün olmazdı. Bunlar əsasən karvan ticarət yolu üzərində yerləşən və onun iqtisadi həyatında ticarətin mühüm rol oynadığı Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı, Bakı kimi şəhərlərə aiddir. İqtisadi həyatında ticarətin mühüm rol oynaya bilmədiyə şəhərlərdə isə sənətkarlıq üstün mövqə tuturdu.

Təbriz ticarət mərkəzi olduğu üçün onun əhalisinin bir kateqoriyasını tacirlər təşkil edirdi. Təsadüfi deyildir ki, Orucbəy Bayat şəhər əhalisinin əksəriyyətinin alverçilərdən ibarət olduğunu bildirmişdir [264].

Təbrizin iqtisadi həyatında ticarətin mühüm rol oynamasına aşağıdakı amillər təsir göstərmişdir.

1. Təbriz mühüm sənətkarlıq mərkəzi idi. Orada istehsal olunan bir sıra mallar, xüsusilə toxuculuq malları Yaxın və Orta Şərqi, eləcə də Avropa tacirlərinin diqqətini özü nə cəlb etmişdi.

2. Təbriz əlverişli bir mövqedə - Şərqi ilə Qərbi birləşdirən mühüm ticarət karvan yolu üzərində yerləşmişdi. Bununla əlaqədar olaraq Şərqi ölkələrindən satılmaq üçün Qərbi Avropaya aparılacaq mallar və ya əksinə, Qərbi Avropa ölkələrindən satılmaq məqsədilə Şərqi ölkələrinə ixrac olunan mallar ilk növbədə Təbrizdə cəmləşirdi. Deməli, Təbriz Şərqi ilə Qərbi ölkələri arasındakı ticarət mallarının bir növ satış mərkəzinə çevrilmişdi [265].

3. Şirvan, Gilan ipəyi əsasən Təbriz vasitəsilə digər ölkələrə, o cümlədən Avropaya aparılırdı. Xam ipək alveri Təbrizin ticarətində əsas və mühüm yerlərdən birini tuturdu.

4. Rusiya vasitəsilə Avropa ölkələri ilə ticarət Şamaxı və Bakı kimi Təbrizin də iqtisadi həyatında, o cümlədən ticarətin inkişafında mühüm rol oynayırdı.

5. Avropa sənaye manufakturasının xammala, xüsusilə ipəyə, pambığa, dəriyə olan ehtiyacını ödəmək üçün əsas satış bazarı Təbrizdə cəmləşirdi.

6. Ticarəti inkişaf etdirmək bilavasitə saray və iri feodal əyanlarının mənafeyinə uyğun idi. Səfəvi dövlət xəzinəsinin əsas mədaxilinin mühüm hissəsini ticarətdən əldə edilən gəlir təşkil edirdi. Adam Oleari yazır ki, iranlılar (o cümlədən Azərbaycanlılar - S. O.) ticarətdən yüksək gəlir əldə edirdilər [266].

7. Ticarətin ən gəlirli qazanc mənbəyi olduğunu nəzərə alan vuruşan tərəflər ziyan çəkməsin deyər, hətta müharibələr dövründə belə ticarət karvanlarının sərbəst gediş-gəlişinə imkan yaradırdılar. Təsadüfi deyildir ki, 1590-cı il sülh şərtlərindən biri də bu idi ki, Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında sərhəd hesab olunan Araz çayından yalnız tacirlər və xarici ölkə tacirlərinin gediş-gəlişinə icazə var idi [267]. Adam Oleari yazır ki, Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında belə bir şərt qəbul edilmişdi ki, istər müharibə, istərsə də sülh dövründə ticarət karvanları və tacirlər sərbəst gəlib-gətsinlər [268].

Osmanlı hökmdarı Sultan Murad sərhəd məsələsini müəyyənləşdirmək üçün 1639-cu il mayın 18-də şah Səfiyə yazdığı məktubunda hər iki tərəfdə tacirlərin gəlib-gətməsi barədə razılıq əldə edilməsini xüsusilə qeyd etmişdi. Bu müddəa 1639-cu il sülh müqaviləsində öz əksini tapmışdı [269].

Daxili ticarət.

Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı tədricən daxili ticarətin genişlənməsinə səbəb olurdu. Təbrizdə ticarəti inkişaf etdirmək üçün xeyli karvansara tikilmişdi. Bu karvansaralarda tacirlər gecələməklə yanaşı, alverlə də məşğul olurdular. Şəhərdə müxtəlif mallar satılan xeyli ixtisaslaşdırılmış bazarlar var idi.

Təbrizdə Uzun Həsən tərəfindən tikdirilmiş Qeysəriyyə bazarı daxili və xarici ticarətin mərkəzinə çevrilmişdi. Şərqdə ən gözəl bazarlardan biri hesab olunan Qeysəriyyədə nadir mallar tapmaq olardı [270]. 1585-ci ilin sentyabrında Osmanlı ordusu Qeysəriyyəni yandırır, lakin bazar sonralar əhalinin köməyiylə yenidən bərpa olunur. Şarden yazır ki, Təbrizin qiymətli mallar və cəvahirat alveri mərkəzi olan ən gözəl bazarı Qeysəriyyə adlanırdı. Qeysəriyyə səkkizgüşəli çox böyük və geniş sahəyə malik idi [271]. Şarden Təbriz bazarlarının əzəmətinə belə təsvir etmişdir: «Təbrizdə ali saraylar və böyük binalar görmədim. Lakin bunun müqabilində Asiyanın ən ali bazarı bu şəhərdə yerləşir. Bu bazarların vüsəti və əzəməti, onları örtən gözəl günbəz və tağları, gün ərzində oraya toplaşan adamlar, çoxlu ticarət malları insanı valeh edir, Təbriz bazarlarının ehtişamını göstərir» [272].

Təbrizdə ayrı-ayrı feodallar tərəfindən tikdirilmiş bazarlar da var idi. Azərbaycanın əyalət hakimi Mirzə Sadıq XVII əsrdə Təbrizdə üstüörtülü

böyük bazar tikdirmişdi. Həmin tikinti «Mirzə Sadiq bazarı» adlanırdı. Bu bazarda bir çox dükan və bir neçə karvansara var idi [273]. Təbrizin at meydanı bir növ ticarət mərkəzi idi. Bu meydanda işləyən sənətkarlar istehsal etdikləri malları hadasa satırdılar. Təbrizdə çoxlu ixtisaslaşdırılmış bazar -mişgərlər, papaq tikənlər, yəhər qayıranlar, zərgər bazarları, cəvahirat satılan bazar, bıçaq düzəldənlər, qalayçılar bazarları, öküz bazarı, saman satılan bazar, şalçı bazar, boyaqçı bazarı, qumaş satılan bazar (bəzzazistan), odun satılan bazar və s. var idi [274]. İri bazarlarla yanaşı, hər bir məhəllənin öz kiçik bazarı var idi; növbər bazarçası, Surxab bazarı və s. [275].

Təbrizdə timçələr [276] də var idi ki, burada iri tacirlər alver edirdilər. Şəhərdə ən böyük timçənin dörd böyük qapısı var idi. Övliya Çələbi yazır ki, «onun misli digər yerlərdə yox idi» [277]. Bazarlar əsasən şəhərin mərkəzində yerləşirdi. Təbrizdə 70-ə qədər tacir hücrəsi var idi [278]. Bunlar, adətən, bazarlarda yerləşirdi. Şardənə görə, Təbrizdə 15 min, Övliya Çələbiyə görə isə 7 min dükan mövcud idi [279]. Təbrizdə XVII əsrin ortalarında əhalinin çoxluğunu, şəhərin genişliyini, ticarətin inkişafını nəzərə alaraq Şardenin göstərdiyi rəqəmləri həqiqətə uyğun hesab etmək olar. Digər tərəfdən, XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan vəziri Mirzə Məhəmməd İbrahimin Qılınc qayıranlar bazarında bir dükanı, Qalayçılar bazarında bir dükanı, Surxab bazarında 44, Sahibabad meydanında 5, həmin meydanın arxasındakı timçədən ibarət 6, Pırbudaq məhəlləsində 2-cəmi 59 dükanı, Azərbaycanın Müstofi əl-məmaliki Mirzə Məhəmməd Sadiğin isə 74 dükanı var idi [280]. Bir çox vəqf dükanları var idi. Təbriz Osmanlı işğalı altında olduğu vaxtda orada tikilmiş qalada uzun bir bazar tikilmişdi. Oradakı bütün dükanlar, qumaş satanlar bazarında (Bəzzazistan) 51 dükan, Bəzzazistanın yanında yerləşən və 32 hücrədən ibarət olap «xan», üç başqa dükan Cəfər paşanın ixtiyarında idi. O, bütün bunları özünün tikdirdiyi Cümə məscidinə vəqf etmişdi [281]. XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 100 xırda dükan Şeyx Səfi məqbərəsinin vəqfi idi [282].

Bazarlarda gözətçilər əsasən əsəslərdən ibarət idi. Hər axşam günbatan çağtı kəranay, təbil və zurna səsi eşidilirdi. Bu, dükanlıqlara mağazaları bağlamaq vaxtının çatdığını xəbər verirdi. Sonra gecə gözətçiləri - əsəslər bazara daxil olurdular. Gecədən saat yarım keçmiş təbil çalan küçə və bazarda gəzirdi. Həmin qadağan saatından sonra fanarsız və çıraqsız küçəyə bazarda görünən adamı gözətçi tutub zindana saldırırdı. Səhərə yaxın təbil çalan təbilini çalır və qadağan saatının ləğv olunduğunu edan edirdi. Həmin saatdan sonra gecə gözətçiləri bazar və mağazaların qorunmasına məsuliyyət daşıyırdı [283]. Bu, hər gün eyni qaydada davam edirdi. Tavernye də axşam hava qaralanda və səhər tezdən Təbriz bazarlarında təbil və kəranaylardan boğunuq səslər çıxarıldığını bildirir və yazır ki, onlar muzdlu tutulmuş şəxslərdir [284].

Bazarda mallara qiymət qoymaq və onun üzərində nəzarət etmək işi möhtəsibin vəzifəsinə daxil idi. Onun 3-4 müavini var idi. Hər həftənin birinci

günü (şənbə) carçı vasitəsilə malların qiymətləri elan edilirdi. Möhtəsib həftə ərzində bu və ya digər malın qiymətini azaldıb-çoxaltmaq barədə öz adamları ilə məşvərət edirdi. Qoyulmuş qiymətdən baha satanları cəzalandırılırdı [285].

Ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Təbrizdə xeyli karvansara tikilmişdi. Bu karvansaraların bir hissəsi xassə idi, yəni şah tərəfindən inşa edilmişdi. Karvansaralar əsasən şəhər darvazalarına yaxın yerdə, yaxud böyük bazarlarda tikilirdi. İkimərtəbəli, dördkünc karvansaralarda çoxlu kiçik otaq - hücrələr var idi. Karvansaralarda minik və yük heyvanları üçün tövlələr də tikilirdi. Tacir karvansara sahibinə gecələmək pulu, malını orada satdıqda isə hər bir yük hesabı ilə müəyyən məbləğ verməli idi. Həmin karvansarada eyni vaxtda 100-300 nəfər gecələyə bilərdi. Təbrizdəki Şah Səfi karvansarasında [286] bir gecədə 100 nəfər öz minik və yük heyvanı ilə gecələyə bilərdi [287]. Gecələr malları və heyvanları qorumaq üçün karvansaranın ətrafında bir dəstə silahlı gözətçi dururdu [288].

1647-ci il məlumatına görə, Təbrizdə 200 iri və orta, 70 xırda karvansara, 1670-ci ildə isə 300 karvansara olmuşdur [289]. Şarden yazır ki, bu karvansaraların hər biri o qədər böyükdür ki, eyni vaxtda orada 300 nəfər gecələyə bilər [290]. Zübeydə, Cahənşah, Aləmşah, Şah İsmayıl, Pərbudaq, Şah Abbas karvansaraları Təbrizdə ən məşhur idi [291]. Ticarətin inkişafını karvansaraların da sayı əks etdirir. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, 1598-ci ildən Səfəvi dövlətinin paytaxtı olan İsfahanda XVII əsrin 30-cu illərində 24 karvansara olduğu halda, həmin əsrin 70-ci illərində Təbrizdə 300 karvansara olmuşdur [292]. Bu da İsfahana nisbətən Təbrizdə daxili və xarici ticarətin daha geniş inkişaf etdiyini göstərir.

XVII əsrin ikinci yarısında Təbrizdə ayrı-ayrı Səfəvi hökmdarlarından əlavə iri feodallar da bir neçə karvansara tikdirmişdilər. Azərbaycanın müstəfi-əl-məmaliki Mirzə Məhəmməd İbrahim Təbrizin Səncəran məhəlləsində bir karvansara, qardaşı Mirzə Sadiq Təbrizdə bir neçə karvansara, Mirzə İbrahimin oğlu Mirzə Tahir isə At meydanı yanında iki karvansara tikdirmişdi [293].

Təbrizin daxili ticarətində ətraf nahiyələrdən əldə edilən kənd təsərrüfatı məhsulları da böyük rol oynayırdı. Təbriz ətrafında xeyli pambıq, buğda, arpa, üzüm və s. yetişdirilirdi. Övliya Çələbi Təbriz ətrafında yeddi növ buğda və müxtəlif növ pambıq əkildiyini bildirirdi [294]. Təbriz və ətrafında 47 min bağ və bağça var idi. Bu bağlarda hər cür meyvə və üzüm yetişdirilirdi. Orada altmış növ ən gözəl və şirin üzüm becərilirdi: məleki, xərdə, razeqi, təbərzəd, kəsəki üzüm növləri məşhur idi. Təbərzəd növ üzümü qış fəslində də saxlamaq olurdu. Təbriz bazarında ərik, üzüm, habelə üzümdən hazırlanmış yeddi növ şərab satılırdı [295]. Tavernye yazır ki, Təbrizdə şərab, araq, habelə ərzaq malları baha deyildi [296]. Şəhər bazarlarında üzümdən hazırlanan müxtəlif növ şərbət, doşab, sirkə satılırdı. Təbrizin daxili və xarici ticarətində

tənbəki mühüm rol oynayırdı. Dövlət tənbəki ticarətindən ildə 20 min tümən gəlir götürürdü [297].

Təzə və quru meyvəyə olan tələbatın artmasını nəzərə alaraq Təbrizdə bağçılıq xeyli genişləndirilirdi. 1670-ci ildə Azərbaycanın müstofi-əl-məmaliki Mirzə İbrahim Təbrizdən Əylisə xüsusi adamlar göndərərək şəhərdə bağ saldırmaq üçün oradan 450 sajin armud və alma ağacı gətirilməsini əmr vermişdi [298].

Təbrizdə mal-qara alverindən xeyli gəlir əldə edilirdi. Təsadüfi deyildir ki, şəhərdə mal-qaranın növünə görə at meydanı, öküz bazarı və s. meydanlar var idi. XVII əsrin 90-cı illərində Təbrizdə bir atın qiyməti 90 abbası olduğu halda, həmin cins atı İtaliyada 300 abbasıya almaq olardı [299]. Təbriz bazarlarında ördək, qaz, ov quşları da satılırdı. Sahibabad meydanında iri sallaqxana var idi. Təbrizdə satılan bütün qoyun və mallar burada kəsilirdi. Təbrizdə əhalinin əksəriyyəti qoyun əti yeyirdi. Mal ətinə tələbat az idi [300]. Şarden yazır ki, Təbriz bazarında müxtəlif ərzaq malları satılırdı. Bazarda çörək, şərab, meyvə və s. bol idi. Səfəvi dövləti ərazisinin digər şəhərlərinə nisbətən Təbrizdə həmin mallar daha ucuz idi [301]. 1648-ci ildə Təbrizdə olmuş fransız Aleksandr de Rud yazır: «Bu şəhərdə hər şey ucuz qiymətə satılır. Mən şəxsən müşahidə etdim ki, bir sikkə gümüş verməklə o qədər çörək aldıq ki, bir adam bir həftə ərzində onu yeyib qurtara bilməzdi» [302]. Lakin müharibələrlə əlaqədar olaraq ərzaq malları bahalaşmışdı. 1579-cu ilin qışında quraqlıq və qıtlıq nəticəsində Təbrizdə çörəyin bir batmanı 300 dinara, buğdanın bir xalvarı 25 min dinara qalxmışdı. Arpa və digər ərzaq malları da eyni dərəcədə bahalaşmışdı. Qazi Əhməd Qumi yazır ki, elə gün yox idi ki, xeyli adam acından ölməsin [303]. H. 1014 (1605-06)-cü ildə isə buğdanın bir xalvarı 10 min dinara qalxmışdı [304]. Alessandri yazır ki, XVI əsrin 70-ci illərində Təbrizdə bir baş qoyunun qiyməti olduqca baha - 40 funta idi [305].

XVII əsrin ortalarında Təbrizdə çoxlu ərzaq dükanı, yeməcxana, baqqalıyyə var idi. Şəhərdə ağ və nazik çörəklər bişirilib satılırdı. Yeməcxanalarda beşəlti cür plov, kabab, müxtəlif növ şərbət, halva və digər yemək növləri satılırdı. Kəklik, qoyun və toyuq ətindən hazırlanmış kabablara tələbat daha çox idi. Şəhərin bazar və küçələrində qəhvəxanalar var idi. Orada qəhvədən başqa küknar şərbəti də satılırdı [306].

Şəhər əhalisinin tələbatını ödəmək üçün müxtəlif zərgərlik, dəmirçilik, toxuculuq məmulatı satılırdı. Zərgərlərin hazırladıqları zərif sırğalar, üzüklər, qolbaqlar, toxucuların məhsulu olan ipək, yun, pambıq, kətan parçalar Təbrizin daxili və xarici ticarətinin əsasını təşkil edirdi. Şarden yazır ki, Təbriz bazarları qumaş, ipək parça və zərgərlik malları ilə dolu idi [307]. Sanson XVII əsrin sonunda Təbrizdə çox gözəl və zərif zərbaflar toxunduğunu bildirərək yazır ki, həmin məhsul yalnız daxili tələbatı edəyirdi. Ən qiymətli zərbaflar 50 tümənə idi

[308]. Təbrizdə hazırlanmış ipək paltarlar daxili və xarici ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti ipək paltarlar geyirdi. İpək parçanın bir yardı 10 riala, (6 şillingə qədər) rəngli taftanın 8 yardı 5 riala, kətan parçanın 20 yardı 4 riala idi [309].

Təbrizdə hazırlanmış çalma, ipək yaylıqlar, əl-üz dəsmalı hətta xaricə - Yunanıstan və Afrika ölkələrinə ixrac olunurdu [610]. Ümumiyyətlə, Təbrizdəki dükanlarda istənilən mali tapmaq olardı [311]. Təbrizin, həm də Azərbaycanın digər şəhərləri ilə geniş ticarət əlaqəsi var idi. Şamaxıdan, Gəncədən ipək, Mahmudabaddan balıq, balıq kürüsü, Liqvandan saxsı qablar, Gilandan ipək, düyü, naringi, limon, portağal, Dizmardan nar, Ordubad və Xoydan qırmızı boyaq, Bakıdan neft, Şəkiddən ipək parça, baş şalı, Marağa, Mərənd və Xoydan quru meyvə, Meşkindən üzüm və s. gətirilib Təbrizdə satılırdı. Təbrizdə istehsal olunan mallar isə həmin şəhərlərə aparılırdı [312]. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində üzərində «Təbrizdə zərb olunmuşdur» sözləri yazılmış sikkələrin tapılması Təbriz ilə Azərbaycanın digər şəhərləri arasında ticarət əlaqələrinin nə dərəcədə geniş olduğunu göstərir [313].

Ermənistan və Gürcüstanda tapılmış sikkələrin əksəriyyətinin Təbrizdə zərb edilməsi göstərir ki, bəhs etdiyimiz dövrdə bu şəhərin qonşu ölkələrlə də ticarət əlaqəsi olmuşdur. Xaricdən Təbrizə daxil olan hər bir tacir özü ilə gətirdiyi gümüşü oranın zərrəxanasında sikkə halına saldırmalı idi. Osmanlı ərazisindən Təbrizə gətirilən gümüş yüzdə 20, qızıl yüzdə 14-5, mis yüzdə 18-20 faiz qazanca satılırdı [314]. XVII əsrin 30-60-c illərində Təbrizdə dörd növ gümüş sikkə - abbası, mahmudi, şahı, bisti zərb olunurdu, Mis sikkələr yalnız daxildə, gümüş sikkələr isə digər şəhər və vilayətlərdə tədavüldə idi.

Xarici ticarət. Təbriz yarım əsrdən artıq bir müddətdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Şəhər hələ qədimdən Şərqi ilə Qərbi ölkələrini birləşdirən ticarət karvanı yolu üzərində yerləşirdi. Təbriz Azərbaycanın Rusiya və Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Qərbi ölkələri üçün Rusiya vasitəsilə Asiya ilə ticarət daha əlverişli idi. Qərbi ölkələrinin Volqa və Xəzər dənizi vasitəsilə ticarətində Təbriz - Ərdəbil - Lənkəran -Bakı yolundan istifadə olunurdu. Əvvəllər Asiya və Avropa Aralıq dənizi vasitəsilə İranla Hindistanı birləşdirirdi. XVI-XVII əsrlərdə Şimal dəniz yolu - Xəzər dənizi vasitəsilə İran -Hindistan ticarət yolu daha mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bunun nəticəsində Avropa tacirlərinin şimaldan Şirvan yolu ilə Təbrizə axınına şərait yarandı [315].

Səfəvilərlə Osmanlı dövləti arasında baş verən ardıcıl müharibələr, Osmanlı dövləti ilə Avropa ölkələri arasında ziddiyyətlər, Səfəvi şahlarının bir sıra Avropa ölkələri ilə hərbi ittifaqa təşəbbüs göstərməsi, XVI əsrin ortalarından Rusiya ilə Səfəvilər dövləti arasında ticarət əlaqələrinin canlanması, XVII əsrdə Rusiyanın Avropa və Şərqi ilə geniş ticarət əlaqəsinə

girməsi, həmin əsrin ortalarından xam ipək və pambığın Rusiya sənayesini təmin etməsi, Səfəvi dövlətinin Rusiya ilə ticarətə daha artıq maraq göstərməsi və ən nəhayət, Volqa - Xəzər yolunun ticarət üçün daha əlverişli olması [316] - bütün bunlar Qərb dövlətləri üçün Rusiya vasitəsilə Azərbaycan və İranla ticarət əlaqələrinin inkişafına səbəb oldu. Qərb ölkələrində Azərbaycanın xammalına, xüsusilə Şirvan ipəyinə böyük ehtiyac var idi. Buna görə də Rusiya vasitəsilə Qərb ölkələri ilə ticarətdə Təbrizin mövqeyi daha da artmışdı. Təbriz tacirləri Volqa - Xəzər ticarət yolundan istifadə edərək Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələri, o cümlədən İngiltərə ilə ticarət əlaqələrini genişləndirirdilər [317]. Rusiya ilə İsfahan - Qəzvin - Rəşt - Astarə - Lənkəran - Bakı - Dərbənd - Həştərxan yolundan başqa Təbriz - Muğan çölü - Şamaxı - Şabran - Niyazabad - Həştərxan ticarət karvan yolu əsas tranzit yolu hesab olunurdu. Şamaxı, Gəncə, Şəki, Ərdəbillə yanaşı, Təbrizin xam ipəyi və ipək məmulatı Rusiya dövlətində məşhur idi [318]. Bu dövrdə İsfahan tacirlərilə yanaşı, Təbriz tacirləri də Rusiyaya mal aparıb satırdılar. Rusiya ilə İran ticarətində əsas mərkəz Təbrizlə Şamaxı idi. Təbrizdə hazırlanan ipək və pambıq parçalar, göndəri Rusiyaya da ixrac olunurdu. Bundan əlavə, xam ipək ticarəti Təbrizdə xeyli inkişaf etmişdi [319].

Rusiya ilə Səfəvi hökmdarları arasındakı iqtisadi və siyasi münasibətlərinin inkişafı ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə də xeyli təsir edirdi [320]. XVII əsrin ortalarında bu əlaqə daha da genişlənir. 1663-cü ildə Q. Çernousov Rusiya tərəfindən Təbrizə göndərilir ki, dövlət mallarını orada satsın. O, Təbrizdə 165800 manat məbləğində İngiltərə mahudu, samur xəzi və s. mallar satıb, əvəzində Təbrizdən 10.260 manatlıq darai, sofiyan və s. mallar alıb Rusiyaya aparır [321].

Rusiyanın xarici ticarətində Təbriz mühüm rol oynayırdı. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, 1663-1665-ci illərdə rus dövləti xəzinəsinə İrandan 73.378 manatlıq [322] mal alındığı halda, yalnız 1663-cü ildə Təbrizdən 10.260 manatlıq və ya rus dövlətinin İrandan 3 ildə aldığı malın yeddidə bir hissəsi qədər Təbrizdən mal alınmışdı. Bu fakt Azərbaycan şəhərləri arasında Təbrizin Rusiya ilə Səfəvilər dövləti arasındakı ticarətdə nə dərəcədə mühüm rol oynadığını göstərir. Digər tərəfdən, 1663-cü ildə yalnız Rusiyadan Təbrizə daxil edilən malın ümumi məbləği 165.800 manat olduğu halda, Həmin ildə rus tacirləri 10.260 manat miqdarında mal ixrac etmişlər. Bu, yalnız Rusiya dövlət xəzinəsi tacirlərinin Təbrizə daxil etdiyi mallar idi. Şəxsi tacirlərin də Təbrizə gətirdiyi malları əlavə etsək, Təbriz bazarının Avropa və Rusiya malları satışında nə dərəcədə mühüm rol oynadığı aydın olur.

Rusiyaya ixrac edilən mallar arasında Təbriz ipəyi də mühüm yer tuturdu. 1675-1681-ci illərdə [323] İran və Azərbaycandan Həştərxana 4500 pud müxtəlif rəngli ipək ixrac edilmişdi. Bu ipəklər əsasən Fərəhabad [324], Şamaxı, Gəncə və Təbrizdən aparılırdı [325]. Təbrizdə istehsal olunan zərli

ipək parçalar, zərba, kəmxə (rəngli ipək parça), berrəngli ipək parça, adyal, atlas, xalça, gön-dəri, ayaqqabı, habelə quru meyvə xarici ölkələrə göndərilirdi.

XVII əsrdə Təbriz tacirləri də Rusiyaya ipək, yarımipək nazik şəffaf parçalar, pambıq, berrəngli güllü örpəklər aparırdılar [326]. Şamaxı, Qəzvin və Təbrizdən isə Rusiyaya xalça, zərba, atlas, qızıl və gümüşdən hazırlanmış rəngli ipək, kəmxə, zərli parça, darayı və digər mallar ixrac olunurdu [327]. Avropa və Rusiya ilə xarici ticarətdə Təbriz tacirlərinin rolunu aşağıdakı fakt bir daha sübut edir. 1666-cı ildə çar Aleksey Mixayloviçlə xam ipəyin Rusiyaya, eləcə də Rusiya vasitəsilə Avropaya aparılması ilə əlaqədar danışıqlarda Şamaxı, Bakı tacirləri ilə bərabər Təbriz tacirləri də iştirak etmişdilər [328].

Türkiyə vasitəsilə Avropa ilə ticarətdə Təbriz mühüm rol oynayırdı. Tavernye Təbrizi ticarətin inkişaf səviyyəsinə görə Şərqi məşhur şəhərlərindən biri adlandırmış və qeyd etmişdir ki, bu şəhər Osmanlı, Ərəbistan, Gürcüstan, İran, Hindistan və Rusiya dövlətlərilə daimi ticarət əlaqəsində idi [329]. 1645-ci il noyabrın 29-da Təbrizdə olmuş fransız Labullay Təbrizin ticarət vəziyyətini belə şərh etmişdir: «Təbriz Asiyanın ən məşhur ticarət şəhəridir. Ona görə ki, ticarət karvanı oraya hər cür mal gətirir. Qərbi ölkələrindən, həmçinin Yunanıstandan, Polşa və Venetsiyadan oraya çoxlu miqdarda qızıl, gümüş, zərif parça, mərəcan kəhrəbə, Şərqi ölkələrindən - Tatarıstandan, Özbəkıstandan, Tibetdən, Çindən, Şərqi Hindıstandan ipək, yaqut, almaz, şilə adlı təsvirli kətan parça, darçın, istiot, müxtəlif ədviyyat gətirirdilər. Bu şəhərdə çoxlu ipək toxuculuğu malları hazırlanıb Yunanıstan və Afrikaya göndərilirdi» [330].

Şarden Təbriz ticarətinin İranda, Türkiyədə, Rusiyada, Türkmənıstanda, Hindıstanda, Qara dəniz sahili ölkələrində geniş yayıldığını bildirmişdir [331]. Avropa tacirlərinin Təbrizdə faktoriyaları var idi. Onlar İzmir və Hələbdən gələrək burada London, Fransa, Venetsiya parçası, Venetsiya güzgüsü; poladı, mahudu, qalantereya malları satır, çoxlu qazanc əldə edirdilər [332].

Rafael dyü-Man İranı ikiqapılı karvansaraya bənzədirdi. Birinci qapı Türkiyə vasitəsilə İspaniya, Britaniya və Fransaya, ikinci qapı isə Hürmüz - Hindıstana açılırdı [333]. Bizcə, Rafael dyü-Man üçüncü bir qapını, yəni Bakı - Dərbənd - Həştərxan yolu vasitəsilə Rusiya ilə ticarət qapısını da göstərməli idi.

Türkiyə vasitəsilə Təbrizi Avropa ilə birləşdirən ticarət karvan yolu aşağıdakı istiqamətlərdə idi:

1. Təbriz - Mərənd - Əsədabad - Naxçıvan - İrəvan - Qars - Trabzon - İstanbul.

2. Təbriz - Van - Diyarbəkır - Hələb - Suriya. Oradan dəniz vasitəsilə Avropaya gedirdi.

3. Təbriz – Salmas - Cəzirə - Hələb - Suriya.

Tavernye Təbrizi Avropa ilə birləşdirən ticarət karvan yollarını, bu yollar arasındakı məsafəni, ticarət mallarından alınan vergilərin miqdarını göstərmişdir [334]. Təbriz -Mərənd – Culfa - Naxçıvan karvan yolu Avropa ilə bir çox Yaxın Şərq ölkələrini birləşdirirdi [335]. Bu yol aşağıdakı istiqamətdə idi: Təbriz - Sofiyan - Mərənd - Əsədabad. - Culfa – Ziyaül-mülk körpüsü - Naxçıvan - Qarabağlar karvansarası – Arpaçay - İrəvan - üçkilsə - Kaqışqan qalası -Qumaşur kəndi - Çoban körpüsü - Həsən qalası - Ərzrum. Bu yoldakı şəhərlər, o cümlədən Təbriz - Naxçıvan arasında 5, Naxçıvan - İrəvan arasında 5, İrəvan - Qars arasında 9, Trabzon - Ərzrum arasında 5, İstanbul - Bursa arasında 5 günlük məsafə var idi.

Təbriz - İsfahan ticarət karvan yolu 24 günlük məsafədə yerləşirdi [336]. Təbrizdən bir günlük məsafədə yerləşən Urmiya gölü yaxınlığında iki yol ayrılırdı: 1) Təbriz - Qum -Kaşan (bu yol Urmiya gölünün solundan keçirdi).

2) Təbriz - Ərdəbil - Qəzvin - İsfahan (bu yol Urmiya gölünün sağ sahilindən keçirdi). Bu karvan yolu əsasən aşağıdakı istiqamətdə idi: Təbriz - Ərdəbil (2 günlük) - Tarom (7 günlük) - Qəzvin (2 günlük). Deməli, Ərdəbil ilə Qəzvin arasında 9 günlük məsafə var idi [337]. Duqə adlı kənddən İsfahana Təbriz - Qum - Kaşan və ya Təbriz – Ərdəbil - Qəzvin yolları ayrılırdı. Təbrizdən İsfahana gedən digər karvan yolu; Təbriz - Zəncan - Sultaniyyə karvan yolu idi. Bu yolla gedən ticarət karvanı Təbrizdən Urmiyaya qayıdıb, oradan Zəncan və Sultaniyyə yolu ilə İsfahana getməli idi. Bu yol aşağıdakı istiqamətdə idi:

1. Təbriz - Urmiya gölü (bir günlük) - Qaraçəmən kəndi (12-13 saatlıq) - Türkmən kəndi (bir günlük) - Miyana şəhəri (bir günlük) - Camalabad karvansarası (Qaflanguhdə 2 saatlıq) – Sərsəm karvansarası (13 saatlıq) - Nıqpey karvansarası - Zəncan (bir günlük) – Sultaniyyə kəndi -karvansara (yarım günlük) - Əbhər - Parten kəndi (7 saatlıq) [338] - Səgzadə kəndi (bir günlük) - Tacub karvansarası (yeddi saatlıq) - Kuşəkreyə karvansarası (üç saatlıq) - Danqə karvansarası (dörd saatlıq), Duqə kəndindən Quma üç günlük yol var idi (karvansara - 4 liv - karvansara üç liv) - Savə (dörd saatlıq) - Karvansara (2,5 saatlıq) - Qum (7-8 saatlıq) - karvansara (dörd saatlıq) - Abe Şirin - Kaşan (6 saatlıq) [339] - karvansara (yarım günlük) - Qəhrud kənd - İsfahan (iki günlük). Bu iki günlük məsafədə dörd karvansara var idi [340].

XVI əsrin birinci yarısında Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında beş dəfə dağıdıcı müharibə olmuşdur. Bu müharibələr hər iki ölkənin ticarətinə ağır zərbə endirmişdir. H. 917 (1511-12)-ci ildə Təbrizdən Ərzincan vasitəsilə Kiçik Asiyaya mal aparən 500 tacir Osmanlı əmirlərilə vuruşmada məğlub olub, Azərbaycana qayıdan 15 min nəfərlik Təkəlu qoşun dəstəsinə rast gəlir. Ərzincanda Təkəlu qoşun başçıları tacirləri öldürür və mallarını qarət edirlər.

Lakin Təbrizə gəlib çatsaq Şah İsmayılın əmrilə Təkəlu başçıları öldürülür [841]. 1512-ci ildə Sultan Səlim Təbriz, eləcə də Azərbaycanın digər şəhərlərindən olan tacirlərin mallarını müsadirə etmək haqqında fərman verir. Bu fərmanın icrasından sonra Təbriz tacirlərinin Qərb ölkələri ilə tranzit ticarətindəki rolu azalır. Nəticədə xarici ticarət müəyyən dərəcədə tənəzzülə başlayır [342]. Osmanlı - Səfəvi müharibələri Təbrizin ticarətinə ağır zərbə endirirdi [343]. Hürmüz ticarət yolunun sıradan çıxması da Təbrizin İranın cənubu vasitəsilə aparılan ticarətinə maneçilik törədirdi.

1555-ci ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında bağlanmış sülh müqaviləsi ilə əlaqədar yaranmış əmin-amanlıq nəticəsində xarici ticarət yenidən canlandı, I Şah Təhmasib ölkəni iqtisadi böhrandan qurtarmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. H. 963 (1555-1556)-cü ildə I Şah Təhmasib vergi, mükəlləfiyyətlər və cərimələrin miqdarını müəyyənləşdirmək haqqında, həmçinin mülki və hərbi işlərə aid 96 maddədən ibarət qanunnamə verdi. Həmin qanunnamənin mətni daş üzərində həkk olunaraq bir sıra şəhərlərdə, o cümlədən Təbriz şəhərində qoyulmuşdu. 1617-ci ilə qədər qüvvədə olan bu qanunnamə [344] vergilərin miqdarını müəyyənləşdirməklə iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaratdı.

Məlum olduğu kimi, ticarətin inkişafına mane olan amillərdən biri də tamğa vergisinin mövcudluğu idi. Hələ I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində Təbriz şəhərində bazarda dükanı olan bir tacirdən öz kəsbkarına görə bir dukat və ya altı aspiri, sənətkarlardan isə iqtisadi vəziyyətlərinə görə müəyyən məbləğ vergi alınır. Bundan əlavə, Təbrizdə satmaq üçün mal gətirmiş hər bir qeyri-müsəlmandan yüzdə on, müsəlmanlardan isə yüzdə beş gömrük haqqı alınır. Təbrizdə malını satmayıb oradan keçən tacirlərdən isə mallarının qiymətinə və çəkisinə görə gömrük haqqı alınır. Qiymətli və baha mallara daha artıq gömrük haqqı tələb edirdilər. Anonim tacirin yazdığından məlum olur ki, o, Təbrizdə olduğu vaxt Qənbərəli adlı bir şəxs şəhərdə toplanan vergiləri müqatiyəyə götürmüşdü və hər il vergilər hesabına 60 min dukat qazanc əldə edirdi [345].

Ticarəti inkişaf etdirmək və xəzinənin mədaxilini artırmaq məqsədilə I Şah Təhmasib h. 972-ci il şəvval ayının 13-də (15.V.1565) ticarət karvan yolları keçidindən və şəhərlərdə ticarət malları hesabına alınan tamğa vergisinin ləğv olunması haqqında fərman vermişdi [346]. Ləğv olunan tamğa vergisinin miqdarı Həsən Rumlu, Qazi Əhməd Qumi, Şərəfşan Bidlisiyə görə ildə 30 min tümən, İsgəndər Münşiyə görə 10 min tümən idi [347]. Həmin fərmana əsasən zərrəbxanalarda tacirlər tərəfindən qızıl və gümüşün sikkəyə çevrilməsilə əlaqədar alınan vergi də ləğv olunur.

Tamğa vergisinin [348] sənətkarlardan və tacirlərdən toplandığını nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən İ. P. Petruşevski, O. Ə. Əfəndiyev, Ş. F. Fərzəliyev həmin fərmana əsasən ləğv olunmuş tamğanın sənətkarlara da

aid edilməsini göstərmişlər [349]. Lakin əslində həmin fərman əsasında ləğv olunmuş tamğa sənətkarlara deyil, tacirlərə və ticarətdən alınan tamğa vergisinə aid idi. Bu baxımdan Xurşah və İsgəndər Münşinin bu barədə verdikləri məlumat xüsusi maraq doğurur. Xurşah yazır: «Şah Təhmasib yollar və şəhərlər tamğasını və sair hadisə haqqı vergilərini (vergi tamğa ilə müəyyən edilmiş Səfəvi dövləti ərazisindəki yerlərdən, Qəndəhari çıxmaq şərtilə) ləğv etdi ki, məmaliki məhrusəyə uzaq və yaxın yerlərdən gələn təsir və müsafirlərdən yol və şəhərin qoruyucuları, gözətçiləri, vergi toplayanları tamğa və sair ixracat bəhətindən vergi almaq bəhanəsilə onları incidib, təərrüz etməsinlər» [350]. İsgəndər Münşi isə yazır: «Keçmiş şahların dövründən tacirlər, varlılar və gəlib-gedənlərdən hər il İraq pulu ilə 10 min tümən məbləğində «yol tamğası pulu» alınır. «Gördüyü yuxuya əsasən h. 972-ci ildə (1565) Şah Təhmasib tamğanı «tacirlərə və gəlib-gedənlərə» bağışladı [351]

1585-86-cı illərdə Təbrizdə olmuş Ciovanni qeyd edir ki, dövlətin ərazisində idxal və ya ixrac olunan mallara müstəqim gömrük və ya müstəqim vergi yoxdur. Dövlətin mədaxili əsasən zərrabxanalardan, torpaqdan və sənətkarlardan, o cümlədən ipək, pambıq parça toxuyanlardan, silah hazırlayanlardan və s. idi [352].

I Şah Təhmasib tamğa ləğv olunub, yerini boniçə vergisi tutduqdan sonra sənətkarlardan alınan «mali-mehtərifə» vergisini aradan qaldırdı. Qazi Əhməd Qumi yazır ki, «Şah Təhmasib əksər şəhərlərin sənətkarlarından alınan vergiləri bağışladı [353]. Şah Təhmasibin Təbriz sənətkarlarını vergilərdən azad etməsi haqqında fərmanın surəti də Təbrizin Cümə məscidi divarında həkk edildi. Həmin fərmanın tarixi olmasa da, onun tamğanın ləğvi və boniçənin onu əvəz etməsindən sonra verildiyi aydın olur. Fərmandan məlum olur ki, əvvəllər də Şah Təhmasib Təbriz sənətkarlarından alınan vergiləri azaltmışdır [354]. Haqqında bəhs etdiyimiz fərmana əsasən sənətkarlardan alınan bir sıra vergiləri (fərmana əlavə olunmuş, həmin siyahı, təəssüf ki, hələlik əldə olunmamışdır S. O.) yenidən bağışlamışdı. Fərmanda tələb olunur ki, göstərilən ümumi məbləği boniçənin cəmindən çıxınsınlar [355].

Ticarətdən alınan tamğa vergisini Şah Təhmasib əvvəl də bir dəfə bağışlamışdı. Digər hissəsini isə 1565-ci ildə ləğv etdi. Maraqlıdır ki, Təbrizə aid verilmiş fərmanda tamğa hesabına Təbrizdən ildə 3875 tümən 800 dinar toplanıldığı məlum olur [356]. Əgər İsgəndər Münşinin dövlət ərazisindən ildə tamğa hesabına 10 min tümən gəlir götürdüyünü qəbul etsək, bu hesabla Səfəvi dövləti ərazisində tamğa hesabına gəlirin $\frac{1}{3}$ hissəsinin Təbrizdən toplanıldığı aydın olur. Həsən Rumlu, Qazi Əhməd, Şərəfxan Bidlisinin göstərdiyi kimi, tamğanı 30 min tümən nəzərə alsaq, yenə də böyük bir hissənin Təbrizdən toplandığını görürük. Bu da Təbrizin daxili və xarici ticarətdə mühüm rol oynadığını göstərir.

Qazi Əhməd Qumi tamğa haqqında verilmiş fərmanın «Xülasət-ət-təvərix» əsərini yazıb qurtardığı vaxta qədər (1605) qüvvədə olduğunu bildirmişdir [357]. Ehtimal ki, bu qanun XVII əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur.

Şah Təhmasib hakimiyyətinin son iyirmi ili ərzində bu tədbirləri həyata keçirməklə Osmanlı - Səfəvi müharibələri, ağır vergi və mükəlləfiyyətlər nəticəsində ölkənin dağıdılmış təsərrüfatını bərpa etməyə, tənəzzülə uğramış ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirməyə, ən nəhayət, dövlət xəzinəsinin gəlirini çoxaltmağa çalışırdı. Amasiya sülhündən sonra görülən bu tədbirlər nəticəsində ölkədə, xüsusilə Təbrizdə ticarət xeyli inkişaf etdi. Alessandri Azərbaycanda və İranda olan 52 şəhər içərisində Təbrizi ən böyük şəhər hesab edirdi [358]. Bu dövrdə təbrizli tacirlər də Azərbaycan şəhərlərindən xeyli uzaqlara ticarətə gedirdilər. Təbrizli tacir Xacə Əli ticarət məqsədilə Venetsiyaya getmiş və çoxlu kapital ilə orada ticarətlə məşğul olmuşdur [359]. 1568-69-cu illərdə Artur Eduard Təbrizdə bir gürcü tacirinə 100 tikə (karazey) satmışdı. Eyni zamanda ingilis taciri Təbrizdən xeyli mal alaraq Şamaxıya göndərmişik. Deket iki il yarım Təbrizdə ticarətlə məşğul olmuşdur. O, digər yerlərdən gətirilən mallarla yanaşı, İngiltərə malları da satır, əvəzində Təbrizdən çoxlu mal alırdı. Tomas Benister də Təbrizdən xeyli mal alaraq İngiltərəyə aparmaq üçün Şamaxıya göndərmişdi [360].

XVI əsrin 80-ci illərində Təbriz əhalisinin əksəriyyəti sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdu. Bu dövrdə müsəlman şəhərləri arasında belə əzəmətli, abad, bu qədər əhalisi olan ikinci bir şəhər yox idi [361].

1555-ci ildə paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsinə axmayaraq, Təbriz ticarət mərkəzi kimi Yaxın və Orta Şərqlə məşhur bir şəhər olaraq qalırdı. 1584-85-ci illərdə əbrizdə olmuş Oruc bəy Bayat Təbriz əhalisinin əksəriyyətinin ticarətlə məşğul olduğunu bildirərək yazır: «Təbriz lə bir yerdə yerləşmişdi ki, Şərqlə yolu Suriyaya oradan keçir. Avropa özünün bir çox ölkələri ilə bu yol vasitəsilə ticarət edirdi [362].

1585-ci ildən 1586-cı ilin sentyabr ayına qədər Qızılbaş ordusu ilə Osmanlı ordusu arasında gedən şiddətli vuruşmalar Təbrizdə məhsuldar qüvvələrin dağılmasına, dükanların və ətrafdakı əkin sahələrinin bərhad hala düşməsinə səbəb oldu. Ticarət karvan yolu dağılır, ticarət karvanının gəliş-gedişi kəsilir. Osmanlı ordusu və qızılbaşlar tərəfindən şəhərin binaları, bazar və karvansaraları dağıdılır. Qeysəriyyə kimi mühüm ticarət mərkəzi olan bazar yandırılır. Sağ qalmış əhalinin əksəriyyəti Sultan Məhəmmədin əmrilə Qəzvinə, orta təbəqə isə şəhərin ətraf nahiyələrinə köçməli olur. İsgəndər Münşinin yazdığı kimi: «o əzəmətdə şəhər boşalmışdı» [363].

1586-cı ilin sentyabr ayında 1603-cü il avqustun 30-na kimi Təbriz Osmanlı işğalı altında olduğu müddətdə tam iqtisadi tənəzzül dövrü keçirirdi. Səfəvi dövləti tərəfindən göndərilən tacirlərə sərhəddə əziyyət verirdilər.

Təbriz Osmanlı işğalı altında olduğu vaxtda Van hakimi Osman paşa xassə tacirlərdən birini öldürtdürür və mallarını qarət etdirir [364].

1612-ci ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında bağlanmış sülh sazişi, I Şah Abbasın islahatları, dağıdılmış təsərrüfatı bərpa etmək və ticarət karvan yollarını qaydaya salmaq üçün yollarda karvansaralar tikdirilməsi iqtisadi inkişafa səbəb oldu. Xüsusilə vergi və mükəlləfiyyətlər qaydaya düşdü. I Şah Abbas Osmanlı - Səfəvi müharibələri dövründə xeyli ziyan görmüş Təbriz əhalisini vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad etməklə təsərrüfatın bərpasına imkan yaratdı. 1611-ci il oktyabrın 19-da Xosrovşah vuruşmasında məğlub olmuş Osmanlı qoşunu Təbrizdən geri çəkildikdən sonra şəhər ətrafına köçürülmüş əhali yenidən evinə qayıtdı. Həmin ildə I Şah Abbas Təbriz əhalisini iki il müddətinə malü-cəhat və divan vergilərindən azad etdi [365]. 1618-ci ildə yenə osmanlıların Təbrizə yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq şəhər əhalisi digər yerlərə köçürülür. Osmanlılar Təbrizi tərk etdikdən sonra Şah Abbasın əmrilə Azərbaycan bəylərbəyi və Təbrizin hakimi Qarçıqay xan şəhər əhalisinə dəymiş ziyanı yüksək divan hesabına ödəyirlər [366].

1615-ci ildə I Şah Abbasın əmrilə hər il bir ay ərzində (ramazan ayında) məmaliki-məhrusədə olan şialər, o cümlədən Təbriz əhalisi malü-xərac vergisindən azad edirlər. Bundan əlavə, həmin ildə darucəgi və dövlət hesabına alınan ehdas vergisi [367] ləğv olunur [368]. Bu tədbirlər Təbrizin iqtisadi dirçəlişi üçün müəyyən dərəcədə zəmin yaratdı. Digər tərəfdən, Avropa ölkələri ilə, birinci növbədə Rusiya ilə iqtisadi əlaqələr genişləndi. Karvan yollarında ticarət karvanlarının təhlükəsiz hərəkət etməsi üçün müəyyən tədbirlər görüldü. Yollarda tacir malı qarət edildikdə tapılıb sahibinə qaytarılmalı, əks halda hadisə baş verdiyi yerin hakimi onun əvəzini ödəməli idi [369]. İsgəndər Münşi yazır ki, bu tədbir nəticəsində yollarda təhlükəsizlik yarandı. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən Səfəvilərin hökmranlıq etdiyi ərəziyə («məmaliki məhrusə») tacirlərin gəliş-gedişi başlandı [370]. Bu tədbirlərdən sonra Tavernye yollarda təhlükəsizlikdən bəhs edərək yazırdı ki, ticarət mallarını açıb baxmadan hər dəvə yükü üçün 10 abbası alınırdı. Ölkənin müxtəlif yollarında müəyyən fərq ilə toplanmış bu vəsait yolların mühafizəsinə sərf olunurdu [371].

I Şah Abbas ölkənin iqtisadiyyatında mühüm amil olan ticarətin, xüsusilə xarici ticarətin inkişafına diqqət yetirirdi. Ölkənin xarici ticarətinin ispanların əlində olmasını istəməyən I Şah Abbas İngiltərə tacirlərini İrana ticarətə cəlb edirdi. Məhz rəqəbat nəticəsində I Şah Abbas ölkənin daxili mallarını, xüsusilə ipəyi baha qiymətə satdırırdı. Bu dövrdə Səfəvi dövlət xəzinəsinin əsas gəlirini ticarət təşkil edirdi. Məhz buna görə də I Şah Abbasın islahatının ilk və əsas məqsədi dövlət xəzinəsini doldurmaq, iri tacir və feodalların mənafeyini müdafiə etməkdən ibarət idi.

I Şah Abbasın islahatlarının İran və Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi inkişafına xeyli təsiri oldu. Lakin bu təsiri bütün şəhərlər üçün eyni səviyyədə götürmək düzgün olmazdı. Bu islahat Səfəvi - Osmanlı müharibələrindən ziyan görməmiş İran şəhərləri, o cümlədən İsfahan, Kaşan, Yəzd, Qum, Kirmanda iqtisadi inkişaf üçün daha artıq zəmin yaratdığı halda, Osmanlı -Səfəvi müharibələrindən dəhşətli surətdə ziyan görmüş, dağılmış və bir müddət Osmanlı işğalı altında qalmış Azərbaycan şəhərləri, xüsusilə Təbrizin yalnız bərpasına kömək etmişdir. Qeyd olunan amilləri nəzərə almayan bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən A. D. Mikluxo-Maklay və Ə. Ə. Rəhmani İran şəhərlərinə nisbətən Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Təbrizin iqtisadi baxımdan geri qaldığını bildirərək bunu I Şah Abbasın Azərbaycan Səfəvi dövlətini iranlılaşdırma siyasəti ilə bağlayırlar [372]. Hər iki müəllif bu dövrdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi cəhətdən geri qalmasının səbəbini - I Şah Abbasın Azərbaycan hesabına İran şəhərlərinin iqtisadi həyatını inkişaf etdirməyində görürlər. Onlar həm də bu məsələni İranın bəzi şəhərlərində vergilərin azaldılması və ya bağışlanması ilə izah edirlər. Lakin əslində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İran şəhərləri Səfəvi - Osmanlı müharibələrinin törətdiyi dağıntılara Azərbaycan şəhərləri qədər məruz qalmamışdır.

Təbrizin iqtisadi yüksəlişi və sənətkarlıq-ticarət mərkəzi kimi Yaxın və Orta Şərqdə mühüm rol oynaması XVII əsrin ortalarına təsadüf edir. Artıq XVII əsrin ortalarından Təbriz Azərbaycan və İran şəhərləri arasında ən mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, XVI əsrin sonu və XVII əsrin 10-30-cu illərində Təbrizdə daxili və xarici ticarət o qədər də inkişaf etməmişdi. 1617-ci ildə İranda olmuş İspaniya səfiri Qarsiya də Silva yazırdı ki, «bir vaxtlar gözəl və yaxşı şəhər olan Təbriz indi xarabalığa çevrilmişdir» [373]. 1618-ci ildə Osmanlı ordusu yenidən Təbrizə hücum edir. Bu zaman şəhər tamamilə boşalmışdı. Sipəhsalar Qarçıqay xan şəhər əhalisini digər yerlərə köçürmüşdü. Osmanlı ordusu beş gündən artıq şəhərdə qala bilmir. 1635-ci ildə IV Sultan Muradın qoşunu yenidən Təbriz şəhərini dağıdır. 1640-cı ildə Təbrizdə zəlzələ nəticəsində xeyli adam ölür. Zəlzələdən dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək üçün Şah Səfi Təbriz əhalisini üç il müddətinə vergilərdən azad edir [374].

1629-cu ildə Şah Səfi Gilan ipəyi üzərindəki inhisarı ləğv edir [375]. Həmin ildə əhalinin öhdəsində qalmış vergilərin miqdarı azaldılır [376]. 1642-ci il may ayında II Şah Abbas əhalinin öhdəsində qalmış və toplanılması mümkün olmayan 500 min tümən məbləğində vergiləri ləğv etdi [377]. Şah Səfi və II Şah Abbasın hakimiyyətləri dövründə ticarət yolları I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə olduğu kimi, yenə də təhlükəsiz olaraq qalırdı. Səfəvi dövləti ərazisində malları yoxlamadan gözətçilərə müəyyən məbləğ verilir ki, ona rahdarı deyilirdi [378]. Məhəmməd Yusif Qəzvini «Xold-i bərin» əsərində

yayırdı ki, dünyanın müxtəlif ölkələrindən ticarət karvanları gəlib gedirdi [379].

XVII əsrin 60-70-ci illərində Təbrizin xarici ticarəti daha da inkişaf etmişdi. «Əzəmət, sərvət, ticarət və əhali çoxluğu cəhətdən Azərbaycanda və İranda İsfahandan sonra ikinci şəhər hesab olunan» [380] Təbrizdə Şərqi bütün ölkələrindən tacirlər məskən salmışdı. Təbriz İran, Türkiyə, Rusiya, Orta Asiya, Hindistan və Qara dəniz sahili ölkələrinin şəhərlərlə ticarət əlaqəsi saxlayırdı. Ən qiymətli mallar və cavahirat satılan Qeysəriyyə bazarı mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Təbriz bazarları başdan-başa ipək və zərgərlik malları ilə dolu idi. Xaricdən gətirilən malların əksəriyyəti karvansarlarda iri tacirlər vasitəsilə alınır [381]. Şarden yazır ki, Hindistandan gətirilən toxuculuq malları, mahud, lacivərd və s. almaq istəyən şəxslər şəhər karvansaralarına müraciət edirdilər. Tacir malını karvansarada satdıqda yüzde iki faiz vergi verməli idi. Xarici ticarətdə karvansaraların da böyük rolu var idi. Karvansaralar bir növ ticarət alveri mərkəzinə çevrilmişdi. XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvilərin paytaxtı olan İsfahanda 24 karvansara, Qəzvinə 3, Kaşanda 4-5, Yəzddə 3 karvansara olduğu halda, həmin əsrin 40-cı illərində Təbrizdə 200-300 karvansara var idi [382]. Orta hesabla hər bir karvansarada bir gecədə 50 əcnəbi tacirin gecələdiyini hesab etsək [383], Təbrizdə azı 10 min əcnəbi tacir olduğu ehtimal edilə bilər.

1649-1668-ci illər arasında erməni taciri Əylisli Zəkəriyyə ticarət məqsədilə hər il bir neçə dəfə Təbrizə gələrək oradan mal alıb Əylis, İsfahan, Ərzrum, İstanbul və s. yerlərə aparırdı. Onun qardaşı Şmavon, qohumu Kicikbəy, oğlu Astovatsanov da ticarət məqsədilə tez-tez Təbrizə gəlirdilər. Şmavon Təbrizdən İsfahana ipək aparıb oradan digər mallar alıb Təbrizə gətirirdi [384].

Təbrizin xarici ticarətində xam ipək, ipək toxuculuğu malları, xalı, ayaqqabı, mal-qara əsas yer tuturdu. Safiyan növ ayaqqabı Rusiya, Polşa, Hindistan və digər ölkələrə ixrac olunurdu. Azərbaycan və İranda istifadə olunan sağrı ayaqqabılar əsasən Təbriz sənətkarları tərəfindən hazırlanırdı [385]. Təbriz həm də Azərbaycanın digər şəhərləri, o cümlədən Gəncə, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Əylis, Mahmudabad, Mərand, Marağa, Xoy, Samas, Ərdəbil, Sarab, Qəzvin, Culfa, Sultaniyyə ilə ticarət əlaqəsi saxlayırdı.

XVII əsrin sonlarında bir sıra amillər nəticəsində Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizin də iqtisadi həyatında tənəzzül baş verir. Bu tənəzzül 90-cı illərdə daha da dərinləşir. Təbrizin iqtisadi həyatındakı tənəzzülün əsas səbəblərindən biri xarici ölkələrə aparılan Təbriz və Gilan ipəyinin keyfiyyətinin aşağı düşməsi idi [386]. Avropada sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq Təbrizdə toxunmuş ipək məhsulları xarici bazarlarda özünə alıcı qüvvəsi tapa bilmirdi. 1700-cü ildə Təbriz karxanalarında ildə 10 min bağlama ipək məsrəf olunurdu [387]. İstehsal olunan ipək məhsulları

daxildə satılır və xaricə ixrac edilirdi. Bu zaman Təbrizdə hazırlanmış ipək saplara belə əcnəbi tacirlər maraqla göstərmirdilər. Avropadan başqa, Şərqi ölkələri də ipək məmulatını almırdılar. Hindistan hökmdarı Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə toxunmuş zərli parçaların geyilməsini ölkəsinin əhalisinə qadağan etmişdi. Türkiyə əhalisi də zərli parçalardan istifadə etməirdi [388]. Buna görə də Təbrizdə zərli parça toxuyan karxanalarının sayı xeyli azaldı.

Bir tərəfdən xam ipəyin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, alıcılıq qabiliyyətini itirməsi, digər tərəfdən, ipəkdən hazırlanmış toxuculuq mallarının xarici ölkələrə ixracatının azalması xam ipəyin istehsal həcmində azalmasına, şəhərdə sənətkarlıq və ticarətin tənəzzülünə səbəb oldu.

Gümüş böhranı, pulun alıcılıq qüvvəsinin aşağı düşməsi, mis pulların zərb olunması, qəlp pulların çoxalması da sənətkarlıq və ticarətin tənəzzülünə gətirib çıxardı. Sanson yazır ki, pulun dəyəri o qədər aşağı düşmüşdü ki, təkcə Hollandiyalılar deyil, başqa ölkə tacirləri də İrana (o cümlədən Azərbaycana - S. O.) mal gətirməkdən çəkinirdilər. Avropa ölkələrinin qızıl və gümüş sikkələrinin dəyəri də İran və Azərbaycanda aşağı düşmüşdü. Əcnəbi tacirlər Təbrizə xarici ölkələrdən qızıl və gümüş sikkələr gətirməkdən çəkinirdilər. Təbriz, Ərdəbil və digər şəhərlərdə zərb olunan yüksək əyarlı sikkələr isə hindli tacirlər vasitəsilə ölkədən aparılırdı. Ölkədə gümüş mədəni olmadığından İran və Azərbaycanda yeni sikkələr zərb etməmək üçün gümüş tapılmırdı [389].

Tənəzzülün digər əsas amillərindən biri də gömrük haqqının artması idi. Gömrük haqqı o qədər ağır idi ki, hətta tacirlər ondan boyun qaçırırdılar [390]. Tacirlər həqiqi mənada gömrük haqqı və rahdarı vergisi verməli olsaydılar, malların qiyməti o qədər bahalaşardı ki, ticarət yolu tamamilə bağlanardı.

XVI-XVII əsrlərdə Təbrizin iqtisadi və ictimai tarixini bir neçə dövrə bölmək olar:

Birinci dövr. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin təşkilindən Amasiya sülhünə qədər (1501-1555) olan dövr. Bu dövr özü də iki mərhələyə bölünür: 1501-1524-cü illəri birinci mərhələ hesab etmək olar. Məlum olduğu kimi, XV əsrin sonlarında Sultan Yaqubun vəfatından sonra Azərbaycanda, eləcə də Təbrizdə hakimiyyətə keçmək uğrunda şahzadələr arasında gedən vuruşmalar zamanı şəhərin iqtisadi həyatına ağır zərbə endirilmişdi. Mərkəzi dövlət zəifləmiş, yerli feodal əyanlar dövlət aparatındakı mövqelərini itirmişdilər. Kənd həyatı bərbad hala düşmüş, daxili və xarici ticarət tənəzzülə uğramışdı. Vergilərin miqdarı Uzun Həsənin qanunnaməsində qeyd olunduğu kimi deyil, həddən artıq artmışdı. Uzun Həsənin və Sultan Yaqubun [391] islahatları aradan götürülmüşdü.

İqtisadi tənəzzüldən çıxmaq məqsədilə Gödək Əhmədin bir sıra islahatlar aparması və soyurqalları məhdudlaşdırmaq cəhdi baş tutmadı və iri feodalların müqavimətinə rast gəldi [392]. Feodal ara müharibələrinin ağırlığı geniş xalq kütlələri üzərinə düşdü. Ticarət yollarında təhlükəli vəziyyət yarandı. Məhz bu amillər Azərbaycanın, eləcə də Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhərinin iqtisadi həyatına ağır zərbə endirmiş oldu. Belə bir şəraitdə 1501-ci ildə Şah İsmayıl Təbriz şəhərini Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin paytaxtı elan edir. Təbrizi abadlaşdırmaq və onun dağılmış təsərrüfatını bərpa etmək üçün müəyyən qədər vaxt və vəsait lazım gəlirdi. Vergilərin növü və miqdarı müəyyənləşdirilir, hətta sənətkar və tacirlərə onların iqtisadi vəziyyətinə və mədaxilinə görə vergi təyin olunur. Ticarət yolları qaydaya düşür [393]. Xondəmir və Qazi Əhməd Qumi yazırlar ki, 1514-cü il Çaldıran müharibəsindən sonra Şah İsmayıl Təbrizin abadlaşdırılmasına çalışırdı. «O, ədalət və insaf qapılarını təbrizlilərin üzünə açır» [394]. Burada bir növ mübaliğə olsa da, Çaldıran vuruşmasından sonra ölkədə yaranmış əmin-amanlıq digər şəhərlər kimi Təbrizində iqtisadi inkişafı üçün zəmin yaratdı. 1524-cü ilin yanvarında əsərini yazıb qurtarmış Xondəmir Təbrizi «Rübi məskunda ən abad bir şəhər», «yerin-göyün cənnəti» kimi təsvir etmişdir [395].

Birinci dövrün ikinci mərhələsi 1524-1555-ci illəri əhatə edir. Həmin mərhələdə şəhərin iqtisadi tənəzzülü baş verir. Osmanlı ordusunun dörd dəfə (1534, 1535, 1548, 1554) [396] yürüşü nəticəsində şəhər bir neçə dəfə talan edilir. 1534-cü ildə «Sultan Süleyman Təbrizə od vurub yandırdı və o vəziyyətdə də qoyub getdi» [397]. 1538-1548-ci illər arasında Təbrizdə bir neçə dəfə vəba xəstəliyi yayılmış və xeyli insan tələfatına səbəb olmuşdu. Bu da həmin dövrdəki müharibələrlə əlaqədar idi. Təbriz hər iki vuruşan qüvvələr tərəfindən bir neçə dəfə dağıdılmış və suvarma şəbəkələri bərbad hala düşmüşdü. Şəhərə birləşən yollar və əkin yerləri xarabalığa çevrilmişdi. Bütün bunlar şəhər sənətkarlığına və ticarətinə ağır zərbə endirdi.

1555-ci ildə Amasiya sülhü bağlandıqdan sonra, 1585-ci ilə qədərki otuz illik əmin-amanlıq müddətində Təbrizin ikinci dövrü əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf dövrü hesab olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, 1555-ci ildə [398] paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi şəhərin iqtisadi həyatına nisbətən təsir göstərir və məhz bunu əsas tutaraq bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən İ. P. Petruşevski və O. Ə. Əfəndiyev tənəzzülün əsas səbəbini paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsində görür [399]).

1555-1585-ci illərdə otuz illik əmin-amanlıq dövründə dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək məqsədilə I Şah Təhmasib bir sıra tədbirlərə əl atdı. Şah Təhmasib 1533-1578-ci illər arasında xassə əmlaka daxil olan Təbrizdən daha çox mədaxil götürmək üçün ilk növbədə sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirməli oldu. Səfəvi hökmdarı Osmanlı - Səfəvi müharibələri nəticəsində dağılmış

təsərrüfatı sürətlə bərpa etdirməyə məcbur idi. Bu məqsədlə şəhər əhalisini bir sıra vergilərdən azad etdi. Şah Təhmasib 1548-ci ildə Təbriz əhalisini üç illik vergilərdən azad etdi [400]. 1565-ci ildə ticarətdən alınan tamğanın, 1573-cü ildə sənətkarlardan alınan vergiləri və rəsmə-ehdas haqqının ləğv olunması, Azərbaycan, Arran və Şirvan mahalından 7-9 il malı-xərac alınmaması [401] Təbrizin iqtisadi inkişafına şərait yaradırdı. Sultan Məhəmməd də bir müddət Təbriz əhalisini bütün vergilərdən azad etmişdi [402]. Bu imtiyazların verilməsi Təbriz əhalisini əldə saxlamaq məqsədi güdürdü. Osmanlı ordusu hər dəfə Təbrizə hücum edərkən Qızılbaş ordusundan artıq şəhər əhalisi osmanlılara qarşı ölüm-dirim müharibəsi aparırdı.

Osmanlı - Səfəvi müharibələri dövründə Təbrizin dağılış təsərrüfatının sürətlə bərpasının əsas səbəblərindən biri və on mühümü sənətkarlar və ticarətdən alınan vergilərin ardıcıl surətdə azaldılması və ya müvəqqəti olaraq ləğv edilməsi idi.

XVI əsrin 60-80-ci illərində Təbrizin iqtisadi inkişafı haqqında dövrün mənbələrində və Avropa səyyahlarının və tacirlərinin əsərlərində lazımi qədər məlumat vardır. Biz sənətkarlıq və ticarət bölməsində bu barədə ətraflı danışmışıq. Lakin burada bir neçə fakt ilə kifayətlənirik. Budaq Qəzvini XVI əsrin ilk illəri ilə əsrin 70-ci illəri arasında ölkənin iqtisadi vəziyyətini müqayisə edərək yazır: «1501-ci ildə 100 tımən böyük pul idi. O vaxt vəzir Zəkəriyyə Təbrizinin cəmi mülk və malı 50 tımən məbləğində idi. İndi Şah Təhmasibin qəbz yazanı və katibi 100 tımən məvacib -alır». Budaq Qəzvini sonra qeyd edir ki, «İndiki zamanda xeyli türk və tacic vardır ki, 30 min, 10 min tımənə qüdrəti çatar. İndi min tımənin etibar dərəcəsi yoxdur. Aşpaz və baqqalın 200-300 tıməndən çox ehtiyat pulu vardır. Bütün bunlar ölkənin abadlaşmasının nəticəsidir. Divan mükəlləfiyyətləri aradan gedib, on illik, iyirmi illik vergilər (mal) rəiyyətin özündə qalıbdır. Həvalə qələmi ilan kimi ildə bir dəfə dəşikdən başını çıxarır» [403].

Budaq Qəzvini vergi toplayan məmurları ilana oxşadaraq keçmişdə ilan kimi tez-tez yuvadan başını çıxararaq əhalidən zorla vergi tələb etdiklərini bildirir və qeyd edir ki, indi artıq ildə bir dəfə vergi alınır. Bu fakt özlüyündə vergilərin qaydaya düşməsinə göstərir. Lakin O. Ə. Əfəndiyev həmin fikirdən səhv nəticə çıxararaq guya vergi toplayan zalım məmurların gündə bir dəfə ilan kimi dəşikdən başını çıxararaq əhalidən vergi almalarını qeyd etməklə ölkənin iqtisadi cəhətdən tənəzzül dövrü keçirməsi nəticəsinə gəlmişdir [404].

İsgəndər Münşi 1585-ci ildə Təbrizi «islam ölkələri arasında əzəmətli şəhər, əhalisinin əksəriyyətinin sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olduğu bir şəhər», XVI əsr müəllifi Mahmud Pətənzi isə Təbrizi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün İranın «gözü və çıraq» adlandırmışdır [405].

XVI əsrin 50-80-ci illərində Təbriz iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etmişdi. Bu şəhər təkcə Azərbaycanda deyil, həm də qonşu ölkələr arasında,

Yaxın və Orta Şərqdə böyük siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəz hesab olunurdu. Məhz buna görə də Təbriz Osmanlı işğalçılarının diqqətini özünə cəlb etmişdi. 1585-ci ildə Təbrizdə olmuş Ciovanni Battistin-qeydləri də fikrimizi təsdiq edə bilər. O yazır ki, Səfəvilər dövləti ərazisi yeddi əyalətə bölünmüşdü. Onlardan mərkəzi Herat olmaqla Xorasan əyaləti üçüncü, Təbriz mərkəz olmaqla Azərbaycan dördüncü əyalət hesab olunurdu. Şah mərkəzi İsfahan olan İraq və mərkəzi Şiraz olan Əcəm əyalətinə nisbətən Xorasan və Azərbaycandan daha çox gəlir götürürdü [406].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Təbriz iqtisadi inkişaf dövrü keçirdiyi halda, nədənsə, bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən İ. P. Petruşevski və O. Ə. Əfəndiyev həmin dövrü Təbrizin iqtisadi həyatında tənəzzül dövrü hesab etmişlər [407]. İ. P. Petruşevski hətta XVI əsrin 60-cı illərində Səfəvilər dövlətinin xəzinəsinin boş olduğunu bildirmişdir [408]. Halbuki həmin illərdə I Şah Təhmasibin illik gəliri üç milyon qızıl sikkəyə bərabər idi [409].

1576-cı ildə I Şah Təhmasib ölərkən Şərəfxan Bidlisi onun xəzinəsində olan mal-dövləti siyahıya alır. Şah Təhmasibin xəzinəsində 380 min tümən nağd qızıl və gümüş sikkə, hər biri üç min misqal olan 600 ədəd qızıl və gümüş kərpic» 800 ədəd qızıl və gümüş kərpic, 200 xalvar ipək, qiymətli mallardan tikilmiş 30 min dəst paltar, 30 min atlının silahı, yarağı və s. var idi [410]. Şərəfxan Bidlisi yazır ki, islamıyyətin zühurundan (VII əsr) indiyə qədər Çingiz xandan başqa İran və Turanda heç bir hökmdarın xəzinəsində bu qədər nağd qızıl, gümüş, qızıl və gümüş qablar, qiymətli paltar olmamışdır [411]. Şah Təhmasibin xəzinəsi bu qədər dolu olduğu halda, Şah İsmayıl dövründə «xəzinədə heç vaxt yüz tüməndən artıq pul görünməzdi» [412].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlar göstərir ki, XVI əsrin 50-80-cı illərində Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan Təbrizin iqtisadi həyatı heç də iqtisadi tənəzzül deyil, əksinə, iqtisadi inkişaf dövrü keçirmişdir.

Təbrizin iqtisadi-ictimai tarixinin üçüncü dövrü XVI əsrin sonu və XVII əsrin 10-30-cu illərini əhatə edir. Bu dövrün özü də iki mərhələyə bölünür: Birinci mərhələ (1585-1603-cü illər). 1585-1586-cı illərdə Təbriz uğrunda qızılbaşlarla Osmanlı ordusu arasında gedən şiddətli vuruşmalar, şəhərin tamamilə dağıdılması və nəhayət, Təbrizin on yeddi il Osmanlı işğalı altında qaldığı dövrə təsadüf edir. Bu zaman şəhərin iqtisadi həyatına, xüsusilə kənd təsərrüfatına, sənətkarlıq və ticarətinə ağır zərbə endirildi. Bazarlar, karvansaralar, bir çox dükənlər yandırıldı. Məhsuldar qüvvələr dağıldı və şəhər əhəlisinin əksəriyyəti vətəni tərk etdi [413]. Təbrizlə xarici aləm arasında ticarət əlaqəsi kəsildi. 1586-cı ilin sentyabr ayından 1603-cü ilin avqustuna qədər Təbriz Osmanlı dövlətinin işğalı altında qalaraq Osmanlı paşaları tərəfindən idarə olunurdu.

Türkiyə ilə Səfəvilər arasındakı müharibələr, tranzit ticarətdəki çətinliklər, baş karvan yolunun İrənin daxilinə, cənubuna keçməsi, ticarətin dəniz yolu ilə (İrə körfəzi vasitəsilə) inkişafı -bütün bunlar Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Təbrizdə də ticarət və sənətkarlığın inkişafına maneçilik törədirdi [414]. Bu zaman Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Təbrizin iqtisadi həyatı tam tənəzzül dövrü keçirdiyi halda, nədənsə Ə. Ə. Rəhmani XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Təbriz, Şamaxı və Ərdəbildə şəhər həyatının kifayət dərəcədə inkişaf etdiyini bildirmişdir [415]. Halbuki Azərbaycanın bir sıra şəhərləri kimi Şamaxı və Təbriz də Qızılbaş ordusu ilə Osmanlı ordusu arasında gedən şiddətli müharibələr nəticəsində dağıdılmışdı.

Bu dövrün ikinci mərhələsində (XVII əsrin 10-30-cu illərin Təbrizin dağıdılmış təsərrüfatı bərpa olunmuşdur. Bu işə I Şah Abbasın, qismən isə Şah Səfinin bir sıra tədbirləri təkan vermişdir.

Təbrizin iqtisadi inkişafının yüksək səviyyəyə qalxması XVII əsrin 40-80-ci illərinə təsadüf edir. Bu dövr Təbrizin iqtisadi həyatının dördüncü dövrüdür.

Yazılı mənbələrin verdiyi məlumatdan və bəhs etdiyimiz dövrdə Təbrizdə olmuş avropalı səyyah, tacir, diplomat və missionerlərin qeydlərindən aydınlaşır ki, Təbriz bu dövrdə Yaxın və Orta Şərqdə böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzi, məşhur şəhərlərdən biri olmuşdur. Yalnız bir faktı göstərmək kifayətdir ki, XVII əsrin 70-ci illərində hər il İsfahandan sonra İrə və Azərbaycanın ən mühüm şəhəri olan Təbrizdən toplanılıb İsfahan xəzinəsinə göndərilən müstəqim vergi (mükəlləfiyyətlərdən başqa) 130 min tuman idi [416].

Təbrizin iqtisadi inkişafında ticarət kapitalının böyük rolu olmuşdur. Lakin ticarət kapitalı feodal istehsal münasibətlərinin əsasına toxunmur, əksinə, möhkəmləndirirdi. Karl Marksın yazdığı kimi, «ticarət kapitalı inkişaf etdikcə əmələ gələn xüsusi ictimai münasibətlər indi daha müəyyənədicə münasibətlər olmur, əksinə, tacir kapitalının üstün olluğu yerdə köhnəlmiş münasibətlər hökm sürür» [417]. XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Şərqdəki ümumi iqtisadi tənəzzül Təbrizin iqtisadi həyatına təsir etməyə bilməzdi. Bu dövrü Təbrizin iqtisadi həyatının beşinci dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Tənəzzülün səbəblərini biz yuxarıda qeyd etmişik. Bir faktı göstərmək kifayətdir ki, XIV əsrin əvvəllərində yalnız Təbrizdən əldə edilən mədaxil Fransa kralının Fransadan əldə etdiyi gəlirdən çox olduğu halda, XVII əsrin sonunda Səfəvi hökmdarı Şah Süleymanın İrə və Azərbaycandan əldə etdiyi gəlir (800 min tuman) [418], Fransa kralının Fransadan əldə etdiyi gəlirdən 10 dəfə az idi [419].

İqtisadi tənəzzül dövründə Təbriz yenə də Azərbaycan və İrə şəhərləri arasında mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmuşdur. Həmin

dövrdə Təbrizdə olmuş Fransa səyyahı Pol Luka (1694), İtaliya səyyahı Cemelli Karyeri (1700), rus səfiri A. P. Volinski (1717), M. Çulkov və ingilis C. Hanvey (XVIII əsrin birinci yarısı) Təbrizi mühüm ticarət şəhəri hesab etmişlər. M. Çulkov yazırdı: «İsfahanın özü də daxil olmaqla bütün İran dövlətində Təbriz kimi zəngin və məşhur ticarət şəhəri yoxdur. [Təbriz] təkcə İran daxilində deyil, həmçinin Rusiya, Türkiyə, Tatarıstan, Hindistan. Habelə Qara dəniz sahilləri ölkələri ilə ticarət aparır [420]. Beləliklə, XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində ümumi tənəzzülə baxmayaraq Təbriz mühüm ticarət mərkəzi olaraq qalırdı.

II. Şəhərin ictimai tarixi

Təbrizin əhalisi, ictimai quruluşu, sosial münasibətlər və sinfi mübarizə.

Təbrizin əhalisinin miqdarı barədə dəqiq məlumat yoxdur. Tədqiq etdiyimiz dövrdə siyahıyaalınma dəftərləri olmamış, yaxud dövrümüzə qədər gəlib-çatmamışdır. Bu məsələni dövrün mənbələri, xarici müəlliflərin və səyyahların verdikləri rəqəmlər əsasında öyrənməyə çalışmışıq.

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin təşəkkülü və möhkəmlənməsi, mərkəzləşmiş dövlətin yaranması, ölkənin paytaxtı olan Təbrizin eyni zamanda iqtisadi mərkəzə çevrilməsi şəhər və onun ətrafında əhalinin çoxalmasına imkan yaratmışdı. 1501-ci ildə Təbrizdə 200-300 min [421] əhali yaşadığı halda, 1524-cü ildə Xondəmir Təbrizi əhalinin çoxluğu cəhətdən dünyanın dördüdə biri hesab etmişdir [422]. Lakin XVI əsrin 30-50-ci illərində Osmanlı və Səfəviləər dövləti arasında dörd dəfə baş vermiş vuruşmalarda Təbrizdə xeyli adam həlak olmuş, əsir alınmış və başqa yerlərə köçürülmüşdür. Bütün bu amillər Təbriz əhalisinin azalmasına səbəb olmuşdur. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, hər dəfə Osmanlı ordusunun şəhərə hücumu ilə əlaqədar əhali kənar yerlərə köçürdüsə, müəyyən vaxtdan sonra yenidən öz doğma şəhərinə qayıdırdı. Xurşah 1535-ci il Osmanlı - Səfəvi müharibələrindən bəhs edərək yazırdı ki, düşmən ordusunun hücumu ilə əlaqədar olaraq Təbriz xarabalığa çevrildi. Lakin az müddət keçdikdən sonra şəhər əvvəlkindən də yaxşı və abad oldu [423].

1585-ci ildə Təbrizdə 80 min ev, yaxud 360 min əhali var idi [424]. İsgəndər Münşi də həmin vaxtda Təbrizdə 50 min nəfər «dəyüşə bilən kişinin» yaşadığını bildirmişdir [425]. Hər bir döyüşkən kişi hesabına bir nəfər qadın, iki uşaq, əlavə olaraq qoca və əlilləri də nəzərə alsaq, Don-juan ilə İsgəndər Münşinin dediklərində nisbətən uyğunluq olduğu aydın olur. Bu hesabla 1585-ci ildə Təbrizdə 300-400 min nəfər əhalinin yaşadığı ehtimal edilə bilər. Lakin Təbrizdə baş verən vəba xəstəliyi, qıtlıq və zəlzələ nəticəsində xeyli insan tələf olmuşdu. h. 946 (1539-40), h. 952 (1545-46),

955 (1548-49), 988 (1580-81)-ci illərdə Təbrizdə yayılmış vəba xəstəliyi [426] nəticəsində çoxlu adam ölmüşdü. Təkcə h. 988-ci ildəki vəbadan gündə 200-300 nəfər həlak olurdu [427]. Qumi yazır ki, həmin ildə Təbriz və onun ətraf mahalında 6 min adam öldü [428]. H. 986 (1578-79)-cı ildə Təbrizdəki qıtlıq və bahalıq nəticəsində gündə 50-60 nəfər acından öldürdü [429]. Bütün bu amillər əhalinin art-döyüş qabiliyyəti olan kişi nəzərdə tutulmuşdur.

A. P. Novoseltsev İsgəndər Münşiyə əsaslanaraq XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində Təbrizdə 100 min nəfər əhali olduğunu bildirmişdir [430]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İsgəndər Münşinin əsərində 1585-ci ildə 50 min nəfər döyüş qabiliyyəti olan kişi nəzərdə tutulmuşdur.

Övliya Çələbi də Təbrizin Osmanlı işğalı altında qaldığı on yeddi il ərzində şəhər əhalisinin guya siyahıya alınması faktına əsaslanaraq şəhərdə 300 min və ətraf mahalında 500 min nəfər yaşadığını iddia etmişdir [431]. Əslində bu rəqəmi yazmaqla Övliya Çələbi Osmanlı işğalçılarının Təbrizə hücumu və işğalı dövründə törətdikləri cinayətləri ört-basdıra cəhd göstərmişdir. Həmin dövrün müəllifləri Osmanlı işğalı zamanı şəhərin tamamilə dağıldığını bildirirlər. Həqiqətən 1586-1603-cü illərdə Təbriz əhalisi xeyli azalmışdı. 1586-cı ilin əvvəllərində Osman paşanın əmrilə 20 min nəfər öldürülmüşdü [432]. Digər tərəfdən, şəhər əhalisinin xeyli hissəsi başqa yerlərə köçürülmüşdü. İsgəndər Münşi yazır: «Şəhər əhalisinin köçürülüb Qəzvinə aparılması əmr olundu. Əmir və əyanlar minik və yük heyvanları ilə köçürülənlərə köməklik göstərsinlər. Orta təbəqəyə məxsus xeyli adam şəhərin yaxın və uzaq yerlərinə pərakəndə oldu. Əzəmətli şəhər bir gecədə boşaldı» [433]. Ümumiyyətlə, varlı təbəqə İsfahana, Qəzvinə, Qarabağa, ortabab və yoxsullar isə şəhərin ətraf mahalına köçürüldülər. Yüz binadan biri belə yaşayış üçün əlverişli deyildi [434]. 1586-1603-cü illərdə Təbriz Osmanlı işğalı altında olduğu vaxtda [435] şəhər ətrafına köçürülmüş yoxsulların bir hissəsi geriye qayıdır [436]. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə nə Övliya Çələbinin yazdığı kimi 300 min nəfər, nə də bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi 100 min nəfər əhali olmamışdır. Ehtimal ki, həmin dövrdə Təbrizdə 30 minə yaxın əhali yaşamışdır.

1617-ci ildə Təbrizdə olmuş ispaniyalı Qarsiya də Silva yazırdı ki, vaxtilə gözəl və abad olan bu şəhər indi dağılıb xarabalığa çevrilmişdir [437]. Tomas Herbert də qeyd edir ki, Təbrizin xarabalığa çevrilməsinin əsas səbəbi Osmanlı - Səfəvi düşmənçiliyidir [438]. Şəhər tamamilə dağıldığı üçün onun yenidən bərpasına müəyyən qədər vaxt lazım idi. Təqribən otuz il keçdikdən sonra, yəni 1636-cı ildə şəhər bir qədər abadlaşmış [439], Təbrizi tərk etmiş əhalinin xeyli hissəsi (İsfahana köçürülənlərdən başqa) yenidən öz doğma şəhərlərinə qayıdıb məskən salmışdılar.

1640-cı il fevralın 27-də Təbrizdə şiddətli zəlzələ baş verdi. Azərbaycan bəylərbəyisi Rüstəm xanın şah Səfiyə yazdığı məlumatla görə

şəhərdə zəlzələ zamanı 4900 ev [440] dağıldı, 12.600 nəfər həlak oldu [441]. Əlbəttə, bu rəqəm təkcə Təbrizi deyil, onun ətrafını da ehtiva edir. Lakin şəhərə nisbətən ətraf nahiyələrdə tələfat daha çox olmuşdur [442]. Şah Səfinin əmrilə şəhərdə zəlzələdən dağılmış binaların bərpası üçün bir sıra tədbirlər görüldü. Əhali üç il müddətinə vergilərdən azad edildi. Az müddətdə şəhər yenidən abadlaşdı. Zəlzələdən səkkiz il sonra, yəni 1648-ci il iyul ayının 28-də Təbrizdə olmuş və on beş gün orada qalmış fransız səyyahı Aleksandr de Rud yazırdı: «İranda səyahətdə olduğum zaman mən Təbriz kimi möhtəşəm, əhalisi çox olan zəngin şəhər görmədim» [443].

1673-cü ildə Təbrizdə olmuş Şarden yazırdı ki, Təbrizin əhalisinin miqdarını müəyyən etmək üçün çox çalışdım. Demək olar ki, şəhər əhalisi 550 min nəfərdir. Lakin bir sıra şəxslər iddia edirdilər ki, Təbrizin bir milyona yaxın əhalisi vardır [444].

Şardenin Təbriz əhalisinin miqdarı barədə göstərdiyi rəqəm bir qədər şişirdilmişdir. Lakin şübhə yoxdur ki, XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 300-400 min əhali olmuşdur [445].

XVII əsrin axırlarında şəhərdə ümumi iqtisadi tənəzzüllə əlaqədar olaraq Təbrizdə əhalinin miqdarı da nisbətən azalmışdı. 1694-cü ilin iyun-iyul aylarında Təbrizdə olmuş Cemelli Karyeri yazırdı: «Fransua adlı bir şəxs [446] Təbriz əhalisinin miqdarını Roma əhalisi ilə bərabər hesab edirdi. Lakin mənim fikrimcə, oranın əhalisi 250 min nəfərdən artıq olmaz» [447]. 1700-cü il noyabrın 4-də Təbrizdə olmuş fransız səyyahı Pol Luka Təbrizdə 20 min ev olduğunu yazırdı. 1716-cı ilin dekabrında yəni, Pol Lukadan on altı il sonra Təbrizdə olmuş A. P. Volinski göstərmişdir ki, şəhərdə 36 min ev vardır [448]. Orta hesabla hər evdə dörd nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, Təbrizdə təxminən 80-144 min nəfər əhali olduğu qeyd edilə bilər. Hər iki rəqəm Təbriz əhalisinin sayı haqqında tam məlumat vermir. Ona görə ki, A. P. Volinskidən 5 il sonra Təbrizdə baş vermiş zəlzələ nəticəsində 80 min adam həlak olmuşdu [449]. Ümumiyyətlə, XVII əsrin sonlarından başlayaraq Təbriz əhalisi tədricən azalmağa başlamışdı. Əhalinin miqdarı 1805-1806-cı illərdə 50-60 minə çatmışdı [450].

Beləliklə, Təbrizdə əhalinin miqdarı XVI əsrin əvvəllərində təqribən 200-300, XVI əsrin ortalarında 300-350, əsrin sonlarında 30-40, 1635-ci ildə 200-250, XVII əsrin ortalarında 300-400, XVII əsrin axırlarında 200-250 min nəfər olmuşdur.

* * *

Digər feodal şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizin xarici görünüşü daxili iqtisadi-sosial quruluşu ilə uyğunluq təşkil edirdi. Təbrizin uzun müddət böyük dövlətlərin paytaxtı olması, hərbi-strateji və iqtisadi mərkəz kimi əhəmiyyətinin artması orada müdafiə xarakterli obyektlərin tikilməsi zərurətini meydana gətirmişdi. Bu, bir tərəfdən şəhəri düşmənin hücumundan qorumaq

məqsədi güdüdü, digər tərəfdən, Təbrizdə yaşayan hökmdarı, onun ailə üzvlərini, şəhərin hakim təbəqəsini əhalinin əksəriyyətini təşkil edən aşağı təbəqələrin hücumundan qorumaq məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycan Səfəvi dövləti təşkil olunduqdan sonra 1555-ci ilə qədər paytaxt olan Təbrizdə müdafiə xarakterli binalar inşa edilməmişdir. 1585-ci ilin payızında Osmanlı sərkərdəsi Osman paşanın əmrilə Təbrizin Sahibabad meydanında möhkəm qala tikdirilərək ətrafına hasar çəkdirilmişdi. Daşdan hörülmüş bu qala çox geniş və möhkəm idi. Dövrəsi 12.700 arşın olan bu qala hasarı ətrafında dərin arx qazılmışdı [451]. 1603-cü ildə I Şah Abbas ordusu Təbrizi Osmanlı işğalından azad etdikdən sonra həmin qalanı dağıtdı. I Şah Abbas (1587-1629) Təbrizin hərbi-strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq h. 1014-cü il zilhiccə ayının 28-də (7.V.1606) Sahibabad meydanında osmanlıların tikdirdiyi qala yaxınlığında yeni bir qala tikilməsi haqqında əmr vermişdi. Həmin qalanın tikilməsi 20 gün ərzində başa çatdı [452]. Yeni qala Mehranrud çayının aşağı axarında tikildiyi üçün çay suyunun qabarması nəticəsində qalanı dağıtmaq təhlükəsi var idi [453]. Buna görə də Şah Abbasın əmrilə Surxab dağının ətəyində, Rəb-i Rəşididə yeni qala inşa edilir. 1610-cu ildə eşikağası başı Mənuçöhrün başçılığı ilə Şam Qazandakı bütün binaları Qızılbaş ordusu dörd gün ərzində söküb onların materialı əsasında həmin ilin yaz fəslində yeni qala tikməyə başladılar. Təbriz, İraq və digər yerlərdən xeyli bənna, daşyonan, fəhlə gətirilir. Qalanın tikilişi tezliklə başa çatdırılır. Orada hündür bürclər, su anbarı, hamam və s. inşa edilir. Rəb-i Rəşididə yeni qala tikilişi başa çatdıqda köhnə qala dağıdılır. Yeni qala «Abbasın yeni qalası» adlandırılır [454].

İsgəndər Münşi Şam Qazanın dağılması səbəbini izah etmir. Şam Qazandakı binalar o qədər geniş bir sahədə yerləşirdi ki, lazım olduqda orada dörd min nəfərlik qoşun saxlamaq olardı. Osmanlılar isə oranı təmir etdirib ətrafında qala tikdirə bilərdi. Buna görə də Şah Abbas Şam Qazanı dağıtdırır, Rəb-i Rəşididə yeni qala tikilməsi haqqında əmr vermişdi [455]. Cunabadi 1627-ci ildə həmin tikintinin Təbriz qalası olduğunu qeyd edir [456].

IV Sultan Muradın (1623-1640) qoşunu 1635-ci ildə Təbrizə hücum edərkən Rəb-i Rəşididəki yeni qalanı dağıtmışdı [457]. Bunun nəticəsi idi ki, 1636-cı ildə Təbrizdə olmuş səyyahlar burada heç bir qala olmadığını yazırlar [458].

Dövrün mənbələrini nəzərdən keçirdikdə aydınlaşır ki, 1726-cı ilə qədər Təbrizdə hasar və qala olmamışdır. Lakin Məsih Təbrizi bir beyt şərinə əbcəd hesabla h. 1139 (1726-27)-cu ildə Təbrizdə qala tikdirilməsi haqqında məlumat vermişdir [459].

1780-ci ildə Nəcəfqulu xan Dünbülünün əmrilə Təbrizdə yeni qala tikdirilmişdir [460]. Qeyd etdiklərimizdən aydınlaşır ki, XVI-XVII əsrlərdə Təbrizin ətraf divar hasarı olmamışdır. XVI əsrin sonu - XVII əsrin 30-cu

illərinə qədər şəhərdə qala olmuşdur. Lakin həmin qala 1635-ci ildə dağılmışdır.

Şəhərin darvazaları. XVI-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin darvazaları olmuşdur. Həmin darvazalar şəhəri xarici ölkə və kənar əyalətlərlə əlaqələndirirdi. Təbrizə daxil olmaq istəyən ticarət karvanı yalnız həmin darvazalar vasitəsilə şəhərə daxil ola bilərdi. XVI-XVII əsrlərdə Təbriz darvazalarında əsaslı dəyişiklik əmələ gəlməmişdi. XIV əsrin birinci yarısında mövcud olan Ucan, Şirvan, Sərdrud, Şam Qazan, Soravrud darvazaları eynilə 1640-cı ildə də qalmışdı. Yalnız «Əhər» darvazası Rey darvazası adını almışdı [461]. 1780-ci ildə isə yeddi darvaza - Xiyaban, Əla, Qurxab, Şotorban, İstambul, Mahad-Məhin, Novbər darvazaları olmuşdur [462].

Məhəllə və küçələr. XVI-XVII əsrlərdə Təbrizdə xeyli məhəllə və küçə var idi. 1340-cı ildə Təbrizdə Rey, Qala, Səncaran, Taq, Dərbicu, Sərd, Dəstişah, Narmiyən, Novbər, Mukle adlı məhəllələr olduğu halda, 1571-73-cü illər Təbriz üsyanı dövründə Səncaran, Vərcuyə, Dərbi-sərd, Mahad-məhin, Novbər, Dərbi-meydan, Dərbi-əla, Dərbi-şotorbanan, Şeşgilanın adı çəkilir [463]. Bəzi məhəllə adları «Nüzhət əl-qülub» da bir neçə adda verilmişdir.

Rey məhəlləsi elə Dərbi-əla, Dərbi-cu hamən Vərcu və ya Vicuyə məhəlləsidir ki, Övliya Çələbi onu yanlış olaraq Zərcu yazmışdır. Narmiyən sonralar Miyar-miyar adlanmışdır. Mukle isə ayrıca məhəllə deyil, Mahanlıq məhəlləsində yerləşirdi. Müzəffəriyyə vəqfnaməsində qeyd edilən Mahanlıq Mahad-Məhin məhəlləsində yerləşirdi [464]. Bundan əlavə, XVI əsrdə Çərəndab, Surxab, Xiyaban, Əmirxiz, Rey, Səncaran, Siyaban, Çahar-minar, Səvirab, Səngi-siyah məhəllələri olmuşdur [465]. XVI əsrin ortalarında Alessandri və XVII əsrin ortalarında (yəni 100 il sonra) isə Şarden Təbrizdə doqquz iri məhəllə olduğunu bildirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Təbrizdə məhəllə və küçələrin adı orada yaşayan əhalinin ictimai vəziyyəti, məşğul olduqları peşə və sənət sahələrilə əlaqədar idi, Belə məhəllələrdən «Şəkərsatanlar məhəlləsi» «Dabbağlar məhəlləsi», «Paltar və dəri yuyanlar məhəlləsi», «Çust tikənlər məhəlləsi», «Əkinçilik və bağçılıqla məşğul olanlar məhəlləsi» «Daşyonanlar küçəsi», «Nalçılar küçəsi» (Miyar-Miyar məhəlləsində) və s. məhəllə və küçələri göstərmək olar. Təbrizdə yaşayan əhali sənət və peşəsindən asılı olaraq müxtəlif məhəllə və küçələrdə sakin idi. Müxtəlif yazılı mənbələrdən aydınlaşır ki, məhəllələrdə əhali ictimai vəziyyətinə görə biri-digərindən ayrılırdı. Övliya Çələbinin verdiyi məlumata görə, Əmirxiz və Sərdab məhəllələrinin sakinləri varlı olmuşlar [466]. Şəhərin mərkəzində yerləşən Çahar-minar məhəlləsi sakinlərinin əksəriyyətini varlılar təşkil edirdi; orada orta təbəqə çox az idi [467]. Şeşgilan da əsasən varlı təbəqə və ayanların sakin olduğu yer idi [468]. Rasta küçənin sakinlərinin əksəriyyətini tacir və ayanlar təşkil edir [469]. Vicuyə məhəlləsinin əksəriyyəti xırda tacir, Qaraağac

məhəlləsində sənətkarlar, hökmabad məhəlləsinin sakinləri isə əkinçilik və göyərti əkib-satmaqla məşğul idilər. Alessandri Təbrizdə 45 küçə olduğunu bildirir. O yazır ki, hər bir küçənin ətrafında sıra ilə ağaclar əkilmişdi [470]. XVI-XVII əsrlərdə Təbrizin bütün küçələri haqqında əlimizdə lazımi material yoxdur. Lakin dövrün mənbələrində təsadüf edilən küçələrin adı aşağıdakılardan ibarətdir: Məqsudiyyə binası yanında Əbdülhəq küçəsi, Gəcil qəbiristanlığının qərbində Qasım bəy, Sərkuçə, Baği-növbər küçəsi, Covinan küçəsi, Vicuyə məhəlləsində Əli Siyahpuş küçəsi, Dəvəçilər küçəsi, Leylava küçəsi, Noxiz küçəsi, Həccaran küçəsi, Sədrabad küçəsi, Xiyaban küçəsi, Bətəlabad küçəsi, Şeşgilan küçəsi, Ermənilər küçəsi [471].

Bazarlar. Təbrizdə bazarlar, adətən, böyük meydan və ya rasta bazar adlanan yerlərdə salınırdı. Yuxarıda deyildiyi kimi, Təbrizdə ən böyük bazar Uzun Həsən tərəfindən əsas qoyulmuş «Qeysəriyyə» bazarı idi. Səkkizgüşəli, üstüörtülü bu bazar Şərqdə ən gözəl bazarlardan biri hesab olunurdu [472]. Bu bazar binasının yüksək və böyük günbəzi var idi. İran tacirlərinin alver mərkəzi olan Qeysəriyyədə nadir və qiymətli mallar satılırdı. Həmin bazarın yaxınlığında Zərgər bazarı yerləşirdi [473]. 1585-ci ildə Osmanlı qoşunu bu bazara od vurub yandırmışdı. Lakin yerli əhali çox çəkmədən yenidən onu bərpa etdirdi. Təbrizin Sahibabad meydanı cümə günləri alver mərkəzinə çevrilirdi. Şəhərdə bazarların əksəriyyəti üstüörtülü idi. Təbrizdə sənətkarların istehsal etdikləri əmtələri satmaq üçün xüsusi bazarlar (papaq tikənlər, yəhər qayıranlar, zərgərlər bazarı, öküz satılan, qumaş satılan bazarlar və s.) fəaliyyət göstərirdi [474]. Bəzi iri feodallar da bazar tikdirirdilər. Azərbaycanın hakimi Mirzə Sadiq Təbrizdə böyük bir üstüörtülü bazar tikdirmişdi ki, həmin bazar onun adı ilə «Mirzə Sadiq bazarı» adlanırdı. Bazarda xeyli dükən var idi. Təbrizin «At meydanı» tacir, alverçi və sənətkarların əsas mərkəzinə çevrilmişdi. Adətən, burada at alveri gedirdi [475].

Övliya Çələbi Təbrizdə 7 min, Şarden isə 15 min dükən olduğunu bildirmişdi. Təbrizdə «xan» adlanan bazarlarda da qızğın alver gedirdi. Təkcə Bəzzazistan bazarı yanındakı «xan»da 32 hücrə var idi. Bundan əlavə, ayrı-ayrı məhəllə bazarları (Novbər bazarı, Mahadın bazarı və s.) da fəaliyyət göstərirdi [476].

Meydanlar. Təbrizdə geniş bir sahəni əhatə edən meydanlar da olmuşdur. Sahibabad Təbrizin ən iri meydanlarından biri idi. Meydanlardan hakim sinif əyləncəli oyunlar və hərbi təlim keçirmək məqsədilə istifadə edirdi. Bundan əlavə, onlar bir şəxsə cəza vermək istərkən əhalini oraya toplayır və həmin şəxsi orada dardan asırdılar. Meydanda dar ağacı həmişə hazır vəziyyətdə saxlanılırdı [477]. Bundan əlavə, otuz min adam tutan meydanda Şah İsmayıl qorpuq oyunu [478] təşkil edirdi. Hər cümə günü bu meydanda canavar oyunu nümayiş etdirilir, xoruz, öküz və digər heyvanları döyüşdürüdürlər [479]. Katib Çələbi yazır ki, Sahibabad meydanı Uzun Həsən

məscidinin cənubunda idi. Bu elə bir geniş meydan idi ki, əksər məhəllə və bazarlar onun şərq və cənubunda yerləşirdi [480]. İsgəndər Münşi Sahibabad meydanından başqa Səadətabad adlı meydanın da olduğunu qeyd etmişdir [481].

Karvansaralar. Ticarət və sənətkarlığın inkişafı və Təbrizin memarlıq görünüşündə karvansaralar xüsusi yer tuturdu. Şarden yazır ki, Təbrizdə 300 karvansara var idi. Bunlardan ən kiçiyində eyni vaxtda 300 nəfər gecələyə bilərdi [482]. Karvansaralar əsasən ikimərtəbəli idi. XVII əsrin ortalarında Təbrizdəki məşhur karvansaralardan Zübeydə, Cahanşah, Şah İsmayıl, Şah Səfi, Pırbudaq [483], Mirzə Sadıq, Mirzə Tahir karvansaralarını qeyd etməklər olar.

Yaşayış və ictimai binalar. Təbrizdə tikilmiş yaşayış binaları əhalinin ictimai bərabərsizliyini əks etdirirdi. Belə ki, orada yaşayan iri feodallar dəbdəbəli saraylar, aşağı təbəqə isə çiy kərpicdən çox sadə yaşayış evləri tikdirmişdilər. Sultan Məhəmməd dövründə altı il Təbriz hakimi vəzifəsində işləmiş Əmir xan Sahibabad meydanında özü üçün böyük bir saray tikdirmiş, ətrafına qalın divarlar çəkirmişdi. Qazi Əhməd Qumi yazır ki, fələyin gözü belə bir gözəl və yaxşı bina görməmişdi [484]. Əmir xanın oğlu da belə bir möhtəşəm saray tikdirmişdi. Həmin saray çox yüksək olduğu üçün «Cahannuma» adlanırdı [485]. Mirzə Tahir adlı bir feodal da bağının ortasında özü üçün gözəl bir saray tikdirmişdi [486]. Övliya Çələbi Təbrizdə 1070 əyan sarayı olduğunu bildirmiş və onlardan Əmirxiz məhəlləsindəki Allahverdi xan sarayı, Rey məhəlləsində Rüstəm xan sarayı, Uzun Həsən məscidi yanında Pırbudaq sarayının adını qeyd etmişdir [487]. Lakin bununla yanaşı, Təbrizdəki binaların əksəriyyəti çiy kərpicdən tikilmişdi [488]. Bu da əhalinin əksəriyyətinin yoxsul olduğunu sübut edir.

XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 250-300 məscid binası var idi. Övliya Çələbi qeyd edir ki, Təbrizdə mövcud olan 320 məsciddən 19-nu keçmiş şahlar, 50-ni xan və vəzirlər, digərlərini isə feodal əyanları tikdirmişdilər. Məscidlər bir növ təbliğat mərkəzinə çevrilirdi. Təkcə Sahibabad meydanında Uzun Həsən, Maqşud (Uzun Həsənin oğlu - S. O.), Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Şah Abbas, Osman paşa, Cəfər paşa adına məscid binaları tikilmişdi [489].

Təbrizin Sahibabad meydanında yerləşən Şah Təhmasib məscidi 1586-cı ildə Osman paşanın əmrilə dağıdıldı, sonralar Şah Abbasın əmrilə yenidən bərpa olundu [490].

Ayrı-ayrı məhəllələrdə də məscid binaları var idi: Rey darvazasında Xəlilən məscidi, Əjabad küçəsi başında Tacəddin Əli Mişarı məscidi, Novbər məhəlləsində Uryan məscidi və s. [491].

Övliya Çələbi Təbriz kilsələri olduğunu da qeyd etmişdir. Təbrizdə üç xəstəxana, xeyli hamam var idi. Ən məşhur hamamlardan «Leyli və Məcnun», Gəcilbaşı, Pəsə Kuşək, Boz, Cahanşah, Mir-Mir darvazası hamamlarını,

Dəvəçilər məhəlləsi, Rey darvazası, Xiyaban məhəlləsi, Surxab məhəlləsi, Öküz bazarı hamamlarını və çoxlu saray hamamını göstərmək olar [492].

Orta əsr mənbələrində şam, məşəl, çıraq, fanus, qəndil kimi işıqlandırma vasitələri adlarına təsadüf olunur. Lakin bu işıq növlərindən harada və necə istifadə olunması maraqlıdır. Adətən, iri və xırda şamlardan istifadə olunurdu. Bəzən 60 batman mumdan bir şam hazırlanırdı. Şam və məşəl, adətən, binaların dəhlizlərində yandırılırdı. Lakin gözəl rənglərlə divarları bəzədilmiş sarayların daxilini his basmasın deyə neftlə yanan çıraqlardan istifadə olunurdu. Qəndil isə yağla yanırı və piltəsi var idi [493]. Mətbəxdə, keçid yollarında, dəhlizlərdə, qapı ağzında, küçədə yağla işləyən və piltəsi olan çıraqlar, saraylarda isə neftlə yanan çıraqlar işlədilir. Məscid və xanəqahlarda kiçik və böyük həcmli qəndillərdən istifadə olunurdu. Qəndilləri bürünc və nazik hələbdən düzəldirdilər. Çox işıq tələb olunduqda qəndillərin sayı artırılırdı. Qonaq evlərində (dar-ül-ziyafə), hamamlarda, küçədə və hovuz kənarlarında da qəndildən istifadə olunurdu. Şamla qəndil çox vaxt eyni vaxtda yandırılırdı. Quran oxunan otaqda evi işıqlandırmaq üçün qəndil asılırdı. Quran oxuyanın yanında şamdanda şam yandırılıb qoyulurdu. Xanəqahlarda qəndillə yanaşı çıraq da yandırılırdı [494]. Bundan əlavə, xanəqahda əlində şam olan bir neçə xidmətçi gəzirdi. Küçə qapılarında, məhəllədə məşəldən istifadə olunurdu [495]. Gecələr şah və ya varlı adamlar küçədə gəzdikdə qarşısında bir neçə nəfər məşəl tutan olurdu [496]. Bayram günlərində və ya şəhərə başqa dövlət elçisi və hökmdar qonaq gəldikdə dükanlarda şam [497], meydanlarda isə şam və çıraqdan istifadə olunurdu [498].

XVI-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin ictimai münasibətləri az tədqiq olunmuş məsələlərdən biri sayılır. Bu problemin tədqiqində əsas çətinlik mənbələrdə faktik materialın azlığıdır.

Təbriz 1555-ci ilə qədər Səfəvi dövlətinin paytaxtı, sonralar, yəni XVII əsrin sonuna kimi Azərbaycanın inzibati və siyasi mərkəzi olmuşdur. Azərbaycan bəylərbəyisi eyni vaxtda həm də bəylərbəyliyin mərkəzi olan Təbrizin hakimi hesab edilirdi. Lakin müəyyən vaxt (1533-1578) Təbriz Səfəvi hökmdarlarının xassə əmlakına çevrildiyi üçün şəhəri xan deyil, darğa idarə edirdi və şəhərin mədəxili bilavasitə dövlətin xəzinəsinə daxil olurdu. Şəhər xassə əmlaka daxil olduğu vaxtlarda Səfəvi şahları oranın gəliri ilə xüsusi maraqlanaraq geniş xalq kütlələrini daha artıq istismar edirdilər. Xondəmir «Name-ye nami» əsərində şahı, əmirləri, saray əyanlarını, vəzirləri, ali ruhaniləri yüksək təbəqəyə, tacirləri, mühəndisləri, məhir sənətkarları orta təbəqəyə, sənətkarları, bazar əhli və peşəkarları aşağı təbəqəyə daxil etmişdir [499]. Lakin əslində A. P. Novoseltsev haqlı olaraq şəhər əhalisini ictimai-iqtisadi vəziyyətinə görə altı kateqoriyaya bölmüşdür: 1) dünyəvi hərbi-torpaq sahibi olan feodallar; 2) ruhanilər; 3) tacirlər; 4) sənətkarlar; 5) kəndlilər; 6) şəhər əhalisinin digər təbəqələri, o cümlədən var-yoxdan çıxmış, iflasa uğramış

kəndlilər, peşəkarlar, dilənçilər və s. Əlbəttə, bunlar arasında da təbəqələşmə mövcud idi. İri-xırda sənətkarlar, iri-xırda tacirlər, yüksək, aşağı rütbəli ruhanilər və b. Bunlar arasında, iqtisadi-sosial vəziyyətinə və siyasi roluna görə təbəqələşmə gedirdi [500].

Hakim sinif iri və xırda feodallardan, orta və aşağı təbəqə isə istismar olunan və geniş əhali kütləsindən ibarət idi. Bu cəhətdən həmin dövrün tarixçisi Xondəmirin verdiyi məlumat xüsusi maraq doğurur. O, sərraf, bənnə, əttar, çörək bişirən, aşpaz, qəssab, bəzzaz, dərzi, boyaqçı, yəhər qayıran və dəmirçini «möhtərifat» adlandırır və aşağı təbəqəyə daxil edir [501]. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, baqqal, bəzzaz, qəssab da sənətkarlarla birlikdə möhtərifat adlanmış. Lakin Xondəmir «möhtərifat» sözü ilə yanaşı, «sənnə» - sənətkar sözü də işlədir ki, bu da xalis sənətkarlara, yəni bilavasitə istehsalla məşğul olanlara aid idi.

Təbrizdə xeyli yerli feodal əyanı yaşayırdı ki, mənbələrdə onlar əyan əşraf adlanırdı. 1640-cı ildə Təbrizdə 1070 əyan binası var idi. Belə əyanlardan Allahverdi xan, Rüstəm xan, Pərbudaq xan, Mirzə Tahir, Mirzə Sadıq və b. adları mənbələrdə çəkilir. İri tacirləri də kübar və əyanlar silkinə daxil edən Övliya Çələbi Təbrizdə 70 belə iri tacir sarayı olduğunu bildirmişdir [502]. Darğa, kələntər, kətxuda, qazi, sədr, şeyx-ül-islam feodal sinfinə daxil idilər.

Feodalizmin inkişafı və yetkinləşməsi dövründə şəhər əhalisi arasında mövcud olan iqtisadi və ictimai fərqlər daha da artır, bərabərsizlik dərinləşir, sinfi ziddiyyətlər daha da kəskinləşir. Xırda tacirlərin bir hissəsi ticarətdən varlanaraq iri tacirlər təbəqəsinə keçir [503], şəhərin feodal əyanları sırasına daxil olurlar. Sənətkarlar arasında da belə bir proses gedirdi. Xüsusi emalatxanası olub, bir çox sənətkar və şagirdi bir yerdə işlədən, onların əməyini istismar edən iri sənətkarlar feodal əyanları sırasına daxil olurdular.

Təbriz şəhəri xassə olduğu dövrdə şahın fərmanı ilə təyin olunmuş darğa tərəfindən idarə edilirdi. Təbriz xassə olmadıqda isə Azərbaycan əyaləti tiyul olaraq xan rütbəsi ilə yanaşı, feodala verilir. Xan eyni vaxtda həm də Təbrizin hakimi hesab olunurdu. Darğa divandan məvacib almaqla, şəhərdən əldə edilən gəlirin müəyyən hissəsini mənimsədiyi halda, bəylərbəyi əyalətin, hətta hakim olduğu Təbriz şəhərinin gəlirini mənimsəyirdi. Bəylərbəyinin 500-1000 nəfərdən artıq mütlazim dəstəsi olurdu. O, 2-3 min nəfərdən ibarət qoşun dəstəsi saxlamaqla müharibə vaxtı şaha kömək edir, o həm də qoşun hissəsinin xərcini və sarayın müəyyən ehtiyaclarını ödəyirdi.

Şəhərdə mülki və inzibati işlərə xan və ya darğa başçılıq edirdi. Çox vaxt xan irsi olaraq təyin edilirdi. Xan və ya darğa əhalinin istismarı hesabına qısa müddətdə çoxlu var-dövlət toplayırdı. Nəslən feodal olan Əmir xan musullu (1577-ci ildən 1585-ci ilə qədər Azərbaycan bəylərbəyisi və Təbriz hakimi olmuşdur. Təbriz onun tiyulu idi.). Azərbaycan, xüsusilə Təbriz

əhalisini istismarı hesabına xeyli var-dövlət toplamışdı. Mənbələr xəbər verir ki, onun Təbrizdə tikdirdiyi sarayın tavanı və qapıları qızıl və gümüşdən idi. Sarayda ləl və firuzə ilə bəzənmiş kitabələr var idi. Şahzadə Həmzə Mirzə (Sultan Məhəmmədin oğlu) etiraf edərək deyirdi ki, «təbrizlilərin mal-dövlətini müsadirə və zülm yolu ilə ələ keçirib, sonra da israfçılıq edərək belə bir saray düzəltməyə ədalətdən uzaq işdir» [504]. Qazi Əhməd Qumi yazır ki, Təbriz əhalisi onun və qoşununun zülmündən sana gəlmişdi [505]. Çox vaxt yoxsullaşmış əmir Təbrizə hakim təyin olunur və az müddətdə varlanırdı. «Gününü İsfahan çayxanalarında keçirən» və 1603-cü ildə Təbriz hakimi təyin olunmuş Pərbudaq az müddət ərzində xeyli varlanmışdı [506]. Ümumiyyətlə, Təbrizdə çoxlu feodal əyan yaşayırdı. Övliya Çələbi belə adamları «ticarətdə mali-qarunə malik olan adamlar» adlandırır [507]. Dövrün farsdilli mənbələrində belə adamlara kübar, əkabir, əşraf, əyan deyilirdi.

Xan və ya darğadan sonra ikinci şəxsiyyət sayılan vəzir şahın fərmanı ilə təyin olunurdu. O, həm də bəylərbəyinin naibi (müavini) idi [508]. 1665-ci ildə Azərbaycan vəziri Mirzə İbrahimin yeddi mahalda əmlakı, Təbrizdə isə xeyli bazar, dükan və karvansarası var idi. Mirzə Sadıq Təbrizin daxili və xarici ticarətində fəal iştirak edirdi.

Övliya Çələbi Təbrizdə müfti, şeyx-ül-islam, kələntər, münşi, darğa, qorçubaşı, dizçökən ağacı, çiyeyən ağacı, yasavulbaşı, eşikağasıbaşı, mehmandarlar olduğunu yazırdı [509].

Şahın fərmanı ilə yerli feodal əyanlarından təyin olunan kələntər hətta bu vəzifəyə keçmək üçün şaha rüşvət verməli idi. Kələntər şəhərdə vergi və mükəlləfiyyətləri toplamaq işlə məşğul olurdu. Kələntər Xacə Əbdülqadir 1557-ci ildə I Şah Təhmasibə altı min tuman rüşvət verməklə Kirmana kələntər təyin olunmuşdu [610]. Şübhəsiz, Təbrizə kələntər təyin olunan şəxslər də eyni yolla hərəkət etmişlər [511]. Onlar verdikləri rüşvəti qısa bir zamanda şəhər əhalisindən toplayıb daha da varlanırdılar. Kələntər əhalidən üşriyyə (onda bir) vergisi alırdı. Mirzə Əbdülhüseyn I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Təbrizin kələntəri idi [512]. Kələntər şəhərin vergilərini vergi verməli olan əhali arasında bölüşdürürdü, sonra da onu şəxsən özü toplayırdı. O, şəhər hakimi qarşısında məsuliyyət daşıyırdı [513].

Kələntər şəhərdə cinayət işlərinə də baxır, müqəssirlərdən cərimələr alırdı. Kələntərlər möhtəşəm saraylarda dəbdəbəli həyat keçirirdilər. 1585-ci ildə Təbrizin kələntəri olan Əziz bəyin Mahad-Məhin məhəlləsində möhtəşəm sarayı var idi [614]. Təbriz kimi mərkəzi şəhərdə kələntərin vəzifəsi mühüm idi [515].

Şəhərlərin idarə edilməsi tam ixtiyar sahibi olan şəxslərə tapşırılırdı. Şəhərdə hakim və ya vəzir olmadıqda onun işləri bilavasitə darğaya tapşırılırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, Təbriz uzun müddət xassə olduğu üçün oranı hakim deyil, darğa idarə edirdi. Kempfer yazır ki, şəhərdə ən yüksək vəzifə hesab

olunan darğanın vəzifəsi intizamı qorumaqdan ibarət idi. O, cinayət işlərinə də baxırdı. Lazım gəldikdə müqəssirləri cərimə edir və ya həbsə saldırırdı. Darğa öz istədiyi kimi hər hansı bir şəxsi edam da etdirə bilirdi. Kempfer sözüne davam edərək yazırdı: «Onun idari vəzifəsi vardır. Bu vəzifə ona çoxlu var-dövlət gətirir» [516]; Darğa, vəzifəsindən istifadə edərək geniş xalq kütləsini soyurdu. Buna görə də əhali darğaya nifrət edirdi. Sanson bu barədə belə yazırdı: «Darğalıq işi çox alçaq iş hesab olunurdu. Hamı ona nifrət edirdi» [517].

XVII əsrdə Təbriz şah tərəfindən tiyul olaraq müəyyən olunmuş və xan ləqəbi almış Azərbaycan bəylərbəyisinin ixtiyarına verilmişdi. Hakimlər də darğalar kimi əhalini soyur, onlara zülm edir, istədikləri kimi vergi toplayırdılar. 1653-cü ildə şəhər əhalisi Təbriz hakimi Əliquluxandan şaha şikayət edir. Şah məsələni yoxlamaq üçün oraya öz nümayəndəsini göndərir. Məhəmməd Yusif Qəzvini yazır ki, rəiyyətin şikayəti düzgün olduğundan Əliqulu xan qardaşı oğlu Bicən sultanla birlikdə Ələmut qalasında həbsə alınırlar [518]. Əyalət hakimləri eyni vaxtda mərkəzi şəhərin hakimi hesab olunurdular. Azərbaycan bəylərbəyisi eyni zamanda Təbriz şəhərinin hakimi sayılırdı. Şarden yazır ki, böyük əyalət bəylərbəyilərinin mərkəzi şəhərlərdəki (o cümlədən Təbrizdə - S. O.) dəbdəbəli saraylarında müxtəlif mərasimlər keçirilirdi. Əyalət hakiminin saray xidmətçilərinin tərkibi də eynilə şahın sarayında olduğu kimi idi. Hətta onların da musiqiçi və rəqqasələrdən ibarət xüsusi dəstələri var idi [519]. XVII əsrin ortalarında Təbriz əyalətinin hakimi əsas yer tuturdu. Şardenin yazdığına görə, Təbriz hakiminin ildə 30 min tümən mədəxili var idi [520].

İctimai-iqtisadi vəziyyətinə görə müsəlman şiə ruhaniləri iki kateqoriyaya bölünürdü: 1) ali dərəcəli ruhanilər; 2) aşağı təbəqəyə məxsus din xadimləri [521]. Buraya dərvişlər, rovzəxanlar, azançılar, hafizlər (Quranı əzbərdən avazla oxuyanlar - S. O.), seyidlərin aşağı təbəqəsi, dəfn mərasimlərini keçirən mollalar və b. daxil idi. Ali təbəqəyə mənsub olan müsəlman şiə ruhaniləri Səfəvi dövlətinin əsas dini istinadgahı olmaqla yanaşı, həmin dövlətə arxalanırdılar. Çünki Səfəvi dövlət başçıları özləri Ərdəbilin ali dini ruhani təbəqəsindən idilər. I Şah İsmayıl və ondan sonra hakimiyyətə keçmiş digər Səfəvi şahları həm din, həm də dövlət başçıları olduğundan [522] Səfəvi hökmdarları ali təbəqəyə mənsub olan şiə ruhanilərini maddi və mənəvi cəhətdən müdafiə edirdilər. Adam Oleari yazır ki, «Seyid nəslindən olanlar şəhərlərdə yaşayırdılar. Onların çoxlu var-dövləti, əmlakı var idi. Həmin adamlar bütün vergilərdən azad olunduqları üçün özlərini çox təkəbbürlü aparırdılar» [523].

Təbrizdə də seyidlərin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələri yüksək vəzifələrdə idilər. Bu vəzifələr hətta çox vaxt irsi xarakter daşıyırdı. Məsələn, XVI əsrin ortalarında Təbrizdə şeyx-ül-islam vəzifəsi İnayətullaya

tapşırılmışdı. O, vəfat etdikdən sonra onun oğlu Mövlana Məhəmməd Əli 1585-ci ilə qədər bu vəzifəni icra etdi [524].

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin ana nəslindən olan Əbdülvahabiyyə seyidləri nəsillicə «Nəsriyyə» məscidinə vəqf edilmiş əmlakın mütəvəllisi olmuşlar. Mir Əbdülvahab Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə Təbrizin şeyx-ül-islami idi [525]. «Əbdülvahabiyyə» nəslə də onun adı ilə bağlıdır. 1515-ci ildə I Şah İsmayıl tərəfindən elçi sifətilə Türkiyəyə göndərilən Əbdülvahab 1527-ci ilə qədər orada qalıb, on iki min Qızılbaş papağı tikib yaydığı üçün Osmanlı sultanının əmrilə öldürüldü. Bu xəbəri eşidən I Şah Təhmasib onun övladlarını Azərbaycanın qazi-ül-qüzzatı və qoşun qazisi təyin etdi. Əvvəlki soyurqallardan əlavə, Azərbaycanda yaşayan qeyri-müsəlmanlardan ildə sərənə (adambaşına) adı ilə alınan altı dinar vergi onlara soyurqal kimi verilirdi. Fəzli İsfahani yazırdı: «O vaxtdan indiyə qədər (1617-ci il) həmin soyurqallar Əbdülvahabiyyə seyidlərinin ixtiyarındadır [526]. Əbdülvahabiyyə nəslinə verilmiş bu soyurqallar heç bir şərt qoyulmadan irsi olaraq uzun müddət qalmışdı və hər dəfə hakimiyyət başına keçən Səfəvi hökmdarları tərəfindən rəsmiləşdirilirdi. II Şah Abbas tərəfindən 1657-ci ildə verilmiş fərmanla 1638-ci ildə I Şah Səfi dövründə verilmiş fərman təsdiq olunurdu. Fərmana görə, Əbdülvahabiyyə nəslindən olan əmir Abdullaya Təbrizdən əldə edilən mədaxil və vergidən 3 tımən 695 dinar soyurqal verilmişdir. O öldükdən sonra yuxarıda göstərilən məbləğ onun oğlu Mir Məhəmməd İbrahimə çatırdı. Həmin məbləğdən əlavə, ona Azərbaycanda yaşayan qeyri-müsəlmanlardan alınan 6 dinar sərənə vergisindən bir dinar soyurqal olaraq məvacib verilirdi. Deməli, adambaşına alınan sərənə vergisinin beşdə bir hissəsi Mir Məhəmməd İbrahimə verilirdi [527]. Hətta XVIII əsrin əvvəllərində də Əbdülvahabiyyə seyidləri sərənə vergisindən müəyyən haqq alırdılar [528].

Ali təbəqədən olan ruhani xadimlərə çox vaxt əmlak da soyurqal verilirdi. I Şah İsmayıl 1508-ci il 25 aprel tarixli fərmanı ilə Təbrizdəki Xan Əhməd bağını soyurqal olaraq Seyid Süleymana bağışlamışdı [529]. Ali ruhani təbəqəsi vergilərdən azad olmaqla yanaşı, vəqf əmlakına mütəvəlli təyin edilirdi. Təbrizdə Qazaniyyə, Rəşidiyyə, Müzəffəriyyə, Nəsriyyə, Sadiqiyyə məscidlərinə xeyli əmlak vəqf olunmuşdu. Həmin vəqf əmlakı sədrlərin nəzarəti və təqdimatı ilə seyidlərə tapşırılırdı. Mütəvəlli vəqf əmlakından gələn mədaxilli toplayır və onun xərclənməsinə şəxsən nəzarət edirdi. Bir çox mahallarda mütəvəlli eyni vaxtda həm də şəhərin kələntəri vəzifəsini aparırdı. Ana tərəfdən Cahanşah nəslindən olan Əbdülhüseyn Təbrizdə Müzəffəriyyə məscidinin mütəvəllisi olduğu halda, həm də 1585-ci ilə qədər Təbrizin kələntəri vəzifəsində işləmişdir [530].

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə ali din xadimləri təkcə dini vəzifələrdə deyil, həm də dünyəvi vəzifələrdə (kələntər vəzifəsindən tutmuş

yuxarı vəzifələrə qədər) işləmişlər. Ölkədə ən ali dini vəzifə seyidlərdən başqa heç kəsə verilmirdi. 1510-cu ildə I Şah İsmayıl sədrlik vəzifəsini Tacəddinin oğlu Mir Seyid Şərifə vermişdi. Qazi Əhməd Qaffari yazır ki, o vaxtdan sədrlik vəzifəsi seyidlərdən başqa digər şəxslərə verilmirdi [531]. Sədr bütün şəhərlərdə, o cümlədən Təbrizdə şeyx-ül-islamı, qaziləri, nəqibləri, möhtəsibləri, xütbə oxuyanları, hafizləri, xəlifələri, mütəvəlli və müdərrişləri işə qəbul və ya işdən azad edə bilirdi. Bu vəzifələr, adətən, irsi idi. Əmir Əbdülqaffar Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən dövründə Təbrizdə şeyx-ül-islam olmuşdur [532]. O öldükdən sonra yerinə Əbdülvəhab keçmişdir. Mir Əbdülvəhabın qardaşı oğlu Mir Nemətulla 1586-cı ilə qədər Təbrizdə şeyx-ül-islam işləmişdir [533].

Şəhər həyatında qazilər də mühüm rol oynayırdı. Onlar kəbin kəsmək, talaq vermək, yaş kağızı yazmaq, dini cəhətdən cinayət və mülki məsələlərin həllindən xeyli gəlir əldə edirdilər. Onlar mütəvəlli olduqları vəqf əmlakı gəlirindən onda bir götürməklə həm də dövlət xəzinəsindən ildə 100 түmən, Sultan Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə isə 300 түmən məvacib alırdılar. Bütün bu gəlirlərlə yanaşı, qazilər əhalidən rüşvət alır, oğurluq edirdilər. Alessandri Təbriz qazilərinin mal-dövlət toplamaq xatirinə hər cür fitnə-fəsada əl atmalarını təsvir edir [534]. Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Təbrizin qazisi Müsafir idi. Müsafir öldükdən sonra oğlu Məhəmməd atasının vəzifəsini icra edir. O, I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Şam Qazan, Rəşidiyyə və Əlişahiyyə vəqf əmlakının mütəvəllisi və Azərbaycanın qazi-ül-qüzzatı olmuş, Şam Qazan vəqf əmlakının gəlirindən min түmən mənimsədiyi üçün Şah Təhmasibin əmrilə 1557-ci ildə Ələmut qalasına salınmışdır [535].

Təbriz böyük şəhər olduğu üçün burada bəzən eyni vaxtda üç nəfər qazilik etmişdir [536].

Möhtəsib və nəqib vəzifələri də həmin din xadimləri tərəfindən təyin olunurdu. Onlar müxtəlif vasitələrlə əhaliyə işgəncə verirdilər. Tavernye yazır ki, «möhtəsib polis kimidir. O, ərzaq mallarının qiymətini təyin edir. Onun üç-dörd nəfər mülazimi vardır. Həftənin birinci günü car çəkərək malların qiymətini elan edir, qiymətlərə nəzarət edir, baha satanları cəzalandırır» [537].

Qazi, möhtəsib, nəqib və digər vəzifəli şəxslərin oğurluq və rüşvətخورluğu o dövrdə deyilmiş iki misra şerdə öz əksini tapmışdır [638].

Möhtəsib qiymətlərə, çəki və ölçüyə nəzarət edir, sərxoşları, qumarbazları və s. mənhus işlərlə məşğul olanları cərimə edir və ya cəzalandırırdı. Müasir polis vəzifəsini daşıyan möhtəsib geniş ixtiyarata malik idi. Gecələr isə bu vəzifə şəhnə və ya əsərlərə tapşırılırdı. Onlar möhtəsib kimi gecələr intizamı qoruyur, oğru və sərxoşları cəzalandırır, səhərə kimi küçə və bazarları gəzirdilər. Hər bir şəhnənin bir neçə nəfərdən ibarət mülazimi olurdu [539]. Möhtəsib ildə 48 түmən 4500 dinar məvacib alırdı [540]. Onun eyni zamanda xeyli gəliri də var idi.

Təbrizdə bazar kətxudaları feodal əyanları tərəfindən və öz aralarından təyin olunurdu. Onlar nəqib tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra kələntər tərəfindən təyin edilirdilər [541]. Kələntər istədiyi vaxt məhəllə və bazar kətxudalarını işdən çıxara bilərdi.

Təbrizdə məhəllə və bazar kətxudalarından başqa [542] tacirlərin də kətxudaları var idi. Onlar iri tacirlər içərisindən təyin olunurdular. Mirzə Məsih Təbrizi tacirlərin mötəbər kətxudalarından idi. Uzun Hacı Bağır (Hacı Baqere Deraz) bir müddət Təbriz tacirlərinin kətxudası olmuşdur. Nəsrabadi yazır ki, Təbriz tacirləri arasında onun kimi təmiz adam və bacarıqlı kətxuda yox idi [543]. Mənbələrdə iri və xırda tacirlərin hamısı «tüccar» kimi qeyd olunur. Lakin ictimai vəziyyətlərinə görə Təbrizdə iri və xırda tacirlər var idi. İri tacirlər şəhərin daxili və xarici ticarətini öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Onlar «çələbi» və ya «xacə» ləqəbi daşıyırdılar. Övliya Çələbi Təbrizdə xacə adlanan iri tacirlərin 70-ə qədər sarayı olduğunu bildirir [544]. Şəhərin ticarətində mühüm rol oynayan tacirlərdən Bəndər, Bəyim, Baba Haqqı xan, Təmdih xan, Müstəqim xan, Fərhad xan Cəfər xan, Firuz xan, Kələntər və başqalarının adı məlumdur [545]. İri tacirlərin başçısı məlik-üt-tüccar (tacirlərin başçısı) adlanırdı. O, tacirlər arasında baş verən mübahisəli məsələləri həll edir, bir sıra toxuculuq, dabbağlıq, boyaqçılıq, bıçaqqayırma karxanalarına da başçılıq edirdi. Məlik-üt-tüccar həm də tacirbaşı və şahın ticarət işlərinin məsləhətçisi idi [546]. Tacirlər dövlət xəzinəsinə çoxlu gəlir verirdilər. Onlar tədricən geniş xalq kütləsindən ayrılaraq şəhərin yuxarı təbəqəsi tərkibinə daxil olur, aşağı təbəqəni daha çox istismar edirdilər. Onlar ticarətdən vergiləri iltizamçı kimi icarəyə götürmək, sələmə pul vermək, ucuz alıb baha satmaq yolu ilə çoxlu var-dövlət qazanırdılar [547].

I Şah Təhmasibin özü ən böyük tacir idi. Təbrizin iri ticarəti onun ixtiyarında idi. O, Şərqdən Mahut, Xorasandan məxmər və ipək parçalar, Hələbdən yun parça aldıraraq paltar tikdirir, qiymətindən 10 dəfə artığına öz ordusuna satdırdı. Şah eyni zamanda böyük sələmçi idi. Yüzdə iyirmi sələmlə çoxlu borc pul verirdi. On-iyirmi il müddətinə verilmiş bu sələm pullarının faizi hər il ona ödənilməli idi [548].

İlk mənbələri nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Təbrizdə sənətkarların özləri də dörd kateqoriyaya bölünürdü. Bu kateqoriyalara məxsus sənətkarlar iqtisadi və ictimai vəziyyətlərinə görə bir-birindən xeyli fərqlənirdilər.

1. Tək və ya bir nəfər şagirdi ilə işləyən, karxana, yaxud dükən açmağa imkanı olmayan sənətkarlar. Bunlar əksəriyyət təşkil edirdilər. Bu kimi azad sənətkarlar çox vaxt öz oğlanlarından və ya yaxın qohumlarından birini şagird işlətməklə dolanırdılar. Onların çoxu səyyar sənətkarlar idi [549].

2. Xırda dükanları və emalatxanaları olan sənətkarlar. Bunlar əsnaf adlanan sənətkarlıq təşkilatına daxil idilər.

3. İri karxanaya (xüsusilə şah və ya iri feodalların karxanasına) malik olub, özü işləmədiyi halda bir neçə usta və şagirdi işlədən sənətkarlar.

4. Qeyri-azad sənətkarlar. Onlar dövlət karxanalarında işləyir və istehsal etdikləri malları şah və ya onun məmuruna təhvil verirdilər.

Təbriz uzun müddət xassə olduğu üçün orada Səfəvi şahlarının xüsusi karxanaları var idi. 1530-cu ildə I Şah Təhmasib köniz qullarından 20 nəfərini Təbrizdəki xüsusi karxanasında işlədir və orada onlara güləbətin tikməyi öyrədirdilər [650]. Saray karxanalarında işləyən sənətkarlara bir nəfər başçı təyin olunurdu. Memarbaşı, nəccarbaşı və digər sənətkarların başçıları dövlətdən məvacib almaqla sənətkarları istismar edirdilər. Saray sənətkarları hətta müəyyən vaxtlarda şah üçün biyar işləməli idilər. Sənətkarların başçıları şəxsən özləri işləmir, lakin əli altında işləyən sənətkar və şagirdlər üzərində hakimlik edirdilər [551].

Təbrizdə xalça, ipək və yun parça toxuyan, paltar tikən və silah hazırlayan çoxlu belə karxana var idi. Karxanaların bir hissəsi dini müəssisələrə vəqf olunmuşdu. Keçmişdə karxana sahibi olan feodallar orada işləyən sənətkarları istismar edirdilərsə, vəqf əmlakına çevrildikdən sonra mütəvəllilər də onları istismara başladılar. Digər tərəfdən, şahların özlərinin də vəqf hesabına idarə olunan belə sənətkarlıq emalatxanaları var idi. Ümumiyyətlə, vəqf olunmuş bazar, karvansara, emalatxana, hamam, bağ, kəhriz və dəyirmanlarda xeyli sənətkar çalışır, amansızcasına istismar olunurdular.

Məlum olduğu kimi, Təbrizdə və onun ətrafında 7000 quyu, 900 kəhriz, çoxlu bağ var idi. Şəhər yoxsulları və muzdurlar bağları becərir, kəhrizləri qazıb təmir edir və ya quyu qazırdılar. Bundan əlavə, Təbrizdə 200-300- hamam var idi. Bu hamamlarda dəlləklər, həcəmət salanlar, güzgü tutanlar, xətənə edənlər, paltar saxlayanlar, kisə çəkənlər, su daşıyanlar, ocaqçılar, bir sözlə, yüzlərlə adam işləyirdi. Mənbələrdə bunlar baş-ayaqsız adamlar», («yetimlər»), («aciz və əlaltılar»), «yoxsullar və ehtiyacı olanlar» «əvam adamlar» adlanırdı [552].

XVI-XVII əsrlərdə əhalidən 45-dən çox vergi və mükəlləfiyyət alınırdı. Başqa orta əsr Şərqi şəhərləri kimi, Təbriz də yarımaqrar xarakter daşıyırdı. Orada sənətkarlıq və ticarətlə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsulları da becərilirdi. Buna görə də kənd yerlərinə aid olan vergi və mükəlləfiyyətlərin bir qismi şəhərlərə, o cümlədən Təbrizə aid edilə bilər. Bu vergi və mükəlləfiyyətlər əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: 1) tamğa; 2) bac; 3) boniçə; 4) təyin; 5) rəsmə-mohdes; 6) rəsmə-daruğəki; 7) rəsmə-kələntəri; 8) təfavüt; 9) rəsmə-ərusi; 10) rəsmə-nigah; 11) rəsmə-şəhnəgi; 12) rəsmə-sədarə; 13) rəsmə-mohtəsib; 14) rəsmə-əsasiyyə; 15) qapıçılıq; 16) bigari; 17) şikari; 18) ələfə; 19) ülufə; 20) ulam; 21) ixracat; 22) siyursat; 23) çarik; 24) həvai; 25) qəlan; 26) qonalğa; 27) ulağ; 28) xanəşomari; 29) sərşomari; 30) səvari; 31) pişkeş;

32) eydi; 33) novruzi; 34) male bağ; 35) rəsmə-qapan; 36) rəsmə-dəllaliyyə; 37) irtifai; 38) uşr; 39) salami; 40) tufəngçi pulu; 41) çobanbəyi [553]. Bundan əlavə, qumarxanalardan, içki hazırlanan və satılan yerlərdən, musiqiçilər və rəqqasələrdən, xoruz döyüşdürənlər və quşbazlardan, sallaqxanalardan müəyyən miqdar vergi alınır. H. 941 (1534-35)-ci ildə bu verginin ümumi məbləği on iki min tumanə çatırdı [554].

1629-cu ildə I Şah Abbasın fərmanı ilə hamam işçiləri ələfə, ulufə, qonalğa, alam, bikar, şikar, tərh, dəstəndaz, pişkəş, salami, eydi, novruzi, tufəngçi pulu, quş pulu və s. vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdilər [555].

Biz yuxarıda qeyd edilən vergilərin hamısı üzərində deyil, yalnız mübahisə doğuran, bilavasitə Təbrizdə alınan və miqdarı bizə məlum olan vergi və mükəlləfiyyətlər üzərində dayanmaq istərdik.

İ. P. Petruşevski «çobanbəyi» vergisini mal-qaranın otlaması üçün alınan vergi hesab edir [556]. Lakin Adam Olearinin verdiyi məlumatlara görə, mal-qara satılarkən onun sahibindən alınan vergiyə çobanbəyi deyilirdi. Su və otlaqdan istifadə üçün alınan vergiyə isə «otbaşı» deyilirdi [557]. Deməli, çobanbəyi vergisi bu baxımdan həm də şəhərə aiddir. Mal-qara satılmaq üçün kəsilərkən hər biri üçün 2 sel 6 denyə alınır [558].

«Ehdas» vergisi də ədəbiyyatda lazımi qədər düzgün işıqlandırılmamışdır. O. Ə. Əfəndiyev bu vergini «yeni qoyulmuş, yeni tətbiq edilmiş» vergi hesab edir [559]. Halbuki, hələ İslamiyyət dövründə bu vergi tətbiq edilirdi. İslam qanununa görə adam öldürmək, acöz çıxarmaq, baş yarmaq, namusa toxunmaq cinayətin dörd əsas növü hesab olunurdu. Ona «ehdaseərbə» (dörd hadisə) deyilirdi. Rəsmə-mohdes və ya ehdas-əsasən yuxarıda qeyd edilən dörd cinayət növündən biri törəndikdə cinayətkardan alınır. Sonra bu vergi qanunla qadağan olunmuş bir sıra hərəkətləri edən (oğurluq, sərxoşluq, qumarbazlıq, musiqi çalmaq, quşbazlıq, xoruz və samış döyüşdürmək və s.) [560] şəxslərdən də alınır.

XVI əsrin 60-cı illərinə qədər Təbrizdə alınan əsas vergi tamğa idi.

I Şah Təhmasib h. 963 (1555-56)-cü ildə vergi, mükəlləfiyyət və cərimələrin miqdarını müəyyənləşdirmək haqqında 96 maddədən ibarət qanun verdi. Həmin dəstur-ül-əməl bir sıra şəhərlərdə, o cümlədən Təbrizdə dəş üzərində həkk olunub əhalinin ümumi toplaşdığı yerdə qoyulmuşdu [561]. Vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarının dövlət tərəfindən qanuniləşdirilməsi bir növ vergi toplayan məmurların özbaşınalığını nisbətən məhdudlaşdırırdı. Lakin bu qanunnamə də şəhərin vergi verən əhalisinin vəziyyətində əsaslı dəyişiklik əmələ gətirə bilmədi. Buna görə də Şah Təhmasib 1565-ci ildə tamğa, sonra isə mali-möhtərifə vergilərini ləğv etməyə məcbur oldu.

Tamğanın ləğvi ilə vəziyyət nisbətən yüngülləşdisə də, I Şah Təhmasib «mal toplamaq üçün min cür işlə əl atırdı ki, bu da heç bir şaha və ya adi adama yaraşan işlər deyildi» [662].

Hər evdən beşdə bir icarə haqqı alınır. Xristianlar isə xane-şomari adı altında hər evdən 5-8 dukat [563] pul verməli idilər. 40 baş qoyunu olan adamdan 15 bisti, hər baş öküz üçün ildə 2 dukat vergi alınır. Baqların suvarılması üçün 9 abbası, bazarda bir at və ya qatır satıldıqda yarım abbası vergi alınır. 15 yaşına çatmış qeyri-müsəlmanlar sərənə olaraq hər biri 7 livr [564], 10 sel, 20 yaşına çatmış cavanlar isə 15 livr verməli idi. Mal-qara başı kəsildikdə hər baş heyvan üçün 2 sel, 6 denyə, hər bir 100 batmanlıq ticarət yükündən 15 denyə vergi alınır. Gömrük məmurları ticarət mallarını açıb yoxlamadan hər yük üçün 5 sel alırdılar [565]. Bazarda satılan hər bir qoyun üçün bir kazbeki alınır [566]. Hamam işçilərindən dəllək, güzgü tutan, həcəmət salan, xətnə edən, paltar saxlayan, kisə çəkən, su tökən və digər xidmətçilərdən ələfə, ülufə, qonalğa, alam, biyar, şikari, tər, dəstəndaz, pişkeş, salami, eydi, novruzi, tufəngçi pulu, quş pulu alınır. Həmin vergilər I Şah Abbasın hakimiyyətinin sonuna qədər davam edirdi. Yalnız 1629-cu ilin avqust ayında I Şah Abbasın fərmanı ilə həmin vergi ləğv olundu [567].

I Şah Abbasın vergi islahatı vəziyyətin nisbətən yüngülləşməsinə səbəb oldusa da, lakin ondan sonra hakimiyyət başına gələn Səfəvi hökmdarları vergilərin miqdarını artırdılar. Tavernye yazır ki, tacirlər gömrük pulu verməkdən imkan daxilində imtina edirdilər. Əgər onlar qoyulmuş qayda üzrə vergi versəydilər, malların qiyməti xeyli dərəcədə artmış olardı, ticarət gəliş-gedişi kəsilərdi [568].

Osmanlı - Səfəvi müharibələri dövründə fəvqəladə vergilər əhalini tənə gətirmişdi. Bundan əlavə, şah, şəhər hakimi və ayrı-ayrı feodallar mütəmadi olaraq yoxsul və vergi verən kütləni biyara cəlb edirdilər. Biyardan imtina edənlər kələntərə müəyyən miqdar pul verməli idilər. Qoşun saxlamaq, silah almaq və s. bəhanələrlə alınan siyursat vergisi də əhalini bezdirmişdi. Bu vergi çox ağır idi və tədricən daimi vergiyə çevrilirdi.

Bütün bu faktlar geniş xalq kütləsinin ağır iqtisadi vəziyyətini və hüquqsuzluğunu göstərir. Buna görə də Təbriz əhalisi, xüsusilə aşağı təbəqə - sənətkarlar, xırda alverçilər, şəhər yoxsulları şah və onun dövlət məmurlarına, feodalların özbaşınalığına və zülmünə qarşı qəti mübarizə aparırdılar.

Orta əsr saray tarixçiləri Azərbaycanda, eləcə də Təbrizdə xalq kütləsinin hakim sinfə qarşı mübarizəsini lazımi qədər işıqlandırmamışdılar. Şübhəsiz, bu da onların sinfi mövqelərindən irəli gəlirdi. Şəhərin aşağı təbəqəsinin istismarının daha da şiddətlənməsi özlüyündə istismarçılarla istismar olunan sinflər arasında ziddiyyətin daha da kəskinləşməsinə səbəb olurdu. Bu ziddiyyət və ictimai bərabərsizlik hətta dövrün aşıq mahnılarında da öz əksini tapmışdı. Aşıq Tufarqanlı Abbas bir mahnıda əhalinin varlı və yoxsul

təbəqəyə bölünməsinə, yoxsul təbəqənin acınacaqlı həyat keçirməsini belə təsvir etmişdir:

Adam var geyməyə tapammas bezi,
Adam var, al geyr, şalı bəyənəmz.
Adam var ki, çörək tapmaz dünyada,
Adam var ki, yağ yeyər, balı bəyənəmz [569].

Şiddətli zülm, feodal əyanları və məmurlarının özbaşınalığı, ağır vergi və mükəlləfiyyətlər, ardıcıl feodal müharibələri, aclıq, yolxucu xəstəliklər yoxsul kütləni var-yoxdan çıxarıb əldən salmışdı. Amansız zülm və işgəncələrə baxmayaraq, xalqı birləşməyə və zülmkarlara qarşı mübarizəyə çağıran mahnılar da yaranırdı:

El bir olsa, dağ oynayar yerindən.
Söz bir olsa, zərbi gərən sındırar [570].

Bu sözləri deyənləri, zülmə qarşı mübarizə aparənları orta əsr saray müəllifləri və hakim sinif «əcamir», «ovbaş», «ronud», «əclaf», «forumayeqan» (alçaq adamlar) adlandırırıldı. İranın müasir burjua alimləri Məhəmməd Cavad Məşkur, Əbdüləli Karəng və başqaları da orta əsr müəllifləri kimi, feodalların özbaşınalığına, şahlıq diktaturasına qarşı mübarizə aparən üsyançıları «lotular», üsyan başçılarını isə «lotuların başçıları» kimi qeyd etmişlər [571].

Mənbələrdə XVI əsrin birinci rübündə Təbrizdə sinfi mübarizə haqqında məlumat yoxdur. Görünür, bu dövrdə sinfi mübarizə zəif olmuşdur. Ehtimal ki, bu məsələ Səfəvilərin hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün sufilik təriqətinin geniş yayılması, şiəliyin Səfəvi dövlətini müdafiə etməsi və Səfəvi dövləti təşkil olunarkən I Şah İsmayılın xalqa verdiyi bir sıra vədlərlə əlaqədar idi. İ. P. Petruşevski haqlı olaraq qeyd edir ki, Şah İsmayıl geniş xalq kütləsi arasında məşhurlaşmışdı. Əksinə, onun oğlu I Şah Təhmasib əhalinin rəğbətini qazana bilməmişdi [572]. Məhz buna görə də Alessandri yazır ki, Təbriz əhalisi digər şəhərlərin əhalisi qədər Şah Təhmasibə hörmət etməirdi [573]. Lakin əslində İran və Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən belə şahlıq üsuli-idarəsinə qarşı mübarizə aparmış və ən nəhayət, 1979-cu il fevral inqilabı nəticəsində 2500 illik şahlıq rejiminə son qoyulmuş və respublika yaranmışdı.

I Şah Təhmasib hakimiyyətinin ilk illərində Təbrizdə ona qarşı üsyan başlamışdı. Fəzli İsfahani h. 946 (1539-40)-cı il hadisələrində bəhs edərk yazmışdı: «Təbrizdə bir dəstə tərəfindən səhlənkarlıq baş vermişdi. Şah Təhmasibin əmrilə onları üzü arxaya uzunqulaqların üstünə mindirib şəhəri gəzdirdilər ki, başqalarına ibrət dərsi olsun» [574]. Həsənbəy Rumlunun

məlumatına görə Təbrizdə şəhər hakiminin olmamasından istifadə edərək üsyan etmişdilər [575]. Şübhəsiz, bu məsələ yoxsul əhalinin qıtlıq və bahalığa qarşı üsyanı ilə əlaqədar idi [576].

1565-ci ildə, Şah Təhmasib tərəfindən tamğa vergisi ləğv olunduqdan altı il sonra Təbrizdə baş vermiş silahlı üsyan Azərbaycan tarixində özünəməxsus yer tutur. Bu üsyanı yalnız əhalinin ağır vəziyyəti ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı; onun sosial və iqtisadi köklərini, mahiyyətini açıb, əsas səbəblərini, hərəkətverici qüvvələrini təhlil və tədqiq etmək lazımdır.

1571-1573-cü illərdə Təbrizdə baş vermiş silahlı üsyan haqqında məlumat verən dövrün ilk müəllifi Həsənbəy Rumlu olmuşdur. Qazi Əhməd Qumi, Fəzli İsfahani, İsgəndər Münşi qısa da olsa bu üsyan haqqında məlumat vermişlər. Ə. Ə. Rəhmani yazır ki, Həsənbəy Rumlu ilə İsgəndər Münşinin bu hadisəyə aid verdiyi məlumatlar arasında xüsusi fərq yoxdur [577]. Lakin İsgəndər Münşinin verdiyi məlumatı diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, «bir-birinə qarşı olan iki dəstə vuruşmuşdur». O yazır: «bu qiyam və iğtişaşda hər bir məhəllənin əclafi və hər bir küçənin ovbaşının başına... özbaşınalıq sevdası düşmüşdü. Onlar qiyam və iğtişaşa başladılar. Şəhər əhalisi arasındakı iki dəstəlik artıq yenidən şiddətlənərək bir-birinin qanlarını tökməyə başladılar» [578]. İsgəndər Münşinin bu məlumatı özlüyündə yoxsullar yaşayan küçə və məhəllə sakinlərinin şəhəri idarə etmək üstündə varlıqlara qarşı mübarizəsini əks etdirir. Digər tərəfdən, 1571-ci ildə Təbrizdə olmuş Alessandrinin yazdığı ilə İsgəndər Münşinin yazdığına uyğunluq vardır. Alessandri Heydəri və nemətilərin vuruşmasını, İsgəndər Münşi isə şəhərdə iki dəstənin vuruşması olduğunu qeyd etmişdir. Alessandri yazır ki, Heydəri və Neməti adı altında Təbrizin doqquz böyük məhəllə sakinləri arasında həmişə düşmənçilik var idi. Bu düşmənçilik 1541-ci ildən başlayaraq uzun müddət davam edirdi [579]. Bir-birinə qarşı olan bu iki qüvvənin mübarizəsi yüksələrək 1571-ci ildə silahlı üsyan səviyyəsinə çatdı. Mübarizə din pərdəsi altında gedən bir-birinə zidd olan iki dəstənin (sınıfın), varlıqlarla-yoxsulların mübarizəsi idi.

Məlum olduğu kimi, «feodalizmə qarşı inqilabi müxalifət bütün orta əsrlərə xas əlamətdir. O, dövrün şəraitindən asılı olaraq gah açıq, dini bütət, gah da silahlı üsyan şəklində ortaya çıxır» [680]. Lakin dini ideologiya bu çıxışların sınıfı mübarizə xarakterini dəyişmirdi. Engelsin sözü ilə desək, «sınıf mübarizəsinin dini rəngi idi» [581].

Heydərilərlə Nemətilərin ictimai kökləri və ictimai mövqeləri hələ tarixi ədəbiyyatda lazımı qədər aydınlaşdırılmamışdır. M. X. Heydərov bu iki təriqət haqqında müəyyən məlumat verərək yazırdı ki, yerli feodal əyanları və dövlət nümayəndələri bu və ya digər qrup və dəstəyə qoşulurdu. Hətta bu iki dəstə arasındakı vuruşmalara da bəzi hallarda başçılıq edirdilər [582]. Lakin hadisələrin gedişi və bu barədə mənbələrdəki məlumatlar əsasında güman

etmək olar ki, hər iki qrup Heydərirlərlə Nemətilər arasında gedən vuruşma sinfi xarakter daşıyır, əslində varlıqlarla yoxsul və orta təbəqəyə məxsus şəhər əhalisinin ziddiyyəti idi [583].

Digər orta əsr şəhərləri kimi, Təbrizdə də məhəllə kətxudalarının şəhərin iqtisadi və sosial həyatında mühüm rolu var idi. Hər bir məhəllə kətxudası rəis olduğu məhəllənin bir çox məsələlərini həll edir, bir sözlə, həmin məhəllə sakinlərinə ağısaqqallıq edirdi.

Dövlət, çoxluq təşkil edən və əsas vergi verənlərdən ibarət məhəllə sakinləri və onların kətxudaları ilə istər-istəməz hesablaşmalı olurdu. Bu barədə Alessandrinin Təbrizdən gətirdiyi fakt maraqlıdır. Alessandri yazır ki, «şəhər məhəllə kətxudalarının (burada əsasən aşağı və yoxsul təbəqə yaşayan məhəllə kətxudaları nəzərdə tutulur - S. O.) qüdrəti şəhərdə şahdan daha çoxdur».

Şəhərdə ətin qiymətinin bir qədər bahalaşması ilə əlaqədar olaraq, kətxudaların şəhərdə dövlət məmurları ilə narazılığı başlanır. Məhəllə kətxudaları şəhərdəki məmurların saraylarına və evlərinə hücum edərək onların mülazimlərini öldürürdülər. Onların kəsilmiş başlarını şah sarayına aparırlar. Məhəllə kətxudaları bu işi gizli deyil, açıq şəkildə həyata keçirdilər. Məhz həmin vaxtdan kətxudaların səlahiyyətini mihudlaşdırmaq üçün heç bir tədbir görmədi. İş o yerə çatdı ki, onlar keçmişdəki imtiyazlarını qoruyub saxlamaq üçün bəzi əmirləri (şəhər idarə başçıları - S. O.) öldürdülər [584]. Göründüyü kimi, ətin qiymətinin bahalaşmasına qarşı kətxudaların şəhər dövlət məmurlarını öldürməsi yoxsul və orta təbəqənin şəhər dövlət məmurlarına qarşı mübarizəsindən başqa bir şey ola bilməzdi. Heydəri və Neməti pərdəsi adı altında varlıqlarla yoxsullar arasında gedən sinfi mübarizə təkcə Təbrizdə deyil, Azərbaycan və İrənin digər şəhərlərində də baş verirdi [585].

Heydərirlərlə Nemətilər Təbrizin əsas doqquz məhəlləsində sakin idilər. Məlum olduğu kimi, şəhərin mərkəzində varlılar, ətrafında isə yoxsullar və orta təbəqəyə məxsus əhali yaşayırdı. Nadir Mirzənin verdiyi məlumata görə, Novbər, Vicuyə, Şeşgilan və Dəvəçi məhəllələrində varlılar yaşayırdı [586]. Qazəran (paltar yuyanlar), Çərəndab, Bağmeşə, Çustduzan (çust tikənlər), dabbaglar, Səncaran məhəllələrində kasıblar yaşayırdı.

XIII əsrin ortalarından fütüvvət rəsmi olaraq siyasi-ictimai bir təşkilat kimi öz əhəmiyyətini itirir. Peşəkar comərdlər öz fəaliyyətini yaşadıkları məhəllə və ya şəhərdə davam etdirirdilər. Artıq XVI-XVII əsrlərdə comərdlərin tərkibinin əsas hissəsini sənətkarlar, peşəkarlar və xırda alverçilər təşkil edirdilər [587]. Comərdlər və ya fətilər əsasən sənətkarlar, xırda alverçilərdən əlavə, güləşənlər, daş qaldıranlar, zənbil daşıyanlar, hammallar, daş sındıranlar, dəyirman daşı qaldıranlar, filə zor gələnlər və b. ibarət idi [588]. Sənətkarlar və xırda alverçilərlə yanaşı, bədəncə sağlam, qüvvətli adamlar cavanmərd ola bilərdi.

Fətilərin «nizamnamə»sində yalan danışmamaq, istehsal etdiyi və ya bazarda satdığı malda alıcını aldatmamaq və s. şərtlər var idi [589].

Fətilər təşkilatı ayrı-ayrı məhəllə sənətkarları, alverçilər və müxtəlif peşə sahiblərinin birləşməsi və vahid nizamnaməyə tabe olması əsasında əmələ gəlmişdi. Onlar öz məhəllələrinin iqtisadi və ictimai həyatında mühüm rol oynayıb, xırda alverçi və sənətkarları iri tacirlər və dövlət məmurlarının zülmündən qoruyurdular.

1571-1573-cü illərdə Təbriz üsyanına pəhləvanların rəhbərlik etməsi, üsyanın iştirakçılarının əsasən xırda sənətkar və alverçilərdən ibarət olması, iki ildən artıq bir müddətdə hər bir məhəllənin idarəsinin bir pəhləvana tapşırılması sübut edir ki, bu üsyan Təbriz cəvanmörd və pəhləvanlarının başçılığı ilə Heydəri və Neməti adı altında varlılarla-yoxsulların sinfi mübarizəsi olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Ustaclu Şahqulu Sultanın oğlu Allahqulu bəy İrəvan hakimi idi. Şah Təhmasib onu Təbrizə darğa təyin etmişdi [590]. Allahqulu və onun mülazimləri Təbriz əhalisinə həddən artıq zülm edir, onlardan «Dəstur əl-əməl»də qeyd olunmuş miqdardan artıq vergi və mükəlləfiyyət alırdılar. Buna görə də şəhər sənətkarları, xırda alverçiləri və yoxsulları onun mülazimini döyüb, işgəncə verirlər. Allahqulu bəy yalan vədlərlə öz mülazimini üsyançıların əlindən alır. Bir neçə gün sonra Allahqulu bəy onun mülaziminə işgəncə vermiş adamlardan birini tutub öldürür. Öldürülən adamın qohumları Allahqulu bəydən icazə almadan cənazəni götürüb Gəcil qəbiristanlığına aparırlar. Xeyli sənətkar, tacir toplaşır, dəfn mərasimi Şah Təhmasibin və darğanın zülmünə qarşı nümayişə çevrilir. Allahqulu bəy bu vəziyyəti görür və nümayişçiləri dağıtmaq, dəfn olunmuş şəxsin cəsədini qəbirdən çıxarmaq üçün mülazimlərini qəbiristanlığa göndərir. Qəbiristanlığa toplaşanlarla mülazimlər arasında toqquşma baş verir. Nümayişçilər qabaqcadan özləri ilə qəbiristanlığa gətirdikləri müxtəlif silahlarla mülazimlərə hücum edirlər. Həsən bəy Rumlu yazır ki, «əclaflar» (üsyançılar - S. O.) şəmşirləri qından çıxararaq Allahqulu bəyin bəzi mülazimlərini yaralayb öldürürlər [591]. Allahqulu bəy qorxuya düşüb evində gizlənir. Onun mülazimlərindən bir neçə nəfəri yaranılır və həlak olur [592]. Üsyançılar darğanın və varlıların evlərinə hücum edib, onların mallarını ələ keçirir, evlərini dağıdırlar. Qazi Əhməd Qumi yazır ki, seyidlər, qazilər, əyan və əşraf elə vahiməyə düşürlər ki, bunu demək və yazmaq qurtarmaq olmaz [593]. Gəcil qəbiristanındakı bu döyüş silahlı üsyana bir işarə oldu. Üsyançılar hər bir küçə və məhəllədə şəhərin idarəsinə ələ keçirdilər. Demək olar ki, şəhərin idarə olunması üsyançıların tam ixtiyarına keçmişdi [594]. Münşi yazır: «Bu qovğa və qiyamda hər məhəllə əclafı və hər küçə ovbaşı özbaşınalıq xəyalına düşüb, qiyam və fəsada başladı [595]. Qazi Əhməd Quminin sözlərilə desək, «hər bir küçədə əclaflardan biri istiqlalyyət bayrağını dalğalandırırdı

[596]. İsgəndər Münşi Təbrizdə, Qeysəriyyədə və bazarlarda alverin kəsildiyini, ev və dükanların qapısının bağlı olduğunu, küçələrdə gəliş-gedişin kəsildiyini bildirmişdir [597]. Lakin əslində bu məlumat varlılara aid idi. Xırda tacirlər və sənətkarlar öz gündəlik işlərini davam etdirirdilər. Əks təqdirdə Təbriz kimi böyük və çox əhaliyə malik bu şəhərdə üsyançıların ixtiyarında qaldığı iki ildən artıq bir müddətdə normal vəziyyət yarana bilməzdi.

Hər bir məhəllə və küçədə qayda-qanunu qorumaq, şəhərdə sakitlik yaratmaq üçün üsyan başçılarından biri məsuliyyəti öz üzərinə götürürdü: Pəhləvan Nəcmi-Vicuyə məhəlləsində, Topal Mustafanın oğlu Şərəf Sərv darvazasında, Şal tikənin oğlu Mahad-Məhin (indiki Miyar-Miyar - S. O.) məhəlləsində, Ağa Məhəmməd Novbər məhəlləsində, Pəhləvan Əvəz Meydanda, Pəhləvan Aslan Dərbi-Əlada (Surxabda yerləşirdi), Məlikani Mustafa Dəvəçilər məhəlləsində, Əla Həsəncan Şeşgilanda asayişin qorunmasına rəhbərlik edirdilər [598]. Şəhərin digər küçə, bazar və meydanlarında üsyan başçılarından təyin etdikləri şəxslər intizamı qoruyurdular [599].

Yuxarıdakı məlumatdan aydın olur ki, Təbriz bütünlüklə üsyançıların əlinə keçmişdi. Şəhər iki ilə yaxın bir müddətdə üsyançıların ixtiyarında qalmışdı.

Təbrizin bəzi din xadimləri və şəhər əyanları üsyanı yatırmaq üçün Şah Təhmasibdən Təbrizə əlavə qoşun qüvvəsi göndərilməsini xahiş etdilər. Lakin şah onların xahişinə əhəmiyyət vermədi. Fəzli İsfahani bunu Şah Təhmasibin Təbrizdə şiə təriqətinə mənsub adamlara toxunmaq istəməsi ilə əlaqələndirir [600]. Qərbi Almanıyanın müasir alimi Röhrbörn də bu məsələdən bəhs edərkən eynilə yuxarıda qeyd edilən səbəbi əsas götürmüşdür [601]. Əslində isə Şah Təhmasib üsyanın genişlənməsindən vahiməyə düşmüşdü. İ. P. Petruşevski bunun səbəbini Şah Təhmasib və Qızılbaş dövlətinin vəziyyətinin ağırlığı və xəzinənin boş olması ilə izah edir [602]. Halbuki həmin dövrdə Alessandrinin yazdığına görə, şahın illik mədaxili üç milyon qızıl sikkəyə bərabər idi. Şah beş min nəfər qoruyucuya muzd verirdi [603]. Üsyan məğlub edildikdən üç il sonra (1576) Şah Təhmasib öldü. Şərəfxan Bidlisi onun var-dövlətini siyahıya almışdı. I Şah Təhmasibin xəzinəsində 380 min tümən nağd qızıl və gümüş sikkə, 600 ədəd kərpic, qızıl və gümüş, hərəsi üç min misqal ağırlığında olan 80 ədəd başı bağlı qızıl və gümüş, 200 xalvar ipək, 30 min dəst paltar, 30 min atlın silahı, yarağı və s. var idi [604]. Buradan aydın olur ki, Şah Təhmasibin xəzinəsi boş deyildi. Şah Təhmasibin Təbrizə əlavə qoşun göndərməkdə tərəddüdünün səbəbi Osmanlı işğalçılarına qarşı Təbriz əhalisindən istifadə etməsi idi. O, osmanlılar Təbrizə hücumu keçdikdə təbrizlilərin Qızılbaşlara kömək göstərməkdən imtina edəcəyindən qorxurdu. Digər tərəfdən, Alessandrinin yazdığı kimi, onsuz da təbrizlilər Şah Təhmasibə nifrət edirdilər. Şah bunu yaxşı bilirdi və bu

nifrəti daha da artırmaq istəmirdi. Osmanlı işğalçalarına qarşı vuruşmada təbrizlilərdən istifadə etmək üçün həmişə onları əldə saxlamağa çalışırdı. Bundan əlavə, bu vaxt Təbriz xassə əmlaka daxil idi. Onun mədəxili bilavasitə xəzinəyə axırdı. Bu səbəbləri nəzərə alaraq Şah Təhmasib Təbrizə əlavə qoşun göndərmək haqqında şəhər əyanlarının xahişini rədd etmişdi. Şah Təhmasib üsyançıları aldatmaq, darğanı dəyişmək yolu ilə üsyanı yatırmağa cəhd göstərirdi. O, Allahqulu bəyi şəhər darğası vəzifəsindən azad edib, Baba Süleymanın oğlu Yusif bəy Çavuşlunu onun yerinə təyiqə etdi. Yusif bəy həm də şair idi. İsgəndər Münşi Yusif bəyi «ağıl və fərasətdə öz müasirlərindən seçilən», Fəzli İsfahanini isə «qabiliyyətli şair, zalım zabıt» adlandırır [605]. Yusif bəy üsyançılarla danışıq apararaq onları şəhər əyanları və Təbriz hakiminə qarşı mübarizəni dayandırmağa razı salır. Məhəllə kətxudaları Yusif bəyi daha qiyama imkan verməyəcəklərinə inandırdılar. Üsyançılar tərəfindən hər bir məhəlləyə başçı təyin edilmiş pəhləvanlar məhəllə kətxudalarına zəmanət verildilər [606]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, məhəllə kətxudaları da üsyanın yüksəlişindən vahiməyə düşərək tərəddüdə başlamışdılar.

Təbriz şəhəri yenə üsyançıların əlində idi. Yeni təyin olunmuş darğa formal olaraq şəhərə rəhbərlik edirdi. Yusif bəy isə öz hökmrənliyini bərpa etmək və üsyanı yatırmaq üçün əlverişli vaxt gözləyirdi. O, Təbrizə daxil olandan iki-üç ay sonra üsyançıların başçısı Pəhləvan Yari yeni təyin olunmuş darğanın mülazimlərindən iki nəfəri öldürür. Fəzli yazır ki, üsyançılar yolları mülazimlərin üzünə bağlamışdılar. Yusif bəy üsyançılara müraciət edib deyir ki, şəhəri tərk edib istədikləri yerə gedə bilərlər [607]. Lakin o, üsyanı yatırmaq iqtidarında olmadığını görüb, Şah Təhmasibə məktub yazır və Təbrizə əlavə qoşun göndərməsini xahiş edir. Məktubda üsyançıların sayı 400 nəfər göstərilir [608]. Əlbəttə, burada üsyanın fəal iştirakçıları nəzərdə tutulur. Əslində üsyançıların sayı çox idi. Bu, məktubda yazılmış iki beyt şerhin bir misrasından da aydın olur («Minlərlə fədəi cuşa gəldi») [609].

Tədqiqat materialları üsyanın azı 10 min iştirakçısı olduğunu ehtimal etməyə əsas verir [610].

Təbriz varlıları Şah Təhmasibə məktub göndərərək üsyanı yatırmaq üçün əlavə qoşun qüvvəsi göndərilməsini xahiş etmişdilər. Şah Təhmasib hər iki məktubu aldıqdan sonra Qəzvinə olan sədrlər və digər din xadimləri ilə məşvərət etdi. Bəzi din xadimləri üsyançılar əleyhinə cahad elan edib, bu barədə fitvanamə yazdılar və təsdiq etdilər [611]. Həmin fitvanamələrdə üsyançılar «ölkəni xaraba qoyan din xadimlərinin düşməni» adlandırılırdı [612]. Şah Təhmasib Xəlifə Ənsarın oğlu, Qaradağ hakimi Söhrab bəyi çoxlu qoşunla Təbrizə göndərdi. Yusif bəy məhəllə kətxudalarını tutub həbsə saldırdı. Müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görən üsyan rəhbərləri müxtəlif yerlərdə gizləndilər. Həbsə alınmış adamların qohumları gizlənmiş üsyan

rəhbərlərini və fəal iştirakçıları ələ verdilər. Lakin üsyançıların çoxu Təbrizi tərk etmişdi. Çünki Fəzli İsfahaninin yazdığına görə «şəhərdə qalanları tutub, Yusif bəyə təhvil verirdilər [613]. Üsyan başçılarından [614] Pəhləvan Göycəni, Pəhləvan Nəşmini, Pəhləvan Şərəfi, Pəhləvan Şeyx Qazəri [615], Çəkmə tikən Həsəni, Çərik Şahqulunu, Mirzə Babaqulunu, Göy satan Hüseyni, Uzun Hacıni dardan asdılar. Bunlardan əlavə, xeyli adam öldürüldü. İsgəndər Münşi dardan asılanları 40-50, öldürülənləri isə 200, Həsən bəy Rumlu öldürülənləri 150, Münəccim Yəzdinin oğlu Kamal isə 350 nəfər qeyd etmişdir [616]. Pəhləvan Yari, Pəhləvan Əvəz, Pəhləvan Əla Həsəncan Söhrab bəyin evində məhbus idilər. Onlar Söhrab bəyə pul verəcəklərini vəd etməklə özlərini ölümdən qurtarmağa və mübarizəni yenidən davam etdirməyə cəhd göstərirdilər. Lakin Yusif bəy Söhrab bəyə bildirir ki, bu adamların sağ qalması üsyanı yatırmaq üçün çəkilən zəhməti hədəyə verə bilər [617]. Söhrab bəy üsyançıların qətlinə fərman verir. Üsyanın hər üç rəhbəri dardan asılır. Deyilənə görə, Pəhləvan Əvəzin əlində bir qarmaq var imiş, onu üç il idi ki, saxlayırmış. Dar ağacı altına gələrkən həmin qarmağı verib demişdir: «Məni bu qarmaqdan asın» [618]. Onun bu hərəkəti üsyan rəhbərlərinin qorxmazlığını, ölümü mərdliklə qarşıladıklarını göstərirdi.

Təbriz üsyanı məğlub oldu. Üsyanı yatırmaqda xidmətlərinə görə Şah Təhmasib Söhrab bəylə Yusif bəyə şahənə xələt göndərdi. Söhrab bəy Qaradağa qayıtdı. Yusif bəy Təbrizdə darğa qoyuldu [619]. Lakin Təbriz üsyanı məğlub olsa da, Şah Təhmasibi bir sıra güzəştlərə məcbur etdi. Təbriz darğasının ixtiyaratı məhdudlaşdırıldı. Oraya qaziyyə-ehdas təyin olundu [620]. Darğanın ixtiyarı yox idi ki, qazinin iştirakı olmadan cinayət məsələlərinə baxıb cərimə alsın. Həmin cəriməyə «rəsmə-ehdas» deyilirdi [621]. Ümumiyyətlə, Şah Təhmasibin fərmanı ilə müqəssirlərdən cərimə alınması ləğv olundu [622]. Şah Təbriz sənətkarlarından alınacaq mali-möhtərifə vergilərini bağışladı. Məhz Azərbaycanda, eləcə də Təbrizdə baş vermiş üsyanların nəticəsi idi ki, II Şah İsmayıl hakimiyyətə keçəndən sonra sarayda «ədalət divanı» təşkil edərək həftədə iki gün şikayətçilərin ərizələrinə baxırdı [623].

Təbriz üsyanı haqqında aşağıdakı nəticəni qeyd edə bilərik:

1. Heydəri və Neməti adı altında Təbrizdə baş vermiş silahlı üsyan yoxsul tobəqənin, o cümlədən sənətkarların, xırda alverçilərin şəhər hakimlərinə qarşı sinfi mübarizəsi idi.

2. Üsyanın təşkili və gedişində məhəllə pəhləvanları və kətxudalarının böyük rolu olmuşdur. Üsyan məhəllə pəhləvanları rəhbərlik etmişlər.

3. Bu üsyan həm də Təbriz kimi mərkəzi şəhərdə şəhəri özünüidare uğrunda, feodal əyanları və dövlət məmurlarına qarşı mübarizə idi. Üsyançılar iki ildən artıq bir müddətdə şəhərin idarə olunmasını öz əllərində saxlaya bildilər.

4. Təbriz üsyanı məğlub oldusa da, üsyançıların bir sıra tələbləri yerinə yetirildi. Şah Təhmasib bir sıra vergi, mükəlləfiyyətlər və cərimələri ləğv etməyə məcbur oldu.

1585-ci ildə Təbriz əhalisi, xüsusilə orta və aşağı təbəqə şəhər hakimi Əmir xanın özbaşınalığına qarşı etiraz əlaməti olaraq onun mülazimlərini tutub öldürürlər. Üsyançılar Əmir xanın sarayına hücum edirlər. Lakin üsyan etmiş Təbriz əhalisinin Əmir xan və onun mülazimlərindən intiqam alacağından vahiməyə düşən Həməzə Mirzə (Sultan Məhəmmədin oğlu) onları bu işdən çəkindirir və özü Əmir xanı ələ keçirib öldürəcəyini vəd edir. 1585-ci il fevralın 18-də Əmir xan tutulub həbsə alınır və orada öldürülür [624].

Orta əsr müəllifləri çox vaxt Təbrizdə baş verən hərəkəti təfərrüatı ilə işıqlandırmaqdan çəkinsələr də, bəzi faktları inkar edə bilməmişlər. H. 1014-cü il cəmədiüssani (oktyabr, 1605) hadisələrindən bəhs edən İsgəndər Münşi yazır ki, «Osmanlı sərkərdəsi Cıǵal oğlunun Təbrizə hücumu şayiəsi ilə əlaqədar olaraq Şah Təbriz qalasını möhkəmləndirmək üçün Pərbudağı Təbrizə göndərdi. Şəhərdə əclaf və ovbaşlar iğtişaş qaldırmışdılar. Sipahilər də onlara qoşulmuşdular. Lakin Pərbudaq tacirlərin mallarını qarət etmiş bir neçə ovbaşı öldürüb başlarını nizəyə taxdıraraq şəhərdə gəzdirdirirdi. Bundan sonra iğtişaş yatırıldı» [625].

Sinfi mübarizənin bir forması da hakim və ya onun mülazimlərindən şaha kollektiv surətdə şikayət ərizəsi verilməsi idi. H. 1064 (1653-54)-cü ildə Təbriz əhalisinin vergi verən və yoxsul kütləsi şəhər hakimi Əliqulu xan və onun mülazimlərinin zülmündən cana gələrək II Şah Abbasa şikayət ərizəsi yazırlar. Bu vaxt Təbriz şəhəri Əliqulu xanın tiyulu idi. Şikayətçilərin ərizəsini yerində yoxlamaq üçün II Şah Abbas Əli bəy və İbrahim bəyi Təbrizə göndərir. Yoxlama nəticəsində «rəiyyətin şikayətinin düzgün və zalimlərin zülmünün hədsiz olduğu» aşkar edildi. Əliqulu xan, onun qardaşı oğlu Bicən Sultan (həm də onun müavini idi) tutulub Ələmut qalasında həbsə alındılar. Şikayət nəticəsində Əliqulu xanın zülm ilə yoxsullardan aldığı pullar sahiblərinə geri qaytarıldı [626].

Sinfi mübarizənin digər formalarından biri də Təbriz əhalisinin yadelli feodallara qarşı azadlıq hərəkəti və üsyanı idi. Hər dəfə Osmanlı işğalçıları Təbrizi ələ keçirmək istərkən Qızılbaş ordusu ilə yanaşı, təbrizlilər, xüsusilə aşağı və yoxsul təbəqə düşmənlər qüvvəyə və onlarla sazişə girən yerli feodallara qarşı silahlı mübarizəyə qalxırdı [627].

BEŞİNCİ FƏSİL.

XIII-XVII ƏSRLƏRDƏ TƏBRİZDƏ ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT

Monoqrafiyanın həcmi Təbrizdə elm, mədəniyyət və incəsənət barədə ətraflı bəhs etməyə imkan vermir. Bu fəsildə qısa da olsa, bir sıra məsələləri oxucuların nəzərinə çatdırmağı zəruri hesab edirik.

XI-XII əsrlərdə Şərq xalqları mədəniyyəti ilə sıx əlaqə və qarşılıqlı münasibətlərdə inkişaf edən Azərbaycan mədəniyyəti XIII əsrin əvvəllərində monqolların Azərbaycana yürüşü nəticəsində tənəzzülə uğradı. Monqol istilası, dağıdıcı müharibələr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına sarsıdıcı zərbə endirdi. «...incəsənət, zəngin kitabxanalar, mükəmməl kənd təsərrüfatı, saraylar və məscidlər hər şey yerlə yeksan edilirdi» [1]. Bütün bunlara baxmayaraq, monqollar Azərbaycan mədəniyyətini tamamilə məhv edib aradan çıxara bilmədilər. Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin tədricən dirçəlməsi nəticəsində xalq öz keçmiş zəngin mədəniyyətini bərpa və inkişaf etdirməyə imkan tapdı. Azərbaycan alimləri tarix, astronomiya, təbabət, riyaziyyat, məntiq, fəlsəfə, coğrafiya və s. elm sahələri ilə məşğul olaraq qiymətli əsərlər yaradırdılar. Bu dövrdə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzləri sırasında Təbriz xüsusi yer tuturdu. Təbrizdə görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri, memarlar, alimlər, şairlər nəslə yetişirdi. Azərbaycan və Yaxın Şərqlin bir sıra alimləri Təbrizdə toplaşaraq geniş şöhrət qazanmış əsərlər yaradırdılar.

XII əsrin birinci yarısında təbrizli alim Fəxrəddin Əbül-fəzl İsmayıl ibn əl-Müsənnə 1145-46-cı ildə fars dilində «Tarix-i Azərbaycan» adlı əsər yazmışdı [2].

XIV əsrin əvvəllərində yazılmış tarixi əsərlərdən biri Rəşidəddinin «Cami-ət-təvarix» əsəridir. Azərbaycan və bir sıra Şərq ölkələrinin tarixini öyrənmək baxımından çox qiymətli mənbə olan bu əsər «orta əsr Şərqlinin ən əhəmiyyətli yazılı abidəsidir» [3]. Əbülqasim Kaşani (-1338) qeyd edir ki, Xacə Rəşidəddin bu əsəri Ulcaytu Sultan Məhəmmədə təqdim edərkən müqabilində o qədər soyurqal və hədiyyə aldı ki, heç bir padşah o qədər ənəm verməmişdi [4].

«Cami-ət-təvarix» əsəri Təbrizdə yazılmaqla bir növ Yaxın və Orta Şərqdə Azərbaycan tarixşünaslıq məktəbində yeni bir mərhələ əmələ gətirdi və sonrakı tarixşünaslıq üçün zəmin yaratdı.

XIV əsrin görkəmli Azərbaycan tarixçilərindən biri də təbrizli Əhməd ibn Məhəmməddir. O, «Tarix əl-nəvadır» və mənzum «Şahənşahnamə» əsərlərinin müəllifidir. «Şahənşahnamə» əsərində ən qədim dövrlərdən 1338-ci ilə qədər baş vermiş hadisələr öz əksini tapmışdı. Əsər Elxani Əbu Səidə ithaf olunmuşdu [5].

Təbrizin Şam Qazan məhəlləsindən olan Nizaməddin Şami 1401-1402-ci illərdə Teymurun təklifilə «Zəfərnəmə» əsərini yazmışdır. Nizaməddin Şami, Həsən bəy Rumlu və İsgəndər bəy Münşi kimi məşhur Azərbaycanlı tarixçilər əsərlərində Azərbaycan tarixi ilə yanaşı, İran və ona qonşu olan ölkələrdə baş vermiş hadisələri də əks etdirmişlər.

XIII-XV əsrlərdə olduğu kimi, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə də Təbriz tarixşünaslıq məktəbi inkişaf edir. Azərbaycan tarixçiləri ilə İran tarixçiləri arasında əlaqə genişlənir. Belə ki, Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi, Vəlixan Şamlu, Bicən kimi Azərbaycan tarixçiləri Azərbaycan tarixi ilə yanaşı İranda baş verən tarixi hadisələri öz əsərlərində əks etdirdikləri kimi, Qazi Əhməd Qaffari, Qazi Əhməd Qumi, Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi, Fəzli İsfahani, Cünabədi, Məhəmməd Tahir Vəhid, Məhəmməd Yusif Qəzvini və b. İran tarixçiləri də öz əsərlərində İran tarixi ilə yanaşı, Azərbaycanda baş verən hadisələri qələmə almışdılar.

Feodal saray tarixçilərinin əsərlərində əsasən dövrün siyasi hadisələri, şahların fəthəti və işğalçı siyasətləri öz əksini tapmışdı. Bu dövrdə Təbrizdə təbabətə aid bir sıra əsərlər yazılır və ya başqa dillərdən fars dilinə tərcümələr edilir.

XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli əcazçı alim Mahmud ibn İlyas 1260-cı ildə «Elmi-tibb», sonralar isə «Müxtəsər ət-tibb», «İnayət-ül fi tibb» (Tibb elminə kömək), «Kitab əl-xəfi fi elm əl-mədəvi» («Müalicə elmi haqqında kitab») əsərlərini yazmışdı. Tibb və fəlsəfə elmləri sahəsində görkəmli alim Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Namvər Təbrizi (1194-1245) tibbə aid «Ədvar əl-həmiyyət» əsərini yazmışdır [6]. Filosof və riyaziyyatçı Şəmsəddin Übeyd Təbrizi bütün elmlərə dərinədən bələd idi. Alim «Risalat-ül-hesab» («hesab kitabı»), «Şərhi-mətale» və «Mətne-iqlides» əsərlərinin müəllifidir [7]. Əssar Təbrizi isə riyaziyyat elmi sahəsində təbrizli alim Əbdülsəmədin şagirdi idi. Nücum, riyaziyyat və təbabət sahəsində görkəmli alim olan Hümam ibn Məhəmməd Təbrizi «Kitab əl-irşad fi mərifət-ül-ədad» əsərini yazıb Şirvanşah Şeyx İbrahimə ithaf etmişdi [8].

XIII-XV əsrlərə nisbətən dəqiq elmlərin zəifləməsinə baxmayaraq, XVI əsr Azərbaycan Səfəvi dövlətində və XVII əsrdə İran və Azərbaycanda elm və bilik sahəsində müvəffəqiyyət qazanılmışdır. Şarden əlavə edərək yazır ki, «onlar hətta çinlilərdən də irəlidə gedirlər. Onlar alim və tələbələri sevirilər. Bütün həyatlarını elm və biliyə sərf edirlər. Ailəli olmaq, çoxuşaqlılıq, məqam və vəzifə, hətta yoxsulluq onları elm ilə məşğul olmaqdan çəkəndirmir» [9]. Bu dövrdə riyaziyyat elmi sahəsində müəyyən dərəcədə inkişaf nəzərə çarpırdı. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin xələflərindən Şeyx Abdulla Şəbüstərizadə riyaziyyat sahəsində bir sıra əsərlər, o cümlədən «heyətdə maaric», «Riyazi-Rizvan», «Kitabi-meyar», «Risale-yi cami cahannüma», «Risale-yi qovs və qəzəh» yazmışdır [10].

Orta əsrlərdə bəzi alimlər bir ixtisasla kifayətlənməyib, bir neçə sahəni dərindən bilirdilər. Təbrizli Bədrəddin Əmir Seyid Əhməd Laləvi [11] (1436-1507) məntiq, qrammatika, riyaziyyat və ədəbiyyat sahəsində tanınmış alim idi. O, bir sıra elmi əsərlərin müəllifidir [12]. Təbrizli Mirzə İbrahim fəlsəfə və riyaziyyat üzrə mütəxəssis idi.

XVI-XVII əsrlərdə coğrafiya elmi də inkişaf etmişdi. Təbrizdə Rüstəm bəy adlı bir dövlət məmuru Azərbaycan əyalətinin xəritəsini çəkmiş, həmin xəritəni Təbrizdə Şardenə təqdim etdikdə Şarden xəritədən bəzi qeydlər götürmüşdü. Rüstəm bəydə Avropada nəşr olunmuş «Cahannüma» var idi. O, həmin «Cahannüma»da xeyli səhv tapmışdı [13].

Azərbaycan və İranın maarif tarixi sahəsində bir sıra əsərlər nəşr edilə də [14], orta əsrlərdə maarif və məktəb məsələlərinə ötəri, ümumi şəkildə toxunulmuşdur. Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, Hüseyn Ümmidin fars dilində yazdığı iyirmi altı fəsildən ibarət «Tarix-i fərhənge-Azərbaycan» adlı əsərinin yalnız bir fəslə orta əsr məktəb və mədrəsələrinə həsr edilmişdir. Bir sözlə, orta əsr Təbriz məktəb və maarifi haqqında indiyə qədər hətta bir məqalə belə nəşr olunmamışdır. Biz XIII-XVII əsrlərdə Təbrizin maarif və məktəb tarixinə, kitabxanalarına dair bir sıra məqalələr nəşr etdirdiyimiz üçün [15] bu barədə təkrar söhbət açmağı lazım bilmirik.

XI-XII əsrlərdə Təbriz şəhəri Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Hələ XI əsrdə dünya şöhrəti qazanan Qətran Təbrizi Azərbaycan və onun tarixi haqqında yazılmış poeziyanın görkəmli nümayəndələrindən biridir. Təbrizin 12 kilometrliyində yerləşən Şadabad və ya Şadiabadda anadan olmuş Qətran gənclik illərini Təbrizdə keçirmiş, sonra Gəncəyə gələrək Şəddadilər sarayında şöhrətlənmişdi. O, Şəddadilər sülaləsindən Əbülhəsən Leşkərinin hakimiyyəti dövründə daha da məşhurlaşmışdır. Qətran yenidən Təbrizə qayıtmış, 1047-ci ildə məşhur şair Nasir Xosrovlə görüşmüşdür.

Qətran Təbrizinin yeddi min beytlik «Divan»ı vardır. Məhəmməd Ovfi obrazlı bir şəkildə «bütün şairləri qətrə, onu isə dəryə, bütün alimləri zərrə, onu «günəş» adlandırmışdır» [16].

XII əsr Azərbaycanın məşhur şairi Xaqani Şirvani bir müddət Təbrizdə yaşamışdır. O, şeirlərinin birində yazırdı:

Dəyişim mən necə bu vəslimi hicran ilə,
Bir edim sənətimi atəşi suzan ilə?
Bu behişt Təbrizi tək eyləmərəm aləmdə,
Qayıdıb üns tutam bir daha Şirvan ilə.

Xaqani Şirvani 1199-cu ildə 79 yaşında ikən Təbrizdə vəfat etmiş və Surxab məqbərəsində, Bəyim bağına gedən yolun sol tərəfində dəfn olunmuşdur [17].

Bu dövrdə Təbrizdə Tahir ibn Məhəmməd, Cəmaləddin Əşhəri, Şəms Səcasi, Zəhirəddin Faryabinin şagirdlərindən Xacə Cəlaləddin Dərkanı [18] kimi şairlər yaşayıb fəaliyyət göstərirdilər. «Əcayib-əd-dünya» əsərinin müəllifi XII əsrdə Təbrizdə xeyli şair və alimin yaşayıb-yaratdığını qeyd etmişdir [19].

Azərbaycanın məşhur şairlərindən Şəmsəddin Təbrizi «Kəlilə və Dimnə» üslubunda yazdığı «Fərid-əs-sülük» əsərini (1210-1214) Atabəy Özbəyə ithaf etmişdir [20].

Təbriz şəhəri sufi təriqətinin görkəmli nümayəndələrindən Şəms Təbrizi, Mahmud Şəbüstəri, hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimi kimi şəxsiyyətlərin vətəni olmuşdur.

Təsəvvüfün ən görkəmli nümayəndələrindən biri Şeyx Mahmud Şəbüstəri (1287-1328) məşhur «Gülşəni-raz», «Həqqül-yəqin», «Mirat-ül-mühəqqiqin», «Şəhadətnamə» və «Səadətnamə» əsərlərinin müəllifidir. O, Qəzalinin «Minhac-ül-abidin» əsərini ərəb dilindən fars dilinə tərcümə etmişdir [21].

Böyük mütəfəkkir Xacə Nəsirəddin Tusinin şagirdlərindən olan Hümam ibn Əlaəddin Fridun Təbrizi «dil əhli, elm sahibi, təbi xoş və dövlətli adam» [22] idi. Hümam klassik şerin müxtəlif formalarında ictimai məzmunlu bir çox əsərlər yazmışdır. Şair Təbrizi sevirdi. O, Təbriz haqqında məşhur şer yazmışdır. Təbrizliləri gözdən salmaq istəyənlərə cavab olaraq yazırdı: «Təbriz yaxşıdır, orada olan bütün şeylər gözəldir, onun sakinləri yüksək fikir sahibləridirlər». Həmdullah Qəzvini Hümamı «Ürəyəyatan şerlər və qəzəllər yazan şair» adlandırmışdır [23].

Azərbaycan şeri XIII əsrə nisbətən XIV əsrdə daha da zənginləşib inkişaf etmişdi. Bu əsrin ədəbiyyatı öz məzmunu etibarilə əvvəlki ədəbiyyatdan fərqlənirdi; həmin dövr həyatı daha geniş əks etdirən dastanlarda meydana çıxırdı. XIV əsrin görkəmli şair və alimi Şəmsəddin Hacı Məhəmməd Əssar Təbrizi məşhur dastannəvis olmuşdur. İnsanın mənəvi gözəlliyindən bəhs edən «Məhr və Müştəri» əsəri romantik poemadır. Əbdürrəhman Cami həmin poemanı oxuduqdan sonra demişdi: «Bu adam təbrizlilərin üzünü ağartdı. Bəhr vəznində yazılmış belə bir məsnəvini heç kəs deyə bilməz» [24].

XV əsrdə Təbrizdə Kişvəri, Həqiqi, Hamidi, Süruri, Həbib, Məğribi, Məşriqi, Əmir Hüməyun, Şəhidi, Dəhəgi, Dərviş, Heyran, Baba Nəsibi, Baba Fəğani, Mir Məqbul, Mövlana Bənai, Lari, Mütii, Ənsari Qumi, Qətli, Əhli Şirazi kimi şairlər yazıb-yaratmışlar.

«Həqiqi» təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində şer yazan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın «Divan»ı vardır. Həsənbəy Rumlu yazır ki, Cahanşah zalım idi, lakin şairlərə hörmət edirdi və özü də şer yazırdı [25].

Əşraf Əbu Hüseyin ibn Həsən Təbrizi XV əsrin məşhur şairlərindən biri hesab olunurdu. Onun dörd cilddən ibarət qəzəl və qəsidələri «Divan»ı, «Ünvan-ül-şəbab», «Xeyr-əl-ümür», «Baqiyat əl-salihət», «Müccəddətat-üt-təcəlliyat» əsərlərindən başqa məsnəviləri də vardır. O, Nizaminin «Məxzən-ül-əsrar»ı müqabilində «Minhəs-ül-əbrar» (1432) Əsərini yazmışdır. Sonra «Leyli və Məcnun», «Həft ovrəng» və ya «Eşqnamə» əsərlərini bitirmişdir. Əşrafın «Xəmsə»si Azərbaycan dilində yazılmışdır. Onun «Xosrov və Şirin» əsəri «Riyaz-ül-əşiqin» adlanır [26].

XVI əsrin əvvəllərindən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin təşkili, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun rəsmi saray və dövlət dili olması ilə əlaqədar olaraq Təbrizdəki saray şairlər məclisinin fəaliyyəti daha da qüvvətlənir. Şah sarayının ədəbi məclislərində Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasimi kimi məşhur şer ustaları iştirak edirdilər. Şairlər məclisinin başında məlik-üş-şüəra Həbibü dururdu.

I Şah İsmayılın (Xətai) Azərbaycan ədəbi dilində «Divan»ı vardır. İsgəndərbəy Münşi yazır: «Şah İsmayılın şerdə yüksək təbiəti var idi. Lakin türkcə (Azərbaycanca) şer yazmağa daha artıq həvəs və meyl göstərirdi və təxəllüsü «Xətai» idi. Şair Mövlana Ümmidi I Şah İsmayılın qoşunu ilə Osmanlı sultanı I Səlimin qoşunu arasında 1514-cü ildə Çaldıran vuruşmasına həsr etdiyi şerindən aşağıdakı bir beyti nümunə gətiririk:

I Şah İsmayılın şerdə «Xətai» təxəllüsü olmasına işarə edən İsgəndərbəy Münşi sözünə əlavə edərək yazır ki, Şah İsmayılın «Xətai» təxəllüsü var idi. Bu sahədə geniş şöhrət tapdığı üçün bəyana ehtiyac yox idi [27].

Sam Mirzə «Töhfe-ye Sami» təzkirəsində təbrizli şairlərdən Hafiz Çirkin, Mövlana Şahidi, Mirzə Məhəmmədəli, Fani, Qövsü, Nuri, Nami, Fərdi, Eşqi, Hasili, Fəsihi, Seyrəfi, Vəsli, Meyli, Xeyri, Nisti, Zülali, Nəbati, Mərufi, Xalisi, Fədai, Məcdi Məhəmməd əl-Hüseyni isə (XVI əsrin sonu) özünün «Zinət-ül-məcalis» əsərində Bənde-ye Təbrizi, Xacə Təbrizi, Mirzə Məhəmməd Kuzekonani, Hafiz Hüseyin Kərbəlayı Təbrizi isə «Rovzat-ül-cinan və cənnət ül-cinan» əsərində Şərəfəddin Mahmud «Tayibi» təxəllüslü şairlərin adını çəkirlər [28].

I Şah İsmayılın saray şairlərindən biri olan «Fəhmi» təxəllüslü Əmir Şəmsəddin Məhəmməd doqquz il sədr vəzifəsində işləmişdir. Onun min beytlik qəsidə, qəzəl, rübəisi vardır. Qazi Əhməd Qumi Həməzə Mirzənin əmrilə Təbrizdə onun şerlərini bir yerdə toplayıb «Divan» şəklində salmışdır [29].

XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış şairlərdən biri də «Həsiri» təxəllüsü ilə məşhurdur. O, Azərbaycan dilində yazdığı «Leyli və Məcnun» poemasını 1525-ci ildə bitirmişdir.

Şirazlı olmasına baxmayaraq, ömrünün çox hissəsini Təbrizdə keçirmiş şair Lisaninin on beş min beytlik qəzəli qalmışdır. Onun qəsidə, tərci, tərkib, müsəddəs və rübai formasında yazdığı şeirləri məşhurdur. Şair 1535-ci ildə Təbrizdə vəfat etmiş və Surxab qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur [30].

Mövlana Lisaninin şagirdi Şərif Təbrizi Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Qazi Əhməd Qumi onun fars dilində yazdığı şeirlərindən bir neçə beytini nümunə üçün qeyd etmişdir [31]. Sadiqi bəy Əfşar Şərifin Azərbaycan dilində olan şeirlərindən iki beyt misal gətirmişdir:

Cəhət nədür ki, bığun qavdur, mojen kibrit,
Səbəb nədür ki, gözün taşdır, qaşun çaxmaq,
Gözündə heç qara yox, könül tamam qara,
Xilaf imiş bu ki, gözdən iraq, könüldən iraq.

Şərif öz ustasını unutmayaraq, «Səhv-ül-lisan» adlı divanını Lisaniyə ithaf etmişdir. Azər Bəydili yazır ki, onun fikrincə, Şərif şairlikdə ustadından üstün idi [32].

1586-cı ildə Təbriz Osmanlı ordusu tərəfindən işğal olunur. Təbriz əhalisi işğalçılara qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparır. Məhz belə bir şəraitdə ədəbiyyat və poeziya siyasi hadisələrlə uyğunlaşdırılır, xalqın mənəvi qüdrətini əks etdirirdi. Şair Fruği Təbrizi isə doğma yurdu Təbrizin həsrətilə yaşadığını ürək ağrısı ilə qələmə alaraq yazırdı:

Təbriz Osmanlı ordusu tərəfindən işğal olunduqdan sonra elm və mədəniyyət xadimlərinin bir hissəsi öldürülür, digər hissəsi isə zorla Türkiyəyə aparılır. Qazi Əhməd Qumi yazır ki, «incə sözlü şair Həqiri gözəl söz ustası idi. O, Təbriz hadisəsi vaxtı şəhid oldu» [33].

Təbriz işğal olunarkən bir sıra şairlər ürək ağrısı ilə öz doğma şəhərlərini tərk edərək Hindistana, Gilana, İsfahana, Quma, Qəzvinə və digər yerlərə gedirdilər. Belə şairlərdən biri də Mövlana Kəlbəli idi. Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmış Kəlbəli iki beyt şerində öz vətən həsrətini belə ifadə edir:

Gül fəsli bu yil əcəb baharım keçdi,
Qəm birlə bucaqlarda mədarım keçdi.
Sənsiz nə deyim, nə çəkmişəm əl-hasil,
Qanlar içə-içə ruzigarım keçdi [34].

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində bir çox təbrizli şair Hindistana köçmüş və orada yaşayıb-yaratmağa məcbur olmuşdur. Əsl peşəsi toxuculuq olan məşhur şair Rəhməti Təbrizi həmin dövrdə Hindistana köçüb getmiş şairlərdən idi. Şairin yeddi-səkkiz min beytdən ibarət «Divan»ı vardır. Şair hələ Təbrizi tərk etməzdən əvvəl Azərbaycan dilində xeyli şer yazmışdır. Nümunə üçün onun Azərbaycan dilində yazdığı qəzəllərdən iki beytinə nəzər salaıq:

Məclis içində Rəhməti mahi-siyam [35],
Meyxanəyə sübh baş çəkər, məscidə axşam.
Ta zahidü-rahib ola ondan xoşnud,
Bir əlidə [36] təsbih, birində çam [37].

Səfəvilər dövlətinin paytaxtı İsfahana köçürüldükdən sonra I Şah Abbasın əmrilə xeyli təbrizli şair, rəssam, memar, xəttat, musiqişünas bu şəhərə köçürüldü. İsfahanın «Abbasabad» və ya «Təbrizabad» məhəllələrində əsasən təbrizlilər yaşayırdılar. Təsadüfi deyildir ki, orta əsr müəllifləri oranın sakinlərini «Təbarize-ye İsfahan» («İsfahan təbrizliləri») adlandırırdılar. İsfahana köçüb orada yaşayan təbrizlilərdən «Zahid» təxəllüslü Hüseyn Çələbini, «Təsir» təxəllüslü Mirzə Möhsünü, onun oğlu Mirzə Qasimi göstərmək olar. Nəseh təxəllüslü Mirzə Ərəb «Təhfi-ül-İraqeynə cavab», «Saqinamə», «Dağın tərifi» kimi əsərlər yazmışdır. «Cəvahir» təxəllüslü şair Mirzə Müqim, «Fəriq» təxəllüslü Çələbibəy bin Mirzə Əlibəy, «Xazen» təxəllüslü Məhəmməd Əmin bin Ziyaəddin Təbrizi, «Baqi» təxəllüslü Molla Əbdülbaqi, rübailərilə şöhrət tapmış Əlirza, «Cəvahir» təxəllüslü Mir Seyid Əli bin Mirzə Müqim Təbrizi, on min beytlik «Divan»ı olan şair Ərşi Təbrizi, «Məlum» təxəllüslü Məhəmməd Hüseynbəy Təbrizi, Həşəri Təbrizi, Əsri Təbrizi, «Vəhşət» təxəllüslü Tuğrayı Təbrizi, «Şakir» təxəllüslü Məhəmməd Qulubəy, «Nadir» təxəllüslü Kəlbəli, Razi Məhəmmədrza, «Nazim» təxəllüslü Məhəmməd Sadıq Təbrizi, Hacı Müzəffər bin Əlirzabəy Təbrizi İsfahanda yazıb-yaradan şair, ədib və alimlər idi. Nəsrabadi həmin təbrizli şairlər haqqında qısa məlumat vermişdir [38]. Saib Təbrizi, Qövsi, İczi, «Təsir» təxəllüslü Mirzə Məhəmməd Həsən kimi təbrizli şairlər İsfahanda öz yaradıcılıqlarını davam etdirmişlər. Şair İczi Təbrizi hələ paytaxt Qəzvinə olarkən Əlirzayi Abbasi ilə birlikdə orada şairlər məclisinin fəal iştirakçılarından olmuş, sonra İsfahana köçmüşdür [39].

I Şah Abbasın köçürmə siyasəti, Osmanlı işğalçılarının təbrizli alim və şairləri zorla İstambul aparması, şair və ədiblərin bir hissəsinin müharibədə şəhid olması, bir qisminin isə öz doğma şəhərlərindən didərgin düşməsinə baxmayaraq, XVII əsrin ortalarında Təbriz yenə də Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi kimi məşhur idi. Övliya Çələbi Təbrizdə yaşayıb-yaradan 78 məşhur şair haqqında məlumat vermiş, Yavəri Şami, Saib, Çəkəri, Çayı, Razi, Seyid

Vahidi, Mərdan Ağaxani, Qurbanqulu, Xacə Qəndi, Mirzə bəy, Hüsam ağa, Əlvənd ağa, Rza bəy, Kəlbəli və digər şairlərlə görüşdüyünü də bildirmişdir [40].

XVI əsrdən başlayaraq, şifahi ədəbiyyata, xüsusilə aşiq poeziyasına maraq daha da artır. Aşiq poeziyası yazılı ədəbiyyatla yanaşı inkişaf edirdi. Bunlardan Aşiq Qəribi və Tufarqanlı Abbası göstərmək olar. Aşiq mahnılarında xalq kütlələrinin ağır vəziyyəti, şah və saray əyanları və dövlət məmurlarının özbaşınalığı, Osmanlı işğalçıların talanına məruz qalmış Təbrizin acınacaqlı vəziyyəti, Təbriz əhalisinin Osmanlı işğalçılarına qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi tərənnüm edilirdi. Aşiq Qərib dastanında deyilir:

Dinləyin ağalar, sizə söyləyim,
Yaman müşkül oldu işi Təbrizin.
Elə gördüm göydən yerə od yağır,
Birdən yandı daği-daşı Təbrizin.
Təbrizin çevrəsi bir möhkəm qala,
Yığılmışdı leşgər orda cəng ola.
Kimi əsir oldu, kimisi qula,
Görüldü qap-qara duşu Təbrizin.
Aşiq Qərib çəkər zar ilə ahı,
Belə səpgi dünya görməmiş ola [41].

1258-ci ildə Bağdad monqollar tərəfindən dağıdıldıqdan sonra Təbriz xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Paytaxtın iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün orada tikinti işlərinin aparılması və bu işin sürətləndirilməsi zərurəti qarşıda dururdu. Hələ Arqun xan dövründə Təbrizin Qərb tərəfində, «Şəm» adlı yerdə böyük bir şəhər salınaraq, orada möhtəşəm binalar tikdirmişdir. Həmin şəhər «Arquniyyə» adlanırdı. Qazan xan Təbrizin cənub-qərbində, geniş bir sahədə «Qazaniyyə» adlı şəhər saldırmışdı. «Qazaniyyə», «Şam Qazan» və ya «Şənb Qazan» adlanan bu şəhərcikdə Qazan xan məqbərəsi, Cümə məscidi, Şafeiyyə və Hənəfiyyə mədrəsələri, rəsədxana, dar-əş-şəfa (xəstəxana), kitabxana, beyt-ül-qanun (Qanun evi), xanəgah, seyidlər evi, mütəvəlli evi, hamam və digər binalar tikilmişdi [42]. Həmin binalar kompleksi Təbriz memarlıq abidələrinin ən gözəl nümunələrində hesab olunur.

Əsası 1297-ci il oktyabrın 6-da qoyulmuş «Şam Qazan» məqbərəsinin tikilişində Təbrizin tanınmış mühəndis və memarları iştirak etmişlər. Məqbərə orta əsr memarlığının şah əsərlərindən hesab oluna bilər. Vəssaf yazır ki, «dünyada belə gözəl və ali bina nişan verməmişlər». «Bu binanın tikilməsi üçün qonşu ölkələrin mahir mühəndisləri, bacarıqlı və təcrübəli sənətkarları Təbrizə cəlb edilmişdi. Onun bünövrəsi dəmir ilə möhkəmləndirilib, yer səthilə bərabərləşdirildikdən sonra divarları hörülmüşdür. Divarın eni 33 kərpic, hər

bir kərpicin ağırlığı 10 batman idi. Orada gündə 14400 nəfər adam işləyirdi» [43].

Rəşidəddin Təbrizin şimal-qərbində «Rəb-i Rəşidi» və ya «Şəhristanə-Rəşidi» adlı kiçik şəhər saldırmışdı. Ora «Rəşidiyyə» də adlanırdı. Qazaniyyədən fərqli olaraq Rəb-i Rəşidi Qazan xanın Təbrizin ətrafına çəkdiyi hasar daxilində yerləşirdi. Rəb-i Rəşidi iki hissədən ibarət idi. Birinci sahənin əsası daha əvvəl qoyulmuş, sonralar həmin sahə genişləndirilmişdir. Əlavə saraylar tikdirilir, arxa tərəfinə hasar çəkdirilir və əvvəlki hasara əlavə edilərək kənarında başqa bir darvaza tikdirilir [44]. Rəb-i Rəşidinin əsasının 1300-cü ildən əvvəl qoyulduğunu ehtimal etmək olar.

V. V. Bartold, İ. P. Petruşevski, Ə. Ə. Əlizadə, A. İ. Falina və başqaları «Rəb-i Rəşidi» sözünü «Rüb-i Rəşidi» kimi oxumuşlar. Əslində «rüb» sözü ərəb dilində dördüdə bir deməkdir. «Rəb» isə yaşayış yeri, saray, məhəllə və ya əsası yaz fəslində qoyulmuş binaya deyilir. Sənai, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Sədi öz şerlərində həmişə «rəb» sözünü yuxarıda qeyd etdiyimiz mənada işlətməmişlər [45].

Rus şərqşünası İ. Berezin və fransız şərqşünası r Bloşse də öz əsərlərində bu sözü düzgün olaraq «Rəbi Rəşidi» oxumuşlar. Həqiqətən abad bir şəhər olan Rəb-i Rəşididə 30 min ev, 1500 dükan, 24 karvansara, mədrəsə binaları xəstəxana (dar-əş-şəfa), müəllimlər evi, həkimlər evi, tələbələr üçün yaşayış evləri, əczaxana, universitet binası, zərrəbxana, kağız hazırlayan bina, boyaqçılıq, toxuculuq karxanaları, məscid, kitabxana, yoxsullar evi (dar əl-məsakin), qonaq evi (dar-ül-ziyafə), dəyirman və s. tikilmişdi. «Rəb-i Rəşidi vəqfnaməsi»ndə həmin binalar haqqında ətraflı məlumat verilir [46]. Təbrizdə ardıcıl olaraq baş verən şiddətli zəlzələləri nəzərə alaraq Rəb-i Rəşididə tikilən binaların möhkəmliyinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Dövlətşah Səmərqəndi yazır: «Rəb-i Rəşidi»də olan binaların birinin üzərində belə yazılmışdı: «Bu binanın dağıdılması digər binanın tikilməsindən çətindir» [47]. Rəşidəddin öldürüldükdən sonra (17.IV.1318) oradakı binalar dağılır. Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Məhəmməd oranı bərpa etmək üçün bir sıra tədbirlər görür. I Şah Abbas Rəb-i Rəşididəki qalanı bərpa etdirir. Lakin 1651-ci ildə Təbrizdə baş verən zəlzələ nəticəsində oradakı binalar dağılır. XVII əsrin ortalarında Rəb-i Rəşidinin xarabalığa çevrilmiş qalası müşahidə olunurdu. Vaxtilə elm və mədəniyyət mərkəzi olan Rəb-i Rəşidi hazırda təpəlikdən başqa bir şey deyildir.

Orta əsrlərdə islam memarlıq sənətinin şah əsərlərindən hesab olunan Tacəddin Əlişah məscidi Təbrizin Mahad-Məhin (miyar-miyar) məhəlləsinin kənarında yerləşirdi. Bünövrəsi 1311-ci ildə qoyulmuş həmin məscid binasının tikilməsi üçün min tümən nəzərdə tutulmuş, lakin tikinti 500 tümənə başa gəlmişdi. Hündürlüyü 25 metrlik bu bina tələsik tikildiyindən tavanı tökülmüş, tikinti yarımçıq qalmışdı. Mərmər daşlarda işlənmiş və divarları kaşılərlə

bəzədilmiş bu binanın sahəsi 200x250 gəz, tağının hündürlüyü 80 arşın idi. İki ildən sonra tağı tökülmüşdü. Məscidin sağ tərəfində mədrəsə, sol tərəfində zaviyə var idi. Tacəddin Əlişah memar idi. Orada özü üçün məqbərə tikdirmiş və həmin yerdə dəfn olunmuşdur. Naməlum venetsiyalı tacir həmin məscid binası haqqında öz təəssüratını belə şərh etmişdir: «Müsəlmanların ibadət etdiyi mehrab tərəfi çox böyükdür, hətta ox atsan da, oraya gedib çatmaz. Lakin məscidin bu hissəsi yarımçıq qalmışdır. Onun ətraf sahəsində əla daşdan tikilmiş tağlar vardır ki, mərmər sütunlar üzərində dayanmışdı. Bu mərmərlər o qədər parıldıdır ki, sanki büllura oxşayır. Onun sütunları eyni ölçüdə idi. Məscidin üç qapısı var idi. Qapıların yuxarı hissəsi qövsü şəkildədir.

Lakin onları mərmərdən deyil, müxtəlif rəngli daşlardan düzəltilmişlər. Hər bir qapının girəcəyində parıldayan mərmərdən lövhə qoyulmuşdur. Bu lövhələr o qədər parlaqdır ki, hər kəs öz şəklini həmin lövhələrdə görə bilər» [48]. Məscidin hələ də qalan və üç metr qalınlığı olan divarları «Ərk qalası» adlanır.

Tikilişi üç ilə yaxın bir müddətdə (X.1340-IV.1343) başa gəlmiş «Ustad-şagird», «Süleymaniyyə» və ya «Əlaiyyə» adlanan məscid binası Təbrizin Taradaş məhəlləsinin mərkəzində yerləşirdi. Məscidin binası üzərindəki kitabələri məşhur xəttat Xacə Abdulla Seyrəfi və onun şagirdi Hacı Məhəmməd Bəndgir yazdıqları üçün həmin abidə «Ustad-şagird» məscidi də adlanırdı [49].

İslamiyyətin ilk illərində Təbriz şəhərinin ortasında tikdirilmiş Cümə məscidi Təbrizin məşhur memarlıq abidələrindən hesab olunurdu. XII, hətta XIII əsrin sonu -XIV əsrin əvvəllərində bu bina xeyli abad idi. XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun anası Səlcuqşah bəyim xeyli vəsait sərf edərək həmin binanı bərpa etdirir, onun qiblə tərəfində hündür bir günbəz düzəltdirib, ətrafını kaşilərlə bəzətdirir. 1780-ci ilin yanvar ayında Təbrizdə baş vermiş şiddətli zəlzələ nəticəsində məscidin binası dağılır. Təbriz hakimi Nəcəfqulu xan Dünbülü onun xarabaları üzərində yenidən məscid binası inşa etdirir. Cümə məscidi binası divarları üzərində bir neçə fərman mətni həkk edilmişdir. I Şah Təhmasibin tamğanı ləğv etmək haqqındakı fərmanın mətni (1565), Təbriz hakimi Rüstəm xanın dövründə Şah Sultan Hüseynin h. 1106-cı il şəvval ayında (may, 1695) qumar, şahmat oynamaq, həşiş satmaq, canavar, qoç və s. heyvanların döyüşdürülməsini qadağan etmək, Fətəli şahın 1801-ci ildə ticarətdən alınan boniçə vergilərinin ləğvi haqqında verdiyi fərmanların mətni həkk olunmuşdur [50].

XIV əsrdə Təbrizdə Sultan Üveys tərəfindən tikdirilmiş və yüzlərlə otaqdan ibarət «Dövlətxana» dövrünə görə çox möhtəşəm və əzəmətli binalardan olmuşdur. Sultan Üveys hakimiyyətinin ilk illərində Misir Sultanının ona verdiyi xəracın hamısını həmin binanın inşasına sərf etmişdi. «Dövlətxana»-nı müşahidə etmiş Klavixov yazır: «...Sarayın böyük hissəsi hələ

də möhkəmdir. Arzu edirik ki, Təbrizdə olan bütün bu kimi binalar əvvəlki kimi qalsın, təəssüf ki, son zamanlar onların əksəriyyəti Miranşahın əmrilə xarabalığa çevrilmişdir [51].

Təbrizin Pəse Kuşək məhəlləsində «Fəxrəzad» adlı yerdə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın (1435-1467) arvadı Xatun Canbəyim tərəfindən tikdirilmiş Göy məscidin və ya Müzəffəriyyənin binası 1465-ci il oktyabrın 24-də başa çatdırılmışdır. Xatun Canbəyim də orada dəfn olunmuşdur. XV əsr Azərbaycan memarlıq sənətinin şah əsəri olan bu bina o qədər məharətlə və gözəl tikilmişdi ki, onu «İslamın firuzəsi» adlandırırdılar. Göy məscidin memarı bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, nə Əhməd bin Şəmsəddin Təbrizi, nə də Nemətullah bin Məhəmməd əl-Bəvvab olmuşdur. Bəlkə əslində o binanın memarı Xacə Əli ibn Məhəmməd bin Osman Kəcəci olmuşdur. Həmin memarın məqbərəsi XVI əsrin sonlarına qədər Gecəc kəndində idi. Binanın inşası işlərinə İzəddin Qapuçı bin Məlik başçılıq (sərkər) etmişdir. Nemətulla bin Məhəmməd əl-Bəvvab isə binanın divarları üzərindəki yazıları həkk etmişdir [52].

Müzəffəriyyə kompleksində məsciddən əlavə mədrəsə, kitabxana və xanəgah da olmuşdur.

1780-ci ildə Təbrizdə baş vermiş zəlzələ nəticəsində həmin kompleks dağılmışdır. Hazırda Təbrizin Xiyaban məhəlləsində, Azərbaycan Tarixi Muzeyi binası yanında həmiş məscidin bir neçə qırılmış tağı və baş tağın üst tərəfi qalmışdır ki, sonralar bərpa olunmuşdur.

Təbrizin Sahibabad meydanından şimalda Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin tikdirdiyi və «Nəsriyyə» adlanan məscid binasının qızıl rəngli divarları, firuzeyi rəngli kaşiləri insanı valeh edirdi. Məscidin sağ və sol tərəfində çox hündür qoşa minarə ucalırdı. Kərpic və mərmər daşlarla hörülmüş, kaşilərlə bəzədilmiş məscidin daxili və xarici divarlarında, qübbə, mehrab və minbərində xeyli zərif işlər görülmüşdür.

Dövrünə görə gözəl memarlıq sənəti nümunəsi olan bu bina 1780-ci il zəlzələsi nəticəsində dağılmışdır [53].

Təməli 1478-ci ildə qoyulmuş və 1484-cü ildə tikilişi başa çatdırılmış «Həştbehişt» sarayı səkkizküncü və hər bir hissəsi səkkiz otaqdan ibarət olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Uzun Həsən öz sağlığında böyük və əzəmətli saray tikdirmişdi. Hətta İosafot Barbaro 1474-cü ilin aprelində həmin sarayda Uzun Həsənin qəbulunda olmuşdur. Sultan Yaqub isə həmin saray kompleksini genişləndirmiş, bir sıra binalar artırmış və adını «Həştbehişt» qoymuşdur. Venetsiyalı anonim tacir «Həştbehişt» sarayının geniş təsvirini vermişdir. «Həştbehişt» kompleksində məscid, mədrəsə, xəstəxana, mehmanxana, hərəmxana, şahın ziyafət, qəbul və istirahət otaqları var idi [54].

XIV-XV əsrlərdə Təbrizdə böyük bazarlar, karvansaralar, hamamlar və s. binalar tikdirilmişdi. Vicuyə məhəlləsində Tacəddin Əli Minşarı

tərəfindən tikdirilmiş məscid, Əjabad küçəsində Uzun Həsənin oğlu Yusif bəyin binası yanındakı məscid, Rey darvazasındakı Xəlilən məscidi, Novbər məhəlləsindəki məscid, Simsarlar bazarındakı Sabahi hamamı, Mahadın bazarındakı Əmir Əli hamamı, Vicuyə məhəlləsindəki hamam, Əxi Əhmədşah hamamı, «Leyli və Məcnun» hamamı, Əbi Yəzid hamamı, İsfəndiyar karvansarası, Sədələn karvansarası, Pəse Kuşək məhəlləsindəki Əxi yadigar karvansarası, Təbrizin məşhur Qeysəriyyə bazarı gözəl memarlıq abidələri hesab olunurdular [55].

XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 350 məscid, 47 mədrəsə, 300 karvansara, 15 min dükən var idi. Bu dövrdə Təbrizdəki Şah Təhmasib, Osman paşa, Şah Abbas məscidləri, Zübeydə, Pərbudaq, Aləmşah, Şah İsmayıl, Mirzə İbrahim, Mirzə Tahir karvansaraları, yenidən bərpa edildikdən sonra 7 min dükanı olan Qeysəriyyə bazarı məşhur idi. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz sənətkarları təkcə Təbriz və İranın digər şəhərlərində deyil, bəlkə Yaxın, Orta Şərq və Orta Asiyada öz məharətlərini göstərmişdilər. 1386-cı ildə Teymurun Təbrizdən Səmərqəndə apardığı sənətkarlar içərisində çoxlu mühəndis, memar, bəna, daşyonan, nəccar, bəndgir, kaşı istehsalı ustası, həkkək olmuşdur. Bunlar vətənlərindən çox uzaqlarda Təbriz memarlıq məktəbinin gözəl ənənələrini davam etdirirdilər. Səmərqəndin Şahi-zində ansamblında təbrizli ustalar fəaliyyət göstərmişlər. Şəmsəddin Təbrizinin 1371-ci ildə tikdiyi Türkan Əkə məqbərəsi, həmin ansamblın digər abidəsi - Tuman Əkə məqbərəsində 1405-ci ildə təbrizli xəttat Məhəmməd Xocabəy oğlu həkkəklik etmişdir. Herat "Cümə məscidinin tikilişində və dekorativ bəzəyində Xacə Əli Hafiz (1498) mühüm rol oynamışdır. Ağ saray tikintisində təbrizli Məhəmməd Yusif kaşıkarlıq işi ilə məşğul olmuşdur. 1397-ci ildə Bağdadda tikilmiş Mərcaniyyə məscidi binasında dekor üzləməsini təbrizli Əhmədşah yerinə yetirmişdir. Bursada 1424-cü ildə tikilməkdə olan «Yaşıl Came» məscidinin qapısı üzərində təbrizli Hacı Əhməd oğlu oyma işi aparmışdır. Usta Məhəmməd Yadigar oğlu Təbrizi 1466-cı ildə Gilanda yerləşən Təcələ Kukə kəndində Seyid Əlinin türbəsini tikmişdir. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın əmrilə 1451-ci ildə Məşhəddəki Şah məscidini Əhməd Şəmsəddin Məhəmməd oğlu Təbrizi bərpa etmişdi [56].

1514-cü ildə Osmanlı sultanı I Səlim Çaldıran vuruşmasında qələbə çalıb Təbrizə gəldikdə geri çəkilməyən Təbriz şəhərindən 1700 sənətkar ailəsini İstambula köçürmüşdür. Bu sənətkarlar arasında mahir bəna, memar, xəttat, həkkək, kaşıkar, bəndgir, daşyonan ustalar var idi.

I Sultan Səlim tərəfindən əsir kimi Türkiyəyə aparıldıqdan sonra Əsir Əli və ya Əcəm Əli adı verilmiş Əli Təbrizi İstambulda memarbaşı işləmiş, Təbriz memarlıq üslubunu Türkiyədə yaymışdı. O, Türkiyə memarlıq məktəbinin əsasını qoymuş və onun təkmilləşməsində mühüm rol oynamışdır. Kiçik Asiyada bir çox binalar onun başçılığı ilə tikilib başa çatdırılmışdır. Əli

Təbrizi 1537-ci ildə vəfat etmiş və İstanbul Şəhremini mahalında özünün tikdiyi Memar Cümə məscidində dəfn edilmişdir. İsfahanda bir sıra binaların tikilməsində və ya bərpasında təbrizli memarların mühəndislərin, bənnaların, daş yonanların, rəssam və həkkakların zəhməti az olmamışdır. İsfahandakı Əli məscidini 1522-ci ildə təbrizli memar Şəmsəddin tikmişdir.

Sənətsünaslıq namizədi Cəfər Qiyasi haqlı olaraq yazmışdır «XIII-XVII əsrlərdə geniş təsir dairəli memarlıq ocağı olmuş Təbriz məktəbi Azərbaycan memarlığının güclü bir qolu kimi əsasən islam dinini qəbul etmiş ölkələrlə sıx əlaqələr içərisində yetkinləşib yüksəlmişdir. Bütünlükdə isə bu məktəb islam Şərqi ölkələri memarlığının qarşılıqlı zənginləşməsi və inkişafında böyük rol oynamışdır» [57].

* * *

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də təsviri sənət xeyli inkişaf etmişdi. XI əsrin məşhur təbrizli şairi Əbülqasim Əziz ibn Məhəmməd (Nizam Təbrizi) eyni zamanda dövrünün tanınmış rəssamı idi. Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl dövrü sayılan XII əsrdə Təbriz rəssamlıq məktəbinin məhsulu olan miniatürlər, şübhəsiz, olmuşdur. Lakin onlar dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Rəssamlıq sənətinin yeni mərhələsi Rəşidəddinin «Cami-ət-təvarix», «Əhya vəl-əsar» və s. əsərlərinə çəkilən miniatürlərlə başlayır. XIV əsrin əvvəllərində Rəb-i Rəşididə yaradılmış kitabxanada əlyazmalarına çəkilən təsvirlər və onların haşiyələrinin təzhibkarlıq edilməsi nəticəsində Təbriz miniatür məktəbi xeyli inkişaf etmişdi. Həmin kitabxanada təşkil edilmiş rəssamlıq emalatxanası Təbriz rəssamlıq məktəbinin inkişafında mühüm rol oynadı. Rəşidəddinin əsərlərinə, eləcə də Rəb-i Rəşididə hazırlanmış digər əsərlərə, o cümlədən Şəms Kaşaninin «Şahnamə» əsərinə çəkilmiş illüstrasiyalar dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Əbülfəzl Museli (1244-1310) dövrünün məşhur rəssamı idi. Ustad rəssam Əhməd Musa Təbrizdə saray kitabxanasında «Əbu Səidnamə», «Meracnamə», «Kəlilə və Dimnə» əsərlərinə bir sıra təsvirlər çəkmişdir. Onun şagirdi Əmir Dövlətyar da rəssamlıqda məşhur idi [58].

Teymur, rəssam Əbdülhəy ilə birlikdə bir sıra sənətkarları Səmərqəndə, Baysunqur Mirzə isə ustad Seyid Əhməd Nəqqaşi, Xacə Əli Müsəvvəri, ustad Qəvaməddin Mücəllədi, (cildçini) Herata apardırıb, kitabxanasında işlədirdi. Onlar orada Sultan Əhməd Cəlairinin süngü və bir sıra digər əsərlər üzərində çalışırdılar. Cüngün cildi üzərində qaxma işi təbrizli ustad Qəvaməddinə tapşırılmışdı, üzünü köçürmək isə xəttat Cəfər Təbrizinin öhdəsində idi [59].

Təbrizli Cəfər xəttatın başçılığı ilə Herat kitabxanasında 100 nəfərdən artıq xəttat, rəssam, zərəkub, cildçi və s. sənət ustaları çalışırdı. Bu sənətkarlar arasında çoxlu təbrizli xəttat, rəssam, müzəhhib, cildçi var idi. Hələ Baysunqur

Mirzənin sağlığında Cəfər Təbrizi kitabxanada görülən işlər haqqında vaxtaşırı Baysunqur Mirzəyə yazılı məlumat verirdi. Onun 1427-ci ildə Baysunqur Mirzəyə yazılı məlumatından aydın olur ki, həmin ildə Xacə Qiyasəddin «Rəsael» adlı əsərin üzərində iki lövhə çəkib qurtarmış və digər lövhəni başlamışdır. Bundan əlavə, Sədinin «Gülüstən» əsərində xarab olmuş bir lövhə üzərində çalışmış. Qəvəməddin mücəlləd Təbrizi isə «Şahnamə»nin cildi üzərində islimi haşiyələri təkmilləşdirib cildə üz-astar çəkirdi [60]. Baysunqur Mirzə öldükdən sonra Sultan Əhmədin süngü yarımçıq qalır. Onun oğlu Əlaəddin Zərkub Qiyasəddin Pir Əhmədi Təbrizdən Herata çağırıb. Pir Əhməd Herata gedib, həmin əsərin zərkubluq işlərini başa çatdırır.

1450-ci ildə Təbrizdə Nizaminin «Xəmsə»sinə otuz təsvir çəkilmişdir. «Xosrov və Şirin» əsərinin Təbrizdə hazırlanmış bir nüsxəsi hazırda Vaşinqtonun Firir Qaleri Muzeyində mühafizə olunur. Təsvirlərin birində Xosrov at üstündə dayanıb yuyunmaqda olan Şirinə tamaşa edir. Təsvirlərin çəkilmə tarixi aydın olmasa da, Sultan Əhməd Cəlairi dövründə Təbrizdə hazırlanması məlumdur,

Mövlana Cəmaləddin Nəqqaşın şagirdi olan Tacəddin Əli Mınşarı şair və nəqqaş idi. Kəmaləddin Xocəndi ilə müasir olan Əli Mınşarı Vicuyə məhəlləsində məscid tikdirmişdi. Təbrizin Surxab qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

XIII-XV əsrlərdə təsviri sənət əsərləri təkcə kitab, xalça, parça sənətində deyil, həm də müxtəlif binalar - məscid, saray, yaşayış evləri, hamamlarda da öz inikasını tapırdı. Bu binaların dekorativ bəzəyində müəyyən estetik məzmunlu ornamental və süjetli kompozisiyalardan istifadə olunmuşdur. Təbrizli nəqqaş Əbdülmömin bin Şərəfşahın 1277-ci ildə Urmiya məscidinin mehrabı üzərində çəkdiyi gözəl ornamental kompozisiyalar, Rəbi Rəşidi və Şam Qazandakı binaların divarlarında, Müzəffəriyyə və Həştbehışt saraylarında, Sultan Üveys Cəlairinin tikdirdiyi dövlətxana və Uzun Həsən sarayında aparılan nəqqaşlıq işləri fikrimizi təsdiq edə bilər. Həştbehışt sarayının tavanında gözəl təsvirlər çəkilmişdi. Sarayın daxilindəki salonun divarlarında qızıl, gümüş və lacivərdlə Azərbaycanla xarici ölkələr arasında aparılan müharibələr təsvir olunmuşdur. Bu təsvirlər içərisində Türkiyə ərazisindən Azərbaycan paytaxtı Təbrizə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin xidmətinə gəlmiş elçilərin şəkilləri verilmişdir. Osmanlı elçilərinin xahişi və Uzun Həsənin onlara verdiyi cavablar şəkillərin yanında yazılmışdır. Saray salonunun tavanında Uzun Həsən mülazimləri ilə birlikdə və ov mənzərəsi təsvir olunmuşdur. Süvari mülazimlərin yanlarında ov itləri və şahin quşu, habelə çoxlu heyvan, o cümlədən kərgədən və fil təsvirləri çəkilmişdi. Venetsiyalı anonim tacir yazır: «Təsvirləri elə gözəl çəkmişdilər ki, canlı insanlara oxşayırdı. Qapılar açıq olanda rəsm və təsvirlər elə parıldayırdı ki,

insanı heyrətə salırdı. Bu həmin saraydır ki, Uzun Həsən orada qonaqlıqlar verirdi» [61].

Həştbehişt sarayında heykəltəraşlıq abidələrinə də təsadüf olunurdu. Sarayın damının hər guşəsində qoyulmuş novdanlar tuncdan əjdaha heykəli (başı) şəklində tökülmüşdü. Bu novdanlar o qədər böyük idi ki, hər birindən bir top tökmək olardı. Anonim tacir yazır ki, tuncdan düzəldilmiş əjdaha heykəlləri canlı əjdahaya bənzəyirdi [62].

Canlı insan təsvirləri Elxanilər dövründə də saray divarlarına çəkilirdi. Arqun Təbrizin Şam adlı və sonralar «Arquniyyə» adlandırdığı yerdə tikdirdiyi sarayda divarlara öz şəklini çəkdimişdi [63].

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Təbriz miniatür məktəbi təkmilləşərək özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. I Şah İsmayılın təşəbbüsü ilə Bağdad, Herat, Şiraz, İsfahan rəssamları Təbrizə toplaşmış və sənətkarlıqlarını nümayiş etdirirdilər. Təbriz saray kitabxanası miniatür məktəbinin mərkəzinə çevrilmişdi. Şah İsmayıl Xətəinin özü də bu sənətə çox həvəs və maraq göstərirdi. Rəssam Sultan Məhəmməd Təhmasib Mirzəyə rəssamlıq sənətinin sirlərini öyrədirdi. I Şah İsmayıl Kəmaləddin Behzadı Heratdan gətirərək Təbriz saray kitabxanasına kələntər (rəis, başçı) təyin etmişdi. Təbriz saray kitabxanasında xeyli rəssam, o cümlədən Mir Müsəvvər, Şirazlı Mani, Behzadın bacısı oğlu Heydər Əli və başqaları çalışırdı. Bəzi tədqiqatçılar Kəmaləddin Behzadın Təbrizə gəlməsilə Təbriz rəssamlıq məktəbini bir növ Herat məktəbinin davamı kimi qələmə verməyə çalışırlar. İran alimi İsa Behnam Herat məktəbi rəssamlıq üslubunun bütövlükdə Behzad vasitəsilə Təbrizə köçürüldüyünü bildirir. O yazır: «Əgər Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövründə dəbdə olan hündür qızılbaş papaqları təsvirləri çəkilməsəydi, Təbrizdə çəkilmiş rəsm əsərləri ilə Herat məktəbi rəssamlığı lövhələrini biri digərindən ayırmaq olmazdı» [64]. Halbuki «Behzad Heratdan Təbrizə gələndə qədər Sultan Məhəmməd «qızılbaş üslubunu başqalarından yaxşı düzəltmişdi». Əlbəttə, Herat rəssamlıq məktəbinin Təbriz miniatür məktəbinə təsirini də inkar etmək olmaz. Qətiyyətlə demək olar ki, Kəmaləddin Behzad Təbrizə gələndə qədər Təbriz rəssamlıq məktəbi özünün təkmilləşmə və inkişaf mərhələsinə keçirirdi. Təbriz miniatür məktəbi Azərbaycan miniatür məktəbinin bir qolu kimi Şiraz, Qəzvin, İsfahan miniatür məktəblərindən daha irəlində gedirdi. Kəmaləddin Behzadın Təbriz miniatür məktəbinin inkişafında böyük rolu olsa da, özü də məhz Təbrizdəki fəaliyyətinə görə Heratdakından daha çox şöhrətlənmişdi. Digər tərəfdən, I Şah İsmayılın 1522-ci il 26 aprel tarixli fərmanı ilə Kəmaləddin Behzad Təbriz saray kitabxanasına rəis təyin edilməmişdən xeyli əvvəl orada çoxlu nəqqaş, rəssam, xəttat, müzəhhib, lacivərd yuyan, cildçi çalışırdı. Təbriz saray kitabxanası hələ Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən və Sultan Yaqub dövründə fəaliyyət göstərmiş, təsviri sənətin mərkəzinə çevrilmiş, Şah İsmayıl Xətəi isə kitabxananın fəaliyyət

dairəsini daha da genişləndirmişdir. Kəmaləddin Behzadın Şah Təhmasibə yazdığı məktubundan aydın olur ki, məşhur rəssam Şah Təhmasibin hakimiyyətinin birinci onilliyində qocalıb əldən düşmüş, ehtiyac içərisində yaşamışdır. Ustad Kəmaləddin Behzad Şah Təhmasibə müraciətlə «Şahnamə» üçün çəkdiyi miniatürlər müqabilində ona şah tərəfindən vəd verilmiş haqqını tələb etmişdir. Kəmaləddin Behzadın təsvirlər çəkdiyi «Şahnamə» əsəri 20 il müddətində Təbrizdə hazırlanmışdır. Həmin «Şahnamə» h. 973 (1565- 1560)-cü ildə Şah Təhmasibin digər hədiyyələri ilə birlikdə Şahqulu Ustaclu vasitəsilə Türkiyəyə aparılmış, orada Osmanlı sultanına peşqəş edilmişdir [65].

1520-22-ci illər arasında Təbrizə gəlmiş Kəmaləddin Behzad Təbriz saray kitabxanasında Mövlana Şah Mahmud Zərrinqələmin xəttilə köçürülmüş Nizaminin «Xəmsə»sinə miniatürlər çəkmişdir. Kəmaləddin Behzad h. 942 (1535-36)-ci ildə vəfat etmiş və Vilyanguhda yerləşən Kəmaləddin Xocəndinin bağında dəfn olunmuşdur. Hafiz Hüseyn Kərbəlayı Təbrizi Kəmaləddin Behzadın Təbrizdəki qəbrini ziyarət etmiş və bu barədə belə yazmışdır: «Kəmaləddin Xocəndinin məqbərəsi Vilyanguhdadır... Həmin məqbərə ətrafında bir sıra söz və incəsənət ustaları da dəfn olunmuşdur. Məsələn, Mövlana Tusi şair, Mövlana Əli Muşribi Şirvani, nəqqaş Ustad Behzad və Ustad Sultan Məhəmməd Mücəllədi (cild çəkəni - S. O.) göstərmək olar. Bu iki nəfər (yəni Kəmaləddin Behzad və ustad Sultan Məhəmməd - S. O.) öz sənətlərində misilsiz idilər» [66].

XVI əsrdə Şiraz, Qəzvin və İsfahan məktəblərinə nisbətən Təbriz miniatur məktəbi daha irəlidə gedirdi. Bu da Təbrizin Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilməsi ilə əlaqədar idi.

Kəmaləddin Behzadla birlikdə Təbrizdə çalışan rəssamlardan Sultan Məhəmmədi, Yəhya Şirvanini, Ağa Mirəki, Məhəmməd Qasım Şadişahını, Nəbati Təbrizini, Mir Müsəvvəri, şirazlı nəqqaş Manini, Müzəffər Əli Təbrizini, Kəmaləddin Behzadın bacısı oğlu nəqqaş Heydərelini və başqalarını göstərmək olar.

Təbriz miniatur məktəbinin inkişafında dövrünün məşhur rəssamı Sultan Məhəmmədin mühüm rolu olmuşdur. Bu mövzuda sənətsünaslıq doktoru Kərim Kərimov monoqrafiya nəşr etdirdiyi üçün biz Sultan Məhəmməd haqqında ətraflı danışmağı lazım bilmirik.

I Şah Təhmasib uşaq ikən Sultan Məhəmməd nəqqaşın yanında rəssamlıq sənəti öyrənmişdir. Hakimiyyətinin ilk illərində rəssamlığa maraq göstərən şah 1557-ci ildə tövbə fərmanı verdikdən sonra rəssamlıq emalatxanalarını dağıdır. Rəssamlardan Sultan Məhəmmədi, ustad Müzəffərəlini, Mir Zeynalabдини, Sadiqi bəyi, Astrabadlı Əbdülcabbarı, ustad Əli Müsəvvəri, onun şagirdi Siyavuş bəyi, Şeyx Məhəmməd Şirazini, Ələsgər Kaşini, Mirzə Məhəmməd İsfahanini, Həsən Müzəhhibi, Abdulla Şirazini tutduqları vəzifələrdən çıxarır. Hindistana qaçmış rəssamlardan Əbdüləzizi və

Mövlana Ələsgəri tutdurub Əbdüləzizin burnunu, Ələsgərin isə qulağını kəsdirir [67].

1555-ci ildə paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsinə baxmayaraq, Təbrizdə yenə də saray kitabxanası fəaliyyət göstərirdi. 983-cü ilin şaban ayında (noyabr 1575) Şah Təhmasib tərəfindən verilmiş fərman əsasında Molla Həsən Müzəhhib Təbriz dar-üs-səltənəsinin bütün müzəhhiblərinə, xəttat, nəqqaş, cilidçi və təlakublarına kələntər təyin olunmuşdur [68]. Təbriz rəssamları, nəqqaşları, xəttatları, cilidçiləri, müzəhhibləri Qəzvin və İsfahan miniatür məktəblərinin təkmilləşib inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdılar.

Kəmaləddin Behzadın şagirdlərindən biri də Müzəffərəli idi. O, gözəl nəstəliq xətti yazmaqla yanaşı, həm də müzəhhib idi. Qazi Əhməd Qumi səhv olaraq Müzəffərəlini Rüstəməlinin bacısı oğlu kimi qeyd etmişdir. Əslində Rüstəmli Behzadın bacısı oğlu, Müzəffərəli isə Behzadın digər bacısı oğlu Heydərelinin oğlu idi. Müzəffərəli təkcə əlyazmalarına təsvirlər çəkməklə kifayətlənməmiş, Qəzvinə saray dəftərxanasının və Çehel-sütunun divarları üzərində də bir çox təsvirlər çəkmişdir. Müzəffərəli Şah Təhmasib dövründə o qədər məşhurlaşmışdı ki, şah ona çəkdiyi rəsm əsərlərinin altında «Nəqqəşəşahi» sözlərini yazmağa icazə vermişdi. Sadiqi bəy Əfşar yazır ki, Şah Təhmasib Müzəffərəlini Behzaddan üstün tuturdu.

Təbriz saray kitabxanasında uzun müddət fəaliyyət göstərmiş rəssam Mir Müsəvvər məşhur nəqqaş idi. Dust Məhəmməd onu «zübdət-ül-nəvadir» adlandıraraq yazır ki, o, surət təsviri çəkməkdə Çin mütəxəssislərinin qələmini qırdı. Mir Müsəvvər Şah Təhmasibin saray kitabxanasında hazırlanmış «Şahnamə»yə və Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinə təsvirlər çəkmişdir «onun təsvirlərini tərifləməkdə dil və qələm acizdir», - deyən Dust Məhəmməd rəssam haqqında çox yüksək fikirdə olmuşdur. Əsl adı Mənsur olan Mir Müsəvvər həqiqətən dövrünün mahir rəssamı idi. Hindistan hakimi Humayun ibn Babir 1544-cü ildə Təbrizdə olarkən onu Şah Təhmasibdən istəyir və əvəzində Hindistandan min tükən peşkəş göndərəcəyini bildirir. Mir Müsəvvər, oğlu Mir Seyidəli ilə birlikdə Hindistana gedir. Ata və oğul Hindistanda Təbriz miniatür üslub və ənənələrini geniş yayırlar. Mir Seyidəlinin çəkdiyi təsvirlərdə həyatilik bariz şəkildə təzahür edirdi.

İsfahanda doğulub, Təbrizdə boya-başa çatmış Cəlaləddin Ağa Mirək məşhur nəqqaş idi. Şah Təhmasibə çox yaxın olan rəssam «Şahnamə» və «Xəmsə» əsərlərində xeyli illüstrasiya çəkmişdir. Qazi Əhməd Qumi onu «misilsiz nəqqaş, hörmətli sənətkar» adlandırmışdı.

Sultan Məhəmmədin oğlu Mirzə Əli də nəqqaşlıqda surət təsviri çəkməkdə mahir idi. O, «təsviri sənəti elə bir dərəcəyə yüksəltmişdi ki, çox az adam onun bərabəri ola bilərdi». Mirzə Əli atası ilə birlikdə Şah Təhmasib kitabxanasında fəaliyyət göstərirdi.

Təbriz saray kitabxanasında «Ədimi» təxəllüslü rəssam Mövlana Məhəmmədi, ustad Kəmaləddin Hüseyn, ustad Kəmaləddin Əbdülqafar, ustad Həsənəli kimi tanınmış rəssamlar da çalışırdı. Dost Məhəmməd bunların döndünü də dövrünün məşhur rəssamları kimi qeyd etmişdir [69].

Təbriz saray kitabxanalarında fəaliyyət göstərən rəssamlardan biri də Mövlana Nəzəri Qumi idi. Qazi Əhməd Qumi onu «misilsiz nəqqaş» adlandırmışdır. Əvvəllər kitabxanada xəttat və nəqqaş vəzifəsində çalışan Mövlana Nəzəri sonralar kitabxananın açarçısı olur. Şah Təhmasib ona müsahib (qardaş - S. O.) ləqəbi vermişdi.

Təbrizdə rəssamlıq sənəti nəsildən-nəslə keçirdi. Belə ki, Sultan Məhəmməd öz oğlu Mirzə Əliyə, qız nəvəsi Mir Zeynalabdinə, Kəmaləddin Behzad bacısı oğlanları Rüstəmli və Heydəraliyə, Heydərali isə oğlu Müzəffəraliyə, Mir Müsəvvər, oğlu Mir Seyidəliyə rəssamlıq sənətinin sirlərini öyrətmişdilər.

Təbriz rəssamları əlyazmalarına təsvirlərlə kifayətlənməyib, Təbriz, Qəzvin, İsfahan və digər şəhərlərdə tikilmiş sarayların divarlarını da təsvirlərlə bəzəmişlər. Təbrizdə Bəhram Mirzənin caməxanasında Ağa Cəlaləddin Mirəklə Mir Müsəvvər iki insan surəti təsvir etmişdilər. Bu sarayın divarlarında xeyli insan təsvirləri çəkilmişdi. Qəzvindəki Çehelsütunun böyük salonunda Şah Təhmasibin əmrilə «sənətlərində nadir adam olan nəqqaşlar, mahir rəssamlar» Ordubad şəhərindən mənzerə və insan surətləri təsvir etmişdilər. Burada şübhəsiz, Təbriz rəssam və nəqqaşlarının az xidməti olmamışdır [70].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin çiçəkləndiyi bir dövrdə rəssamlıq romantikadan uzaqlaşaraq realizmə meyl göstərdi. Bu, Füzuli şerlərindəki dərin və saf məhəbbətdə, Təbriz rəssamlarının yaratdığı insan obrazları və onları əhatə edən mühitdə öz əksini tapırdı. Təbrizin məşhur rəssamı Mir Seyidəlinin çəkdiyi təsvirdə «Məcnun Leylinin çadırının qabağında», Nizaminin «Xəmsə»sinə, «Bəhramgür və Çoban», «Musiqi məclisi» və s. əsərlərində canlı insan həyatı, kənd həyatı öz əksini tapmışdır. Bəzən döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərmiş Qızılbaş əmirlərinin təsviri də məscidlərin qapılarından asılırdı. 1585-ci ildə Təbrizdə Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmalarda həlak olmuş Orucbəyin atası Əlibəyin şəkli Sultan Məhəmmədin əmrilə çəkilib Təbriz məscidinin qapısından asılmışdır. Oruc bəy yazır ki, təsvirdə Osmanlı ordusunun yeddi əsgərinin cəsədi üzərində əlində qılınc tutmuş halda atamın təsviri verilmişdi. Atam həmin yeddi nəfəri öldürdüyü üçün o yeddi cəsəd atamın ayağı altında təsvir olunmuşdur [71].

Təbrizdə müstəqil miniatürlər və əlyazmalarına, eləcə də saray divarlarına çəkilən təsvirlərdən əlavə, xalı-xalça və parçalar üzərində də naxışlar vurulur, toxunurdu. Şah Təhmasib dövründə Təbrizdə toxunmuş, üzərində ov mənzerəsi təsvir edilmiş bir xalı hazırda Vyana şəhərindəki muzeydə saxlanılır. Mütəxəssislərə görə xalı üzərindəki ov mənzerəsi nəqqaş

Sultan Məhəmməd və ya onun şagirdləri tərəfindən çəkilmiş təsvir əsasında toxunmuşdur [72]. Metropolitan mu-zeyində mühafizə olunan və XVI əsrdə Təbrizdə toxunmuş iki xalı üzərindəki təsvirlər təbrizli rəssamları yaradıcılığının parlaq təzahürüdür.

Təbrizdə toxunan parça və baş örpəkləri üzərində müxtəlif təsvirlər çəkilirdi. Oruc bəy Bayat yazır ki, Təbrizdə gəlin apararkən üzünə üzərində günəş və ya ay təsviri olan tafta parça örtürdülər.

H. 1001 (1593)-ci ildə I Şah Abbasın əmrilə Əlirzayi Abbasi məşhur rəssamların çəkdiqləri rəsm əsərlərini və xəttatların xətt nümunələrini albom şəklinə salır. O, h. 1006 (1597-98)-cı ilə qədər həmin albomu hazırlayıb şaha təqdim edir [73].

1533-cü ildə Təbrizin Vicuyə məhəlləsində anadan olmuş Sadiqi bəy Əfşar gənc yaşlarında nəqqaş Müzəffərəlidən rəssamlıq sənətini öyrənmişdi. O, qısa bir müddət ərzində bu sahədə məşhurlaşmış, İsgəndər Münşinin yazdığı kimi, axırda misilsiz rəssam, incə fırçalı nəqqaş olmuşdu [74]. II Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Mir Zeynalabdinlə birlikdə Qəzvinə saray kitabxanasında çalışan Sadiqi bəy I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə İsfahanda saray kitabxanasında işləyir. Sonralar onun yerinə Əlirzayi Abbasi saray kitabxanasına rəis təyin edilir.

Təbriz miniatür məktəbi təkcə Azərbaycan deyil, Yaxın və Orta Şərq rəssamlıq məktəbinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Bu məktəbin yetişdirmələri Hindistanda, Türkiyədə, Orta Asiyada və İranın özündə rəssamlıq məktəbinin əsasını qoymuşdular. Təbriz bir növ rəssamlıq, xəttatlıq, təzhibkarlıq, cildçilik, zərkubluq, kitabxanaşünaslıq və musiqi sənətinin vətəni idi. Təsədüfi deyildir ki, dünya şöhrəti qazanmış rəssam Kəmaləddin Behzadın müəllimi Seyid Əhməd Təbrizi olmuşdur. Digər yerlərdən Təbrizə gəlmiş rəssamlar belə Təbriz rəssamlıq ənənələrinə biganə qala bilməmiş, yerli rəssamlarla əməkdaşlıq etmiş və gözəl sənət əsərləri yaratmışlar. Məhz buna görə də Təbriz kitabxanalarında hazırlanmış əlyazmalarına çəkilmiş təsvirlər, xalı, xalça və müxtəlif parçalar üzərindəki bəzəkli naxışlar Yaxın və Orta Şərqdə şöhrət tapmışdı.

Sultan Məhəmməd, Seyid Əhməd Təbrizi, Kəmaləddin Behzad, Mir Zeynalabdin Təbrizi, Mani Şirazi, Mirzə Əli, Məhəmmədi, Burcəli Ərdəbili, Əhməd Qəzvini, Hüseyn Qəzvini, Heydərali Türbəti, nəqqaş Xacə Əbdüləziz, Sadiqi bəy Əfşar, Siyavuş bəy Gürcüstani, Müzəffərəli, Həsənəli, Seyidağa Mirək İsfahani, Şah Təhmasib, Bəhram Mirzə və bir çoxları Təbriz rəssamlıq məktəbinin yetişdirməsi idilər.

XIV-XV əsrlərdə olduğu kimi, XVI əsrdə də Təbriz rəssamlıq məktəbi müxtəlif ölkələrdə rəssamlıq məktəblərinin formalaşmasında həlledici rol oynamış, Yaxın və Orta Şərqi müxtəlif rəssamlıq mərkəzlərinin inkişafında görkəmli yer tutmuşdur. Hindistan rəssamlıq məktəbinin yaranması və

inkişafında Təbriz rəssamlarının az rolu və əməyi olmamışdır. Mir Seyid Əli 20 ildən artıq bir müddətdə böyük moğollar sarayında çalışmışdır. 1525-ci ildə Osmanlı sarayında işləyən 29 rəssamdan üçü (Şahqulu, Məlik Əhməd, Hacı bəy) təbrizli idi. 1545-ci ildə Türkiyə sarayı nəzdində «Rumi» və «Əcəmi» adlı iki qrup rəssam fəaliyyət göstərirdi. 1557-ci ildən bu iki emalatxana müstəqil işə başladı. «Əcəmi» rəssamlar emalatxanasına sonralar Şahqulu başçılıq edirdi.

XVI əsrin sonlarında Təbriz 17 ilə yaxın bir müddətdə Osmanlı işğalı altında qaldığı vaxtda rəssamların əksəriyyəti İstambula aparılır. Həmin dövrdə İstambul sarayı nəzdində olan rəssamlıq emalatxanasında 30 nəfərdən artıq təbrizli rəssam fəaliyyət göstərirdi. Onlara Vəlican başçılıq edirdi.

Təbriz rəssamlarının, xüsusilə Şahqulu və Vəlicanın Türkiyə rəssamlıq məktəbinin inkişafında rolunu həтта Türkiyə şərqsünasları A. S. Yetgin və Ə. Soheyli də etiraf etmişlər. Onlar yazırlar ki, Şahqulu bu işin başında durduqdan sonra «bizim rəssamlıq məktəbimiz bir müddət Təbriz incəsənətinin təsiri altına düşmüşdü». Təbriz rəssamlarının məharətindən bəhs edən Övliya Çələbi yazır: «Buranın ustadi-kamil nəqqaş və rəssamı bir diyarda yoxdur» [75].

Təbrizdə xəttatlıq da geniş inkişaf etmişdir. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz xəttatlıq və musiqi mədəniyyətinin mərkəzi olmuşdur.

Monoqrafiyanın həcmi imkan vermədiyi və X-XVII əsrlərdə Təbrizdə musiqi tarixi haqqında ayrıca məqalə nəşr etdirdiyimiz üçün bu barədə bəhs etməyi lazım bilmədik [76].

NƏTİCƏ

Tədqiq olunan mövzu üzrə əsərə cəlb edilən çoxlu miqdarda faktik materialların elmi təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə əsas verir:

1) Təbriz qədim bir şəhər kimi eramızdan əvvəl meydana gəlmişdir. Lakin qədim və ilk orta əsrlərdə ardıcıl surətdə baş verən müharibələr və təbii fəlakətlər (zəlzələlər) şəhərin dağılaraq kənd halına düşməsinə səbəb olmuşdur. X əsrin ortalarından tədricən inkişaf edən Təbriz Azərbaycanın mərkəzi şəhərlərindən birinə çevrilir. XII əsrin ikinci yarısından XIII əsrin əvvəllərinə qədər Atabəylərin paytaxtı olmuş Təbrizin iqtisadi həyatında sənətkarlıq və ticarət əsas yer tuturdu.

2) XIII əsrin əvvəllərində monqol istilasını nəticəsində Azərbaycanın bir sıra şəhərləri dağılaraq xarabalığa çevrildiyi halda, Təbriz əhalisi işğalçılara bas verməklə şəhəri onların talan və təxribətindən qurtara bilmişdi; Buna görə də Azərbaycanın monqol istilasından ziyan görmüş digər şəhərlərindən fərqli olaraq Təbrizdə iqtisadi inkişaf nəzərə çarpırdı.

3) XIII-XVII əsrlərdə Təbrizin iqtisadi inkişafı eyni səviyyədə olmamışdır. Daxili və xarici amillər nəticəsində şəhər iqtisadi cəhətdən gah inkişaf, gah da tənəzzül dövrü keçirmişdir. Təbrizin iqtisadi həyatında sənətkarlıq və ticarət əsas amil idi. Orada bağçılıq, bostançılıq da müəyyən qədər inkişaf etmişdi. Sənətkarlığa nisbətən daxili və xarici ticarət üstün mövqe tuturdu.

Təbrizin 1265-ci ildən 1555-ci ilə qədər paytaxt, Azərbaycanda hökmranlıq etmiş müxtəlif sülalələrin iqamətgahı olması onun iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Lakin eyni zamanda bir paytaxt kimi işğalçı dövlətlər və feodal ara müharibələrinin döyüş mərkəzinə çevrildiyi üçün onun iqtisadi və təsərrüfat həyatına ağır zərbə epdirilirdi. Təbrizin mühüm iqtisadi-siyasi, hərbi-strateji mövqeyi nəzərə alınaraq şəhər tezliklə yenidən bərpa olunur və iqtisadi cəhətdən tərəqqi edirdi. XIII əsrin 60-cı illərindən başlayaraq onun iqtisadi həyatında dirçəliş nəzərə çarpır. XIII əsrin sonlarından XIV əsrin 30-cu illərinədək Təbriz təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə iri sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrət tapmışdı. Təbriz Şərqlə Avropa ölkələri arasındakı beynəlxalq ipək və toxuculuq malları ticarətində əsas və həlledici rol oynayırdı. Məlum olduğu kimi, Təbrizin iqtisadi inkişafına Qazan xanın islahatları mühüm təsir göstərmişdir. Lakin bu islahatlara qədər Təbrizin özündə iqtisadi inkişaf üçün zəmin olduğunu da nəzərə almaq lazımdır.

XIV əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Elxani dövlətinin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq baş verən feodal ara müharibələri, Qazan xanın islahatının aradan çıxması, vergi və mükəlləfiyyətlərin artması, Toxtamış və Teymurun dağıdıcı hücumları ticarət inkişafı baxımından Təbrizin Azərbaycanın ikinci

şəhərinə çevrilməsinə səbəb oldu. Müharibələr nəticəsində məhsuldar əməklə məşğul olan xeyli adam ölmüş, sağ qalanların bir hissəsi isə şəhəri tərk etmiş, şəhərin təsərrüfat həyatı dağılmışdı.

XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı olan Təbrizdə yenidən iqtisadi dirçəliş baş verdi. Lakin XV əsrin əvvəllərində Sultaniyyə, həmin əsrin ortalarında isə Şamaxı ticarətin inkişafına görə Təbrizi ötüb keçmişdi. XIV əsrin 10-30-cu illərində Təbriz əhalisinin sayı 500-600 min nəfərə çatırdısa, XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində burada cəmi 200 min adam yaşayırdı.

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin təşəkkülü, Təbrizin həmin dövlətin paytaxtına, iqtisadi-siyasi mərkəzinə çevrilməsi, yerli feodal əyanlarının şəhərin idarə edilməsindəki rolunun artması onun iqtisadi həyatının canlanmasına səbəb olmuşdu. Digər tərəfdən, XVI əsrin birinci yarısında Təbrizin bir neçə dəfə Osmanlı ordusu tərəfindən işğal edilməsi, istər işğalçılar, istərsə də Qızılbaş qoşunları tərəfindən şəhərin dağıdılması onun iqtisadi inkişafına ağır zərbə endirdi.

1555-ci ildə Amasiya sülhündən sonra müvəqqəti də olsa, əmin-amanlıq dövrünün yaranması Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərdi. 1555-ci ildə paytaxtın Təbrizdən Qəzvin şəhərinə köçürülməsi onun iqtisadi inkişafı üçün mənfi rol oynasa da, müvəqqəti dinclik dövründə şəhər xeyli abadlaşmışdı. XVI əsrin 60-80-ci illərində Təbrizdə sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmişdi. Təbrizin uzun müddət xassə olması, şəhər əhalisinin Osmanlı işğalçılarına qarşı fədakarcasına vuruşması, Səfəvilər dövlətinin xəzinəsi üçün Təbrizin əsas gəlir mənbəyi olması, bütün bunlar Səfəvi şahlarını Təbrizə xüsusi diqqət yetirməyə vadar edirdi.

XVI əsrin sonunda Təbrizin Osmanlı ordusu tərəfindən işğal olunması və bu şəhərin 17 ilə yaxın bir müddətdə Osmanlı işğalı altında qalması şəhərin iqtisadi həyatına sarsıdıcı zərbə endirmişdi. Lakin XVII əsrin əvvəllərində Təbrizin yenidən Səfəvilər dövlətinin ərazisi tərkibinə daxil edilməsi, mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsi, I Şah Abbasın islahatları, uzun müddət (1635-ci ildə Osmanlı ordusunun Təbrizə hücumunu nəzərə almasaq) əmin-amanlığın olması, məhsuldar qüvvələrin inkişafı Təbrizin iqtisadi inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. XVII əsrin 40-80-ci illərində Təbrizdə sənətkarlıq və ticarət xeyli tərəqqi etmişdi. Bu dövrdə Təbriz təkcə Azərbaycan və İranda deyil, hətta Yaxın və Orta Şərq arasında iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etmiş ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri hesab olunurdu. Daxili və xarici ticarət sahəsində Təbriz, demək olar ki, Azərbaycan və İrannın ürəyi sayılırdı. Bunun əsas səbəblərindən biri şəhərin ticarət karvan yolu üzərində yerləşməsi, Şərq ilə Qərb ölkələri arasında ipək ticarətinin başlıca mərkəzi olması idi. Bundan əlavə, şəhərin hərbi-strateji əhəmiyyətini, əhalinin Osmanlı işğalçılarına qarşı qəhrəmancasına mübarizəsini nəzərə alaraq, Səfəvi hökmdarları Təbriz

Osmanlı işğalçılarından azad olunduqdan sonra şəhər əhalisinin bir neçə illiyə divan vergilərindən azad etdilər.

XVII əsrin sonlarında Yaxın və Orta Şərq ölkələrini bürümüş iqtisadi böhran Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Təbrizin iqtisadi həyatına mənfi təsir göstərməyə bilməzdi. Xüsusilə Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi, baş karvan yolunun dəyişməsi, ipəyin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarının artması, yollardakı təhlükə Təbrizdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafına mane olurdu. Lakin ticarət və sənətkarlığın inkişafı baxımından XVII əsrin sonu -XVIII əsrin əvvəllərində Təbriz yenə Səfəvilər dövlətinin paytaxtı İsfahandan geri qalmırdı. O, Azərbaycan və İran şəhərləri arasında iqtisadi inkişaf cəhətdən birinci yeri tuturdu.

4) Bəhs etdiyimiz dövrlərdə Təbrizdə sənətkarlıq xeyli inkişaf etmişdi. Burada soyuq və odlu silah istehsalı, toxuculuq, zərgərlik, mis məmulatı istehsalı, boyaqçılıq və s. tərəqqi etmişdi. XV əsrin ortalarından top, XVI əsrin ortalarından isə tüfəng istehsalı sahəsində Təbriz Azərbaycan şəhərləri arasında birinci yeri tuturdu. Odlu silah istehsalı sahəsində Təbrizdə mahir ustalar yaşayırdılar. Burada hazırlanan toxuculuq malları daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, xarici ölkələrə də ixrac olunurdu.

Sənətkarlığa nisbətən ticarət daha üstün mövqeyə malik idi. Daxili və xarici ticarətdə xam ipək ticarəti əsas yer tuturdu. Təbrizin iqtisadi inkişafında ticarət həlledici rol oynamışdır. 1565-ci ildə tamğa vergisinin ləğvindən sonra bu özünü daha açıq şəkildə təzahür etdirirdi. Təbriz üç istiqamətdə - Rusiya, Türkiyə və İsfahan - Hürmüz yolunda Şərq ölkələri ilə Avropa ölkələri arasındakı ticarət mərkəzi idi. Bu şəhər habelə Şirvan, Gilan, Mazandaran ipəyinin satış mərkəzi sayılırdı.

5) Təbriz şəhərinin quruluşu, xüsusilə məhəllələri, yaşayış evləri, ictimai binaları əhalinin iqtisadi-sosial vəziyyətinə uyğun şəkildə yerləşirdi. Şəhərdə sənətkarlar, xırda tacirlər, müxtəlif peşə sahibləri və yoxsullar əksəriyyət təşkil edirdi. Təbriz uzun müddət feodal dövlətlərin paytaxtı olduğu üçün tez-tez işğalçı qoşunların hücumuna məruz qalır və döyüş meydanına çevrilirdi. Həmin müharibələrin bütün ağırlığı geniş xalq kütlələrinin üzərinə düşürdü. Vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarı getdikcə artır və biyari işlərə xeyli adam cəlb olunurdu. Buna görə də burada sinfi mübarizə daha kəskin xarakter alırdı. Sənətkarlıq təşkilatı Təbrizdə daha qüvvətli idi. Bu təşkilatın Avropa sənətkarlıq təşkilatı ilə müəyyən uyğun cəhətləri olsa da, əsasən onlardan fərqlənirdi.

Təbrizdə sinfi mübarizənin bütün fəal və passiv formalarından istifadə olunurdu. Bəhs etdiyimiz dövrdə öz əzəmətinə, kəskinliyinə, aşağı təbəqəni əhatə etmə dairəsinə görə geniş vüsət tapmış 1571- 1573-cü il silahlı üsyanı nəticəsində Təbrizin sənətkar və yoxsulları iki ildən artıq bir müddətdə şəhərin

idarə olunmasını öz əllərində saxlaya bilmişlər. Təbriz əhalisi sinfi mübarizənin elliklə şəhəri tərk etmək kimi geniş yayılmış formasından da istifadə etmişdi.

Təbriz əhalisinin xarici istilacılarla qarşı mübarizə tarixi göstərir ki, yerli feodallar öz var-dövlətlərini qoruyub saxlamaq məqsədilə işğalçılarla sazişə girib xalq kütlələrinə xəyanət etdikləri təqdirdə, şəhər əhalisinin aşağı təbəqələri mübarizəni həm də yerli feodallara qarşı yönəldirdilər.

6) Təbrizin iqtisadi-ictimai inkişafı ilə əlaqədar onun mədəniyyəti də xeyli inkişaf etmişdir. Təbriz mədəniyyəti İran və ona qonşu olan ölkələrin mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdı. Ümumiyyətlə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz, Azərbaycan, eləcə də bir sıra Yaxın Şərqi ölkələri arasında memarlıq, xəttatlıq, təsviri sənət, musiqi və poeziyanın mərkəzi olmuşdur. Təbabət, fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, tarixşünaslıq, ədəbiyyat sahəsində Təbrizdə bir çox alimlər yetişmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Bir sözlə, bu sahədə təkcə İran üçün deyil, Yaxın Şərqi üçün də mütəxəssislər hazırlanmasında Təbriz mərkəz olmaqla Azərbaycanın böyük və həlledici rolu olmuşdur.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycanın qədim şəhəri sayılan Təbriz orta əsrlər dövründə Yaxın və Orta Şərqi ən mühüm iqtisadi siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur.

İQTİBASLAR, ŞƏRHLƏR VƏ ƏLAVƏLƏR

GİRİŞ

1. V. İ. Lenin. Əsərləri, 21-ci cild, IV nəşri, Bakı, 1951, səh. 45-46.
2. Bastani Parizi. Siyasət və eqtesade əsrə-Səfəvi, Tehran, 1348, şəmsi, səh. 2 (sonralar: Bastani Parizi. Göstərilən əsəri).
3. Məhəmməd Həsən xan Səniüddövlə. Mirat-ül-boldane Naseri, I cild, Tehran, 1294 hicri (1877) (sonralar: Mirat-ül-boldane Naseri).
4. Nadir Mirzə. Tarix və coğrafi-ye dar-üs-səltəne-ye Təbriz, Tehran, 1323 hicri (sonralar: Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri).
5. V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz. Tərcome və təhşiye-ye Əbdüləli Karəng Tehran, 1337 şəmsi (sonralar: V. Minorski. Tarix-i Təbriz).
6. И. П. . Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе в 1571-1573 гг. ССИА, вып. I, Баку, 1949, сәh. 214 (sonralar: И. П. . Восстание).
7. Şəfi Cəvadi. Təbriz və piramune an. Təbriz, 1350 ş. (1971) (sonralar: Şəfi Cəvadi. Göstərilən əsəri).
8. Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz ta payane qərne nohhome hicri, Tehran, 1352 ş. (1973), (sonralar: Məşkur. Tarix-i Təbriz).
9. Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 184-187.
10. V. İ. Lenin. Əsərləri, 35-ci cild, (IV nəşri), Bakı, 1952, səh. 232.

Birinci fəsil

1. Əbu-l Abbas Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri. Kitab-i fütuh əl-boldan, IV cild, Beyrut, 1951, səh. 462; həmçinin bax: əl-Bəlazuri. Fütuh əl-boldan, bəxşe mərbut be İran. Azərtaş Azərnuşun ərəb dilindən fars dilinə tərcüməsi, Tehran, 1346, şəmsi, səh. 169. (sonralar: «Fütuh əl-boldan», ərəbcə, farsca).
2. «Müxtəsər-i kitab əl-boldan, təlife Əbubəkr Əhməd ibn İshaq ibn əl-Fəqih əl-Həmədani» (ibn Fəqih), Leyden, 1302 hicri, səh. 284-285, (sonralar: İbn Fəqih. Göstərilən əsəri).
3. Əbülqasim Übeydullah ibn Abdullah ibn Xordadbeh (ibn Xordadbeh). Kitab əl- məsəlik vəl-məmalik, Leyden, 1889, V cild, səh. 119. Qeyd: İbn Xordadbeh təqribən 912-913-cü illərdə vəfat etmişdir (sonralar: ibn Xordadbeh); həmçinin bax: Əbülqasim ibn Hövqəl. Surət əl-ərz. Cəfər Şearin ərəb dilindən fars dilinə tərcüməsi, Tehran, 1966, səh. 84 (sonralar: «surət-əl-ərz», farsca,).
4. «Kitab təcarib-ül-üməm və təqaib-ül-hüməm». Əl-Əbu Əli bin Məhəmməd əl-məruf be ibn Miskəveyh, IV hissə, 1332 hicri (1917), səh. 68. .

5. Şəmsəddin Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbubəkr əl-Müqəddəsi (946/47-1000-ci illər). «Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim», II nəşri, Bril, 1906, səh. 378 (sonralar: əl-Müqəddəsi).
6. Əbu Məhəmməd əl-Qasim bin Əli əl-həriri. Məqamat əl-həriri, Qahirə, səh. 438-450 (sonralar: «Məqamat əl-həriri»).
7. İbn Hovqəl. Göstərilən əsəri, səh. 82; Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn İdris əl-İdrisi, (1100-1165), «Nüzhət əl-muştaq fizikr ül-əmsar vəl-əqtar vəl-boldan vəl-cəzər vəl-mədayin vəl-afaq», səh. 238 (sonralar: əl-İdrisi. Göstərilən əsəri).
8. Yaqut ibn Abdullah ər-Rumi əl-Həməvi (1179-1229). Məcəm əl-bolddan, I cild, Tehran, 1965 (ərəbcə), səh. 832 (sonralar: Yaqut Həməvi).
9. Şəhabəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Münşi ən-Nəsəvi h. 647 (1249)-ci ildə vəfat etmişdir «Sirat əs-sultan Cəlaləddin Mənkburni» əsəri XIII əsrdə ərəb dilindən fars dilinə tərcümə edilmiş nüsxəsi 1965-ci ildə Tehranda Mustaba Minəvi tərəfindən nəşr edilmişdir. Bax: Sirati Cəlaləddin Mənkburni, Tehran, 1344 ş. 1945-ci ildə isə ərəb dilindən fars dilinə tərcümə edilərək Məhəmməd Əli Nəseh tərəfindən nəşr edilmişdir. Bax: «Sirati Cəlaləddin ya tarix-i Cəlali», neqaşte-ye Məhəmməd Zeydəri Nəsəvi, Tehran, 1324 ş. akad. Z. M. Bünyadov isə Nəsəvinin əsərini ərəb dilindən rus dilinə çevirərək şərhlərlə 1973-cü ildə nəşr etdirmişdir. Bax: Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурны. Пер. с араб., предисл., коммент., прим. и указ. З. М. Буниятова. Баку, из-во «Элм», 1973, (fars dilinə tərcüməsindən istifadə etmişnk).
10. «Kitab-i asar əl-bilad və əxbar əl-ibad». Təsnife əl-humam əl-alim Zəkəriyyə ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Qəzvini. Veysbaden, 1967; həm də bax: Д. З. Буниятов. Материалы из сочинений Закарий ал-Казвини об Азербайджане. «Изв. АН Азерб. ССР, серия ИФП» 1976, №3, səh. 45-56; (sonralar: Zəkəriyyə Qəzvini. Asar əl-bilad).
- Qeyd: ərəbdilli mənbələr haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: З. М. Буниятов. Обзор источников по истории Азербайджана. Источники арабские. Баку, 1964. 1964.
21. «Rehlət ibn Bəttutə əl-musəmmat be tōhfət-ül-nüzzar fi ğərayib-ül-əmsar və əsayib-ül-əsar», I nəşri, h. 1322, səh. 173-175; həmin əsər 1969-cu ildə ərəb dilindən fars dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Bax: İbn Bəttutə. Səfərname. Tərcome-ye Məhəmməd Əli Movəhhed, Tehran, 1348 ş., səh. 235; (sonralar: İbn Bəttutə).
- 12.«Hüdüd əl-aləm men əl-məşreq el-əl-məğreb». Be kuşəş-e Mənuçöhr Situde, Tehran, 1340 ş., (1961), səh. 158; (sonralar: «Hüdüd əl-aləm»).
13. Nəser Xosrov Qubadiyani. Səfərname. Bekuşəş-e Məhəmməd Dəbirsəyaqi, Tehran, 1335 ş, II çapı; (sonralar: Nəser Xosrov. Göstərilən əsəri).

14. «Əsayib-əd-dünya». АЕАТІЕА, foto-surət, inv. № 3831, vər. 199-200. həmçinin bax: Н. Д. Миклухо-Маклай. Географический труд начала XIII в. на персидском языке «Уч. Зап. ИВАН СССР», т. IX, М., 1954. Biz farsca mətnindən istifadə etmişik; (sonralar: «Əsayib-əd-dünya»).
15. Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qülub. Be kuşəş-e Məhəmməd Dəbir-səyaqi, Tehran, 1336 ş., (1957); (sonralar: «Nüzhət əl-qülub»).
16. И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической: истории Восточного Закавказья. (ИАН СССР, ООН, 1937, №4, səh. 853); sonralar: И. П. Петрушевски А. Хамдаллах Казвини как...
17. Əmin Əhməd Razi. Həft iqlim. Ba təshih və təliqe Cavad Fəzl, Tehran, 1339 ş., (1960), III cild, səh. 208-209, 236; (sonralar: «həft iqlim»).
18. Məhəmməd Müfid Mustofî Yəzdi. Müxtəsər-i Müfid. SSRİ EA Şərqsünəşliq İnstitutunun kitabxanasında saxlanılan mikrofilmdən istifadə etmişik (sonralar: «Müxtəsər-i Müfid»). Ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. Azərbaycan tarixinə aid yeni mənbə «Azərbay SSR EA Məruzələri», 1975, № 4, səh. 69-72.
19. «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi». Tehran, 1350 ş., (1971); (sonralar: «Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi»). Bu əsər haqqında həm də bax: T. Musəvi, M. Azərli. Nadir əlyazması. «Azərbaycan SSR EA Məruzələri», 1976, № 3, səh. 67-72; (sonralar: T. Musəvi, M. Azərli. Nadir əlyazması).
20. Bax. Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 653-677; (sonralar, «Göy məscid vəqfnaməsi»).
21. Əbdüləli Karəng. Yek sənəde-tarixi. NDƏOET, şomare 197-200, 1350 ş., səh. 370-372; (sonralar: Əbdüləli Karəng. Yek sənəde tarixi).
22. «Mukatibate-Rəşidi». Besəy və ehtimame əqəllül İbad Məhəmməd Şəfi be ezafi-ye həvaşi və fohares. Lahur, 1363 hicri, 1945; (sonralar: «Mukatibati-Rəşidi»); həm də bax: Рашид ад-Дин; Переписка. Пер., введ. и коммент. А. И. Фалиной М., 1971; 1971; (sonralar: «Perepiska»).
23. Risale-yi Fələkiyyə. Dər elme-səyaqət. Təlife Abdulla bin Məhəmməd Kiya əl-Mazəndərani. Be təshihe-Valter Hints, Veysbaden, 1952; (sonralar: Risale-yi Fələkiyyə»).
24. Р. К. Кикнадзе. Из истории ремесленного производства (карханэ) в Иране XIII-XIV вв. Сборник статей АН СССР. Институт Народов Азии. М., 1971; (sonralar: R. K. Kiknadze, Göstərilən məqalə).
25. Şirin Bəyani. Tarix-i ali Cəlayir, Tehran, 1347 ş., səh. 190-193; (sonralar: Şirin Bəyani. Göstərilən əsəri).
26. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani. Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib. Mətnə-tənqidi, moqəddeme və fohrest Ə. Ə. Əlizadə. Celd əvvəl, bəxşe nəxost, Moskva, 1964; Bəxşe dovvom, Moskva, 1971; celd dovvom, Moskva, 1976 (sonralar «Dəstur əl-katib»). Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: А. А. Али-заде. Общность взглядов ученых

Ирана и Азербайджана XI-XIV веков по вопросам социально-экономического характера (Низам-ал Мульк. Рашид ад-Дин и Мухаммед Иахчевани, статья 1-я), «Изв. АН Азерб. ССР, серия ИФП», 1968, № 1, səh. 47-55, 2-я статья «Изв. АИ Азерб. ССР, серия ИФП», 1969, № 1, səh. 31-50.27. Xondəmir. Name-yi Nami. RƏF nüsxəsi, inv. № M-209. həmin əlyazma haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. «Name-yi Nami» əsərinin Bakı nüsxəsi. «Əlyazmalar xəzinəsi»ndə», Azerb. SSR EA RƏF nəşri, IV cild, Bakı, 1976, səh. 61-69.

28. Əbülqasim Evoğlu Heydər. Məcmue-ye morasilat. Ch. Rieu. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, London, 1895, vol. I, r. 389. Həmin nüsxənin mikrofilmi SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutu kitabxanasında (Moskva) saxlanılır. İ. P. Petruşevski bu əlyazmanın SSRİ-də olmadığını bildirmişdir. Bax: Историн Ирана с древнейших времен до конда XVIII века, Л., 1958, səh. 269; 1958, səh. 269; Halbuki 1826-cı ildə üzü köçürülmüş həmin əlyazma nüsxəsi Tbilisidə K. S. Kekelidze adına Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Biz Britaniya Muzeyi nüsxəsindən istifadə etmişik.

29. «Divane-həkim Qətran Təbrizi», Təbriz, 1333, səh. 246-250; (sonralar: «Divane-Qətran Təbrizi»); Xaqani Şirvani. Tehran, 1347 ş., səh. 68, 84, 155; Məsud Xonəndi. Divan, Tehran, 1337 ş.

30. Rəşidəddin. Cami-ət-təvarix. Mətnə-elmi və enteqadi be səy və ehtemame Əbdülkərim Əli oğlu Əlizadə, III cild, Bakı, 1957. Biz əsərin fars mətnindən istifadə etmişik (sonralar: «Cami-ət-təvarix»).

31. Rəşidəddin və onun əsərləri haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax; И. П. Петрушевский. Рашид ад-Дин и его исторический труд. Рашид ад-Дин. Сборник летописей, т. 1, кн. 1, М.-Л., 1952, səh. 7-37; Yenə onun. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. М.-Л., 1960; yenə onun. Иран под владычеством монгольских ханов (1220-1336) (Bax: «История Ирана...» səh. 167-169); Ч. А. Стори. Персидская литература. Био-библиографический обзор (переработал и дополнил Ю. Э. Брегель); ч. 1, М., 1972, səh. 301-305 (sonralar: Ч. А. Стори. Персидская литература). Био-библиографический обзор (переработал и дополнил Ю. Э. Брегель); ч. 1, М., 1972, səh. 301-305 (sonralar: Ч. А. Стори. Персидская литература). Ə. Ə. Əlizadə. Şərqi görkəmli alimi və dövlət xadimi (Rəşidəddinin vəfatının 650 illiyi münasibətilə) «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası, 1969, № 4, səh. 45-53; «Perepiska», səh. 15-38; Bertold Şpuler. Tarix-i moğol dər İran, Tehran, 135-1 ş., səh. 7-8; Mənuçehr Mortəzəvi. Cami-ət-təvarix və məlləfe vəqei-ye an. NDƏT, sale sizdəhom, şomare 1-3.

32. Bax: «Tarix-i Vəssaf», V cild, səh. 347, 365.

33. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 120, 229, 329, 346.

34. «Tarix-i Vəssaf əl-Həzərə». Təlife Fəzlullah bin Abdullah Şirazi, Tehran, 1338 ş., səh. 10.

Qeyd: Kitabın üz qabığında nəşir səhv olaraq müəllifin adını Abdullah ibn Fəzlullah əvəzinə Fəzlullah ibn Abdullah yazmışdır. Müəllifin dəqiq adı haqqında bax: «Tarix-i Vəssaf», səh. 6.

35. «Tarix-i Vəssaf», səh. 143.

36. Yənə orada, səh. 652. Vəssaf və onun əsəri haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: A. A. Али-заде. Социального-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956, səh. 15-16; И. П. Петрушевский. Основные источники по истории периода. Бах. История Ирана, səh. 169-172; Ч. А. Стори. Персидская литература, ч. II, səh. 769-775; M. Mortəzəvi. Göstərilən məqaləsi, səh. 40.

37. Əbulqasim Abdullah bin Əli əl-Kaşani. Tarix-i Ulcaytu, Tehran, 1348 ş., (1969). Kitabın nəşiri Məhin Həmboli səhv olaraq müəllifin adını Abdullah bin Məhəmməd yazmışdır. Əslində Əbulqasim Abdullah bin Əli bin Məhəmməd əl-Kaşanidir. Bax: həmin əsərin 4-cü səhifəsinə; (sonralar: «Tarix-i Ulcaytu»). Əbulqasim Kaşani və onun

əsəri haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. Elxanilər dövrünə aid istifadə edilməmiş mənbə. «Azərb. SSR EA Məruzələri», XXXII cild, № 5, 1976, səh. 58-61.

38. Əbubəkr Qutbi əl-Əhəri. Tarix-i Şeyx Üveys. Lahə, 1273 hicri (1964), səh. 168-170, 173; (sonralar: «Tarix-i Şeyx Üveys»).

39. Hafiz Əbru. Zeyli cami-ət-təvarix-i Rəşidi, Tehran, 1317 ş., (1938); (sonralar: «Zeyli cami-ət-təvarix-i Rəşidi»).

40. Zeynəddin Qəzvini. Zeyli tarix-i qozide. LDUƏN, şifr M. O; 153; bax: V. Z. Piriyeu. Azərbaycanın XIV əsr tarixinə dair yeni mənbə. «Azərb. SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası, 1971, № 1, səh. 32-42.

41. Şami. Zəfərnəmə, səh. 129, 148.

42. Əbdürrəzzaq Səmərqəndi. Mətlə-üs-sədeyn və məcmə-ül-bəhreyn. Əlyazma. Bir nüsxəsi Saltıkov-Şedrin adına LDUK-də saxlanılır. 1941 və 1949-cu illərdə iki cildə Lahurda, 1974-cü ildə isə I cildi Tehrandə nəşr olunmuşdur. Biz həm əlyazma, həm də Lahur və Tehran nəşrlərindən istifadə etmişik (sonralar: Əbdürrəzzaq Səmərqəndi. Mətlə-üs-sədeyn.)

Qeyd: Əbdürrəzzaq Səmərqəndi haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: Rovzət-üs-səfə. Təsnifə Mir Məhəmməd bin Seyid Bürhanəddin Xavəndşah əl-şəhir be Mirxond, 5-6 c., Tehran, 1339 ş., (1960), səh. 516-518; (sonralar: Mirxond. Rovzət-üs-səfə). И. П. Петрушевский. Основные источники по истории периода. Бах. История Ирана, səh. 212; Ч. А. Стори. Персидская литература, с. II, səh. 820-828.

43. «Ketabe-Diyarbəkriyyə». Təlifə Əbubəkr Tehrani. Ankara, 1962-64, I-II hissə.

44. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən V. F. Minorski, İ. P. Petruşevski, O. Ə. Əfəndiyev, Ч. А. Стори, Ç. M. İbrahimov bu sözü səhv olaraq «Xunc» -

«Xunci» oxumuşlar. Əslində Fəzlullah Ruzbehan İsfahan yaxınlığında olan «Xunəc» kəndindəndir. Bax: Yaqut Həməvi. Möcəm-ül-büldan, II cild, Tehran, 1966, səh. 500. Miyana ilə Dehxaşqan (indiki Azərşəhr) arasında yerləşən Kağəzkonan da keçmişdə «Xunəc» adlanmışdır: Bax: İstəxri. Məsəlik əl-məmalik, Leyden, 1870, səh. 188; Nüzhet əl-qülub», Tehran, 1336 ş., səh. 72. Abul Khayr Fadlullah b. Ruzbihan Khunjis al-İsfahani. Tarix-i alam-ara-yi Amini ...), an abridged trans. by V. Minorsky, London, 1957.

45. И. П. Петрушевский. Иранские источники по истории Азербайджана. XVI-XVIII вв. ССИА, вып. I. Баку, 1949, səh. 299.

46. Həbib-üs-ciyəf fi əxbari əfrad əl-bəşər, təlife Qiyasəddin bin Hümaməddin əl-Hüseyni əl-müddəu be Xondəmir, Tehran, 1333 ş., cild çaharom; Mir Yəhya Qəzvini. Lübbət-təvarix. SSRİ EA Asiya Xalqları İnstitututu, № V-660 (əlyazma); Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-i

elçi-ye Nizamşah. Britaniya Muzeyi nüsxəsi. Bax: C. Rieu. The Catalogue of the Persian Manuscripts of the British Museum. London. 1879, vol. I, p. 110, or 153. Şah Təhmasib. Təzkire-ye Şah Təhmasib, Kəlküttə, 1912, Qazi Əhməd Qaffari. Tarix-i cahan ara, Tehran, 1343 s, Budaq Qəzvini Cəvahir əl-əxbar. LDUK, Dornun kataloqu, № 288; Həsənbəy Rumlu. Əhsən-ət-təvarix. Əbdülhüseyn Nəvainin nəşri, Tehran, 1349 ş., Şərəfxan Bidlisi. Şərəfnamə, Peterburq, I-II cildlər, 1860-1862.

47. «Tarix-i Şah İsmayıl». (Persian M. ss. 536) A very detailed history of the rise of the safawid dynasty. Bax: Ч. А. Стори. Персидская литература. ç. II, səh. 853.

48. Hafiz Hüseyi Kərbəlayi Təbrizi. Rovzat-ül cinan və cənnat-ül cinan, Tehran, 1344 ş, I-II hissələr (sonralar: «Rovzat-ül cinan»).

49. Xacə Mahmud ibn Xondəmir. Tarix-i Şah İsmayıl və Şah Təhmasib. Britaniya Muzeyi əlyazma nüsxəsinin mikrofilmi. Həmçinin bax:

Ч. А. Стори. Персидская литература. ç. II, səh. 854-855. (sonralar: Xacə Mahmud ibn Xondəmir. Tarix-i Şah İsmayıl və Şah Təhmasib).

Qeyd: Cunabadi Xacə Mahmudun Xondəmirin oğlu olmasına şübhə edərək yazır: «Xacə Mahmud iddia edir ki, Xondəmirin oğludur» Bax: Cunabadi. Rovzət-üs-səfəviyyə, АЕАТІЕА, inv. № 2614(5), vər. 823. halbuki əlyazmanın özündə müəllif yazır: «Tarix-i Həbib-üs-ciyəf təlif-i valedə mosəvvədə in ovraq əst» («Həbib-üs-ciyəf»in müəllifi bu vərəqələri yazanın atasıdır), həmin əlyazma, vər. 112. Tarix elmləri doktoru Ə. Ə. Rəhmani isə, nədənsə, yazır: «Tam qətiyyətlə demək olar ki, Xacə-Mahmudun əsəri itmişdir»; bax: A. A. Raxmani. «Tarix-i alam arayı Abbasi» как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960, səh. 57.

50. «Nəqavət əl-asar fi zikr-ül əxyar, təlife Mahmud bin Hidayət əfvəştei Nətənzi», Tehran, 1350, ş., (1971); (sonralar: «Nəqavət əl-asar fizikr-ül əxyar»). Bu əsər haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi.

- Mahmud Nətənzi və onun əsəri haqqında. «Azərbay. SSR EA. Məruzələri», 1978, № 7, səh. 72-76.
51. «Nəqavət əl-asar fi zikr-ül əxyar», səh. 277.
52. Yenə orada, səh. 205.
53. Yenə orada, səh. 510-514.
54. Yenə orada, səh. 56.
55. Yenə orada, səh. 205.
56. Məcdəddin Məhəmməd ibn Əbu Talib əl-Hüseyni. «Zinət-ül-məcalis». Tehran, 1309 hicri (1892); (sonralar: «Zinət-ül-məcalis»).
57. «Zinət-ül-məcalis», səh. 380.
58. Qazi Əhməd bin Şərəfəddin Qumi, Xülasət-ət-təvarix. Biz bu əlyazmanın həm Tehran, həm də Berlin nüsxələrindən istifadə etmişik; (sonralar: «Xülasət-ət-təvarix»). Tehran və ya Berlin nüsxəsi).
59. «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 323, 395,
60. Yenə orada, vər. 191, 224.
61. Qazi Əhməd Quminin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: «Xülasət-ət-təvarix», vər. 120, 272, 283, 320-321, 350, Ahmed Qumi. (Der Abschnitt über Schah Abbas I.) Herausg., übers. Von Hans Müller. Wiesbaden, 1964. Qazi Əhməd Qumi. Gülüstani-hünər, Tehran, 1352 ş., səh. 54-55, 88, 90, 97-98, 107-108, 110, 124 (sonralar: Qazi Əhməd Qumi. Gülüstani-hünər); Казимед. Трактат о каллиграфиях и художниках. Введ., пер. и коммент. Б. Н. Заходера, М.-Л., 1947, səh. 12-25; Ч. А. Стори. Персидская литература., ç. II, səh. 865; Müdərrişi Təbatəbai. Qazi Əhməd Qumi. Məcəllə-ye «Bərrəsiha-ye tarixi», şomare 2, 1354 ş., səh. 71-94; О. Ə. Əfəndiyev, Ş. К. Əsgərova. Qazi Əhməd Qumi və onun «Xülasət-ət-təvarix» əsəri haqqında. «Azərbay. SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası, 1976, № 3, səh. 38-46; Ş. К. Məmmədova. Azərbaycanın XVI əsr tarixinə dair qiymətli əlyazma. «Azərbay. SSR EA Məruzələri», 1976, №11, səh. 86-70.
62. Fəzli İsfahani. Əfzəl-ət-təvarix. Britaniya Muzeyi nüsxəsinin fotosuratından. istifadə etmişik; (sonralar: «Əfzəl-ət-təvarix»).
63. Ch. Rieu. Supplement to the Persian to the Persian manuscripts in the British Museum, London, 1895, r. 37; həmçinin bax: Ч. А. Стори. Персидская литература. ç. II, səh. 869-870.
64. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. «Əfzəl-ət-təvarix» əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. «Azərbay. SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası, 1978, № 2, səh. 39-45.
65. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi». Təlife-İsgəndər bəy Torkman, cəld əvvəl və dovvom, Tehran, 1334 ş., (sonralar: «Tarix-i aləm aray-i Abbasi»). Həmin əsər haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: A. A. Raxmani. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi» как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960.

66. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 72, 118. Təkcə 1618-ci ildə İsgəndərbəy Münşi dörd ay Təbrizdə qalmışdır. Bax: «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 924-925.
67. Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi. Tarix-i Abbasi, Britaniya Muzeyi nüsxəsinin mikrofilmindən istifadə etmişik. Bax: Charl Rieu. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, vol. II, London, 1879, r. 183-184.
68. Həmin əsər haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi və onun «Tarix-i Abbasi» əsəri haqqında. «Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFH seriyası», 1972, № 2, səh. 29-38; (sonralar: «Tarix-i Abbasi»).
69. Cunabadi. Rovzət-üs-səfəviyyə. AEATİEA, inv. № 2614(5), foto-surət.
70. «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 536.
71. «Do ketabe nəfis oz mədareke əvvəliyyə». «Tarix-i Səfəviyan». «Xülasət-ət-təvarix», Tarix-i Molla Kamal, Ərak, 1334 ş., (1955) (sonralar: «Do ketabe nəfis»).
72. Yenə orada, səh. 89.
73. Məhəmməd Məsum ibn Xacəgi İsfahani. Xülasət-üs-siyər. Saltkov-Şedrin adına LDÜK, Dornun kataloqu, 303, AEATİEA, inv. № 4876(2), foto-surət (sonralar: «Xülasət-üs-siyər»). Ətraflı məlumat almaq üçün bax: Ч. А. Стори. Персидская литература. ç. II, səh. 886-887.
74. İsgəndər bəy Torkman və Məhəmməd Yusif Movərrəx. Zeyli tarix-i aləm aray-i Abbasi, Tehran, 1317 ş., (1938); (sonralar: «Zeyli tarix-i aləm aray-i Abbasi»).
75. Bax: Ch. Rieu. Supplement..., p. 22-33.
76. Mədaxil dəftəri.
77. «Xolde bərin», vər. 34.
78. И. П. Петрушевский. Иранские источники по истории Азербайджана. ССИА, вып. I. Баку 1949, səh. 306.
79. «Tarix-i Bəcən» ya ketabe coluse şah Səfi. Əlyazma SSRİ-də yoxdur. Biz Britaniya Muzeyi nüsxəsindən istifadə etmişik. Bax: Ч. А. Стори. Персидская литература. II hissə, səh. 896-897; Ch. Rieu. Catalogue..., vol. I, r. 188. (sonralar: «Tarix-i Bəcən»).
80. «Təzkirət əl-mülük». Be kuşəş-e Məhəmməd Dəbirsəyaqi, Tehran, 1332 ş, V. F. Minorski. Sazemane edari-ye hokuməte Səfəvi. Tehran, 1344 ş, (sonralar: «Sazemane edari-ye»); «Dəstur əl-muluke» Mirza Rəfia və «Təzkirət əl-mülük» Mirza Səmia. Be qələmə Məhəmməd Taqi Daneşnejuh. MDƏOEDT, şomare 5-6, 1347 ş, səh. 475-504.
81. Dövlətşah Səmərqəndi. Təzkirət-əş-şüəra, Tehran, 1337 ş, (sonralar: «Təzkirət-əş-şüəra»).
82. «Töhfe-ye Sami». To'life-sam Mirza, Tehran, 1314 ş, (sonralar: Töhfeye-Sami).

83. Əmin Əhməd Razi. Həft iqlim. 1-3. S. Tehran, 1960 (sonralar: «Həft iqlim»).
84. Qazi Əhməd Qumi. Gülüstane-hünər, Tehran, 1352 ş? (sonralar: «Gülüstani-hünər»).
85. «Təzkire-ye məcmə-ül-xəvass». Təlife-Sadiqi kitabdar və tərcome-ye an be zəbane farsî be ehtemame Əbdülrəsul Xəyyamnur, Təbriz, 1327 ş., (1948); (sonralar: «Məcmə-ül-xəvass»).
86. «Təzkire-ye Nəsrabadi». Təlife-Mirzə Məhəmməd Tahir Nəsrabadi, Tehran, 1317 ş., (1938); (sonralar: «Təzkire-ye Nəsrabadi»).
87. Şafi Məhəmməd. Təzkire-ye həzin. Tehran, 1334 ş., (1955) (sonralar: «Təzkire-ye həzin»); Lütfəli bəy Azər. Atəşgədə-ye Azər, Tehran, 1337 ş., (1958); (sonralar: «Atəşgədə-ye Azər»).
88. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Hədəyiq-üs-səyahə, Tehran, 1348 ş., (1969); (sonralar: Hədəyiq-üs-səyahə»); Abbasqulu Ağa Bakıxanov. «Gülüstani-İrəm», Bakı, 1970 (sonralar: «Gülüstani-İrəm»).
89. «Hədəyiq-üs-səyahə» əsərini 1827-ci ildə Şirazda yazıb qurtarmışdır,
90. Yənə orada, səh. 175, 276.
91. Yənə orada, səh. 175.
92. «Gülüstani-İrəm», səh. 54.
93. Yənə orada, səh. 54.
94. İbrahim Rəhimizadə. Ketabe-gəncine-ye. fəthe Gənce, İstambul Universiteti kitabxanası nüsxəsi, inv. № 2372; (sonralar: «Ketabe gəncine-ye fəthe Gənce»). Həmin əlyazmanın foto-surətini müvəqqəti olaraq istifadəmizə vermiş Azərb. SSR EA Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix elmləri namizədi Əli Hüseynzadəyə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.
95. Övliya Çələbi Məhəmməd bin Dərviş. Övliya Çələbi səyahətnaməsi. İstambul, 1314 hicri (1896), II cild, (sonralar: «Övliya Çələbi səyahətnaməsi»). Bu əsər haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: С.Б.Ашурбейли. «Сияхатнаме» Эвлия Челеби как источник по изучению социально-экономической и политической истории городов Азербайджана в первой половине XVII в. XXV Международный конгресс востоковедов. Докл. Делегации СССР. М., 1960.
96. «Övliyə Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 248.
97. Katib Çələbi. Cahannuma. Azərb. SSR EA RƏF, № D-199, səh. 380 (sonralar: Katib Çələbi. Cahannuma).
98. Mustafa Əfəndi. Salanikli tarixi, İstambul, 1281 hicri-qəməri (türk dilində), (sonralar: «Salanikli tarixi»).
99. Фавстос Бузанд. История Армении. Пер. с древнеармян. и коммент. М. А. Геворгяна. Ереван, 1953 (sonralar: Favstos Buzand).
100. Аракел Даврижеци. Книга истории. Пер. с армян., предисл. и коммент. А.А.Ханларяна, М., 1973 (sonralar: Təbrizli Arakel).

101. Аракел Даврижеци. Книга истории. Пер. с армян., предисл. и коммент. М. О. Дарбинян-Меликян. М., 1969 (sonralar: Zəkəgiyuə Kanakertsi).
102. Yənə orada, səh. 143.
103. Yənə orada, səh. 226.
104. Дневник Закария Акулисского. Ереван, 1939 (sonralar: Əylisli Zəkəgiyuə),
105. Н. И. Веселовский. Памятники дипломатических и торговых отношений Московской Руси с Персией, т. I-III. СПб., 1890, 1892, 1898 (sonralar: Н. И. Веселовский. Памятники); С. А. Белокуров. Сношения России с Кавказом вып I (1578-1613), ЧОИДР, 1888, кн. III; həmçininin ayıgıca nəşri, М., 1889; (sonralar: С. А. Белокуров. Сношения.); М. А. Полиевктов. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. Тбилиси, 1932; (sonralar: М. А. Полиевктов. Экономические...).
106. Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran. Mənuçehr Əmirinin ingilis dilindən fars dilinə tərcüməsi, Tehran, 1349 (1970); (sonralar: «Səfərnameha-ye veneziyan dər İran»), səh. 438, 445.
107. Marko Polo. Səfərname-ye Marko-Polo. Ba moqəddeme-ye Matsfild. Tərcome-ye Nəbibullah Səhihi, Tehran, 1350 ş., (1971) (sonralar; Marko-Polo).
108. Les Voyage en Asie du Bren leureux frer Odoric de pordenon, retigieux, Paris, 1889 (sonralar: Odorik).
109. «Səfərname-ye Klavixo». Tərcome-ye Məsud Rəcəbniya, Tehran, 1337 ş., (1958), (sonralar: Klavixo).
110. Ancoello. Səfərnameha-ye Veneziyan dər İran, səh. 267-345.
111. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 62-78, 91-92, 95-96.
112. Katerino Zeno. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 236.
113. Kontarini. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 137, 144-145.
114. Anonim Venetsiya taciri. Vax: «Səfərnameha-ye veneziyan dər İran»,. səh. 351-430; (sonralar: Anonim tacir).
115. Alessandri. Vax: «Səfərnameha-ye veneziyan dər İran», səh. 433-450.
116. Antoni Cenkinson. Vax: Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Пер. с англ. Ю. В. Готье, Л., 1937; (sonralar: Антони Ченкинсон. Английские путешественники).
117. Antoni Cenkinson. Английские путешественники, səh. 206.
118. Артур Эдуарде и Л. Чэпмэн. Vax: Английские путешественники, səh. 239-249 (sonralar: Артур Эдуарде и Л. Чэпмэн. Английские путешественники).
119. Джеффри Дэкэт Vax: «Английские путешественники», səh. 260-261.

120. Don Juan of Persia a shiah Catholic, (1560-1604) By G. L. Strange, London, 1926, həmin əsər Məsud Rəcəbniya tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək 1959-cu ildə Tehranda nəşr olunmuşdur. Bax: «Don Juane-İrani». Təlifə - Oruc bəy Bayat, Tehran, 1338 ş., (1959). Biz həmin əsərin fars dilinə tərcüməsindən istifadə etmişik; (sonralar: «Don Juane-İrani»).
121. Tarix elmləri doktoru S. B. Aşurbəyli səhv olaraq Oruc bəyin adını Hüseyn Əlibəy kimi qeyd etmişdir. Bax: С. Б. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964, səh. 182.
122. «Don Juane-İrani», səh. 161. Avropada Don Xuan və ya Don Juan ləqəbi almış azərbaycanlı Oruc bəy haqqında ətraflı məlumat almaq üçün, bax: «Don Juane-İrani» əsərinin müqəddiməsinə, həmcinin: О. А. Эфендиев. Дон Жуане персидский или Орудж-бек? «Изв. АН Азерб. ССР, серия ИФП», 1966, № 2, səh. 62-70.
123. Джиованни Баттиста. Bax: Путешественники об Азербайджане, т. II. АЕАТИЕА, иш № 3703, ф. 1, он. 6 (sonralar: Ciovanni. Путешественники об Азербайджане, II cild).
124. Bax: «Путешествие в Персию через Московью», (1601-1603); пер. с нем.. Алексей Станкович. М., 1936, səh. 31-33 (sonralar: Какаш, Тектандер, Путешествие в Персию) bu əsər 1972-ci ildə İran alimi Mahmud Təfəzzüli tərəfindən fransız dilindən fars dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Bax: Etir Persikom. Qozarəşə səfərəti be dərbare Şah Abbase əvvəl əz Jorj Tektander. Tərcome-ye Mahmud Təfəzzüli, Tehran, 1351 ş., (1972) (sonralar: Etir Persikom), səh. 23.
125. «Dər dərbare şahənşahə İran». Təlifə Enqelbert Kempfer. Tərcome-ye Keykavus Cahandari, Tehran, 1350 ş., (1971) (sonralar: Enqelbert Kempfer).
126. J. V. Tavernier. Voyage en Turquie, en Perse et aux Indes... vol. I-IV, Paris, 1676. Bu əsər Əbu Turab Nuri tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Bax: Jan Battist Tavernye. Səfərname-ye Taveriye, tərcome-ye Əbu Turab Nuri, İsfahan, 1336 ş., (1957), çape dovvom. Biz fars dilində nəşrinin ikinci çapından istifadə etmişik (sonralar: Tavernye).
127. Hər üç fransız müəllifi haqqında bax: Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 74-76.
128. Chardin (Chevalier Gean) Voyage en Perse, et autre lieux N'orient ed par L.Langles, Paris, 1811, v-1-10. Bu əsərin Azərbaycana aid hissəsi hələ XIX əsrin ikinci yarısında Məhəmməd Həsən xan Səni-üd-dövlə tərəfindən fars dilinə tərcümə olunmuşdur. Bax: «Mirat-ul-boldane-Nasari», səh. 352-361; 1956-cı ildə isə əsər bütövlükdə Məhəmmədliuy Abbasi tərəfindən fransız dilindən fars dilinə tərcümə edilərək Tehranda nəşr olunmuşdur. Bax: Şarden. Səfərname-ye Şarden, Tehran, 1335 ş., (1956). Biz əsərin həmin nəşrindən istifadə etmişik; (sonralar: Şarden).
129. Şarden, səh. 408.

130. Yenə orada, II cild, səh. 404-405, 412.
131. *Estat de la Perse en 1660* par Le P. Raphael du Mans, par Ch. Scheffer. Paris, 1890 (sonralar: Rafael dyü Man).
132. Rafael dyü Man, səh. 181-190.
133. Səfərname-ye Sanson. Bəze keşvəre şahənşahi-ye İran dər zamane şah Süleyman Səfəvi. Be ehtemam və tərcome-ye doktor Tağı Təfəzzüli, Tehran, 1346 ş., (1967); (sonralar: Sanson. Göstərilən əsəri), səh. 191.
134. Səfərname-ye Cemelli Karyeri. Tərcome-ye doktor Naxçıvani və Əbdüləli Karəng, Təbriz, 1348 şəmsi (1969), səh. 20-36; (sonralar: Cemelli Karyeri).
135. Şirin Bəyani. *Tarix-i ali Cəlayir*, Tehran, 1347 ş., (sonralar: Şirin Bəyani. Göstərilən əsəri).
136. Şirin Bəyani. Göstərilən əsəri, səh. 292.
137. «*Tarix-i moğol dər İran*». Təlifə Bertold Şpuler. Tərcome-ye doktor Mahmud Mir Aftab, Tehran, 1351 ş., (1972) (sonralar: Şpuler. Göstərilən əsəri).
138. Yenə orada, səh. 432, 453.
139. «*Sazemane edari-ye hokuməte Səfəvi*». Təhqiqat və həvaşi və təliqate ostad V. F. Minorski. Tərcome-ye Məsud Rəcəbniya, Tehran, 1334 şəmsi (1955) (sonralar: V. F. Minorski. Göstərilən əsəri); *Nezame əyalat dər dovre-ye Səfəviyyə*. Təlifə Röhrbörn. Tərcome-ye Keykavus Cahandari, Tehran, 1349 ş., (1970) (sonralar: Röhrböri. Göstərilən əsəri).
140. Zəki Məhəmməd Həsən. *Sənaye-e İran bəd əz islam*. Məhəmməd Əli Xəlilinin fars dilinə tərcüməsi, Tehran, 1320 ş., (1941), səh. 3-5; (sonralar: Zəki Məhəmməd Həsən. Göstərilən əsəri).
141. Karl Jan. *Dogu ile bati arasinda bir ortaçağ kültür merkezi Tebriz, islam tetkikleri enstitusu*, cilt IV, 1971. İstambul, seh. 29-34.
142. Yenə orada, səh. 30.
143. Vilber Donald. *Memari-ye islami dər dovre-ye Elxani*. Tərcome-ye doktor Abdullah Fəryar, Tehran, 1346 ş., (1967); (sonralar: Vilber Donald. Göstərilən əsəri).
144. Mehdi Bəyani. *Əhval və asare xoşnevisane nəstəliq*, 1-3 s., Tehran, 1345, 1346, 1348 şəmsi (sonralar: Mehdi Bəyani. Göstərilən əsəri).
145. Roknəddin Hüməyun Fərrux. *Tarixçe-ye kitab və kitabxaneha-ye İran əz sədre islam ta əsre konuni, celde dovvom*, Tehran, 1347, ş., (1968); (sonralar: Roknəddin Hüməyun Fərrux. Göstərilən əsəri).
146. Əziz Dövlətabadi. *Tarixçe-ye kitabxaneha-ye Azərbaycan*. NKMT, şomare 11, səh. 34-40 (sonralar: Əziz Dövlətabadi. *Tarixçe-ye*).
147. Bu barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. *Azərbaycanda XIV-XV əsrlərdə maarif və məktəb*. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1973, № 7, səh. 49-55; yenə onun. *Təbrizdə maarif və məktəb tarixindən (XIV-XV əsrlər)*. «Azərb. SSR EA Xəbərləri» (TFH seriyası), 1976, № 4, səh. 31-39; yenə onun.

- Təbriz kitabxanaları (X-XVII əsrlərdə). S. M. Kirov adına ADU-nun «Elmi əsərlər»i. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya seriyası, 1975, № 2, səh. 53-58.
148. Hüseyn Ümmid. Tarix-i fərhəngə Azərbaycan, Təbriz, 1333 ş., (1953); (sonralar: Hüseyn Ümmid. Göstərilən əsəri).
149. Əliyənnəqi Vəzir. Tarix-i omumi-ye honərha-ye mosəvvər, cəld 1-2, Tehran, 1340 ş., (sonralar: Əliyənnəqi Vəzir. Göstərilən əsəri).
150. Bu haqda bax: A. Ю. Казиев. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. М., 1977, стр. 13-16.
151. С. Б. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964, (sonralar: S. B. Aşurbəyli. Göstərilən əsəri).
152. И. М. Джафарзаде. Историко-археологический очерк Старой Гянджи (родина Низами). Баку, 1949; (sonralar: İ. M. Cəfərzadə. Göstərilən əsəri).
153. Г. М. Ахмедов. Средневековый город Байлакан (историко-археологическое исследование). Баку, 1979.
154. R. A. Mamedov. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki, (orta əsrlər dövrü), Bakı, 1977 (sonralar: R. A. Mamedov. Göstərilən əsəri).
155. В. В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана. Соч., т., II, с. 1, М., 1963, səh. 707, 776, 783; (sonralar: В. В. Бартольд. Историко - географический...).
156. В. В. Бартольд. Туркистан при исламе. Соч. т., II, с. I, səh. 196-206.
157. В. В. Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Соч., т. II, с. I, səh. 715 (sonralar: В. В. Бартольд. Место прикаспийских...).
158. Вах: И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX в. Л., 1949; (sonralar: И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений...); yenə onun. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. М.-Л., 1960); (sonralar: И. П. Петрушевский. Земледелие...); yenə onun. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья «Изв. АН СССР», 1937, № 4, səh. 873-920; (sonralar: И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвини...); yenə onun. Городская знать в государстве Хулагидов. Жур. «СВ», т. V, 1948; yenə onun. «Государства Азербайджана в XV в.» «Азербайджан в XVI-XVII веках». ССИА, вып. I. Баку, 1949, səh. 154-209, 225-293; yenə onun. Феодальные хозяйства Рашид-ад-дина, «ВИ», 1951, № 4, (sonralar: И. П. Петрушевский. Феодальное хозяйство Рашид-ад-дина); yenə onun. Комментарии географических и исторических названий в книге «Хождение за три моря Афанасия Никитина 1466-1472». Второе изд. АН СССР, М.- Л., 1958, səh. 243-246; yenə onun. Применение рабского труда в Иране и сопредельных странах в позднее средневековье (Доклады

делегации СССР), М., 1960. (sonralar: И. П. Петрушевский. Применение рабского труда...).

159. И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе в 1571-1573 гг. ССИА, вып. I, səh. 216; (sonralar: И. П. Петрушевский. Восстание...).

160. А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку, 1956; (sonralar: Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri); həmçinin bax: А. А. Али-заде. К истории рудников и монетного обращения в Азербайджане в XIII-XIV вв. «Изв. Аз ФАП СССР», 1942, № 7; yenə onun. Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан. «Изв. Аз ФАН СССР», 1946; №5.

161. А. А. Ализаде. Социально... səh. 345-350.

162. Yenə orada, səh. 265.

163. Р. А. Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923; Буниятов Зил. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965 (sonralar: Буниятов Зия. Азербайджан в VII-IX вв.); yenə onun. Государство атабеков Азербайджана. Баку, 1978, Изв-во «Элм», səh. 201 (sonralar: Буниятов Зия. Государство атабеков Азербайджана...); М. Х. Şərifli. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı, 1978; (sonralar: М. Х. Şərifli. Göstərilən əsəri); yenə onun. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri və qalaları. «Azərbayc. SSR EA «Məğuzələri», 1962, № 3., Р. А. Гусейнов. Сельджуки и Закавказье. Авторсф. док. дисс, Баку, 1969; Cəfər İbrahimov. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, 1958; (sonralar: С. İbrahimov. Göstərilən əsəri), О. А. Эфендиев. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961 (sonralar: О. А. Эфендиев. Образование...); yenə onun. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, Баку, 1981. А. А. Рахмани. «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960; yenə onun. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), Баку, 1981; İ. L. Behzadi. Ravəndinin «Rahət-üs-südur və ayət-üs-sürur» əsəri tarixi bir mənbə kimi, Bakı, 1963; V. Z. Piriyeu. Azərbaycan Hülakələr dövlətinin tənəzzülü dövründə, Bakı. 1978; Ш. Ф. Фарзалиев. Сочинение Хасан-бека Румлу «Ахсан ат-таварих как источник по истории Азербайджана. Автореф. канд. дисс Баку, 1974.

164. В. Л. Гордлевский. Из жизни цехов в Турции. К истории «ахи», «Зап. коллегии востоковедов», т. II, вып. 2, Изд. АН СССР, Л., 1927, yenə onun. Дервиши ахи Эврана и цехи в Турции. «Изв. АН СССР», серия VI, 1927, № 12-17; yenə onun. Избранные сочинения. Исторические работы, т. I. Изд-во вост. лит-ры. М., 1960; Б. П. Заходер. История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток). МГУ, 1944; Е. С. Зевакин. Очерки по истории Ирана и Азербайджана XVI-XVII вв., ç. I, II, makina yazısı,

- АЕАТІЕА, ìnv. № 152, 506; уенә оnun. Русская торговля в Азербайджане XVII в., makina yazısı, АЕАТІЕА, ìnv. № 521; Я. А. Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954; В. А. Абрамян. Ремесла в Армении IV-XVII вв. Ереван, 1956; Ш. А. Месхиа. Города и городской строй феодальной Грузии XVII-XVIII вв. Тбилиси, 1959.
165. А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII-XVIII вв. «История СССР», 1959, № 1, səh, 87-108; (sonralar: А. П. Новоселов. Города Азербайджана и Восточной Армении).
166. М. Х. Гейдаров. Ремесленное производство в городах Азербайджана XVII в., Баку, 1967 (sonralar: М. Х. Heydəröv. Göstərilən əsəri); уенә оnun. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков, изд-во «Элм», Баку, 1982.
167. Е. С. Зевакин. Русская торговля в Азербайджане в XVII в., АЕАТІЕА, ìnv. № 521.
168. М. М. Альтман. Из истории торгово-дипломатических отношений в Азербайджане (резюме доклада на сессии АзФАП СССР), «Изв. АзФАН СССР», 1943, № 3; уенә оnun. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. Тр. Института истории АН Азерб. ССР, т. I, Баку, 1947.
169. А. Н. Гусейнов. Азербайджано-русские отношения XV-XVII вв. Баку, 1963; (sonralar: Н. А. Гусейнов. Göstərilən əsəri).
170. С. Б. Ашурбейли. Ремесла и торговля раннесредневековых городов Азербайджана. Тр. Музея истории Азербайджана, т., II, 1957, səh. 149-165.
171. F. M. Əliyev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət, Bakı, 1964, (sonralar: F. M. Əliyev. Göstərilən əsəri).
172. М. Х. Гейдаров. О товарах ремесленного производства, вывозимых из Азербайджана по Волжско-Каспийскому пути в XVII в., «Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ, наук», 1966, № 1; уенә оnun. О системе и количестве феодальных торгово-пошлинных сборов в Азербайджане в XVII в. «Изв. АН Азерб. ССР, серия ИФП», 1968, № 1.
173. М. Х. Şərifli. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ticarət və ticarət yolları. «Изв. АзФАН СССР», 1944, № 2, səh. 47-57.
174. Н. Ə. Dəlili. XVIII əsrin ikinci və XIX əsrin birinci yarısında Təbriz şəhərinin ticarət mərkəzi. «Azərb. SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası» 1977, № 1, səh. 55-63.
175. F. M. Əliyev. Göstərilən əsəri, səh. 42.
176. А. Я. Шпаковский. Торговля Московской Руси с Персией в XVI-XVII вв., Киев, 1915.
177. М. Ф. Фехнер. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке, М., 1956.

178. Н. Г. Куканова. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII - первой половине XIX века. Саранск, 1977; уеңә оңуп. Русско-иранские торговые отношения в конце XVII - начале XVIII вв. ИЗ, М., 1956, стр. 232-254; уеңә оңуп. Из истории русско-иранских торговых связей в XVII веке. КСИБ, вып. 26, М., 1958, стр. 41-53.
179. Е. А. Пахомов. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Баку, вып. I-VII (1926-1957).
180. М. А. Сейфеддини. Монеты Ильханов в XIV в. Баку, 1968; уеңә оңуп. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв., кн. 1. Баку, 1978; книга II, Баку, 1981.
181. А. М. Раджабли. О медном чекане в Сефевидском государстве (XVI - начало XVIII вв.). Материалы по истории Азербайджана, т. VI. Баку, 1968.
182. И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе. «Изв. АЗФАН СССР», 1942, № 3: бах: һәм дә SSİA, Баку, 1949, сәһ. 213-224.
183. А. П. Новосельцев. Из истории классовой борьбы в Азербайджане и Восточной Армении в XVII-XVIII вв., «Истор. Зап.», 1960, № 67, стр. 234-255.
184. V. Z. Piriyev. Azərbaycan xalqının Çobanilərə qarşı azadlıq mübarizəsi tarixindən. «Azərbay. SSR EA Məğuzələri», 1971, № 4, сәһ. 65-69.
185. И. П. Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов. «Сов. востоковедение», т. V, 1948; А. М. Беленицкий. К вопросу о социальных отношениях в Иране в Хулагуидскую эпоху. «Сов. востоковедение» т. V, М.-Л., 1948, стр. 111-128. М. Усейнов, Л. Бретаницкий, А. В. Саламзаде. История архитектуры Азербайджана, М., 1963; Б. Л. Бретаницкий. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. М., 1966; А. В. Саламзаде. Архитектуры Азербайджана в XVI-XIX вв. Баку, 1964.
186. А. В. Саламзаде. Архитектуры Азербайджана в XVI-XIX вв. Баку, 1964.
187. Э. V. Salamzadə, K. Kərimov. XVI əsr Təbriz miniatur məktəbi və gəssam Sultan Məhəmməd, «Azərbay. SSR EA Xəbərләri», 1959, № 5; K. Керимов. Азербайджанский художник XVI в. Мухаммеда. Сб. «Искусство Азербайджана», т. X. Баку, 1964, стр. 32-60; уеңә оңуп. Азербайджанский художник XVI в. Мир Сеид Али. Сб. ИМАИА, Баку, 1966, стр. 103-132; уеңә оңуп. Роль тебризской школы в развитии миниатюрной живописи Казвина. «Изв. АН Азерб. ССР, серия ЛЯИ», 1971, № 2.
188. К. Керимов. Султан Мухаммед и его школа, М., 1970; уеңә оңуп. Тебризская школа миниатюрной живописи XVI века. Автореф. докт. дисс. Баку, 1971.

İKİNCİ FƏSİL

1. Hətta Teymur özü belə demişdir ki, Təbriz o qədər qədim şəhərdir ki, heç kəs onun nə vaxt əmələ gəldiyini bilmir. «Ketabe-mənəm Teymure cahanqoşa». Bax: Əhməd Kaviyanpurun «Tarix-i ümumi-ye Azərbaycan», Rizaiyye, (Urmiya), 1346 şəmsi kitabının 127-ci səhifəsindən iqtibas.
2. Tavernye, səh. 66; Şarden, II cild, səh. 412-413.
3. Bax: «Mirat-ül-boldane Naseri», səh. 362.
4. Yenə orada, səh. 341.
5. Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 17.
6. «Mirat-ül-boldane Naseri», səh.342; V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz, səh.7-8.
7. Favstos Buzand, səh. 113-114, 119.
8. Yenə orada, səh. 146-149.
9. «Səfərname-ye Cekson». Tərcome-ye Mənuçehr Əmiri, Tehran, 1352 ş., (1973), səh. 57, 70.
10. Yenə orada.
11. Yenə orada.
12. Yenə orada.
13. Qeyd: Əhəmənilər (e. ə. 550-331), Parfiyalılar isə (e. ə. 248-ci ildən eramızın 227-ci illərinə qədər) hökmranlıq etmişlər.
14. Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 18.
15. V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz, səh. 7.
16. Əhməd Kəsrəvi. Azəri ya zəbane bastani-ye Azərbaycan, Tehran, 1304 ş., səh. 11.
17. Cəmaləddin Fəqih. Atropatekan və nehzəte ədəbi, Tehran, 1346 ş., səh. 23.
18. F. Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1971, səh. 180.
19. И. М. Дьяконов. К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту. ВДИ, 1952, № 1, səh. 96-97.
20. И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ 1951, № 2, səh. 317, 327.
21. Играр Алиев. История Мидии, Баку, 1960, səh. 40-42; (sonralar: İ Əliyev. Göstərilən əsəri); И. М. Дьяконов. История Мидии. М. - Л., 1956., səh. 88; (sonralar: İ. М. Dyakonov. Göstərilən əsəri); Abdulla Fazili. Təbriz şəhərinin qədim tarixindən jurnalı, 1971, № 20, səh. 68-70; С. М. Кашкай. Из истории Маннейского царства Баку, 1977, səh. 44, 48, 64-65.
22. İ. М. Dolkonov. Göstərilən əsəri, səh.218; İ. Əliyev. Göstərilən əsəri, səh.212-216; s. M. Qaşqay. Göstərilən əsəri, səh. 57.
23. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, № 2, səh. 317, 327.

24. И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские..., səh. 326.
25. И. М. Дьяконов. К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту. ВДИ, 1952, № 1, səh. 96-97.
26. Ulxu-Urmiyə gölünün şimalında, müasir Məgənd rayonu yaxınlığında yerləşir. Bax: Ulxu-Urmiyə gölünün şimalında, müasir Məgənd rayonu yaxınlığında yerləşir. Bax: Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы социально-экономической истории Наири-Урарту. ВДИ, 1951, № 4, səh. 23.
27. И. М. Дьяконов. Ассиро-Вавилонские..., səh. 317.
28. Abdulla Fazili. Təbriz şəhərinin qədim tarixindən. 1971, № 20, səh. 72.
29. Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы..., səh. 23.
30. İqrar Əliyev. Göstərilən əsəri, səh. 213.
31. И. М. Дьяконов. К вопросу..., səh. 99.
32. Г. А. Джидди, О. Ш. Исмизаде. Древнее поселение близ города Тебризе.
«ДАН Азерб. ССР», т. XXIV, 1968, № 2, стр. 84-87.
33. «Tarix əl-Yəqubi. Beyrut, II cild, səh. 371; Təbəri. Tarix əl-üməm-vəlmülük, I cild, səh. 30; əl-Bəlazuri, Fütuh əl-boldan, Leyden, səh. 331; ibn əl-Fəqih. Kitab əl-boldan, səh. 284.
34. Təbrizdə baş verən zəlzələlər haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. Təbrizdə baş verən zəlzələlər haqqında. «Azərb. SSR EA Məruzələri», 1976, № 1, səh. 98-101; yenə onun. Уточнение каталога сильных землетрясений в зоне Азербайджана. Материалы конференции по изучению сейсмичности и глубинного строения Азербайджана (Баку, март, 1973). Баку, 1974, Ин. геологии им. акад. И. М. Губкина, стр. 160-164.
35. Əhməd Kəsrəvi. Azəri ya zəbanə..., səh. 10.
36. Şarden, II cild, səh. 412.
37. Bax: «Mirat-ül-boldane Naseri», səh. 376.
38. Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 15.
39. «Təb» deyil ilk hərfi Təbrizin,
Leyk səhhət verir o hər nəfərə. Gördün o ahunu ki mişk doğur, Sahib olmuş adilə hər hünərə.
Bax: Xaqani Şirvani. Divan, səh. 68.
40. «Əcayib əd-dünya», vər. 200 a.
41. «Nüzhət əl-qülub», Tehran, 1958, səh. 85.
42. Yəqut Həməvi. Möcəm əl-boldan, Tehran nəşri, I cild, səh. 174.
43. «Tarix əl- Yəqubi», II cild, səh. 371.
44. Yenə orada, səh. 371.
45. Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi, (Bürhan). Bürhane qate, Kəlküttə, 1860, səh. 17 (sonralar.: «Bürhane qate»).

46. Şarden. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 414-415; «Mirat əl-buldane Naseri», səh. 356.
47. Səid Nəfisi. Fərhəngname-ye Parsi, Tehran, 1319, səh. 79.
48. Favstos Buzand, səh. 113, 119.
49. И. И. Березин. Путешествие по северной Персии, Казань, 1852, т. II., səh. 53; (sonralar: İ.İ. Berezin. Göstərilən əsəri).
50. М. А. Мамедов. О географическом названии Тебриз. «Изв. АН Азерб. ССР, серия ЛФП», 1974, № 4, səh. 72-74.
51. Tarui-Tarmakis müasir Təbrizin keçmiş adıdır. Вах: И. М. Дьяконов. Göstərilən əsəri, səh. 216; yenə onun. Ассиро-вавилонские источники..., səh. 335; İqrar Əliyev. Göstərilən əsəri, səh. 213; Əbdüləli Karəng. Qədimtərin məxəz dər bare-ye name Təbriz. NDƏD, 1345, ş., №2, səh. 175; Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, səh. 280; Abdulla Fazili. Təbriz şəhərinin qədim tarixindən, 1971, № 20, səh. 73; s. M. Qaşqay. Göstərilən əsəri, səh. 65.. Qeyd: Şəmsəddin Sami heç bir əsas olmadan yazır ki, Atropatenanın mərkəzi olan Təbriz şəhərinə «Ğəraqə» deyilirdi, Вах: Şəmsəddin Sami. Qamus əl-elam, birinci cild, İstanbul, 1306 (1889), səh. 28.
52. И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники. ВДИ, 1951, № 2-4.
53. И. М. Дьяконов. История Мидии, səh. 216; Играр Алиев. История Мидии, səh. 213.
54. И. М. Дьяконов. Göstərilən əsəri, səh. 216; Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, səh. 280-283.
55. Вах: “Səfərname-ye Klavixə”, səh. 161-162.
56. Təbatəbai Məhəmmədrza. Tarix-i Ovlad əl-əthar, Təbriz, 1304 hicri (1886), səh. 132-133.
57. Kontarini. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 135.
58. Tomas Herbert. Thomas Herbert. Travels in Persia (1627-1629) Abridged and ed. by sir William Foster, London, 1928, p. 312-314. (sonralar: Tomas Herbert); Адам Олеарии. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636, 1639 годах. Пер. с нем. Павель Барсов. М., 1870,
59. В. Ф. Минорский. Tarix-i Təbriz, səh. 9.
60. Yaqut Həməvi. Məcəm-əl-boldan (ərəbcə), I cild, səh. 174; «Tarix əl-Yəqubi». Beyrut nəşri, II cild, səh. 371; əl-Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 331; «Hüdud əl-ələm», səh. 158.
61. Əbülfərəc Məhəmməd ibn İshaq ibn ən-Nədim (945-ci ildə vəfat etmişdir). Əl-föhris, Qahirə, səh. 496.
62. Təbəri (838-923). Tarix əl-üməm vəl-müluk, I cild, səh. 30.
63. Yəqubi, III cild, səh. 356, 164; «Əsayib-əd-dünya», vər. 199-200.

64. İbn Miskəveyh, səh. 68; İzəddin Əbül-Həsən Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsir (1160-1233). Əl-kamil fit-tarix, Beyrut, 1966, VIII cild, səh. 388-389; (sonralar: ibn əl-Əsir).
65. «Hüdüd əl-ələm», Tehran nəşri, səh. 158.
66. İbn Hövqəl. Kitab əl-məsəlik vəl məmalik, Leyden, 1872, səh. 246, farsca tərcüməsi, səh. 92.
67. Əl-Müqəddəsi. Əhsən-ət-təqasim fi mərifət ül-əqalim, səh. 378; Divane həkim Qətran Təbrizi, səh. 208.
68. Nasir Xosrov. Göstərilən əsəri, səh. 6; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 513.
69. Yenə orada, səh. 6.
70. Divane həkim Qətrane Təbrizi, səh. 250-251.
71. Əhməd Kəsəvi. Şəhriyarane-qomnam, II hissə, Tehran, 1335 ş., səh. 205.
72. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 598.
73. З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана (1136-1225 годы), Баку, 1978, səh. 73.
74. Məcid Vəhram. Coğrafiya-ye tarixi və asare bastani-ye Təbriz. «Məcəllə-ye «Bərrəsiha-ye tarixi», 1349, № 4, səh. 206.
75. Rauf Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki, Bakı, 1977, səh. 72-77; M. X. Şərifli. Göstərilən əsəri, səh. 312-313.
76. З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана, səh. 188.
77. Yaqut Həməvi. Möcəm-əl-boldan, Tehran, 1969, I cild, səh. 832.
78. «Əsayib əd-dünya», vər. 199.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

1. «Əsayib əd-dünya», vər. 199-200.
2. Zəkəriyyə Qəzvini. Asar əl-bilad, səh. 327.
3. Cəfər bin Məhəmməd. Tarix-i Yəzd, Tehran, 1338 ş., səh. 75.
4. «Əsayib əd-dünya», vər. 199-200; Zəkəriyyə Qəzvini. Asar əl-bilad, səh. 327; Д. З. Бунятов. Материалы..., səh. 49; З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана, səh. 73.
5. Kristen Vilson. Tarix-i sənaye-e İran, tərcümə-ye Abdulla Fəryar, Tehran, 1317 ş., (1938), səh. 166; (sonralar: Kristen Vilson. Göstərilən əsəri); Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 111.
6. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fit-tarix. M. Əfəndizadənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, Bakı, 1959, səh. 312 (sonralar: İbn əl-Əsir, Bakı nəşri). З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана, səh. 114.
7. Əta Məlik Cüveyni. Tarix-i Cahanquşay-i Cüveyni. Tehran, 1317 ş. (1938), səh. 108; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 111.

8. В. Г. Тизенгаузен. Сб. материалов, относящихся к истории Золотой Орды. т. I, Извлечения из сочинений арабских, СПб., 1884, əl-Əmari, səh. 239-240; (sonralar: В. Г. Тизенгаузен. Сб. материалов, т. I,
9. Yenə orada.
10. «Səfərname-ye Marko Polo», Tehran nəşri, səh. 31.
11. «Mükatibat», səh. 321; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 191.
12. «Mükatibat», səh. 195; Rəşidəddin Rəb-i Rəşididə çalışan 1400 nəfər quluna ildə xeyli qadın paltarı, kişi paltarı, ayaqqabı, alt paltarı, baş şalı və s. verirdi ki, bunlar Təbrizdə və Rəbi Rəşididə hazırlanırdı. «Mükatibat» (rusca tərcüməsi), səh. 238-240.
13. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 392.
14. Yenə orada, səh. 394.
15. Yenə orada, səh. 394.
16. Yenə orada, səh. 540.
17. «Mükatibat», səh. 188, 192; rusca tərcüməsi, səh. 233-237.
18. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, səh. 95-96.
19. Təvəkkül ibn Bəzzaz. Səfvət-əs-səfa (əlyazma), vər. 9; «Mətlə-üs-sədeyn; Özbəkistan SSR EA Şərqsünaslıq İnstitutunun əlyazma fondu, inv., № 4357; Lahur çarı, II cild, səh. 196.
20. Xondəmir. Həbib-üs-ciyə (Tehran nəşri), III cild, səh. 165.
21. Yenə orada, səh. 165.
22. Кархана haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: R. K. Kiknadze. Из истории ремесленного производства (карханэ) в Иране XIII-XIV вв., Ближний и Средний Восток. Сб. статей. Изд. вост. лит.-ры., М., 1962; М. Х. Гейдаров. О некоторых вопросах организаций внутренней эволюции; карханэ в Азербайджане XVII в. «Изв. АН Азерб. ССР, серия общест. наук», 1966, № 1, стр. 60-67.
23. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 542-544.
24. Yenə orada, səh. 544.
25. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, səh. 76.
26. Qeyd: Bu kitabın iki nüsxəsi Aya-Sofiya kitabxanasında 3614 və 4612 №-li şifrlər altında mühafizə olunur. Bax: Mehdi Bdhrani. Sənaye-e-İrən. Zurufe səfəlin, Tehran, 1327 ş., (1948), səh. 38.
27. Cəfər ibn Məhəmməd. Tarix-i Yəzd, Tehran, 1338 ş., səh. 88-89.
28. İbn Bəttutə. Səfərname. Məhəmməd Əli Movəhhidin fars dilinə tərcüməsi, Tehran, 1337, səh. 254.
29. «Vəqfnəme-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 259.
30. «Tarix-i Ulsaytu», səh. 46-47; Şərəfəddin Yəzdi. Zəfərnamə. I cild, səh. 290; «Tarix-i cahanquşai-ye Teymuri», vər. 124; «Rovzət-üs-səfa», Tehran nəşri, V cild, səh. 219; «Azərbaycan tarixi» (üç cildə), I cild, Bakı, 1961, səh. 217.

31. «Səfvət-üs-səfa», vər. 18; «Vəqfname-ye məscid-i Müzəffəriyyə». Bax: Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 656, 659, 663.
32. Əxi haqqında bax: В. А. Гордлевский. Из жизни цехов в Турции. К истории «ахи». Зап. коллегии востоковедов, т. II. вып. 2, АП СССР, Л., 1927; М. Х. Гейдаров. Göstərilən əsəri, səh. 115-143.
33. «Zəfərnəmə», səh. 290; «Rovzət-üs-səfa», IV cild, səh. 566; V cild, səh. 219; «həbib-üs-ciyə» (Tehran nəşri), III cild, səh. 236.
34. «Həbib-üs-siyər», III cild, səh. 137.
35. «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 354, 357, 382.
36. Yenə orada, səh. 191.
37. «Nüzhət əl-qülob», səh. 28.
38. Yenə orada, səh. 85, 103, 106-107.
39. İbn əl-Əsir, səh. 205; Azərbaycan dilinə tərcüməsi, Bakı nəşri, səh. 197-198.
40. Nəsəvi. Göstərilən əsəri, səh. 224.
41. Yenə orada, səh. 245.
42. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, azərbaycanca tərcüməsi, səh. 194.
43. Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 95-98; З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана, səh. 114, 116-117.
44. «Tarix-i Vəssaf», səh. 50-51.
45. Histoire du commerce du levant, par W. Heyd, II, Leipzig, 1923, p. III. (sonralar: Heyd. Göstərilən əsəri).
46. Mənbələrin verdiyi məlumatla görə tamğa vergisi ilk dəfə Abaqa xan dövründə (1265-1282) Şəmsəddin Sahib Divan tərəfindən Rumda (Kiçik Asiya) həyata keçirilmişdir. Bax: «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 147. Tamğa haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: A. A. Ali-zadə. Göstərilən əsəri, səh. 216-218; yenə onun. Termin «tamğa» «Изв. АН Азерб. ССР», 1955, № 4; И. П. Петрушевский. Земледелие... səh. 386-387.
47. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 9-92, 189, 202, 211-214.
48. Yenə orada.
49. Basqaq - əyalət hakiminin yaxın köməkçisinə deyilirdi. Lakin hakimin xəbəri olmadan heç bir iş görə bilməzdi (Cüveyni, II cild, səh. 243).
50. Cüveyni. Tarix-i cahanquşay, II cild, səh. 245-246.
51. Cüveyni. Tarix-i cahanquşay, II cild, səh. 244; «Həbib-üs-ciyə», III cild, səh. 60.
52. Cüveyni. Tarix-i cahanquşay, II cild, səh. 281.
53. Yenə orada, II cild, səh. 274-276.
54. Bax: Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 346-347.
55. Heyd. Göstərilən əsəri, səh. 93.
56. Karl Jahn. Dogu ile bati arasında bir ortaq kultur merkezi Tebriz. (Prof. Karl Jahn'in islam arastirmalari Enstitusunda verdiği bir konferan-tir) Istanbul-

- Universitesi edebiyat fakultesi yayinlari islam tetkikleri enstitusu dergisi, cilt IV, 1971, Istambul, seh. 29-34. (sonralar: Karl Yan. Göstərilən məqaləsi).
57. Yənə orada.
58. Yənə orada, səh. 29.
59. Вах: Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 221.
60. Марко Поло., səh. 31; Путешественники об Азербайджане, т. I (составил 3. Ямпольский). Баку, 1961, 1961, səh. 34.
61. Toplanılan 80 түмən vergidən 30 түмənini ildə baş vəzir Sədrəddin Zəncani mənimsəyirdi. Вах: Тəһрири Тарих-и Vəssaf, səh. 162.
62. «Тарих-и Vəssaf», səh. 272-274.
63. Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 220-222; М. А. Сейфеддини. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв., кн. I, Баку, 1978, səh. 219; «Azərbaycan tarixi» (üç cild), I cild, Bakı 1961 səh. 207.
64. «Тарих-и Vəssaf», səh. 269, 271.
65. Yənə orada, səh. 269.
66. Yənə orada, səh. 274.
67. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 346.
68. «Тəһрири-тарих-и Vəssaf», səh. 199.
69. Qazan xanın islahatları haqqında ətraflı məlumat almaq üçün бax: «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 452-571; И. П. Петрушевский. Рашид ад-Дин и его исторический труд. Вступ. статья. «Сборник-летописей Рашид ад-Дина», т. 2, ч. 1. М., - Л., 1958; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri səh. 179-182; А. И. Фалина. Реформы Газан-хана. «Уч зап. ИВАН СССР» т. XVII, М., 1959, стр. 51-76.
70. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 414; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri. səh. 190, 217.
71. «Тарих-и Vəssaf», səh. 347.
72. «Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi», səh. 353:
73. «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 485.
74. «Mükatibat», səh. 31; «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 174; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 190.
75. Seyid Məhəmmədrza Təbatəbai. Tarix-i ədəbiyyatə-İran, I cild, səh. 159.
76. Ticarət yolları haqqında бax: «Nuzhət əl-qulub», səh. 181-184; Heyd. Göstərilən əsəri, səh. 113-117; И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвшга как... Сəh. 913; J. A. Manandyan. Göstərilən əsəri, səh. 287, 292, 295-297;. Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 54-56.
77. «Nuzhət əl-qulub», səh. 181-184.
78. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 92-96.

79. Hələ X əsr müəllifi İstəxri (təqribən 951-952-ci illərdə vəfat etmişdir.) Təbrizdən Amidə qədər yol üstündə olan şəhərlər və onların arasında olan məsafələr haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Bax: İstəxri. Məsəlik əl-məmalik (fars dilinə tərcüməsi), Tehran, 1341 ş., səh. 161.
80. M. X. Şərifli. Göstərilən məqaləsi, səh. 51-55.
81. Bertold Şpuler. Göstərilən əsəri, səh. 432.
82. A. Ю. Якубовский. Феодалное общество Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв. Материалы по истории Узб. и Туркменской ССР, ч. I, səh. 42.
83. И. П. Петрушеевский. Хамдаллах Казвини как... səh. 915.
84. «Tarix-i Ulcaytu», səh. 47; həmçinin bax: S. M. Onullahi. Elxanilər dövrünə aid istifadə edilməmiş mənbə. «Azərbaycan SSR EA Məruzələri», 1976, № 5, səh. 59.
85. V. V. Bartoldun hesablamasına görə 1911-ci il pulu ilə I tımən 7500 manata bərabər idi. Bax: В. В. Бартольд. Соч., т. II, часть, I, М., 1963, səh. 722. М., 1963, səh. 722.
86. «Mükətibat», səh. 237-238.
87. «Tarix-i Vəssaf», səh. 237-238.
88. Barbaro. Səfənameha-ye veneziyan dər İran, səh. 109-110.
89. «Tarix-i Vəssaf», səh. 384.
90. Bax: «Mükətibat», səh. 197; «Risale-ye Fələkiyyə», səh. 242-244; Я. А. Манандян. Göstərilən əsəri, səh. 300-301; Abbas İqbal. Göstərilən əsəri, səh. 558.
91. «Risale-ye Fələkiyyə», səh. 242-244.
92. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 491, 495.
93. Yenə orada, səh. 395.
94. Yenə orada, səh. 540.
95. Marko-Polo. Göstərilən əsəri, Tehran nəşri, səh. 25.
96. Abbas İqbal. Qarix-i İran, səh. 751-752; Mehdi Behiştipur. Tarixçe-ye sənəte nəssaci dər İran əz dovre-ye əfsane-i ta payane dovre-ye səfəvi, çape əvvəl, Tehran, 1343 şəmsi, səh. 145-150.
97. «Nüzhət əl-qülub», səh. 91.
98. Yenə orada, səh. 91, 93-95, 96-98, 99-101, 103, 106-107.
99. Bəzi tədqiqatçılar səhv olaraq bu rəqəmi 875 tımən qeyd etmişdilər. Bax: M. X. Şərifli. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ticarət və ticarət yolları. «SSRİ EA AzF Xəbərləri», 1944, № 2-3, səh. 50; А. М. Беленицкий. К вопросу о социальных отношениях в Иране. «Сов. востоковедение», 1948, т., V, 1948, т., V, səh. 125, Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 569. Əslində 87,5 tıməndir. Bax: «Nüzhət əl-qülub», səh. 89-90; Təhrir-i Tarix-i Vəssaf, səh. 162.

100. «Təhrir-i tarix-i Vəssaf», səh. 162; «Nüzhət əl-qülob», səh. 89-90.
101. «Risale-yi Fələkiyyə», səh. 58-62.
102. Yenə orada.
103. «Nüzhət əl-qülob», səh. 27-28.
104. «Nüzhət əl-qülob», səh. 27-28; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 254.
105. «Risale-yi Fələkiyyə», səh. 172.
106. Hülaku dövlətinin tənəzzülü və süqutu haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: V. Z. Piriyev. Göstərilən əsəri.
107. Şirin Bəyani. Tarix-i ali-cəlayir, səh. 191-193, 196.
108. Həsən Cavadı. İran əz dide-ye orupaiyan dər dovre-ye Elxanan. Məsəllə-ye «Bərrəsiha-ye tarixi», sale həftəm, şomare 42, səh. 134-135;. (sonralar: Həsən Cavadı. İran əz nəzərə...).
109. Osman Turan. Selçuqlular tarihi ve turk islam medeniyeti, Ankara, 1965, seh. 249; (sonralar: Osman Turan. Səlcuqlar tarixi).
110. «Tarix-i Şeyx Üveys», Haaqa, 1954, səh. 144.
111. Yenə orada.
112. M. A. Сейфеддини. Монетное дело в Азербайджане в XII - первой половине XV вв. (автореф. докт. дисс), Баку, 1970, səh. 53-54.
113. M. A. Seyfəddininin əsərində XII-XIV əsrin əvvəlləri arasında sikkənin təhlili verilmişdir ki, bundan 150-yə qədəri, yəni yarıdan çoxu Təbrizdə zərb olunmuşdur. Bax: M. A. Сейфеддини. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджана XII-XV вв., кн. I, Баку, səh. 162, 175, 180, 185-188, 194-195, 202-203, 215-217, 220.
114. Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 17.
115. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 390.
116. «Nüzhət əl-qülob», səh. 27-28, «Risale-yi Fələkiyyə», səh. 172.
117. Mövlana Övliya Amoli. Tarix-i Rəyan, Tehran, 1313, səh. 121.
118. «Tarix-i Şeyx Üveys», səh. 171-175; V. Z. Piriyev. Göstərilən əsəri, səh. 96.
119. Heyd. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 232.
120. Yenə orada, səh. 139.
121. Naxçıvani. Dəstur əl-katib, I cild, II hissə, səh. 388.
122. Yenə orada, I cild, I hissə, səh. 204-205, 219.
123. Yenə orada, I cild, I hissə, səh. 530-532, 534-537; II cild, səh. 316.
124. Şirin Bəyani. Tarix-i Ali-cəlayir, səh. 162-163.
125. Heyd. Göstərilən əsəri, səh. 139.
126. Klavixο. Göstərilən əsəri, səh. 160.
127. «Dəstur əl-katib», II cild, səh. 389.
128. Yenə orada, II cild, səh. 158-160.
129. «Tarix-i ali-cəlayir», səh. 193-196.
130. «Risale-yi Fələkiyyə», səh. 66.

131. Bax: Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 606-612; «Rovzat-ül-cinan», II cild, 640-659.
132. Hafiz Əbru. Zeyli Cami-ət-təvarix-i Rəşidi, səh. 281.
133. Yenə orada, səh. 295.
134. Klavixo. Göstərilən əsəri, səh. 328-329.
135. И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV в., бах: ССИА., вып. I, Баку, 1949, səh. 195.
136. Klavixo. Göstərilən əsəri, səh. 162, 167.
137. «Tarix-i Ulcaytu», səh. 116.
138. Klavixo. Göstərilən əsəri, səh. 168.
139. Klavixo yazır ki, Xəzər dənizinin cənub sahilində yerləşən Gilandan Sultaniyyə şəhərinə hər cür ipək gətirilir və buradan Dəməşt, Suriya və Türkiyənin digər yerlərinə ixrac olunur. Bundan əlavə, Şamaxı ipəyi Sultaniyyəyə ixrac olunur. İran, Venetsiya və Kenuya tacirləri də Sultaniyyəyə gəlirlər. Şirazın ətrafından müxtəlif ipək, pambıq və tafta parçalar, Xorasandan isə xam və toxunulmuş pambıq malları, çoxlu rəngarəng qumaş Sultaniyyəyə gətirib orada paltar tikirlər. Ticarət cəhətdən Sultaniyyə o qədər əhəmiyyətlidir ki, ildə xeyli miqdar gəlir imperatorluğun xəzinəsinə daxil olur. Bax: Klavixo. Göstərilən əsəri, səh. 168-170.
140. Шилтберкер. Путешествие, Одесса, т. I, вып. I, 1857, səh. 47.
141. Yenə orada, səh. 47.
142. «Rüzhət əl-qülub», səh. 60.
143. Həmin dövrdə əcnəbi tacirlər üçün Sultaniyyənin bütün məhəllələrində karvansara var idi. Bax: Klavixo. Göstərilən əsəri, səh. 170.
144. «Mətlə-üs-sədeyn», əlyazma, vər. 491.
145. Firidun bəy. Münşaati-sələtin, II cild, səh. 231-232.
146. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. XV əsrdə Azərbaycanda bəzi vergilərin miqdarı və ölçüsü haqqında. «Azərb. SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası, 1967, № 1, səh. 49-59.
147. Kontarini. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran,- səh. 137.
148. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 77.
149. Kontarini. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 137, 144, 154.
150. «Əhsən-ət-təvarix» (Tehran nəşri). səh. 615, 626.
151. Yəhya Qəzvini. Lubb-ət-təvarix. SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutu (Leninqrad) əlyazması nüsxəsi, V-660, vər. 147a.
152. «Divane həkim Qətrane Təbrizi», səh. 208.
153. З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана səh. 188.
154. «Əsəyib əd-dünya.» Göstərilən əlyazması, vər. 1996.
155. Cami-ət-təvarix, III cild, səh. 229.
156. Yenə orada, səh. 143.
157. «Tarix-i Vəssaf», səh. 385, «Nüzhət əl-qülub», səh. 87.

158. «Mükatibat», səh. 318.
159. İran alimi Məhəmməd Cavad Məşkur həmin dövrdə Təbrizdə 600 min nəfər əhali yaşadığını bildirmişdir. Bax: «Tarix-i Təbriz», səh. 50.
160. Hafiz Əbrü. Zeyli Cami-ət-təvarix-i Rəşidi, səh. 196; «Rovzət-üs-səfa», IV cild, səh. 576.
161. Hafiz Əbrü. Zeyli Cami-ət-təvarix-i Rəşidi, səh. 194.
162. «Nəfsət əl-məsdür». Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 606-612; «Zeyli Cami-ət-təvarix-i Rəşidi», səh. 390.
163. Klavixə, səh. 161.
164. Əbülqasim Tahiri. Tarix-i siyasi və ictimai-ye İran əz märke Teymur ta märke Şah Abbas, Tehran, 1349 şəmsi, səh. 22; (sonralar: Əbülqasim Tahiri. Göstərilən əsəri); Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 53.
165. И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников... ССИА, вып. I, səh. 215.
166. Kontarini. Səfərnameha-ye veneziyandər İran, səh. 137, 154.
167. Yenə orada.
168. «Mətlə-üs-sədeyn», vər. 491 a.
169. «Əhsən-ət-təvarix», (Əbdülhüseyn Nəvainin nəşri), səh. 203.
170. Yenə orada, səh. 615, 626.
171. «Tarix-i Şah İsmayıl» (Offis-İndiya nüsxəsi), vər. 21 a.
172. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 381.
173. «Divane-həkim Qətrane Təbrizi», səh. 249; Yaqut Həməvi. Möcəm-əl-buldan, I cild, səh. 822.
174. Bax: «Tarix-i Vəssaf», Tehran, 1338 şəmsi, III cild, səh. 386.
175. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 414.
176. «Nüzhət əl-qulub», səh. 86.
177. «Mətlə-üs-sədeyn», II cild, səh. 90.
178. Kontarini. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 135.
179. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 381.
180. Övliya Çələbi qeyd edir ki, bu qala Abbasilər xilafəti dövründə tikilmişdir. Bax: Övliya Çələbi səyahətnaməsi, II cild, səh. 254.
181. Histoïr des seldjoudes, D'Asie Mineur ibn Bibi, Bril, 1902, səh. 161.
182. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 150.
183. «Təhriri Tarix-i Vəssaf», səh. 168.
184. Qazi Əhməd Qaffari. Tarix-i cahan aray, səh. 249; Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 37.
185. «Vəqfnaməye Rəb-i Rəşidi», səh. 260-262, 266-267.
186. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 414.
187. Fikrimizcə, bu «Vərcu» və ya «Vicuyə» darvazası olmalıdır. Əsəri köçürən katibin xətası üzündən «Vərcu» «Su» kimi yazılmışdır.

- 188.«Nüzhət əl-qülob», Tehran nəşri, səh. 87.
- 189.«Tarix-i Vəssaf», səh. 385.
- 190.«Tarix-i Vəssaf», səh. 385; «Nüzhət əl-qülob», səh. 87.
- 191.Ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi, A. Q. Həsənov. Rəb-i Rəşidi və onun tarixi əhəmiyyəti. S. M. Kirov adına ADU-nun «Elmi Əsərlər»i (şərqsünaslıq seriyası), 1971, № 1, səh. 55-63.
- 192.«Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 414; hələ XIII əsrin əvvəllərində Təbrizdə Şam adlı məhəllə olmuşdur. Arqun həmin məhəllədə binalar tikdirir, kəhriz çəkdirir. Xeyli əhali yaşayan bu məhəllə «Arquniyyə» adlanır. Bax: Səfiəddin əl-Bağdadi. «Mərasid əl-ittıla əla əsma ül-əmkənə vəl-bəqa», II hissə, 1373 hicri, səh. 776.
- 193.«Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 414.
- 194.«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 568-569.
- 195.Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, səh. 63-65.
- 196.Klavixo. Göstərilən əsəri, səh. 162-163.
- 197.«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 21,
- 198.Şarden, II cild, səh. 404.
- 199.«Xülasət-ət-təvarix», vər. 239; «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 136, 206.
- 200.Katib Çələbi. Cahannüma, səh. 247.
- 201.«Vəqfnameye Rəbi Rəşidi», səh. 352-354, 376, 381-383; «Vəqfname-ye Müzəffəriyyə». Bax: Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 656-662; «Rovzat-ül-cinan», II cild, səh. 636.
- 202.Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, səh. 70.
- 203.«Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 327; «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 259, 264, 359.
- 204.«Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi», səh. 359; «Əhsən-ət-təvarix», səh. 455.
- 205.«Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi», səh. 260, 263, 345, 348, 367.
- 206.Yenə orada, səh. 222, 261, 263; «Dəstur əl-katib», II cild, səh. 251; «Əhsən-ət-təvarix», Tehran nəşri, səh. 455.
- 207.«Nüzhət əl-qülob», səh. 87; «Dəstur əl-katib», II cild, səh. 131.
- 208.«Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 222, 261; «Tarix-i Vəssaf», səh. 385; Dövlətşah Səmərqəndi. Təzkirət-üş-şüəra, səh. 642; Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 236.
- 209.Surxab məhəlləsi və Surxab məqbərəsi haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: Doktor Ziyaəddin Səccadi. Kuye Surxabe Təbriz və məqbərət-üş-şüəra, Tehran, 1336 şəmsi, səh. 24-53, 141-158.
- 210.Təbrizin şimal-şərqində yerləşən Pole söngi qədimdə kiçik məhəllə olmuşdur. Divan dəftərində «Dərbi-əla» yazılırdı. Bax: «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 261; Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 61.
- 211.«Mətlə-üs-sədeyn», Tehran, 1335 şəmsi, I cild, səh. 194; «Vəqfname-ye Müzəffəriyyə». Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 656; «Rovzət-üs-səfa», IV

- cild, səh. 559; «Əhsən-ət-təvarix», Tehran nəşri, səh. 445; «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 268.
- 212.«Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 264, 348.
- 213.«Əhsən-ət-təvarix», səh. 455; «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 47, 100.
- 214.«Tarix-i Vəssaf», səh. 385; «Nüzhət əl-qülub», səh. 89; Dövlətşah Səmərqəndi. Təzkirət-üş-şüəra, səh. 347; «Rovzat-ül-cinan», II hissə, səh 39, 75, 106, 172, 204.
- 215.«Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi», səh. 353, 368, 378; «Əhsən-ət-təvarix», səh. 455; «Rovzat-ül-cinan», səh: 455; Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 61.
- 216.«Vəqfname-ye Müzəffəriyyə». Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 656.
- 217.«Əhsən-ət-təvarix», Tehran nəşri, səh. 455.
- 218.«Nüzhət əl-qülub», səh. 89; Divane-Kəmallədin Xocəndi, səh. pənc; «Təzkirət-üş-şüəra», səh 347.
219. «Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi», səh. 259; «Rovzat-ül-cinan», I cild, 78; Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri. səh. 41. :220. Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 41. .221. «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 260; «Zeyli Cami-ət-təvarix-i Rəşidi», səh. 86; «Mətlə-üs-sədeyn», Tehran nəşri, I cild, səh. 194; «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 59.
- 222.«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 306, 363; Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 67.
- 223.«Mərasid-ül-ittila», II cild, səh. 776.
- 224.«Vəqfname-ye məscidi Müzəffəriyyə». Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 659.
- 225.«Bədayi-ül-vəqaye». Təlifə Zinəddin Mahmud Vasifi. Be təshihə Aleksandr Boldurov, Selde dovnom, Tehran, 1350 ş., səh. 80.
- 226.«Tarix-i Vəssaf», səh. 385.
- 227.Məhəmməd Cavad Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 109-176.
Qeyd: Müasir dövrdə Təbrizdə xeyli məhəllə vardır. Biz yalnız bəhs etdiyimiz dövrdə mövcud olan məhəllələr barədə məlumat verdik.
228. Mehranrud çayının adına ilk dəfə Xaqani Şirvaninin «Divan»ında rast gəlirik. Bax: «Divane Xaqani-ye Şirvani», səh. 208.
- 229.«Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. .360-361, 363-366, 373-374, 380-381; «Nuzhət-əl-qulub», səh. 89-90.
- 230.«Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi», səh. 372; «Nüzhət əl-qülub», səh. 89-90.
- 231.Eradan əvvəl 714-cü ildə II Sarqonun kitabəsində «UŞKAYA» kimi qeyd olunmuşdur.
- 232.«Nuzhət əl-qülub», səh. 90.
- 233.«Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi» də «Vayqan» formasında yazılmışdır. Bax: «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 369, 537.
- 234.«Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 362-363, 365-368, 374-376, 380; «Nüzhət əl-qülub», səh. 90.

- 235.«Nüzhət əl-qülob», səh. 90; «Vəqfname-ye məscidi Müzəffəriyyə». Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 671.
- 236.«Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 361-363, 376-379.
- 237.«Vəqfname-ye Rəbi Rəşidi», səh. 364, 376-377, 432; «Nüzhət əl-qulub», səh. 91.
- 238.«Nuzhət əl-qülob», səh. 91.
239. «Tarix-i Vəssaf», səh. 384-385: «Nuzhət əl-qülob», səh. 91.
- 234
- 240.«Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 374.
- 241.«Nüzhət əl-qülob», səh. 89; «Rovzat-ül-cinan», I-II cildlər.
- 242.Azərbaycanda feodal sinfi haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 64-72; И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана № 4.
- 243.«Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 229, 346.
- 244.Yenə orada, III cild, səh. 521, 563.
- 245.Yenə orada, səh. 434.
- 246.Yenə orada, səh. 324, 327, 447, 456, 469, 512; «Tarix-i cahanquşaye Cüveyni», I cild, səh. 149; «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 180-181; Müinəddin Nətənzi. Müntəxəb-ət-təvarix, səh. 138; «Tarix-i Diyarbəkriyyə», II hissə, səh. 558.
- 247.«Nüzhət əl-qülob», səh. 88.
- 248.«Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 347, 512.
- 249.Yenə orada, səh. 491.
- 250.«Tarix-i Ulcaytu», səh. 162.
- 251.«Dəstur əl-katib», I cild, I hissə, səh. 314-316.
- 252.«Əcayib əd-dünya», vər. 1996.
253. «Nüzhət əl-qülob», səh. 88.
- 254.«Tarix-i cahanquşay», III cild, səh. 87-88.
- 255.Yenə orada.
- 256.Rəşidəddinin feodal təsərrüfatı haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: И. П. Петрушевский. Феодалное хозяйство Рашид-ад-Дина. ВИ, 1951, № 4, səh. 87-104; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 191.
- 257.«Tarix-i Ulcaytu», səh. 196-197.
- 258.Yenə orada, səh. 47, 122; Abbas İqbal Aştıyani. Tarix-i moğol, Tehran, 1341 ş., səh. 302-318,
- 259.«Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 202, 211-212.
- 260.Yenə orada, səh. 241.
- 261.Qütbəddin 1293-cü ildə Təbriz tamğacı vəzifəsində işləkən şəhərdən tamğa hesabına toplanılan 80 tüməndən 30 tümənini mənimsəmişdi. Bax: «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 241; «Tarix-i Vəssaf», səh. 269.
- 262.«Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 327.

263. Nəsəvi. Göstərilən əsəri, səh. 163.
264. Yənə orada, səh. 163.
265. Klavixo. Göstərilən əsəri, səh. 162.
266. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 452-453.
267. Əvhədi. Cami-cəm, «Ərməğan» jurnalına əlavə, Tehran, 5 tir, 1307 ş., səh. 71.
268. Yənə orada, səh. 127.
269. Yənə orada, səh. 71.
270. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 525, 527.
271. Yənə orada, səh. 544. 272. Yənə orada.
273. Marko-Polo. Göstərilən əsəri, səh. 31.
274. «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 181-183.
275. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 324.
276. Yənə orada, səh. 197. Akademik. Ə. Ə. Əlizadə qeyd edir ki, Rəşidəddin öz qullarının çoxundan yardar kimi istifadə edirdi. Bax: Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh., 78.
277. «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 191.
278. «Mükətibat», səh. 194-195; rusca nəşri, səh. 238-239.
279. Yənə orada.
280. Yənə orada, səh. 53.
281. И. П. Петрушевский. Применение рабского труда в Иране и сопредельных странах в позднее средневековье. XXV Международный конгресс востоковедов: Док. делегации СССР. М., 1960, стр. 5.
282. Yənə orada, səh. 5-6; А. А. Али-заде. Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан, изд. 2-е. ССИА, вып. I, Баку, 1949; Yənə onun. Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан. «Изв. АН Азсфб. ССР», 1946, № 5, səh. 16-17; «Переписка», М., 1971, səh. 379-380.
283. «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 192-193.
284. Yənə orada, səh. 192-193.
285. Yənə orada, səh. 194.
286. Yənə orada, səh. 194-195.
287. Yənə orada, səh. 194-197.
288. Yənə orada, səh. 195-196.
289. Yənə orada.
290. Təzukati Teymuri. Təhrir-i Əbutalib Hüseyni Türbəti be farsı və tərcümə-ye ingilisi-ye an əz ruyə çapə 1773 şəhre-Oksford, be təriqə- efest, Tehran, 1342 şəmsi, səh. 360; (sonralar: Təzukati-Teymuri).
291. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda sinfi mübarizə formaları haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 258-262.

292. Б. Ф. Поршнев. Феодализм и народные массы. М., 1964, səh. 518.
293. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, səh. 186-187.
294. «Cami-ət-təvarix», II cild, səh. 717.
295. İbn əl-Əsir, səh. 187-188.
296. Nəsəvi. Göstərilən əsəri, səh. 33.1.
297. Yenə orada.
298. Yenə orada.
299. Yenə orada.
300. Yenə orada, səh. 161.
301. Yenə orada, səh. 163.
302. Yenə orada, səh. 161.
303. Bax: Nəsəvi. Göstərilən əsəri, səh. 161.
304. Yenə orada, səh. 331.
305. Yenə orada, səh. 165.
306. «Tarix-i cahanquşay», I cild, səh. 143-144; II cild, səh. 276-277;
Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 258-259.
307. «Tarix-i cahanquşay», I cild, səh. 143-144.
308. Qorçur vergisi haqqında bax: A. A. Ali-zade. Termin «kurçur», «Изв. АН Азерб. ССР» 1945, № 5; И. П. Петрушевский. Земледелие... səh. 360-369.
309. «Tarix-i cahanquşay», I cild, səh. 149-150.
310. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 240.
311. «Tarix-i Vəssaf», səh. 274.
312. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 239-241; «Tarix-i Vəssaf», səh. 272-274;
Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 220-221.
313. «Tarix-i Vəssaf», səh. 272.
314. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 441.
315. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 361-362; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 283; И. П. Петрушевский. Народно-освободительные движения. Бах: История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958» səh. 209; yenə onun. Земледелие... səh. 407-408.
316. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 362.
317. Yenə orada.
318. И. П. Петрушевский. Бах: История Ирана, səh. 209.
319. Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 283.
320. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 325-327.
321. Müinəddin Nətənzi. Müntəxəb-ət-təvarix, səh. 158.
322. Bu üsyan haqqında həm də bax: V. Z. Piriyeв. Göstərilən əsəri, səh. 94-95.
323. «Tarix-i Şeyx Üveys», səh. 170; «Zeyli Cami-ət təvarix-i Rəşidi», səh. 174; «Rovzət-üs-səfa», Tehran, IV cild, səh. 552.
324. V. Z. Piriyeв. Azərbaycan xalqının Çobanilərə qarşı azadlıq mübarizəsi tarixindən. «Azərb. SSR EA Məruzələri», 1971, № 4, səh. 66.

325. Mövlana Nizaməddin Kükməri Həmədanın Kükmərkəndindən çıxmış alim idi. Qazan xanın müsəlmanlığı qəbul etməsində onun böyük təsiri olmuşdur. Həmdullah Qəzvini 1329-1330-cu illərdə «Tarix-i qozi-de» əsərini yazarkən o, Təbrizin Sahibabad xanəqahında yaşayırdı. Mövlana Nizaməddin Kükməri Təbrizin Çərəndab qəbristanlığında dəfn olunmuşdur. Bax: «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 345.
326. «Tarix-i Şeyx Üveys», səh. 170-371.
327. «Zeyli Cami-ət-təvarix-i Rəşidi», səh. 174.
328. «Tarix-i Şeyx Üveys», səh. 174.
329. «Zeyli Cami-ət-təvarix-i Rəşidi», səh. 227.
330. «Tarix-i Şeyx Üveys», səh. 174.
331. Ərəb dilində.
332. Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 335.
333. «Zeyli Cami-ət-təvarix-i Rəşidi», səh. 236-237.
334. Yenə orada.
335. Yenə orada, səh. 249.
336. Yenə orada, səh. 281-282; Həbib-üs-ciyə, Tehran nəşri, III cild, səh. 438.
337. Fəzlullah Nəimi və onun təriqəti haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: З. Кули-заде. Хуруфизм и его представители в Азербайджане Баку, 1970, стр. 89-149.
338. Bu təriqətin ilk dəfə Təbrizdə meydana gəlib yayılması heç bir tədqiqat əsərində öz əksini tapmamışdır.
339. Bax: Əbulfəzl Rəhimov. Nəiminin öldürülməsi barədə Nəsiminin məddə-ye tarixi. «Azərbaycan SSR EA Məruzələri», 1975, № 1, səh. 90-92.
340. Burada 32 ərəb əlifbası nəzərdə tutulur.
341. Bax: Məhəmməd Cavad Məşkur. Fətne-ye horufiyye dər Təbriz. Məsəllə-ye «Bərrəsiha-ye tarixi», sale çaharom, şomare çahar, mehr-aban, 1348, səh. 139; Sadiq Kiya. Vajename-ye Qorqani, Tehran, 1330 ş., səh. 289.
342. Nizaməddin Şami. Zəfərnəmə, Praqa, 1956, səh. 148-49. 151.
343. «Mətlə-us-sədeyn», səh. 30; «Rovzət-us-səfa», V cild, səh. 515.
344. «Mətlə-üs-sədeyn», vər. 267; «Rovzət-üs-səfa», V cild, səh. 557.
345. Şeyx Xosrovşahi Ömər Mirzə bin Miranşahın hakimiyyəti dövründə onun vəziri olmuşdur. Əbubəkr Mirzə qardaşı Ömər Mirzənin Sultaniyyədəki xəzinəsini qarət edir. Şeyx Xosrovşah qarət olunmuş həmin xəzinə əvəzinə təbrizlilər üzərinə ağır vergi qoyur. Bax: Xondəmir. Dəstur əl-vuzəra, Tehran, səh. 343.
346. «Mətlə-us-sədeyn», vər. 267.
347. «Rovzət-üs-səfa», V cild, səh. 518, 557.
348. Yenə orada, səh. 518.
349. «Mətlə-üs-sədeyn», vər. 336; Lahur nəşri, səh. 409; «Rovzət-üs-səfa» V cild, səh. 557.

350. «Mətlə-us-sədeyn», vər. 336; Lahur nəşri, səh. 409.
351. Yenə orada, vər. 333, 337; Lahur nəşri, səh. 393, 415.
352. Yenə orada, vər. 372.
353. «Mətlə-us-sədeyn», vər. 491; «Tarix-i-Diyarbəkriyyə», II hissə, səh. 414.
3. Quluzadə göstərir ki, Cahanşah müxtəlif dini təriqət nümayəndələrini bir-birilə dostluğa, qarşılıqlı hörmətə çağırırdı. Z. Quluzadə daha sonra yazır: «Həqiqi (Cahanşahın poeziyada qəbul etdiyi təxəllüsdür - S. O.) ilk şahdır ki, antifeodal ideologiyaya sahibdir. hətta islam din xadimləri onu allahsızlıqda taqsırlandıraraq Pırbudağı ona qarşı qaldırdılar. Bax: Z. Quluzadə. Göstərilən əsəri, səh. 205. İ. P. Petruşevski haqlı olaraq qeyd edir ki, Cahanşahın mərkəzləşdirmə siyasəti hərbi köçəri əyanların narazılığına səbəb olduğu üçün onun dini məsələlərdə açıqfikirliyiindən istifadə edərək şiəlik təriqətində - əliallahlıqda taqsırlandırıldı. Bax: И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV в. ССИА, вып. I. Баку, 1949, səh. 166.
355. Cahanşahın hakimiyyəti dövründə Fəzlullah Nəimilik qızı Qürrət-ül-eyi və Yusif adlı bir şəxs Təbrizdə hürufilik ideyasını yaymağa başlayırlar. Təbrizin Surxab və Çərəndab məhəllələrində əhalinin çoxu onların ideyasını qəbul edir. Böyük bir hərəkət başlanır. Cahanşahın əmrilə hürufilərin başçısı Qürrət-ül-eyn, Yusif və onların tərəfdarlarından 500 nəfər tonqalda yandırılır. Bax: «Əhsən-ət-təvarix», Əbdülhüseyn Nəvainin nəşri, səh. 246; Əli Mir Fetrus. Conboşe horufiyyə zə nehzətə pəsxaniyan, Tehran, 1328 ş., (1949); Sadiq Kuya. Göstərilən əsəri, səh. 284-285; Məhəmməd Cavad Məşkur. Fetneye horufiyyə dər Təbriz, səh. 139-140; yenə onun. Tarix-i Təbriz, səh. 697.
356. Bax: В. А. Гордлевский. Дервиш ахи Эврана и цехи в Турции. «Изв. АН СССР» 1927, № 12-17, сер. VI; 1927, № 12-17, ser. VI; yenə onun. Из жизни цехов в Турции. К истории «Ахи» «Зап. коллегии востоковедов», т., II, вып. 2, 2. изд. АН СССР, Л., 1927; М. Х. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 116-117; yenə onun. Əxilər kimdir? «Elm və həyat» jurnalı, 1978, № 3, səh. 28-29.
357. «Tarix-i Diyarbəkriyyə», II hissə, səh. 434-437; «Rovzat-ül-cinan». səh. 212.
358. «Tarix-i Diyarbəkriyyə», II hissə, səh. 434-437; «Əhsən-ət-təvarix», səh. 462.
359. Kontarini. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 136-137.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

1. Bax: М. Х. Гейдаров. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку, 1967; səh. 115-153; yenə onun. К вопросу о ремесленных организациях в городах Азербайджана в XVII в., «Изв. АН Азерб.

ССР, серия обществ, наук», 1961, № 1, səh. 35-46; уенə onun. О центрах ремесленного производства в Азербайджане в XVII в. «Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ, наук», 1962, № 3, səh. 43-55; уенə onun. Об организации и развитии крупных ремесленных мастерских в городах Сефевидского Ирана XVII в., бах: Сб. «О генезисе капитализма в странах Востока

XV-XIX вв.». М., 1962; уенə onun. О некоторых вопросах организации и внутренней эволюции карханə в Азербайджане в XVII в. «Изв. АН Азерб. ССР» (серия ИФП, 1966, № 1), səh. 60-67; А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII-XVIII вв., жур. «История СССР», 1969, № 1, стр. 103-108; Н. А. Кузнецова. Материалы к характеристике ремесленного производства в иранском городе XVIII - начале XIX вв., «Уч. Зап. ИВАН СССР», т. XVII, М., 1959, стр. 77-110; Ф. М. Алиев. К вопросу о ремесленных организациях Азербайджана второй половины XVIII в., «Изв. АН Азерб. ССР», 1957, № 8; Ашурбейли Сара. Очерк истории средневекового Баку, 1964, стр. 207-214.

2. «Tarix-i ələm aray-i Abbasi», səh. 303.

3. Tavernye, səh. 67.

4. «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 375, 465, 485; II cild, səh. 184, 478; «Vəqfname-yi Zəhiriyyə» (бах: Əbdüləli Karəng. Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 375); «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251; Cemelli Karyeri, səh. 33, 35.

5. Rafael dyü Man, səh. 187-211; Aşağıda adlarını qeyd etdiyimiz məxəzlərdə göstərilən sənətkarlıq növləri bilavasitə Təbrizə aiddir. «Əhsən-ət-təvərix», Seddon nəşri, səh. 455-457; «Həbib-üs-siyər», IV cild, səh. 432, 500; «Təzkire-ye şah Təhmasib», Kəlküttə nəşri, səh. 16, Şah Təhmasibin 1575-ci il oktyabr tarixli fərmanı. Bah: Əbdülhüseyn Nəvai. Məcmue-ye əsnad və mokatebate tarixi, səh. 25; Qazi Əhməd Qaffari. Tarix-i cahanaray, səh. 303; Sam Mirzə. Tehfe-ye cami, səh. 97, 132, 142-143, 170, 173; Sadiqibəy Əfşar. Təzkire-ye Məcmə-ül-xəvass, səh. 97, 170, 254, 270, 271, 276, 288; Qazi Əhməd Qumi. Qolestane Honər. Tehran nəşri, səh. 137, 145, 149, 153, 158; Dust Məhəmməd. Halate honərvəran, səh. 13, 27, 35; Əmin Əhməd Razi. Həft iqlim, III cild, səh. 212, 246, 249, 451;

«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 115, 167, 193, 221, 291, 336, 375, 485; II cild, səh. 826; «Tarix-i ələm aray-i Abbasi», I cild, səh. 306 317-318; «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251, 254, 266; Şarden, II cild, səh. 409; Tavernye, səh. 67; «Səfərname-ye Cemelli Karyeri», səh. 33-36; həm də bah: M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 133-134.

6. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254.

7. Tavernye, səh. 67; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 86.

8. Tavernye, səh. 67.

9. Yenə orada, səh. 35.
10. Katerino Zeno. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 256.
11. Tavernye, səh. 35-36.
12. Adam Oleari. Göstərilən əsəri, səh. 791.
13. Yenə orada, səh. 791. Lakin nədənsə, M. X. Heydərov Adam Oleariyə əsaslanaraq hər bağlamarı 260 funt hesab etmişdir. Bax: M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 48.
14. M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 48-50.
15. Yenə orada, səh. 49-50.
16. Tavernye, səh. 35.
17. Şarden, II cild, səh. 409.
18. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254. Şəir - arpa deməkdir.
19. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 236-237; Adam Oleari. Göstərilən əsəri, səh. 438.
20. Mehdi Behiştipur. Tarixçe-ye sənəti nəssasi dər İran, I cild, səh. 162.
21. Qumaş - parça və ya ondan hazırlanmış paltara deyilirdi.
22. Darai-sadə taftaya oxşayır və xalis ipəkdən hazırlanan parçaya deyilirdi. Bax: Tavernye, səh. 121.
23. M. B. Фехнер. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. М., 1956, səh. 73; F. M. Əliyev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət, Bakı, 1964, səh. 81-84. q. 24. Zəki Məhəmməd Həsən. Tarix-i sənaye-e İran bəd əz islam, tərcome-ye Məhəmməd Əli Xəlili, Tehran, 1320 ş., (1941), səh. 244-245; (sonralar: Zəki Məhəmməd Həsən. Göstərilən əsəri). 25. «Təzkire-ye şah Təhmasib», səh. 16; «Xülasət-ət-təvarix», Tehran nüsxəsi, vər. 133.
26. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 51, 61. 27. Şarden, II cild, səh. 409.
28. Yenə orada.
29. M. F. Fexner. Göstərilən əsəri, səh. 73-74.
30. Sadiqibəy Əfşar. Məcmə-ül-xəvass, səh. 283.
31. «Tarix-i Abbasi», vər. 334; Mehdi Behiştipur. Göstərilən əsəri, səh. 163.
32. Əjabad - Təbrizin Alaqarı məhəlləsində yerləşirdi. Bax: «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 115.
33. Əli Müəyyid Sabiti. Əsnad və nameha-ye tarixi əz əvayele dovreha-ye eslami ta əvaxere Səfəvi, Tehran, 1342 şəmsi, səh. 204; (sonralar: Əli Müəyyid Sabiti. Göstərilən əsəri); M. X. Гейдаров. Об одном уникальном документе 1355 года по социальным отношениям в городском ремесле Азербайджана. «ДАН Азерб. ССР», т. XXXVI, № 7, 1980, стр. 85-88 (Qeyd etmək lazımdır ki, həmin sənəd bilavasitə Təbrizə aiddir).
34. Zəki Məhəmməd Həsən. Göstərilən əsəri, səh. 244.
35. M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 66.

- 36.S. Kristen Vilson. Tarix-i sənaye-e İran. Abdulla Fəryarın fars dilinə tərcüməsi, Tehran, 1317 şəmsi (1938), səh. 210.
- 37.Л. Керимов. К изучению азербайджанского коврового искусства. «Искусство Азербайджана», т, VI. Баку, 1959, стр. 68-69; К. Əliyeva. Azərbaycan xalçaları dünya muzeylərində. «Mədəni maarif işi» jurnalı, 1972, № 1, səh. 21-22; Əli Sami. Bafəndəki və bafteha-ye İrani «Bərrəsiha-ye tarixi», 1349 ş., № 4, səh. 45-46.
- 38.İran alimi Mənsur Vərzi həmin xalının Təbrizdə toxunulmadığını bildirmişdir. Bax: Mənsur Vərzi. Honər və sənət-e qali dər İran, Tehran, 1350 (1971), səh. 61.
39. Əli Sami. Göstərilən əsəri, səh. 46. Qeyd: 1887-ci ildə Seqler adlı bir ingilis beş min manata Ərdəbilin Şah Səfi məqbərəsindən XV əsrə aid dörd xalı alıb aparmışdı. Bax: «Kəşkül» qəzeti, № 57, 16 oktyabr, 1887-ci il.
- 40.Əli Sami. Göstərilən əsəri, səh. 49-51.
- 41.Yenə orada.
Qeyd: XVI əsrdə Təbrizdə toxunmuş xalı və xalçaların nümunələrinə indi də Parisin İncəsənət Muzeyində, Liven Toxuculuq Muzeyində, doktor Əlipaşa İbrahimin kolleksiyasında təsadüf olunur. Bax: Zəki Məhəmməd Həsən. Göstərilən əsəri, səh. 326, şəkil, № 62-64.
42. Чиованни Баттисти. Путешественники об Азербайджане, т., II, АЕАТИЕА, инв. № 4745, səh. 68.
- 43.Tavernye bu kimi karxanalarda zərli ipək və yundan əla xalı və xalçalar toxunduğunu bildirir. Tavernye, səh. 571.
- 44.«Səfərname-ye Sanson», səh. 191.
- 45.«Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 102.
- 46.Pol Luka. Göstərilən əsəri, səh. 271.
- 47.«Səfərname-ye Cemelli Karyeri», səh. 21, 149.
- 48.Yenə orada, səh. 36.
- 49.M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 77.
- 50.«Nuzhət əl-qülub», səh. 102.
- 51.Tavernye. Göstərilən əsəri, səh. 364.
- 52.Şarden, II cild, səh. 411.
- 53.Tavernye, səh. 664.
- 54.Anonim tacir. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 429; Ancoletto. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 324.
- 55.Tavernye, səh. 364.
- 56.M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 75-77.
- 57.Tavernye, səh. 364; Adam Oleari, səh. 760.
- 58.Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 76.
- 59.Yenə orada.
- 60.Yenə orada.

61. Bax: Şəhabəddin Təkındağ. Yavuzun İran səfəri. İstanbul Universiteti fakultesi tarix dərgisi, İstanbul, 1968, səh. 72. (türk dilində).
62. «Rovzat-ül-cinan», II cild, səh. 53, 167, 197, 200.
63. «Vəqfname-ye Zəhirəddin». Bax: Əbdüləli Karəng, Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 375.
64. «Don juane-İrani», səh. 73.
65. A. M. Беленицкий. О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV-XVI веках. «Изв. Таджикского филиала АН СССР», 1949, № 15, стр. 21-23.
(sonralar: A. M. Беленицкий. О появлении...)
66. Persian in AD 1478-1490. An abridged translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunjis. Tarikh-i alam ara-yi Amini. By V.Minorsky, London. 1957, p. 116.
M. X. Гейдаров. О времени появления производства огнестрельного оружия в Азербайджане. Тезисы секционных докладов V Закавказской конференции по истории науки, посвященной 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Баку, 9-10 июня 1977, Баку, 1977, стр. 107.
67. Vəssaf köşkəncor formasında yazmışdır. Bax: «Tarix-i Vəssaf», səh. 554.
68. A. M. Беленицкий. О появлении... səh. 22-23.
69. «Bürhane-qate», səh. 148, 166.
70. A. M. Беленицкий. О появлении... səh. 22.
71. «Tarix-i Vəssaf», səh. 554.
- Qeyd: «Tarix-i Vəssaf» əsərinin 554-cü səhifəsində «top» sözünə təsadüf edirik. (əslində burada «top» deyil, «toy» kəlməsidir ki, katib səhv olaraq «туша» əvəzinə «tubha» yazmışdır. Mənası isə belədir: «Rəcəb ayının ortalarında toy və şənlikdən sonra şeyurları toplayıb, Səncarana doğru getdi».
- Bax: «Tarix-i Vəssaf», səh. 554.
72. Cüveyni. Tarix-i cahanquşay,. I cild, səh. 138; III cild, səh. 131-135.
73. «Bürhane-qate», səh. 35.
- «Tire çərx-havai tir kimi dəmirdən düzəldirlər və içərisinə barıt doldurub od vururlar. Hindistanda ona «ban» deyirlər».
74. Nizaməddin Şami. Zəfərnəmə, II cild, Praqa, 1956, səh. 101.
75. A. M. Беленицкий. О появлении... səh. 259.
76. «Bürhane-qate», səh. 259.
77. Dövlətşah Səmərqəndi. Təzkirət-üş-şüəra, London, 1901, səh. 535. A. M. Беленицкий. О появлении... səh. 25-26.
78. Qazi Əhməd Qumi. Xülasət-ət-təvarix, vər. 158 a.
79. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 1666. Bargiri qalası hazırda Türkiyə ərazisindədir.
80. Qazi Əhməd Qumi. Xülasət-ət-təvarix, Berlin nüsxəsi, vər 250 a.
81. Yenə orada.
82. «Bürhane-qate», səh. 233.

83. Katib Çələbi. Cahannuma, səh. 392.
84. Məhəmməd bin Cərir. Təbəri. Tarix əl-risəl vəl-mülük Əbülqasim Rayəndənin ərəb dilindən fars dilinə tərcüməsi, Tehran, 1354 ş., XIV cild, səh. 6010-6011.
85. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 143b.
86. Nizaməddin Şami. Zəfərnəmə, Praqa, 1937, səh. 155; A. M. Беленицкий. О появлении... səh. 24.
87. A. M. Беленицкий. О появлении... səh. 26.
88. «Fütuhə-şahi», vər. 1036. «həbib-üs-ciyə», IV cild, səh. 476
89. A. M. Беленицкий. О появлении... с.б. 24-25.
90. «Bürhane-qate», səh. 152.
91. Nizaməddin Şami. Zəfərnəmə, II cild, səh. 101.
92. A. M. Беленицкий. О появлении... səh. 31.
93. «Təkmilət-ül-əxbar», vər. 250a.
94. «Əhsən-ət-təvarix», Seddon nəşri, Tehran, səh. 214; «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 91».
95. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 78.
96. «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 744.
97. «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 370b.
98. Yenə orada, vər. 3876.
99. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 148a.
100. «Bürhane-qate», səh. 157. 101. Yenə orada.
102. «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 34a. Tehran nüsxəsi, vər. 44
103. Şarden, II cild, səh. 420.
104. «Mirat-ül-boldane Naseri», I cild, səh. 360.
105. Məhəmmədağı. Gənce daneş, Tehran, 1305 hicri (1888), səh. 195
106. Əbülqasim Tahiri. Tarix-i siyasi və ictimai-ye İrən, səh. 166-167, 310; Xanbaba Bəyani. Məərrefi-ye yek nosxe-ye xətti. Məcəlle-ye «Bərrəsiha-ye tarixi», 1350, № 6, səh. 143, 145; yenə onun. Tarix-i nizami-ye İrən dər dovre-ye Səfəviyyə. Tehran, 1353 ş.. səh. 175.
107. V. Minorsky. Persian in AD 1478-1490, pp. 88-89, 116
108. Yenə orada, səh. 51, 88-89.
109. «Əhsən-ət-təvarix», (Seddon nəşri), səh. 39.
110. «Tarix-i Diyarbəkriyyə», II cild, səh. 464.
111. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, səh. 48; Katerino Zeno. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, səh. 215, 236; Ancolello Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, səh. 278; Həsən Cavadi. İrən əz didə-ye veneziyan «Bərrəsiha-ye tarixi», jurnalı, № 6. 1352 ş., səh. 97-98.
112. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, səh. 365-366.
113. «Əhsən-ət-təvarix», Ə. Nəvainin nəşri, səh. 577.

114. Anonim Venetsiya taciri. «Səfərnameha-ye veneziyan dər İran», səh. 365-366.
115. Yenə orada.
116. «Azərbaycan tarixi» (üç cildə), I cild, səh. 249; И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII веках. ССИА, вып. I, Баку, 1949, стр. 241; О. А. Эфендиев. Göstərilən əsəri, səh. 117-118, 138; yenə onun. Avtoref, dokt.diss. 28 - M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 80.
117. Əbülqasim Tahiri. Göstərilən əsəri, səh. 166-167.
118. M. X. Гейдаров. О времени появления производства огнестрельного оружия в Азербайджане. Тезисы секционных докладов V Закавказской конференции по истории науки, Баку, 1977, стр. 107.
- Qeyd: İran alimi Xanbaba Bəyani 1974-cü ildə Tehranda nəşr etdirdiyi «Tarix-i nizami-ye İran dər dövrə-ye Səfəviyyə» adlı əsərində Bayəndərilər dövründə top və tüfəngdən istifadə edildiyini qeyd etmiş və yazmışdır ki, hətta Şeyx Heydərin qoşunu ilə Şirvanşahlar arasındakı vuruşmada top və tüfəngdən istifadə edilmişdir. Lakin Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə bu silahlar aradan çıxdı. Bu, Venetsiya ilə diplomatik əlaqələrin kəsilməsi ilə əlaqədar idi, Bax; həmin kitab, səh. 299.
119. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 376.
120. Cunabadi. Rovzət-üs-Səfəviyyə, vər. 716.
121. Qumbaraatan alətin biri Sultan Yaqub dövründə tökülmüşdü.
122. Anonim Venetsiya taciri. «Səfərnameha-ye veneziyan dər İran», səh. 366.
123. Yenə orada, səh. 429.
124. İbrahim Əmini. Fütuhate şahı, AEATİEA, inv. № 4105, II cild, vər. 55 a.
125. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 78-79. Həm də bax: «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 30.
126. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 376-377.
127. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 109.
128. Yenə orada, səh. 139-140.
129. Yenə orada, səh. 144-145.
130. Don Juan yazır ki, pusquda durub vuruşmaq sufilərin adəti əksinə idi. Buna görə də indiyədək İranda müharibə üsulu təkbətək vuruşdan ibarət olmuşdur. Qızılbaşlar topxananı ehtiyat saxlayır və ya gizlədirdilər. Bax: «Donjuane-İrani», səh. 73-74.
131. Həmin fərman və rəsmi məktub hazırda Venetsiya şəhərində mühafizə olunur. Bax: «Əsnade mərbut be rəvabete tarixi-ye İran və comhuri-ye Veniz əz dövrə-ye Elxanan ta əsrə Səfəvi». «Fohreste nomayeqşah». Cəməvəri şode be vəsile-ye əsnade şəhre Veniz və kitabxane-ye Mellī-ye Marsana, Tehran, 1352 ş., səh. 20.
132. Qumi. Xülasət-ət-təvarix, Berlin nüsxəsi, vər. 88a-6-91.a-b.

- 133.«Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 216.
- 134.«Əfzəl-ət-təvarix», vər. 36.
- 135.Bax: Şah Təhmasibin oğlu Sultan Məhəmməd Mirzəyə yazdığı fəthnamənin mətni. Həmin yazıda Şah Təhmasib Heydərbəyi «Heydərbəyi Təbrizi ənis-üd-dövlə» adlandırmışdır. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 153a.
- 136.«Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 251; «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 78 a.
- 137.«Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 251.
- 138.Usta Şeyxi Topçubaşı Təbrizinin oğlu Heydərbəy toptökmə sənətində mahir olduğu üçün I Şah Təhmasib ona ənis (yoldaş, yaxın adam - S. O.) yaxud Ənis-üd-dövlə ləqəbi vermişdir. Lakin saray çəkişmələrinin qurbanı olan Heydərbəy 1555-ci ildə Şah Təhmasibin əmrilə Təbriz qazisi Müsafirlə birlikdə tutulub Ələmut qaləsindəki zindana göndərilir və bir müddətdən sonra orada həlak olur. Bax: «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 196-197; Şərəfxan Bidlisi. Şərəfnamə, II cild, səh. 210.
- 139.Toplardan bir qayda olaraq metal güllələr deyil, daş atırdılar. Hətta XV əsrin sonlarında Avropada inkişaf etmiş dövlətlərdən biri olan Venetsiyada toplardan daş atırdılar. Daşların ağırlığı beş batmandan 50 batmana qədər idi. Bax: «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri),. səh. 39. Azərbaycan və İranda isə XVII əsrdə belə topların gülləsi daşdan olmuşdur.
- 140.«Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 3426.
- Qeyd: Dörd min batman mis Sultan Məhəmmədin əmrilə Təbriz əhalisindən və qızılbaş qoşunundan toplanmışdı. Orucbəy Bayat hazırlanmış topları belə təsvir edir: «İki iri topun hər birinin lüləsinin ağızı 5 yard idi. Bu toplar olduqca ağır idi. İranda heç vaxt bu cür toplar görünməmişdi». Bax: «Donjuane-İrani», səh. 222-223. «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 4136.
- 141.«Xülasət-ət-təvarix», (Berlin nüsxəsi), vər. 3426; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 318-319.
- 142.«Şərəfnamə», II cild, səh. 281; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh.319.
- 143.Münəccim Yəzdi. Tarix-i Abbasi; vər. 251 a.; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 733, 737, 746.
- 144.Məhəmməd Yusif Qəzvini. Xolde Bərin, vər. 98-99, 102.
- 145.«Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 645-646, 652, 746.
- 146.Yenə orada, səh. 681, 695.
- 147.Yenə orada.
- 148.Yenə orada.
- 149.Yenə orada, səh. 710, 714.
- 150.«Tarix-i Abbasi», vər. 207a; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild. səh. 797, 799.
- 151.«Tarix-i Abbasi», vər. 3206.

152. Xanbaba Bəyani. Moərrefi-ye yek nosxe-ye xətti. «Bərrəsiha-ye tarixi» jurnalı, 1350, № 6 (fevral-mart, 1972), səh. 155-186.
153. «Tarix-i Abbasi», vər. 163a; Tavernye, səh. 385.
154. Qeyd: Topçubaşı Şeyxi Təbrizinin oğlu Heydərbəy Ənislə bu Heydərbəy ayrı-ayrı şəxslərdir.
155. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 212, 293, 369; «Şərəfnamə» II cild, səh. 210; «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 107a-320; «Xülasət-ət-təvarix» Berlin nüsxəsi, vər. 136, 182, 196-197, 342; «Rovzət-üs-Səfəviyyə», vər 716; «Tarix-i Abbasi», vər. 207a; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 133, 228, 264, 317-319; II cild, səh. 645, 652, 681, 695, 710, 795-797, 1307; «Xolde-bərin», vər. 84, 98, 102, 284.
156. Həmin əsərin foto-surətini İran alimi Xanbaba Bəyani nəşr etmişdir. Bax: Xanbaba Bəyani. Moərrefi-ye yek nosxe-ye xətti. «Bərrəsiha-ye tarixi», 1350, № 6 (fevral - mart, 1972), səh. 155-186.
157. Rafael dyü-Man, səh. 204.
158. Əhməd Kəsrəvi. Tofək ya tofəng. Bax: Məqaləte Kəsrəvi. Gerdəvərənde Yəhya Zəka, bəxşe dovvom, Tehran, 1334 ş., səh. 70-71.
159. M. X. Гейдаров. Автореф. докт. дисс. səh. 25.
160. Əziz Dövlətabadi. Soxənvərane-Azərbaycan, Təbriz, 2535 şəmsi qəməri, səh. 457-458.
161. Vəcəb - dirsəkdən əl barmağının ucuna qədər olan məsafəyə deyilirdi.
162. Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 448-449; Yaqub Mahmudov. Səyyahlar Azərbaycana gəlir, Bakı, 1977, səh. 136.
163. Fütuhəti Şahi, vər. 586.-596., 90a-b.
164. Yenə orada, həm də bax; «həbib-üs-ciyə», IV cild, Tehran, 1333 ş., səh.
165. Qazi Əhməd Qumi yazır ki, tufəng güllələri bir-birinin ardınca onların üzərinə yağır. «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 88a-b. 91a-b., 1756.
166. «Əfzəl-ət-təvarix», vər 196 a.
167. «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 388a. Müəllif başqa bir yerdə 30 min nəfər piyada tufəngçi və kamandar qeyd etmişdir; vər. 392.
168. Bəzi tədqiqatçılar «Koroğlu» dastanına əsaslanaraq guya Koroğlunun ilk dəfə tufəng gördüyünü qeyd edirlər. Bax: «Koroğlu» dastanı, səh.
320. Lakin tarixi məxəzləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, Cəlalilər özləri tufəngdən istifadə etmişlər. Belə ki, h. 1016 (1607-1608)-ci ildə Təbrizə gələn 13605 nəfər Cəlalidən 10 min nəfərindən çoxu piyada tufəngçi və yaraqlı süvari idi. B ax: «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 775.
169. Şərdən yazır ki, şahın 32 karxanası vardır. Hər bir karxanada 150 işçi çalışır. Şərdən, VII cild, səh. 102. Çox ehtimal ki, bu karxanaların bir hissəsində tufəng istehsal olunurdu.
170. M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 82.
171. Adam Oleari. Göstərilən əsəri, səh. 651, 653.

172. Tavernye, səh. 113.
173. Памятники архитектуры Азербайджана. Баку, 1950, стр. 131-132; М. Х. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 82.
174. Rafael dyü Man. Göstərilən əsəri, səh. 201-203.
175. Yenə orada, səh. 201.
176. Tavernye. Göstərilən əsəri, səh. 67.
177. Yenə orada.
178. Rasim Əfəndiyev. «Azərbaycanda misgərlik», «Elm və həyat» jurnalı 1977, № 10, səh. 28-30.
179. Rafael dyü Man. Göstərilən əsəri, səh. 202.
180. Yenə orada,
181. Yenə orada, səh. 203-204.
182. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 389.
183. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 346-347.
184. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254.
185. Rafael dyü Man. Göstərilən əsəri, səh. 191.
186. Sam Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 132.
187. Cemelli Karyeri, səh. 35.
188. Şarden, II cild, səh. 409.
189. Tavernye, səh. 67.
190. Yenə orada, səh. 578.
191. Misgər və zərgərlərin işlətdikləri alətə «çəkic» deyilirdi; bax: «Bürhane-qate», səh. 194.
192. Şarden, IV cild, səh. 298-299.
193. Müəyyir-ül-məmalik vəzifəsi haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: «Təzkirət-əl-mülük», Tehran, 1332 ş., səh. 21.
194. «Zeyli tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 285; «Xolde-bərin», vər. 151, 219; «Abbasnamə», Tehran, 1329 ş., səh. 171; Tavernye, səh. 511.
195. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 107,
196. «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər. 216^b; «Tarix-i Abbasi», vər. 2346.; «Təzkire-ye Nəsrabadi», səh. 132, 388; «həft iqlim», III cild, səh. 244-246; «Atəşgədə-ye Azər», Tehran, 1337 ş., səh. 29; «Soxənvərə-ne-Azərbaycan», səh. 263, 297.
197. «Xülasət-ət-təvarix», Tehran nüsxəsi, vər. 383; «Təzkirət-əl-mülük», səh. 21; Ş. K. Məmmədova. I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda Səfəvi dövlətinin iqtisadi siyasəti haqqında. «Azərb. SSR EA Xəbərləri» (TFH seriyası) 1978, № 1, səh. 51.
198. Tavernye, səh. 136-137; Cemelli Karyeri, səh. 35; Adam Oleari, səh. 729.
199. Rafael dyü-Man, səh. 207.
200. Ərəb dilində.
201. «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 489.

202. Rafael dyü Man, səh. 203.
203. Tomas Herbert, səh. 244; Tavernye, səh. 67.
204. Cemelli Karyeri, səh. 22; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh 73
205. «Doijuane-İrani», səh. 249.
206. M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 74.
207. M. X. Heydərov. Avtoref. dok. dissert, səh. 22.
208. «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 345; «Töhfe-ye Sami», səh. 143, 170; Dust Məhəmməd. Halatı hünərvəran, səh. 35; «Məcmə-ül-xəvass», səh. 97, 169.
209. Rafael dyü Man, səh. 201.
210. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254.
211. «Rovzat-üs-səfiyyə», vər. 77.
212. «Töhfe-ye Sami», səh. 143.
213. M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 112.
214. «Əfzəl-ət-təvərix», vər. 1336.
215. Bax: Əbdüləli Karəng. Yek sənədə tarixi, səh. 97-100
216. Rafael dyü Man, səh. 196-197.
217. Yenə orada, səh. 199, 205.
218. Yenə orada, səh. 206.
219. «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 453; Rafael dyü Man, səh. 19a.
220. M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 113.
221. Tavernye, səh. 597; «Töhfe-ye Sami», səh. 146.
222. «Töhfe-ye Sami», səh. 171.
223. «Xolde-bərin», vər. 186.
224. Yenə orada.
225. «Töhfe-ye Sami», səh. 142; «Tozkire-ye Nəsrabadi», səh. 390.
226. M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 101.
227. Rafael dyü Man, səh. 118.
228. «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 363.
229. Təbrizdə tikilmiş binalar haqqında bax memarlıq bölməsinə.
230. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 384.
231. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254.
232. Qeyd: Heydər Çələbi Sultan Səlimin hərbi yürüşlərində iştirak etmiş və səfərin ruznaməsini (gündəliyini) yazmışdır. O, İstambula aparılan Təbriz sənətkarlarının sayını 1700, İbn Kamal isə 2000 ailə olduğunu qeyd etmişdir. Bax: Şəhabəddin Təkındağ. Göstərilən əsəri, səh. 73.
233. «Rövzət-üs-səfiyyə», vər. 759, 761.
234. A. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении... səh. 107.
235. Sənətkarlıq təşkilatı haqqında bax: С. А. Егизаров. Городские цехи. Организация и внутреннее управление закавказских амкарств. Зап. Кав-

- казского отд. император, геогр. об-ва, кн. XIV, вып. 2, Казань, 1891; В. А. Гордлевский. Дервиши ахи Эврана и цехи в Турции. «Изв. АН СССР», 1927; № 12-17, сер. VI; Ф. М. Алиев. К вопросу о ремесленных организациях Азербайджана второй половины XVIII в. «Изв. АН Азерб. ССР», 3957, № 8, П. А. Кузнецова. Материалы к характеристике ремесленного производства в иранском городе XVIII - начале XIX в. «Уч. зап. ИВАН СССР», т. XVII, М., 1959, стр. 77-110; Ш. А. Месхиа. Города и городской строй феодальной Грузии (XVII-XVIII вв.) Тбилиси, 1959, гл. V, стр. 124-134; А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении, səh. 103-104; М. Х. Гейдаров. К вопросу о ремесленных организациях в городах Азербайджана XVII в. (мастер, ученик и подмастерье), «Изв. АН Азерб. ССР серия общест. наук», 1961, № 1, стр. 35-46; yenə onun. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку, 1967, səh. 115-153.
236. А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении, səh. 103; М. Х. Гейдаров. К вопросу о ремесленных... səh. 35-46.
237. М. Х. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 120, 122-123.
238. И. П. Петрушевский. Город, ремесло и торговля в XVII в., бах: «История Ирана», səh. 280.
239. А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении..., səh. 103.
240. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 101-102.
241. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 410.
242. «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 203a.
243. «Dəstur əl-katib», II cild, səh. 225-226.
244. «Fütuhate Şahi», vər. 63 a.; «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 273, 410; «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 203 a.; «Nəqavət-əl-asar», səh. 158, 233; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 101-102; «Təzkirət-əl-mülük», səh. 49.
245. «Dəstur əl-katib», I cild, II hissə, səh. 137, 197; II cild, səh. 86, 112; «Nəqavət-əl-asar», səh. 158, 388.
246. Tavernye, səh. 596.
247. Rafael dyü Man, səh. 30-31.
248. «Təzkirət-əl-mülük», səh. 47-48.
249. Yenə orada, səh. 49.
250. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: М. Х. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 120-121, 137-141.
251. Tavernye, səh. 596.

- 252.«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 375, 485; Cemelli Karyeri, səh. 35; «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251.
- 253.Avropada sənətkarlıq təşkilatı haqqında bax: Ф. Я. Полянский. Очерки социально-экономической политики в цехах в городах Западной Европы XIII-XV вв. М, 1952.
- 254.Həqiqi mənada dedikdə, Avropada olan sənətkarlıq təşkilatını nəzərdə tutur - S. O.
- 255.Su - XVII əsrin axırlarında abbasının 1/24-nə bərabər idi.
- 256.Şarden, IV cild, səh. 300; həm də bax: M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 129-133.
- 257.Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 445, 446; Məhəllə kətxudaları haqqında bax: M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 138-139.
- 258.A. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении, səh. 103.
- 259.M. X. Гейдаров. К вопросу... səh. 43.
- 260.Yenə orada, səh. 46.
- 261.Tavernye, səh. 614.
- 262.Sanson, səh. 219.
- 263.F. M. Əliyev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət, Bakı, 1964, səh. 31.
- 264.«Donjuane-İrani», səh. 216.
- 265.Bax: İngiltərə taciri:
- 266.Adam Oleari, səh. 792.
- 267.«Donjuane-İrani», səh. 248-249.
- 268.Adam Oleari, səh. 792; M. X. Гейдаров. Автореф. докт. дисс. səh. 62.
- 269.«Xolde-bərin», vər. 126.
- 270.S. Cön Malkolm. Tarix-i İran, Tehran, 1302, səh. 102; h. Dəlili. XVIII əsrin ikinci və XIX əsrin birinci yarısında Təbriz şəhərinin ticarət mərkəzi. «Azərb. SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası, 1977, № 1, səh. 57.
- 271.Şarden, II cild, səh. 403.
- 272.Yenə orada.
- 273.Cemelli Karyeri, səh. 33.
- 274.«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 476, 485-486; «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251; «Zəhiriyyə vəqfnaməsi». Bax: Əbdüləli Karəng. Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 375; «Cəfər Paşa vəqfnaməsi». Bax: Əbdüləli Ədib Brumənd. Vəqfname-ye-tarixi movərrəxe-ye 998 hicri. «Rahnuma-ye kitab» jurnalı, mehr-dey, 2535, № 7-10, səh. 699-704.
- 275.«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 375, 478.
- 276.Timçə və ya tinçə - Böyük karvansaraların darvazalarının hər biri, adətən, müəyyən ticarət məhsulunun alveri üçün ixtisaslaşdı. Qismən izdihamlı alverdən kənar qalan belə darvazalar «timçələr» adlanırdı. Eyni zamanda

- bazarlardakı kiçik və üstüörtülü karvansaralara da «timçə» deyilirdi. Bax: Персидско-русский словарь. Сост. Б. В. Миллер, М., 1953, səh. 142.
- 277.«Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251.
- 278.Yenə orada .
- 279.Şarden, II cild, səh. 403; «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 38-39.
- 280.Zəhirəddin təxəllüsü ilə məşhur olan Azərbaycan vəzir Mirzə Məhəmməd İbrahimin vəqfnaməsi. Bax: Əbdüləli Karəng. Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 375.
- 281.«Cəfər paşa vəqfnaməsi». Bax: . Əbdüləli Brumənd. Vəqfname-ye tarixi, «Rahnuma-ye ketab», mehr-dey, 2535, № 7-10, səh. 699-704.
- 282.Adam Oleari, səh. 591.
- 283.Cemelli Karyeri, səh. 32-33.
- 284.Tavernye, səh. 70.
- 285.Yenə orada, səh. 612.
- 286.Qeyd: Şah Səfi karvansarası Təbrizin dörd livliyində yerləşirdi.
- 287.Tavernye, səh. 73.
- 288.Yenə orada, səh. 112-115.
- 289.«Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251; Şarden, II cild, səh. 404.
- 290.Şarden, II cild, səh. 404.
- 291.«Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251.
- 292.Adam Oleari, səh. 890; Şarden, II cild, səh. 404.
- 293.«Zəhiriyyə vəqfnaməsi». Bax: Əbdüləli Karəng. Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 375; Cemelli Karyeri, səh. 34-35.
- 294.«Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254.
- 295.Yenə orada, səh. 254; Şarden, II cild, səh. 411; Adam Oleari, səh. 756.
- Qeyd: Şah Təhmasib 1538-ci ildə şərab alverini qadağan etmək haqqında fərman vermişdi. Bax: Cunabadi. Rovzət-üs-səfəviyyə, vər. 300.
- 296.Tavernye, səh. 66.
- 297.Yenə orada, səh. 524.
- 298.Əylisli Zəkəriyyə. Göstərilən əsəri, səh. 76.
- 299.Cemelli Karyeri, səh. 22.
- 300.Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 384.
- 301.Şarden, II cild, səh. 409-411.
- 302.Aleksandr de Rud. Göstərilən əsəri, səh. 52.
- 303.«Xülasət-ət-təvrix», Berlin nüsxəsi, vər. 323b.
- 304.«Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 709.
- 305.Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyai dər İran, səh. 444.
- 306.«Özliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254.

- 307.Şarden, II cild, səh. 409.
- 308.Sanson, səh. 191.
- 309.«Donjuane-İrani», səh. 71-72.
- 310.Labulay de Quz. Göstərilən əsəri, səh. 88.
- 311.Şarden, II cild, səh. 409.
- 312.Anonim Venetsiya taniri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 385, 386; «Rovzat-ul-cinan», I cild, səh. 385; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 758.
- 313.XVII əsrin 60-cı illərində Təbrizdə zərb olunmuş sikkələrin Xanlar rayonunun Çaykənd, Şamaxının Qalalı, Mardakertin Artek kəndlərində tapılması bir daha sübut edir ki, Təbriz Azərbaycanın müxtəlif şəhər, qəsəbə, kəndləri ilə əlaqə saxlayırdı. Bax: E. A. Пахомов. Монетные клады Азербайджана, вып. VIII, səh. 51-52.
- 314.Tavernye, səh. 137; A. M. Раджабли. О медном чекане в Сефевидском государстве (XVI-начале XVIII вв.). Материалы по истории Азербайджана, т. VI. Баку, 1963, səh. 68.
- 315.Ətraflı məlumat almaq üçün bax: M. A. Полиевктов. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1835; С. Б. Ашурбейли. Баку в XVI-XVIII вв. по писанию путешественников. «Изв. АН Азерб. ССР», 1947, № 1, səh. 64-67; A. Hüseynov. Göstərilən əsəri, səh. 90-92; F. M. Əliyev. XVIII əsrin 40-cı illərində Xəzər ticarəti uğrunda Rusiya-İngiltərə rəqabəti və Azərbaycan. Azərbaycan tarixinə dair materiallar, VI cild, Bakı, 1963, səh. 69-86; yenə onun. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət, Bakı, 1964, səh. 32-34; M. X. Heydərov. Avtoref. dokt. diss. səh. 56-57; yenə onun; О товарах ремесленного производства, вывозимых из Азербайджана по Волжско-Каспийскому пути в XVII в., «Изв. АН Азерб. ССР, серия общест. наук», 1965, № 5.
- 314.316.H. Г. Куканова. Русско-иранские торговые отношения в конце XVII-начале XVIII в. Исторические Зап. ин. истории АН СССР, 1956, стр. 232.
- 317.Ə. Ə. Rəhmani. Göstərilən əsəri, səh. 148.
- 318.Ə. Hüseynov. Göstərilən əsəri, səh. 108.
- 319.H. Г. Куканова. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII-первой половине XIX века. Саранск, 1977, səh. 40; Бель Дж. Путешествие через азиатские земли, а именно: в Испагань, в Пекин, в Дербент и Константинополь. Пер. М. Попова, СПб., 1876, səh. 70.
- 320.Bax: I Şah Səfinin rus çarı Mixail Fyodorova yazdığı rəsmi məktub. Məktub Azərbaycan dilində yazılmışdır. Heydər Evoğlu. Məcmue-yemorasilat. Britaniya Muzeyi nüsxəsi, № 7688/11028, vər. 249-250. Həm də bax: S. M. Onullahi. A. Q. Həsənov. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında. S. M. Kirov adına ADU-nun «Elmi

- Əsərlər»i (tarix və falsəfə elmləri seriyası), 1974, № 4, səh. 84-94.
- 321.N. Q. Kukanova. Göstərilən əsəri, səh. 55..
- 322.Yenə orada, səh. 51.
- 323.Ə. Hüseynov 1675-1691 qeyd etmişdir. Bax: Ə. Hüseynov. Göstərilən əsəri, səh. 184.
- 324.Rus sənədlərində Farabat adlanan bu yer savadkuh yolu ilə Mazandarana gedən yolun üstündədir. Savadkuhdan oraya 40-45 fərsəx məsafə var idi. I Şah Abbasın əmrilə ora abadlaşdırılmış və «Fərəhabad» adlandırılmışdır. Bax: «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 990.
- 325.Ə. Hüseynov. Göstərilən əsəri, səh. 185; // Q. Kukanova. Göstərilən əsəri, səh. 58.
- 326.Ə. Hüseynov. Göstərilən əsəri, səh. 175.
- 315.327.Yenə orada, səh. 177; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 52, 57, 61-63; yenə onun. О товарах ремес. производства...
- 328.Ə. Hüseynov. Göstərilən əsəri, səh. 173.
- 329.Tavernye, səh. 67; M. X. Heydərov. Avtoref. dokt. diss səh. 58.
- 330.Labullay le Quz. Göstərilən əsəri, səh. 87.
- 331.Şarden, II cild, səh. 409.
- 332.Rafael dyü Man, səh. 332.
- 333.Yenə orada, səh. 192.
- 334.Tavernye, səh. 19-66.
- 335.F. M. Əliyev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət, səh. 33.
- 336.Tavernye, səh. 73.
- 337.Ancollelo Təbriz ilə Qəzvin arasında yeddi günlük məsafə olduğunu bildirir. Bax: «Səfərnameha-ye veneziyan dər İran», səh. 335.
- 338.Zəncan ilə Parten kəndi arasında iki günlük məsafə var idi.
- 339.Ancollelo Təbriz ilə Kaşan arasında 20 günlük məsafə olduğunu qeyd etmişdir. Bax: «Səfərnameha-ye veneziyan dər İran», səh. 324.
- 339.340.Ticarət karvan yolu haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: Tavernye, səh. 71-88; И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII веках. ССИА, вып. I, Баку, 1949, səh. 286М. В. Фехнер. Торговля русского государства со странами Востока в XVI веке, М., 1956, стр. 36-37; F. M. Əliyev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət, Bakı, 1964, səh. 32-34; AA. H. Гусейнов. Göstərilən əsəri, səh. 91-96; M. X. Гейдаров. Автореф. докт. дисс, səh. 56-57.
- 341.Xurşah. Tarix-i elçi-ye Nizamşah, vər. 206.; «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 126; «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər, 72.
- 342.Fahri Dalsar: türk sanatı ue ticaret tarihinden. Istanbul universiteti ikticad fakultesi, İstambul, 1960, səh. 130-132.
- 343.Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 446.
- 344.«Əfzəl-ət-təvarix», vər. 203-204.

345. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 386-387.
346. Həmin fərmanın Təbrizə aid mətni haqqında bax: Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 108-109; Əbdülhüseyn Nəvai. Şah Təhmasib. Məcmue-ye əsnad və mokatebətə tarixi, səh. 22-23; Əbdüləli Karəng. Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 278-281.
347. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), Baroda, 1931, səh. 428; «Xülasət-ət-təvarix» (Berlin nüsxəsi), vər. 224^a; «Şəgəfnamə», II cild, səh. 220; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 123.
348. Tamğa vergisi haqqında bax: В. В. Бартольд. Соч. т., IV, стр. 332; И. П. Петрушевский. Восстание... səh. 218; yenə onun. Земледелие... səh. 386-387; А. А. Али-заде. Социально... səh. 216-223; Р. К. Кикнадзе. Тамговые сборы в государстве Ильханов. Восточный сборник. Тбилиси, 1960, стр. 117-118; О. А. Эфендиев, Ш. Ф. Фарзалиев. О подати тамга и ее значении в городской экономике Азербайджана и сопредельных стран в XV-XVI вв. Бартольдовские чтения, 1978. Тезисы докладов и сообщений. М., 1978, стр. 67-69; М. Х. Гейдаров. Автореф. докт. дисс, səh. 45.
349. И. П. Петрушевский. Восстание... 224; О. А. Эфендиев, Ш. Ф. Фарзалиев. О подати тамга... səh. 69.
350. Xurşah. Tarix-i elçi-ye Nizamşah, vər. 77a.
351. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 123.
352. Джиованни. Путешественники об Азербайджане, т., II, АЕАТНЕС, инв. № 4745, səh. 68-69.
353. «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər. 288.
354. Qeyd: 1548-ci ildə Osmanlı ordusunun Təbrizə hücumu ərəfəsində I Şah Təhmasib əmr vermişdi ki, Təbriz şəhərinə qovuşan yollarda taxıl və digər sursatı yandırsınlar. Əvəzində əhalidən üç il ərzində toplanacaq vergiləri ləğv edəcəyinə söz vermişdi. Görünür, Osmanlı ordusu Təbrizi tərk etdikdən sonra Şah Təhmasib vədini yerinə yetirmişdir.
355. Fərmanın mətni haqqında bax: Əbdülhüseyn Nəvai. Şah Təhmasib. «Məcmue-ye əsnad»..., səh. 19-21.
356. Fərmanın mətninə bax: Əbdüləli Karəng. Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 280.
357. «Xülasət-ət-təvarix» (Berlin nüsxəsi), vər. 224a.
358. Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrai, səh. 444. Alessandri yazır ki, bu dövrdə ölkənin hər yerindən Təbrizə ticarət karvanı daxil olurdu. Bax: Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 446.
359. Алессандро. Путешественники об Азербайджане, т. II, səh. 38.
360. Путешественники об Азербайджане, т. I., səh. 99, 141-142, 151.
361. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 388.
362. «Donjuane-İrani», səh. 215-217.

363. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: «Xülasət-ət-təvrix» (Berlin nüsxəsi), vər. 395; Doijuane-İrani, səh. 238; Məcdi. Zinət-ül-məcalis, səh. 386-388; «Nəqavət əl-asar», səh. 204; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi» səh. 317, 342.
364. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 637.
365. Yenə orada, II cild, səh. 825, 938.
366. Yenə orada, səh. 938.
367. Cınayət və ya mülki ixtilafılar baş verdikdə müttəhimdən alınan cərimə.
368. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 895-896.
369. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 1106.
370. Yenə orada, səh. 1104.
371. Naxçıvandan bir qədər kənarında yerləşən Araz körpüsündə hər dəvə yükü üçün 10 abbası, Mərənddə isə 13 abbası rəhdarı (yol nəzarətçisi) alınırdı. Bax: Tavernye, səh. 62, 65; Bu barədə ətraflı bax: M. X. Гейдаров. О системе и количестве торгово-пошлинного сбора в Азербайджане XVII в., «Изв. АН Азерб. ССР, серия ИФП», 1968, № 1, стр. 56-63 (sonralar: M. X. Гейдаров. О системе). Bax: Н. Д. Миклухо-Маклай. К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587-1629). «Сов. востоковедение», т. VI, М.-Л., 1949, səh. 353, (sonralar: Н. Д. Миклухо-Маклай. К вопросу: А. А. Рахмани. Автореф. докт. дисс, səh. 27, 31.
373. Qarsiya do Silva. Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 71.
374. «Ketabe-coluse şah Səfi», vər. 40.
375. «Xolde-bərin», vər. 6; A. A. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении... səh. 98; M. X. Гейдаров. Автореф. докт. дисс, səh. 49.
376. «Xolde-bərin», vər. 6.
377. Yenə orada, vər. 164.
378. Tavernye, səh. 52.
379. «Xolde-bərin», vər. 20.
380. Şarden, II cild, səh. 402.
381. Yenə orada, II cild, səh. 403-404.
382. Tavernye, səh. 77, 87, 115, 388; Şarden, II cild, səh. 272.
383. Tavernyeyə görə Təbrizdə elə karvansara var idi ki, eyni vaxtda 300 nəfər gecələyə bilərdi. Bax: Tavernye, səh. 66.
384. Əylisli Zəkəriyyə. Göstərilən əsəri, səh. 40-42, 48, 52, 67, 130.
385. Tavernye, səh. 67.
386. Qeyd: 1686-cı ildə Hollandiya tacirləri ipəyin keyfiyyətinin aşağı düşməsi haqqında Şah Süleyman Səfəviyə şikayət edirlər, lakin bunun heç bir müsbət nəticəsi olmur. Bax: Sanson, səh. 171.
387. Pol Luka. Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 82; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 113-114.
388. Sanson, səh. 191.

389. Yenə orada, səh. 133-137, 145, 168, 172-173, 184-185, 188-189, 191.
390. XVII əsrin sonu-XVIII əsrlərdə Azərbaycanı, iqtisadi tənəzzül haqqında bax: M. P. Арунова, К. З. Ашрафян. Государство Надир-шаха Афшара. М., 1953, səh. 49-50; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 113; yenə onun. О системе..., səh. 60-63; yenə onun. Упадок городской жизни Азербайджана и Ирана на рубеже XVII-XVIII вв. и его основные причины. Материалы по экономической истории Азербайджана (К V Международному конгрессу экономической истории). Баку, 1970, səh. 64-68; А. А. Рахмани. Автореф. докт. дисс, səh. 40; yenə onun. Bohrane ectemai-eqtəsadi-ye dovləte-Səfəvi dər əvaxere qərne hefdəhom miladi. Məcəllə-ye «Donya», sale yazdəhom, şomare 2, 1349, səh. 61-67.
391. 1481-ci ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub Ağqoyunlu dövlətinə tabe olan ərazinin bütün ixracatını bağışladıq. Baxq «Əhsən-ət-təvarix» (Nəvainin nəşri), səh. 601.
392. Yenə orada. Əlyazma nüsxəsi, vər. 268; И. П. Петрушевский. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Крюнлу. ССИА, вып. 1, Баку, 1949., səh. 144-152.
393. Xurşah. Tarix-i elçi-ye Nizamşah, vər. 12a.
- 394 «Həbib-üs-ciyər», Tehran nəşri, IV cild, səh. 576; «Xülasət-ət-təvarix», vər. 82.
- 395.«Həbib-üs-ciyər», IV cild, səh. 652.
- 396.О. А. Эфендиев. Автореф. докт. диссерт., səh. 29.
- 397.«Donjuane-İrani», səh. 158.
- 398 Bax: S. M. Onullahi. Paytaxtın Təbrizdən köçürülməsinə dair. «Azərbay SSR EA Məruzələri», 1975, № 11, səh. 42-46.
- 399.И. П. Петрушевский. Восстание..., səh. 219-221; О. А. Эфендиев. К периодизации истории Тебриза в XV-XVI вв. Бартольдские чтения, 1976.
- Тезисы докладов и сообщений, М., 1976, səh. 95-96.
- 400.«Xülasət-ət-təvarix», (Berlin nüsxəsi), vər. 160a.
- 401.Şərəfxan Bidlisi. «Şərəfnamə», II cild, səh. 252.
- 402.«Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 254.
- 403.Budaq Qəzvini. Səvahir-ül-əxbar, vər. 2856.
- 404.О. А. Эфендиев. Автореф. докт. дисс. səh. 41.
- 405.«Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 308; «Nəqavət-ül-asar», səh. 170.
- 406.Ciovanni Battista. Bax: Путешественники об Азербайджане, т. II., АЕТИЕА, инв. № 4745, səh. 69.
- 407.И. П. Петрушевский. Восстание..., səh, 222; О. А. Эфендиев. Автореф. докт. дисс, səh. 41.
- 408.И. П. Петрушевский. Восстание... səh. 222.
- 409.Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 448.

410. Şərəfxan Bidlisi. Şərəfnamə, II cild, səh. 252.
411. Yenə orada, səh. 251.
412. Budaq Qəzvini. Cəvahir-ül-əxbar, vər. 2946.
413. «Donjuane-İrani», səh. 238; Məndi, Zinət-ül-məcalis, səh. 385-386; «Xülasət-ət-təvarix», Berlin nüsxəsi, vər. 378, 382, 395; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 317; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 17-22.
414. Миклухо-Маклай. К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587-1629). СВ, т. VI, М. - Л., 1949; Ə. Ə. Rəhmani. Göstərilən əsəri, səh. 144-146.
415. Ə. Ə. Rəhmani. Göstərilən əsəri, səh. 128.
416. Şarden, II cild, səh. 402.
417. L. Marks. Kapital, III cild, Bakı, 1960, səh. 336.
418. И. П. Петрушевский. Иран в XVIII в. Вак: История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958, səh. 294.
419. Sanson, səh. 137.
420. Sifat F. M. Əliyevin «XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanca ticarət», əsərindən (Bakı, 1964, səh. 43) iqtibas edilmişdir.
421. «Tarix-i şah İsmayıl» (Offis-İndiya nüsxəsi), vər. 21.
422. «Həbib-üs-siyər», IV cild, səh. 652.
423. Xurşah. Tarix-i elçi-ye Nizamşah, vər. 496.
424. «Donjuane-İrani», səh. 63-64.
425. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 307; həm də bax: M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 26.
426. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 615, 626; «Cəvahir-ül-əxbar», vər. 318; «Tarix-i cahan aray», səh. 294, 296; «Şərəfnamə», II cild, səh. 192, 248; «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 103; «Rovzət-üs-Səfəviyyə», vər. 388.
427. «Xülasət-ət-təvarix», vər. 443b.
428. Yenə orada, vər. 4436.
429. Yenə orada, vər. 435.
430. А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении... səh. 88. Tarix elmləri namizədi, V. İ. Lenin adına API-nin dosenti S. Məmmədov da A. P. Povolstevin fikrini təkrar və təsdiq etmişdir. Вак: S. A. Məmmədov. Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVII-первой трети XVIII в., Баку, 1977., стр. 82.
431. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 248. M. X. Heydərov da (Göstərilən əsəri, səh. 27) bu fikri təsdiq etmişdir.
432. Sübhü Təbrizi. Təbriziyyə. Sifat Bəkir Kütük oğlunun Osmanlı – İran siyasi münasibətləri, İstanbul, 1962 (türkcə) kitabının 156-cı səhifəsindən iqtibas edilmişdir.
433. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 317, 344.
434. Yenə orada, səh. 342, 369.

435. Təbriz şəhəri belə ağır bir vəziyyətdə ikən Övliya Çələbi yazırdı: Təbriz şah Qazan (Qazan xan - S. O.) zamanından qat-qat ziyadə məmur (abad – S. O.) idi». Bax: «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 257-258.
436. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 639.
437. Qarsiya do Silva. Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 71.
438. Tomas Herbert. Göstərilən əsəri, səh. 196-198.
439. Tavernye, səh. 67.
440. Orta əsr müəllifi Kamal bin Cəlal Münəccim Təbrizdə 12982 evin dağıldığını bildirmişdir. Bax: Molla Kamal bin Cəlal. Xülasət-ət-təvarix, АЕАТІЕА, inv. № 3489, vər. 30; «Tarix-i Molla Kamal» (Do ketabe), səh. 96.
441. Məhəmməd Məsüm bin Xacəgi İsfahani. Xülasət-üs-siyər, vər. 112;. «Zeyli tarix-i aləm aray-i Abbasi», Tehran, 1317, səh. 245.
442. «Tarix-i Molla Kamal», səh. 96; «Ketabe coluse şah Səfi», vər. 39.
443. Aleksandr do Rud. Bax: Məşkur. «Tarix-i Təbriz», səh. 75.
444. Şarden, II cild, səh. 408-409; XVII əsrin 30-cu illərində Qəzvində cəmi 100 min nəfər əhali var idi. Bax: Adam Oleari. Göstərilən əsəri, səh. 613; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 26-27, 31.
445. Qeyd: A. P. Novoseltsev XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 100 min nəfərdən artıq əhali olduğunu bildirmişdir. Bax А. П. Новосельцев. Из истории классовой борьбы в Азербайджане и Восточной Армении в XVII-XVIII вв. «Ист. зап. АН СССР», 1960, № 67, səh. 242.
446. Qeyd: Fransua Təbriz əhalisinin miqdarını 300 min nəfər göstərmişdir. Bax: «Mirat-ül-boldane Naseri», I cild, səh. 361.
447. Cemelli Karyeri, səh. 21.
448. Pol Luka. Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 82; «Путешественники об Азербайджане», т. I, səh. 382.
449. İ. Berezin. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 54; Əhməd Kəsrəvi. Cəhel məqalə, səh. 162; S. M. Onullahi. Təbrizdə baş verən zəlzələlər haqqında. «Azərb. SSR EA Məruzələri», XXXII cild, 1976, № I, səh. 100.
450. V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz, (farsca tərcüməsindən), səh. 68.
451. «Don Juane-İrani», səh. 216; «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 683; «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 247.
452. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 445.
453. Yənə orada, səh. 585.
454. Yənə orada.
455. «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 757-758.
456. Yənə orada.
457. V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz (farsca tərcüməsindən), səh. 55.
458. Tavernye, səh. 66-67.
459. Bu məlumatı 1733-cü ildə Osmanlı qoşunu Təbrizə daxil olub qalanı dağıdarkən «Əbülqazi tarixi» də təsdiq edir. Bax: H. Dəlili. Təbriz qalası və

- istehkamları haqqında (XVIII-XIX əsrin əvvəllərində) «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri» (TFH seriyası), 1973, № 1, səh. 39.
- 460.Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü. Təcrübət əl-əhrrar və təsliyə ul-əbrar, Təbriz, 1350 ş., II hissə, səh. 240-241.
- 461.«Nüzhət əl-qülub», səh. 87-88; «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 245-246.
- 462.Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 148.
- 463.«Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), Tehran, səh. 455.
- 464.«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 162.
- 465.«Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 400; «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 162, 254; Əbdüləli Ədib. «Vəqfname-ye tarixi», mövərrəx 998 hicri, «Rahnuma-ye ketab», mehr-dey, 1335 ş., şomare 7 -10, səh. 702; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 317; «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 248.
- 466.«Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 250.
- 467.Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 67.
- 468.Yenə orada.
- 469.Yenə orada, səh. 60, 66-69.
- 470.Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 446.
- 471.«Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 380; «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 400; «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 55, 69, 115, 117, 212, 274, 438, 481, 485, 606.
- 472.Şarden, II cild, səh. 403.
- 473.Cemelli Karyeri, səh. 35.
- 474.«Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 486; Cemelli Karyeri, səh. 35.
- 475.Cemelli Karyeri, səh. 22, 26, 33; Əbdüləli Brumənd. Vəqfname-ye tarixi, səh. 699-704.
- 476.«Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251; Şarden, II cild, səh. 411; Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 669.
- 477.Cemelli Karyeri, səh. 35.
- 478.Qoşuq oyunu - qızıldan düzəldilmiş almanı yerə basdırılmış hündür bir ağacın üstünə qoyub, onu at çapa-çapa ox ilə vurma yarışına deyilir. Kim həmin qızılı at çapa-çapa ox ilə vurub salsaydı, yarışın qalibi sayılaraq ona mükafat verilir.
- 479.Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 64; Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 422; Şarden, II cild, səh. 407-408.
- 480.Katib Çələbi. Cahannuma, səh. 381.
- 481.«Tarix-i aləm aray-i Abbasi». I cild, səh. 102, 253.
- 482.Şarden, II cild, səh. 404.

483. Qeyd. Təbrizdə bir sıra binalar Pırbudağ adı ilə məşhurdur. Lakin bu, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın oğlu Pırbudaq olmayıb, Şah Səfi və II Şah Abbas dövründə Təbriz şəhərinin hakimi olmuş Pırbudağın adı ilə adlandırılmışdır.
484. «Xülasət-ət-təvarix», vər. 472-476.
485. «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 539.
486. Cemelli Karyeri, səh. 34.
487. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 248.
488. «Donjuane-İrani», səh. 216:
489. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 248.
490. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 1111. Təbrizdəki məscid binaları haqqında məlumat almaq üçün bax: Məcdi. Zinət-ül-məcalis, səh. 387; Bidlisi. «Şərəfnamə», II cild, səh. 120; «Tarix-i cahan aray», səh. 253; «Xülasət-ət-təvarix», vər. 380, 435; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 111, 150, 160, 343; Cemelli Karyeri, səh. 30, 33; Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 104-115; Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 197-224.
491. «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 59, 98, 117, 159.
492. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254; Şarden, II cild, səh. 263; Əbdüləli Ədib. Vəqfname-ye tarixi.
493. Bax: «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 217; «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 1536.
494. «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 170, 213-214, 231, 233.
495. Yenə orada, səh. 243.
496. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 77.
497. Şam, piltəli çiraqlar geniş yayılmış işıq növü idi.
498. Barbaro, səh. 77; «Zeyl-i tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 154. Cemelli Karyeri, səh. 32-33.
499. «Name-ye nami», vər. 9.
500. А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении... səh. 89.
501. «Name-ye nami», vər. 6B.
502. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 250-251.
503. Yenə orada.
504. «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 539.
505. «Xülasət-ət-təvarix», vər. 370.
506. «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 684-685.
507. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 252.
508. «Xolde-bərin», vər. 240.
509. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 248.
510. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 222a.

511. Qeyd: Novruz bayramında şaha hədiyyə adı ilə rüşvət verilir. Min tıməndən az rüşvət verən olmurdu. Bax: «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 222a.
512. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 150; Ə. Ə. Rəhmani. Göstərilən əsəri, səh. 138.
513. Kempfer. Göstərilən əsəri, səh. 164.
514. «Xulasət-ət-təvarix» (Berlin nüsxəsi), vər. 387.
515. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 724.
516. Kempfer. Göstərilən əsəri, səh. 104.
517. Sanson, səh. 61.
518. «Xolde-bərin», vər. 231-232, 235.
519. Şarden, II cild, səh. 321.
520. Yenə orada, səh. 421.
521. E. A. Дорошенко. Шиитское духовенство в современном Иране, М., 1975, səh. 5-6.
522. A. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении... səh. 95.
523. Adam Oleari. Göstərilən əsəri, səh. 913.
524. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 158, 305.
525. Əmin Əhməd Razi. Həft iqlim, səh. 230.
526. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 26.
527. A. K. Lambton. Two safavid soyurghals «Bulletin of the school of oriental and African studies». London, 1952, № 14, pp. 44-54.
528. Bax: A. П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении, səh. 98.
529. S. M. Stern. Documents from islamic chanceries oriental studies, Oxford, 1965, pp. 174-175 (№ 3, vol. III).
530. «Xulasət-ət-təvarix», (Berlin nüsxəsi), vər. 374; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 150.
531. Qazi Əhməd Qaffari. Tarix-i cahan aray, səh. 272.
532. Təbrizin Rudqat mahalının mərkəzi sayılan Əmnəd kəndi h. 875-ci ilin zilqədə ayı (aprel, 1471) da Uzun Həsənin fərmanı ilə Əbdül-qaffara soyurqal verilmişdir. Fərmanın mətni və oxunuşu haqqında bax: T. M. Musəvi. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdillli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər), Bakı, 1977, səh. 49-50, 186-187.
533. «Gülüstani-hünər», səh. 38.
534. Alessandri. Səfərnəməha-ye veneziyan dər İran, səh. 438.
535. Əhali Qazi Məhəmmədin zülmünə görə onu «Zülmün banisi və ikinci firon» adlandırmışdı. Bax: «Tarix-i cahan aray», səh. 197; Bidlisi. Şərəfnəmə, II cild, səh. 210; «Xulasət-ət-təvarix» (Berlin nüsxəsi), vər. 197; «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 210.

536. Hicri 1083-cü il cəmədiüssani ayında (sentyabr 1672) Təbriz şəhəri və onun ətrafındakı mahalların qaziliyi haqqında sədarət divanı tərəfindən verilmiş fərmanın mətni və oxunuşu haqqında bax: T. M. Musəvi. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair "farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər), Bakı, 1977, səh. 54-56, 192-193.
537. Tavernye, səh. 614; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 141-142.
538. Bax: Rafael dyü Man, səh. 39.
539. «Name-ye nami», vər. 93-96.
540. «Dəstur əl-mülük», MDƏOEDT 1348, № 68, səh. 416; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 138-139.
541. «Dəstur əl-mülük», MDƏOE, 1348, № 68, səh. 416.
542. «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər. 258.
543. «Təzkire-ye Nəsrabadi», səh. 120, 135.
544. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 251.
545. Yenə orada, səh. 250-251.
546. Kempfer. Göstərilən əsəri, səh. 106.
547. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 387.
548. Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 440-442.
549. Şarden, IV cild, səh. 297-298; M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 154-155.
550. «Təzkire-ye Şah Təhmasib» (Kəlküttə nəşri), səh. 14; P. K. Кикнадзе. Из истории ремесленного производства (карханэ) в Иране XIII-XIV вв. Ближний и Средний Восток. Сборник статей. Изд. Вост. лит-ры. М., 1962, səh. 50.
551. Tavernye, səh. 596.
552. «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər. 44, 210; «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 316; Bidlisi. Şərəfnamə, II cild, səh. 15; «Xülasət-üs-siyər», vər. 82; Cındır paltar geymiş ayaqyalın adamlara mənəbələrdə «çəpani» də deyilirdi. Bax: «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), Tehran, 1342, səh. 140. «Bürhane-Qate» də deyilir ki, «çəpani» köhnə paltar geyinmiş, baş-ayağı yalın əhaliyə deyilirdi. Bax: «Bürhane-Qate», səh. 186.
553. Vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: В. В. Бартольд. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, СПб., 1911, стр. 33-37; Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 198-251; И. П. Петрушевский. Очерки по истории... səh. 265-292; yenə onun. Земледелие и аграрные отношения... səh. 369-402; Н. Миклухо-Маклай. К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587-1629). СВ, т. VI, Л., 1949, стр. 348-355; Ш. А. Месхиа. Города и городской строй феодальной Грузии. Тбилиси, 1959, səh. 192-207; О. А. Эфендиев. Образование... səh. 39-47; С. Б. Ашурбейли. Очерк истории... səh. 233-240; С. İbrahimov. Göstərilən əsəri, səh. 72-74; Персидские документы Матенадарана, т. I,

- вып. I (XV-XVI). Сост. А. Д. Папазян. Ереван, 1956; т. I, вып. II (1601-1650). Ереван, 1959; Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии, кн. 1, вып. 2, Изд. В. С. Пугуридзе. Тбилиси, 1962; Т. М. Musəvi. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər), Bakı, 1977; S. M. Onullahi. XV əsrdə Azərbaycanca bəzi vergilərin miqdarı və ölçüsü haqqında. «Azərbayc. SSR EA Xəbərləri» (TFH seriyası), 1967, № 1, səh. 48-58; Ləmbton. Malek və zaredər İran, Tehran, 1939.
- 554.«Xülasət-ət-təvrix» (Berlin nüsxəsi), vər. 101^a.
- 555.Lütfulla Honərvər. Gəncine-ye asare tarixi-ye İsfahan, səh. 436.
- 556.И. П. Петрушевский. Очерки по истории... səh. 251.
- 557.Adam Oleari. Göstərilən əsəri, səh. 582. Buğa satıldıqda hər baş üçün 6 quruş, qoyun satıldıqda, hər baş üçün bir kazbeki vergi alınırdı; Adam Oleari, səh. 890.
- 558.Sanson, səh. 135.
- 559.О. А. Эфендиев. Образование... səh. 46.
- 560.Şah Təhmasibin əmrilə 1573-cü ildə Təbriz əhalisindən alınan rəsmehdas cəriməsi ləğv olunur. Bax: «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh 308.
- 561.«Əfzəl-ət-təvrix», vər. 203-204.
- 562.Alessandri. Səfənameha-ye veneziyan dər İran, səh. 441.
- 563.Dukat-bir dukat beş bistiyyə bərabər idi. Bax: Alessandri, səh. 447.
- 564.42,5 livr bir tümənə, 9 livr 10 abbasıya bərabər idi. Bax: Tavernye səh. 61.
- 565.Alessandri. Səfənameha-ye veneziyan dər İran, səh. 447-448; Adam Oleari. Göstərilən əsəri, səh. 890; Sanson, səh. 133-135.
- 566.Adam Oleari. Göstərilən əsəri, səh. 890.
- 567.Lütfullah Honərvər. Gəncine-ye asare tarixi-ye İsfahan, səh. 436.
- 568.Tavernye, səh. 389.
- 569.«Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», Bakı, 1957, I cild, səh. 488.
- 570.M. H. Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlərdə), Bakı, 1972, səh. 271.
- 571.Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 185; Əbdüləli Karəng. Asare Səfəviyyə dər Azərbaycan «Yəğma» jurnalı, 1353 ş., № 8, səh. 447.
- 572.И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников... ССИА, вып. I, səh. 219.
- 573.Alessandri. Səfənameha-ye veneziyan dər İran, səh. 445.
- 574.«Əfzəl-ət-təvrix», vər. 262.
- 575.«Əhsən-ət-təvrix» (Tehran nəşri), səh. 293-294.
- 576.Həmin ildə Təbrizdə vəba xəstəliyi də yayılmışdı. Bax: «Əhsən-ət-təvrix» (Tehran nəşri), səh. 294.
- 577.Ə. Ə. Rəhmani. Göstərilən əsəri, səh. 152-153.
- 578.«Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 118.

579. Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 440.
580. Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии - К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. VII, стр. 361 (М., 1956 второе издание).
581. Yenə orada, səh. 360.
582. М. Х. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 117-119.
583. И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников... ССИА, вып. I, səh. 219.
584. Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 445-446.
585. Şarden, II cild, səh. 402; Tavernye, səh. 378; Kempfer, səh. 137.
586. Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 61-62, 66.
587. Mövlana Hüseyin Vaiz Kaşefi. Fütüvvətname-ye Sultani, Tehran, 1350 şəmsi, səh. 88 (həştado həşt).
588. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: Mövlana Hüseyin. Vaiz Kaşefi. (XVI əsrin əvvəli). Fütüvvətname-ye Sultani. Məhəmməd Cəfər Məhsəbun nəşri, Tehran, 1350 ş., (1971).
589. Yenə orada, səh. 308-342.
590. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 455.
591. Yenə orada.
592. Yenə orada.
593. «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər. 366.
594. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 286.
595. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 90.
596. «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər. 366.
597. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 91.
598. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 455; «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər. 366, Berlin nüsxəsi, vər. 252; «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 268.
599. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 268.
600. Yenə orada.
601. Röhrbörn. Göstərilən əsəri, səh. 191.
602. И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников... ССИА, вып. 1, səh. 222.
603. Alessandri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 448.
604. Bidlisi. Şərəfnamə, II cild, səh. 252.
605. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 268; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 91.
606. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 269.
607. Yenə orada.
608. Yenə orada.
609. Yenə orada.
610. Yenə orada.
611. Yenə orada.
612. Yenə orada.

613. Yenə orada.

614. Qazi Əhməd Qumi onları «runud və ovbaşın sərdarı, pəhləvanları» adlandırmışdır. Bax: «Xülasət-ət-təvarix» (Berlin nüsxəsi), vər. 283.

615. Təbrizin Qazəran məhəlləsindən olduğu üçün Qazəri adlanırdı.

616. «Əhsən-ət-təvarix» (Seddon nəşri), səh. 456; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 91; Molla Kamal. Xülasət-ət-təvarix, vər. 45.

617. «Xülasət-ət-təvarix» (Berlin nüsxəsi), vər. 283. «Əfzəl-ət-təvarix» vər. 269.

618. «Əhsən-ət-təvarix». (Seddon nəşri), səh. 456.

619. «Əfzəl-ət-təvarix», vər. 269.

620. Ə. Ə. Rəhmani Təbrizə «qazi-ye ehdas» təyin olunmasını Osmanlı Sultanı Süleymanın Təbrizə hücumu və Təbriz əhalisinin Osmanlı işğalçılarına göstərdiyi müqavimət müqabilində şah Təhmasibin Təbriz əhalisinə güzəştə getməsi kimi qeyd etmişdir. Bax: Ə. Ə. Rəhmani. Göstərilən əsəri, səh. 147.

621. Rəsmə-ehdas vergisi sonralar yenə bərpa edilir və 1615-ci ildə I Şah Abbasın fərmanı ilə yenidən ləğv olunur. Bax: «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 1104.

622. M. X. Heydərov tamğanın Təbriz üsyanından sonra Şah Təhmasib tərəfindən ləğv olunmasını bildirir. Bax: M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, səh. 26. Əslində Şah Təhmasib Təbriz üsyanından 5-6 il qabaq, yəni 1565-ci ildə tamğanın ləğv olunması haqqında fərman vermişdi.

623. «Xülasət-ət-təvarix» (Tehran nüsxəsi), vər. 389.

624. Yenə orada, vər. 477-478.

625. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 695.

626. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 695; «Xolde-bərip», vər. 232 ş «Tarix-i Abbasi» АЕАТІЕА nüsxəsi, vər. 206.

627. Həm də bax: А. А. Рахмани. Состояние городов и антиосманские восстания в Азербайджане в начале XVII в. «Изв. АН Азерб. ССР, серия ИФП», 1972, № 1, стр. 42-51.

BEŞİNCİ FƏSİL

1. Karl Marks, Fridrix Engels arxivi, V cild, səh. 221.

2. İbn əl-Fovti-Kəmaləddin Əbülfəzl. Məcmə-ül-adab fi möcəm-ül-əlqab, Bağdad, 1962, III cild, səh. 118. Təəssüf ki, əl-Müsənnanın fars dilində yazmış olduğu «Tarix-i Azərbaican» əsəri dövrümüzə qədər gəlib çıxmamış, ya da hələ bizə məlum deyildir.

3. Ə. Ə. Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh. 16.

4. «Tarix-i Ulcaytu», səh. 54-55, 240-242.

5. Qeyd: h. 800 (1397-98)-cü ildə üzü köçürülmüş həmin «Şahənşahnamə» əsərinin bir nüsxəsi hazırda Britaniya Muzeyində (№ 2780) mühafizə olunur. Bax: «Daneşməndane Azərbaycan», səh. 32.
6. «Möcəm-ül-müəllifin», XII cild, səh. 73.
7. «Tarix-i Ulcaytu», səh. 76; «Həbib-üs-siyər», III cild, səh. 109.
8. Şəmsəddin Übeyd Təbrizinin böyük kitabxanası da var idi. Alim h. 707-ci il zilhiccə ayının 15 (8. VI. 1308)-də vəfat etmişdir. Bax: «Tarix-i Ulcaytu», səh. 76; «Tarix-i Qozide» (Braunun nəşri), səh. 806.
9. Şarden, V cild, səh. 12.
10. «Xülasət-ət-təvrix» (Berlin nüsxəsi), vər. 142.
11. Lalə - Təbrizin cənub-qərbində, 6 kilometrliyində yerləşir.
12. «Daneşməndane-Azərbaycan», səh. 34-35.
13. Şarden, III cild, səh. 8.
14. İsa Sədiq. Tarix-i fərhanğə İrən, çape sevvom, Tehran, 1342 ş., Hüseyin Ümmid. Tarix-i fərhanğə Azərbaycan, Təbriz, 1332 ş.
15. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi. Azərbaycanda Səfəvilər dövründə maarif sistemi. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1974, № 7, səh. 72-77; XVI-XVII əsrlərdə Təbrizdə maarif sisteminin bəzi məsələlərinə dair, «Azərb. SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası, 1974, № 4, səh. 22-28; Təbrizin maarif və məktəb tarixindən (XIV-XV əsrlər) «Azərb. SSR EA Xəbərləri», TFH seriyası, 1976, № 4, səh. 31-39; X-XVII əsrlərdə Təbriz kitabxanaları. S. M. Kirov adına ADU-nun «Elmi əsərlər»i, kitabxanaşünaslıq və bibliografiya seriyası, 1975, № 2, səh. 53-58.
16. Məhəmməd Ovfi. Lübab-ül-əlbab (Səid Nəfisinin nəşri), Tehran, 1355 şəmsi, səh. 401,
17. Divane Xaqani Şirvani. Tehran, 1338 şəmsi, səh. 226. Xaqani Şirvaninin Təbriz həyatı haqqında bax: S. M. Onullahi, A. Q. Həsənov. Xaqani və Təbriz. S. M. Kirov ad. ADU-nun «Elmi əsərlər»i (Dil və ədəbiyyat seriyası), 1971, № 6, səh. 11-17.
18. Dərkan-İsfahanda kənd adıdır. Bax: Həmdullah Qəzvini. Tarix-i Qozide, Tehran, 1339 şəmsi, səh. 725, 730, 736.
19. «Əcayib-əd-dünya», vər. 200.
20. Səid Nəfisi. Tarix-i nəzm və nəsr, II cild, səh. 729.
21. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: Şaiq İsmayilov. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri. «Azərbaycan» jur., 1964, № 5, səh. 205-208.
22. «Təzkirət-üş-şüəra», Tehran, 1337 şəmsi, səh. 242.
23. «Tarix-i qozide», səh. 756; «Tarix-i Ulcaytu», səh. 165; «Təzkirət-üş-şüəra», səh. 224, 242; Mücməli Fəsihi, II cild, səh. 22; həft iqlim, səh. 222; Hümam Təbrizinin «Divan»ının müqəddiməsi. Rəşid Eyvazinin 1351 (1972)-ci ildə Təbrizdə nəşr etdirdiyi çapı; Qafar Kəndli. Görkəmli Azərbaycan şairi Hümam Təbrizi. «Azərbaycan» jur., 1963, № 4, səh. 212-216; Hümam h. 714-

- cü il səfər ayının 25 (12. VI. 1314)-də vəfat etmişdir. Bax: «Tarix-i Ulcaytu», səh. 165-166.
24. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: «Rovzat-ül-sinan», I cild, səh. 363-366; həft iqlim, III cild, səh. 227; «Daneşməndane-Azərbaycan», səh. 275; «Tarix-i nəzm və nəsr». I cild, səh. 203; «Fərhənge-saxənvəran», səh. 394; Qasım Cahani. Əssar Təbrizinin «Məhr və Müştəri» poeması, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1974.
25. «Əhsən-ət-təvərix (Ə. Nəvainin nəşri), Tehran, səh. 465; Həqiqi. Şerlər. Yerevan, 1966; Əbülfəzl Rəhimov. Cahanşah Həqiqinin «Divan»ının iki əlyazma nüsxəsi haqqında. «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri» ƏDİ seriyası, 1978, № 1, səh. 10-19.
26. Əmir Əlişir Nəvai. Məcəlis-ül-nəfais, Daşkənd, 1951, səh. 96-97, 187-188; «Daneşməndane-Azərbaycan», səh. 147; Səid Nəfisi. Tarix-i nəzm və nəsr, səh. 309, 787.
27. İran tarixçisi Firuz Mənsuri «Razhai dər dele tarix. Şah İsmayıl şair nəbude və divani nədašte əst» adlı kitabında Şah İsmayılın «Xətai» təxəllüsü daşmadığını və onun şair kimi Azərbaycan dilində «Divan»ı olmadığını iddia etməsinə baxmayaraq, İsgəndər Münşinin bu sözü ona tutarlı cavabdır. Bax: İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləm aray-i Abbasi, Tehran. 1350, ikinci çapı, II cild, səh. 44, 685-686.
28. Sami. Təhfe-ye Sami, səh. 82-84, 107-132, 137-139, 142-146, 148, 149-154, 169; «Zinət-ül-məcəlis», səh. 80, 125, 452; «Rovzat-ül-sinan», I cild səh. 362.
29. «Xülasət-ət-təvərix», Berlin nüsxəsi, vər. 500.
30. «Xülasət-ət-təvərix», Tehran nüsxəsi, vər. 149, 369, «Əfzəl-ət-təvərix», vər. 81-82.
31. «Xülasət-ət-təvərix», vər. 281.
32. «Təzkire-ye məcmə-ül-xəvass», səh. 145; «Həft iqlim», III cild, səh. 234; «Atəşkədə-ye Azər Bəydili», səh. 30.
33. Bax: Daneşməndane-Azərbaycan», səh. 119.
34. Məcmu-ül-xəvass», səh. 12; «Daneşməndane-Azərbaycan», səh. 315.
35. Siyam-orucluq ayı deməkdir.
36. «Əlidə» «Əlində»nin danışiq şəklidir.
37. Həmin şair haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: R. Əliyev, S. Qəhrəmanov. Rəhməti Təbrizinin «Divanı». Əlyazmalar xəzinəsində. RƏF Əsərləri, cild, Bakı, 1976, səh. 19-36.
38. «Təzkire-ye Nəsrabadi», səh. 118-122, 136, 154, 158-159, 175, 206-208, 226, 287, 306, 389-393, 399, 412, 430.
39. Fəvaidi Səfəviyyə, vər. 35; «Atəşkədə-ye Azər», 32, 174.
40. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 252.
41. M. H. Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları, Bakı, 1972, səh. 220-221.

42. «Cami-ət-təvarix», III cild, səh. 223, 229, 417-423..
43. «Tarix-i Vəssaf», III cild, səh. 383-385; «Dəstur əl-katib» əsərində həmin yer kimi qeyd edilmişdir. Bax: «Dəstur əl-katib», II cild, səh. 231.
44. «Mükatibate-Rəşidi», səh. 317; «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 304; Tarix-i Şeyx Üveys, səh. 161; «Rovzət-üs-səfa», V cild, Tehran, 1339 şəmsi, səh. 428.
45. Prof. İ. P. Petruşevski 1937-ci ildə nəşr etdirdiyi məqalədə həmin yerin adını düzgün olaraq «Rəb-i Rəşidi» oxumuşdur. Bax: И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник... səh. 881. Lakin, nədənsə, sonralar nəşr etdirdiyi məqalə və monoqrafiyalarda «Rüb-i Rəşidi» yazmışdır. «Rəb-i Rəşidi» haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: S. M. Onullahi, A. Q. Həsənov. «Rəb-i Rəşidi» və onun tarixi əhəmiyyəti. S. M. Kirov ad. ADU-nun «Elmi Əsərləri» (şərqsünaslıq seriyası), 1971, № 1, səh. 55-63.
46. «Mükatibate Rəşidi», səh. 319-320; «Vəqfname-ye Rəb-i Rəşidi», səh. 178-180, 194; «Tarix-i Ulcaytu», səh. 116; «Zeyli-Cami-ət-təvarix-i Rəşidi», səh. 151; «Təzkirət-əş-şüəra», səh. 241; Əvhədi Marağai. Cami-Cəm. Tehran, 1307 şəmsi, səh. 20-22; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 826; «Rovzət-üs-səfəviyyə», vər. 758; Şarden, II cild, səh. 406.
47. «Təzkirət-əş-şüəra», səh. 241.
48. «Tarix-i Vəssaf», səh. 651; «Nüzhət-əl-qülob», səh. 87; «Səfərname-ye ibn Bəttutə», səh. 226; Mənəm Teymure cahanquşay, bax: Əhməd Kaviyanpur. Tarix-i ümumi-ye Azərbaycan, Rizaiyyə (Urmiiyyə), 1346 ş., (1967), səh. 130-131; Bədrəddin əl-Eyni. Əqd-ül-cüman, LDKK nüsxəsi, vər. 449 a-b. Mahmud bin Məhəmməd Ağsarai. Məsəmirət-ül-əxbar və müsəyirət-ül-əxyar. Osman Turanın nəşri, Ankara, 1944, səh. 314-315; Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İrən, 382; «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 496; Xurşah. Tarix-i elçi-ye Nizamşah, vər. 291; Şarden, II cild, səh. 404; «Səfərname-ye Madam Diolafua». Humayun Fərəhvəşin fars dilinə tərcüməsi, Tehran, 1332 ş., səh. 55, Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 105-107; Donald Vilber. Göstərilən əsəri, səh. 158-161; Əbdüləli Karəng. Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 240- 261; Hacı Hüseyin Naxçıvani. Cəhel məqale, səh. 26; Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 501-511; S. M. Onullahi. Təbriz yadigarları. «Qobustan» incəsənət toplusu, 1971, № 1, səh. 12-15.
- Qeyd: «Ərk» lüğətlərdə qala mənasında işlədilir. Bu şərtlə ki, böyük bir qalanın içərisində yerləşmiş olsun. Abbas Mirzə bu binanın bir hissəsini dar-əl-hokumə (hökumət evi) etmişdir. Onun bir hissəsində isə qoşun və hərbi sursat yerləşirdi. Həmin tarixdən də «Ərk qalası» adlandırılmışdır.
49. «Zeyli cami-ət-təvarix-i Rəşidi», səh. 213; Mücməli Fəsihi, III cild səh. 60-62; «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 253.
50. Mərzbanmə (Qəzvininin nəşri), səh. 297; əl-Müqəddəsi. Əhsən ət-təqasim fi mərifət-ül-əqalim, səh. 378; «Cami-ət-təvarix», III cild, səh.

441; «Dəstur əl-katib», II cild, səh. 254-255; Rovzat-ül-cinan», səh. 714; Əbdüləli Karəng. Asare bastani-ye Azərbaycan, I cild, səh. 261-282; Hacı Hüseyn Naxçıvani. Çəhel məqale, səh. 71-80; Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 205-217.

51. Klavixo. Səfərname, səh. 159.

52. «Əhsən-ət-təvarix», Nəvainin nəşri, səh. 465-466; «Lubb-ət-təvarix», Tehran, 1314 ş., səh. 218; «Tarix-i cahan aray», Tehran, 1963, səh. 249; «Müzəffəriyyə vəqfnaməsi», Bax: Məşkur. Tarix-i Təbriz, səh. 652-671, «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 150; «Tarix-i Diyarbəkriyyə», II hissə, səh. 523; Diolafua. Göstərilən əsəri, səh. 53-54; Şarhen, II cild, səh. 405; «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 248-249; Nadir Mirzə. Göstərilən əsəri, səh. 81; Daneşməidane-Azərbaycan səh. 121; İsmayıl Dibac. Rahnümaye asare tarixi-ye Azərbaycane Şərqi, Təbriz, 1334 şəmsi, səh. 18; Hacı Hüseyn Naxçıvani. Çəhel məqale, səh. 5; L. S. Bretanitski. Göstərilən əsəri, səh. 261; Ə. V. Salamzadə. Göstərilən əsəri, səh. 209; S. M. Onullahi. Göy məscidin memarı kimdir? «Qobustan» incəsənət toplusu, 1974, № 3, səh. 57.

53. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 109-110; «Tarix-i Diyarbəkriyyə», II cild, səh. 557-558; «Əhsən-ət-təvarix», səh. 566; «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», səh. 153, 298; Katib Çələbi. Cahannüma. Azərb. SSR EA RƏF, Əlyazma nüsxəsi, inv. № D-199 vər. 381; Şarden, 2976 II cild, səh. 403.

54. Barbaro. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 62; Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 388-392; «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 59, 98, 117, 159; Məşkir. Tarix-i Təbriz, səh. 746-751.

55. Ketabe Cami, səh. 40-41; «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 59, 98, 117, 159.

56. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 250-251; Şarden, II cild, səh. 403, 406; Katib Çələbi. Cahannüma, səh. 381; «Səfərname-ye Cemelli Karyeri, səh. 31-33; Əbdüləli Karəng. Yek sənəde tarixi, səh. 352-353; Cəfər Qiyasi. Təbrizdən uzaqlarda. «Qobustan» incəsənət toplusu, 1974, № 1, səh. 25-31.

57. Cəfər Qiyasi. Göstərilən məqaləsi, səh. 31.

Qeyd: Təbrizdə memarlıq üslubu o qədər inkişaf etmişdi ki, hətta orada olan binalar üzündən layihələr çəkilib və həmin layihələr əsasında digər şəhərlərdə məscid, mədrəsə, bazar, xanəgah, seyidlər evi, hamam, çaharminar, karvansara tikdirirdilər. Məsələn, Əmir Şəmsəddin Qazi Təbrizdəki mədrəsə, məscid, çaharminar, seyidlər evi, xanəgah, bazar, hamamların layihəsi əsasında Yəzd şəhərində belə binalar tikdirir və h. 733 (1332-33)-cü ildə həmin binaların tikilişi başa çatdırılır. Bax: Cəfər Cəfəri. Tarix-i Yəzd (XV əsr), Tehran, 1338 şəmsi, səh. 88. Bundan əlavə, I Şah Abbas da Təbrizdəki Qeysəriyyə bazarı layihəsi əsasında İsfahanda Qeysəriyyə bazarı tikdirmişdir.

58. İbi əl-Fövti. Məcmə-ül-üləba I cild, Bağdad, 1962, səh. 66; Dost Məhəmməd. Halati hünərvəran, Lahur, 1938, səh. 22; «Rovzat-ül-cinan», I

- cild, səh. 158-159; Б. Денике. Живопись Ирана (XIII-XVII вв), Изд-во «Искусство», М., 1938, 1938, səh. 41-45.
59. Dost Məhəmməd. Halati hünərvəran, səh. 24-28.
Qeyd: Cild üzərində münəbbətkarlıq işini ustad Qəvaməddin ixtira etmişdir.
60. Dost Məhəmməd. Halati hünərvəran, səh. 24-26; K. Kamal. Teymurilər sənətinə aid eski bir belgə. Təbrizli Səfərin bir ərzi. Sənət tarixi yilliyi, VI (1974-1975), İstanbul, 1976, səh. 490-493 (türk dilində); Həm də bax: Topqarı sarayında dörd cüng. İslam tetkikleri enstitusu dergisi 1 (1-4), 1954, sayı 74 (türk dilində).
61. Anonim Venetsiya taciri. Səfərnameha-ye veneziyan dər İran, səh. 389.
62. Yenə orada.
63. Cəmaləddin Fəqih. Atropatekan və nehzətə ədəbi, səh. 49.
64. Ərəb dilində.
65. «Name-yi Pami», vər. 98a-b-99a-b. «Gülistane-hünər», səh. 137, 73. Budaq Qəzvini. Cəvahir-ül-əxbər, vər. 331-333. Əbülfəzl Rəhimov. Behzadın təvəllüdü, Təbrizə kəlmə və vəfatı tarixi haqqında. «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri» (ƏDİ seriyası), 1973, № 1, səh. 95-102; K. Kərimov. «Təbriz miniatur məktəbinin bəzi problemləri», «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 24 may 1969-cu il.
66. «Rovzat-ül-cinan», I cild, səh. 511.
67. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 174.
68. Fərmanın mətni haqqında bax: «Məcmue-ye əsnad», Tərtib dəhənde, Əbdülhüseyn Nəvai, Tehran, 1350 şəmsi, səh. 24-26.
69. «Halati-hünərvəran», səh. 33-34.
70. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», II cild, səh. 724-725.
71. «Don Juane-İrani», səh. 227.
72. Mənsur Vərzi. Honər və sənətə qali dər İran, Tehran, 1350 şəmsi, səh. 64-65.
73. «Tarix-i Abbasi», vər. 99, 134.
74. «Tarix-i aləm aray-i Abbasi», I cild, səh. 175; «Gülüstane- hünər», səh. 254.
75. «Övliya Çələbi səyahətnaməsi», II cild, səh. 254.
76. X-XVII əsrlərdə Təbrizdə musiqi tarixi ilə ətraflı tanış olmaq üçün bax: S. M. Onullahi. Təbrizin mədəniyyət tarixindən (X-XVII əsrlərdə «Qobustan» incəsənət toplusu, 1974, № 3, səh. 54-56.

İXTİSAR OLUNMUŞ SÖZLƏR

1. Elmi idarələr.

ADU - Azərbaycan Dövlət Universiteti.

АзФАН - Азербайджанский филиал Академии наук СССР.

АН АзССР - Академия наук Азербайджанской ССР. ИВАН - Институт востоковедения Академии наук СССР.

ИВАН - Институт востоковедения Академии наук СССР.

AEATİEA - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi arxivi.

LDÜK - Leningrad Dövlət Ümumi kitabxanası.

LDUKƏN - Leningrad Dövlət Universiteti kitabxanası. Əlyazma Nüsxəsi.

RƏF - Respublika Əlyazmaları Fondu.

EA – Elmlər Akademiyası.

1. Elmi jurnallar və nəşriyyatlar

ВИ - Вопросы истории.

ВДИ - Вестник древней истории.

ВЛУ - Вестник Ленинградского Университета.

ДАМ - Доклады Академии наук.

Изв.АН Азерб. ССР. Известия Академии наук Азербайджанской ССР.

ИАН ООН - Известия Академии наук СССР, Отделение общественных наук.

ИМАИА - Сб. «Исследования и материалы по архитектуре и искусству Азербайджана».

КСИВ - Краткие сообщения Института востоковедения.

MDƏOE – Məcəllə-ye daneşgəde-ye ədəbiyyat və olume ensani-ye daneşqahe Tehran.

NDƏT – Nəşriyye-ye daneşgəde-ye ədəbiyyate Təbriz.

NKMT - Nəşriyye-ye kitabxane-ye melli-ye Təbriz.

NƏOET - Nəşriyye-ye ədəbiyyat və olume ensani-ye Təbriz.

СВ - Советское востоковедение.

ИЗАН - Исторические записки АН СССР.

ССИА - Сборник статей по истории Азербайджана.

ИФП - История, философия, право.

ЛЯИ - Литература, язык, искусство.

TFH – Tarix, fəlsəfə, hüquq.

ƏDİ – Ədəbiyyat, dil, incəsənət.

ЛФП - Литература, философия, право.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

1. Şəxs adları

Abaqaxan
Abbas I (Səfəvi şahı)
Abbas II (Səfəvi şahı)
Abbasqulu ağa Bakıxanov
Abdulla Mazəndərani
Abdulla Şirazi (Vəssaf)
Abramyan B. A.
Ağa Əxi
Ağamusa bəy
Ağa Məhəmməd
Adam Oleari, Akimuşin O. F.
Aleksandr de Rud
Altman M. M.
Alessandri
Alafirəng (Şahzadə)
Aleksandr Mixaylovits
Allahverdi xan
Allahverdi bəy
Ancolello
Antoni Cenkinson
Artur Eduards
Artur Pop
Arnold
Arqun xan
Astovatsanov
Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Namvər Təbrizi
Baba haqqı
Baba Məhəmməd (kamankeş)
Baba Süleyman
Baba Nəsibi
Baba Fəqani
Babək
Barbaro
Bartold V. V.
Bayram bəy
Bayəzid (Osmanlı Sultani)
Bastani Parizi

Belokurov S. A.
Belenitski M. M.
Bertold Şpuler
Berezin İ. N.
Behzadi İ. P.
Bərəkə
Bəyim (Cahanşahın arvadı)
Bəyan Qoçin
Bəyan (əmir)
Bəhrəmbəy ibn Nağdibəy
Bəhaəddin Məhəmməd
Bədrəddin Seyid Əhməd Laləvi
Bəhram Mirzə
Bəhaəddin Culah
Böndər
Bistam Çakir
Bicən Sultan
Bicən
Bünyadov Z. M.
Buqay Şərabi (ərəb sərkərdəsi) Budaq Qəzvini
İbn Bəttutə
Vasaq
Vəcna ibn Rəvvad
Vəli xan Şamlu
Ven Sen Rabinson
Vilber Donald
Vilyam Hizvard
Vilson
Volinski A. P.
Vselovski N. İ.
Qazan xan
Qazi Əhməd Qaffari
Qazi Əhməd Qumi
Qazi Əmir Şəmsəddin
Qazi İmadəddin
Qaziyev A. Y.
Qara Yusif
Qarabəy (Zərgər)
Qəvam-ül-mülk (Sədrəddin Zəncanının qardaşı)
Qəzənfərəli Təbrizi (tufəngqayıran usta)
Qırçıqayxan

Qarsiya do Silva
Qasimi
Qəzali
Qətili
Qənbərəli
Qətran Təbrizi
Qiyasəddin Məhəmməd (Rəşidəddinin oğlu)
Qızıl Arslan
Qordlevski B. A.
Qrantovski E. A.
Qrey
Qubad (ağqoyunlu hökmdarı İsgəndərin oğlu)
Qütbəddin (Sədrəddin Zəncanının qardaşı)
Qumi
Qolşəni Şəbüstəri
Davud Komnenus
Dəlili H. Ə.
Dərviş kamangir
Dərvişboy (toptökən usta)
Dəhəgi
Dərviş
Devlətsah Səmərqəndi
Donjuan
Disəm
Dyakonov İ. M.
Ehsan Eşraqi
Enqelbert Kempfer
Əbdüləli Karəng
Əbdürrəzzaq Səmərqəndi
Əbdülbaqi (xəttat)
Əbdülhəy Qəzvini
Əbdülbaqi Nəhavəndi
Əbdüləziz ibn usta Şərəfəddin
Əbdülhüseyn Nəvai
Əbdülhüseyn Hamami
Əbdürrəhman Cami
Əbubəkr Qutbi əl-Əhəri
Əbubəkr Tehrani
Əbubəkr Əhməd ibn Məhəmməd əl-Həmədani (ibn Fəqih)
Əbubəkr Mizə (Miraşahın oğlu) Əqili (Mövlana)
Əbu Tahir Təbrizi (həkim)

Əbu Səid (Elxani hökmdarı)
Əbülqasim Tahiri
Əbülhəsən
Əbu Turabbəy (topçubaşı)
Əbdürrəhim xan Sipəhsalar
Əbülxazin
Əziz Dövlətabadi
Əziz bəy
Əlibəy Təbrizi (xəttat)
Əliyənnəqi Vəziri
Əliyev Fuad
Əlizadə Ə. Ə.
Əliyev İqrar
Əlvənd Mirzə
Əliqulu xan
Əmir xan Mosullu
Əmir Vəhsudan
Əmir Şəmsəddin Yəzdi
Əmir Əli (tamğaçı)
Əmir Xəlil Sofi Bəktəşi
Əmir Musa Xəlifə
Əmir Əbdülqaffar
Əxi Şəhabəddin Təbrizi
Əxi Əli
Əxi Mir
Əxi Zahid
Əxi Balə
Əxi Rza
Əxi Əhmədtaşi
Əxi Qəssab
Əxi Sədəddin
Əxicuq
Əli-ül-üla
Hüseyn Kiya (əmir)
Əhməd ibn Məhəmməd
Əhməd Kəsrəvi
Əhməd ibn Musa
Əhmədov Q. M.
Əfəndiyev O. Ə.
Əssar Təbrizi
Əla-i Həsəncan

Əhli Şirazi
Əşrəf Əbu Hüseyn ibn Həsən Təbrizi
Əbülhəsən Leşkəri
Ənsari
Jan Battist Tavernye
Zaxoder B. N.
Zevakin E. S.
Zeynəddin (Həmdullah Müstofi Qəzvininin oğlu)
Zeynəlabdin Şirvani
Zeynəddin İnbəki
Zeynəlabdin Qəzvini
Zəkəriyyə Təbrizi
Zəkəriyyə ibn Məhəmməd əl-Qəzvini
Zəkəriyyə Kanakersi
Zəkəriyyə Əylisli
Zəki Məhəmməd Həsən
Zəhirəddin Faryabi
Zəcaci (şair)
Zülali Möhsini
Zübeydə xatun (Harun ər-Rəşidin arvadı)
Zinəş xan
İbrahim Rəhimizadə
İbrahimov C. B.
İbrahim Mirzə (Sultan)
İbrahim bəy
İbn əl-Əsir
İbi Bəis
İnayətulla
İzəddin Müzəffər ibn Məhəmməd (sahib Divan Sədrəddinin vəziri)
İsgəndər (Qaraqoyunlu hökmdarı)
İsgəndər bəy Münşi
İsmayıl Qulu xan qorçu
İranzu
İsmət əl-kurdi
İsmayıl Dibas
İsmayıl I (Səfəvi şahı)
İsmayıl II (Səfəvi şahı)
Yaqut Həməvi
Yaqub Sultan (Ağqoyunlu hökmdarı)
Yaqubovski A. Y.
Yağıbastı

Yəzid ibn Useyd əl-Süləmmi
Yəzid ibn Hatəm əl-Mühəlləbi
Yəhya Qəzvini
Yusifbəy Çavuşlu
Kakaş
Kamal ibn Fütühəddin
Kamal ibn Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi
Kavus (Şirvanşah)
Katerino Zeno
Karl Marks
Katib Çələbi
Kəlbəli
Klavixə
Karl Yan
Kərimov K.
Kəmaləddin Behzad
Kəmaləddin Xocəndi
Kontarini
Könel
Kiçikboy
Keyxatu xan
Kiknadze R. K.
Kişvəri
Kukanova N. Q.
Labula le Quz
Lenin V. İ.
Lətif Kərimov
Lari
Lütfəlibəy Azər Bəydili
Lorens Çepmen
Manandyan Y. A.
Mankfulad
Maqsudbəy (Uzun Həsənin oğlu) Maqsud Kaşani
Matəmi
Məhmud Nətənzi
Məhəmməd Həsən xan Səni-üd-dövlə
Məhəmməd Cavad Məşkur.
Məhəmməd ibn Əhməd ən-Nəsəvi
Məhəmməd Müfid Yəzdi
Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani
Məhəmməd Yusif Qəzvini

Məhəmməd Tahir Vəhid
Məhəmməd Tahir Nəsrabadi
Məhəmməd Qulubəy
Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi (Qate)
Məhəmməd ibn Bəis
Məhəmməd Dəvati
Məhəmməd Dəməşqi
Məhəmmədəli
Məhəmməd Xudabəndə (Səfəvi hökmdarı)
Məhəmməd Saleh Təbrizi (tüfəngqayıran usta)
Məhəmməd Səid ibn Həsənخان Təbrizi
Məhəmməd Hafiz İsfahani
Məhəmməd (Qazi Müsafirin oğlu)
Məhəmməd Ofi
Miranşah (Teymurun oğlu)
Mirxond (Məhəmməd ibn Xavəndşah)
Mirzə Rəfia
Mirzə Səmia
Mir Seyidəli (rəssam)
Mirzə Bağır (müdərris)
Mirzə Məhəmməd (müdərris)
Mirzə Tahir
Mirzə Məhəmməd Əmini (zərgər)
Mirzə Sadıq
Mirzə Məhəmməd Sadıq
Mirzə Əbdülhüseyn
Mirzə Məhəmməd İbrahim
Mirzə İbrahim Təbrizi (filosof, riyaziyyatçı)
Mir Qiyasəddin Əli İsfahani
Mir Seyid Şərif
Mir Nemətulla
Mirzə Babaqulu
Mir Məqbul
Əbu Məhəmməd əl-Qasım əl-Həriri
əl-Müqəddəsi
Mərzban
Məcid Vəhram
Məmmədov R. A.
Marko Polo
Mesxia Ş. A.
Mehdi Bəyani

Melikişvili Q. A.
Məcdəddin (Rəşidəddinin oğlu)
Mənsur (Bistam Çakərin qardaşı)
Məlik Şəmsəddin
Məqsudbəy (Uzun Həsənin oğlu) Meyli Təbrizi
Mənuçöhr
Məsih Təbrizi
Məlikani Mustafa
Məğribi
Məşriqi
Məmlai (Rəvvadi Vəhsudanın oğlu)
Məcdəddin Məhəmməd ibn Əbu Talib əl-hüseyni (Məcdi)
Melikişvili Q. A.
Məlik Əsrəf
Minorski V. F.
Mövlana Rəcəbəli (müdərris)
Mövlana Övliya Amoli
Mövlana Nizaməddin Qori
Mövlana Həqiri
Mövlana Həsən
Mövlana Tacəddin
Mövlana Səfi Təbrizi
Mövlana Tofiqi
Mövlana Məhəmmədəli
Mövlana Bənai
Mustafa Əfəndi
Mütəvəkkil (xəlifə)
əl-Müqəddəsi
Əbu Mənsur (Müzəhhib əd-dövlə)
Müizəddin ibn Qiyasəddin Əli İsfahani
Müinəddin Nətənzi
Muradbəy Təbrizi (topçubaşı)
Murtuzaqulu bəy (topçubaşı) Müstəqim xan
Müsafir (qazi)
Mütii
Mikluxo Maklay N. D.
Mötəsim (xəlifə)
İbn Miskəveyh
Nadir (şah)
Nadir Mirzə
Naziki Təbrizi (papaqçı)

Narduy (axtaçı)
Nasir Xosrov Qubadiyani
Nasirəddin
Nəsəvi
Nəsirəddin Məhəmməd (Hindistan hökmdarı)
Nəsirəddin Məhəmməd Tusi
Nəsrabadi
Nəsimi
Nəcəfqulu xan Dünbülü
Nizaməddin Şami
Nizaməddin Əbülfəzl Yəhya
Nizaməddin Tuğrai (Şəmsəddin Tuğrainin bacısı oğlu)
Novoseltsev A. P.
Odorik
Oleari Adam
Oktay Qaan
Özbək
Orucbəy Bayat
Paxomov Y. A.
Petruşevski İ. P.
Petro Zeno
Pəhləvan Nəcmi
Pəhləvan Yari
Pəhləvan Əvəz
Pəhləvan Aslan
Pəhləvan Göycə
Pəhləvan Nəcmi
Pəhləvan Şərəf
Pəhləvan Şeyxi Qazəri
Pirəli (usta)
Pirməhəmməd (sərrac)
Piryaqub Bağbani
Pirbudaq
Piriyeu Vaqif
Pole Luka
Rafael dyü Man
Rənvad əl-Əzdi
Rənvadi Vəhsudan
Rəcəbli Ə. M.
Rəhmani Ə. Ə.
Rənvad ibn Məsənnə əl-Əzdi Rəşidəddin Fəzlullah

Rəşid Bəlğari
Röhrbəri
Robinzon
Rüstəm xan (Azərbaycan bəylərbəyi)
Rüstəm bəy
Roknəddin Humayunfərrux
Sadiqbəy Əfşar
Salamzadə Ə.
Sam Mirzə (I Şah İsmayılın oğlu)
Sanson
Sakisiyan
Sarqon II
Sarban Qulu
Sarım (kürd)
Sebeos
Seyfəddini M. Ə.
Ser Con Malkolm
Seyid Kəmaləddin
Seyid Süleyman
Seyidağa əxi
Səid Nəfisi
Sədrəddin Zəncani
Sədrəddin Əmini
Səfi (I Şah Səfi)
Sultan Üveys
Sultan Məhəmməd (türk Sultanı) Sultan Yaqub (Ağqoyunlu hökmdarı)
Sultan Əhməd Cəlairi
Sultan Hüseyn Bayqara
Sultan Həsən (Ağqoyunlu hökmdarı)
Sultan Xəlil
Sultan Səlim
Sultan Murad
Sultanzadə
Sultan Məhəmməd (rəssam)
Süleyman (Səfəvi hökmdarı)
Süleyman ibn Heydər
Süleyman (Osmanlı hökmdarı)
Süleymanbəy Çakərli
Süleyman
Səburi (zərgər)
Süruri

Söhrab bəy
Tacəddin Əlişah
Tacəddin
Tavernye
Tahir ibn Məhəmməd
Taycu oğul
Teymur
Təhmasib (Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasib)
Təbəri
Təmdih xan
Tektander
Toğrul bəy
Tomas Herbert
Topal Mustafa
Toxtamış
Uğurlu Məhəmməd
Uzun Hacı Bağır
Ulcaytu Məhəmməd (Elxani hökmdarı)
Fazili A. H.
Favstos Buzand
Fexner M. F.
Fələk əl-Maani
Fəzlullah Ruzbihan Xünəsi
Fəzli İsfahani
Fəzlallah Nəimi
Fərhad xan
Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Müsənnə
Fərzəliyev Şahin
Flanden
Fransua
Fridrix Engels
Xaqani Şirvani
Xacə Qiyasəddin
Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni
Xacə Şəmsəddin (Təbriz məlik-üt-tüccarı)
Xacə Mirək
Xacə Tacəddin
Xacə Əli
Xacə Pirəli
Xacə Əbdürrəhim Əjabadi
Xacə Əhməd

Xacə Əli
Xacə Əbdülqadir Maraği
Xacə Cəlaləddin Dərkani
Xacə Yusif
Xacəgi İsfahani
Xatəmi Təbrizi
Xan Kibulay
Xan Əhməd
Xanbaba Bəyani
Xəlifə Ənsar
Xosrov (Sasani hökmdarı)
Xondəmir
İbn Xordadbeh
Xurşah ibn Qubad əl-hüseyni Hanvey C.
Hafiz Hüseyn Kərbəlayi Təbrizi
Hafiz Əbru
Hafiz Şirazi
Hamidi
Harun ər-Rəşid
Hacı Hüseyn Naxçıvani
Hacı Məhəmməd Bəndgir
Hacı Məhəmməd Sipərduz
Hacı Məhəmməd
Heydər Evoğlu
Heydərov M. X.
Heyd V.
Heydərbəy Ənis (Topçubaşı)
Heyran
Həbibbi
Həqiri Təbrizi
Həmza Mirzə (Sultan Məhəmmədin oğlu)
Həmdullah Qəzvini
Həsənbəy Rumlu
Həsən (çəkmətikən)
Həsəncan (dəmirçi)
Həsənəli (Ağqoyunlu)
Hülaku xan
Hüseyn Ümmid
Hüseyn Ciddi
Hüseynov R. Ə.
Hüseynov Ə. N.

Hüseyn
Hüseyn Dibaçi
Hüseyn (göysatan)
Hümmam ibn Məhəmməd Təbrizi
Hümmam ibn Ələddin Fridun Təbrizi
İbn Hövqəl
Çernousov Q.
Çerik Şahqulu
Çingiz xan
Çukov M.
Canibəy
Canbəyim xatun
Cahan Pəhləvan
Cahanşah (Qaraqoyunlu hökmdarı)
Ceffri Deket
Cemelli Karyeri
Cekson
Cəlaləddin Xarəzmşah
Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi
Cəmaləddin Fəqih
Cəmaləddin Əli Təfresşi
Cəmaləddin Hüseyn ibn Əhməd Dibaçi
Cəmaləddin Əşhəri
Cəfərov İ. M.
Cəfər paşa
Cəfər Təbrizi (çəkməçi)
Cəbi Axtaçı
Əbu Cəfər Mənsur (xəlifə)
Ciovanni Battisti Vekyetti
Cüveyni
Cünabədi
Cığal oğlu
Şarden
Şarl Şeffər
Şapur II (Sasani hökmdarı)
Şahsaray bəyim
Şahqulu xəlifə Ustaclu
Şahqulu Sultan Ustaclu
Şahi
Şerli qardaşları
Şeyx Nəcməddin Üskui

Şeyx Üveys
Şeyx Məhəmməd
Şeyx Həbib
Şeyx Xosrovşahi
Şeyx Əli qəssab (Əxi Qəssab)
Şeyx Səfi
Şeyxi Topçubaşı
Şeyx Nəcm (zərgər)
Şeyx Mahmud Şəbüstəri
Şeyx Abdulla Şəbüstərizadə
Şəfi Cavadi
Şəhabəddin Abdulla ibn Lütfullah (Hafiz Əbru)
Şərəfəddin Bidlisi
Şərəfəddin Yəzdi
Şəfi Məhəmmədəli (Həzin)
Şərifli M. X.
Şərəf əlmülük
Şərəfəddin Xarəzmi
Şəmsəddin Eldəniz
Şəmsəddin Təbrizi
Şəmsəddin Übeyd Təbrizi
Şəms Səcaci
Şəmsəddin Hacı Məhəmməd Əssar Təbrizi
Şərəf
Şəhidi
Şirin Bəyani
Şiltberker
Şmanov
Şpakovski A. Y.
Şukin

Coğrafi adlar

Avropa
Azərbaycan - əksər səhifələrdə. Almaniya
Allahverdixan sarayı
Amasiya
Amu-Dərya
Amol
Anaştaniya
Antakiyə

Anbardan (kənd)
Araz
Arran
Arpaçay
Aralıq dənizi
Arquniyyə
Artaz
Astara
Asiya
Ayas
Ayqan
At meydanı
Afrika
Acıçay
Atropatena
Bağdad
Bakı
Bağ-i Nəsryyə
Bağ-i Şimal
Bağ-i Novbər
Bağmeşə
Bavilrud
Baruc
Barani
Bərgiri (qala)
Bəcrəvan
Bərzənd
Bərdə
Bəsrə
Bədəxşan
Bəlx
Bətəlabad (küçə)
Bədvişan
Bərgüşad
Bəzz
Bətəlabad (küçə)
Beyləqan
Bəzarin
Bizans
Biləsuvar
Boz (hamam)

Britaniya
Bursa
Van
Venetsiya
Vəlidülə (məhəllə)
Vəsəncəq
Vicuyə
Vərcu
Vilyankuh
Viktoriya-Albert (muzey).
Volqa
Qars
Qarabağ
Qarabağlar
Qaraağac (məhəllə)
Qazan darvazası
Qaratəpə (Yanıq təpə)
Qaradağ
Qaradəniz
Qaracadağ
Qaziyyə mədrəsəsi
Qazaniyyə
Qazəran (məhəllə)
Qasimbəy küçəsi
Qasımabad (kənd)
Qasrlankuh
Qahirə
Qeysəriyyə (bazar)
Qəzvin
Qərbi Avropa
Qəndhar
Qərəcəli (kənd)
Qəhrud (kənd)
Qızılca (kənd)
Qilzan
Quvalan (kənd)
Qumaşur (kənd)
Qum
Qurd meydanı
Quşçu
Dabbağlar məhəlləsi

Davrej
Darvazeyi Rum
Darvazeyi İraq
Damğan
Daşkəsən
Dehxeşarqan
Dərbi - Sərd
Dərb-i Novbər
Dərb-i Əla (Alaqağı)
Dərb-i Cu (Vərcu)
Dəvəçi-Dəvəçilər
Dəməşq
Dəməşqiyyə
Dəstişah
Dərbənd
Dizmar
Diyarbəkr
Dumdumə (qala)
Duqa (kənd)
Ekbatan
Ermənistan
Əbdülhəq küçəsi
Əlişahiyyə
Əli Siyahpuş küçəsi
Əlincəq
Ələmut (qala)
Əlqandərə
Əmirxiz küçəsi
Əmirxiz məhəllə
Ərəbistan
Ərvəş
Ərvənəq
Ərzrum
Ərzincan
Ərdəbil
Əhər
Əhər darvazası
Əylis
Ərciş
Əsədabad
Əjabad (küçə)

Əcnan
Əfşord
Əxi Sədəddin qalası
Zəncan
Zərgər bazarı
Zübeydə karvansarası
Zırnıq (kənd)
İzmir
İzirtu
İngiltərə
İran - əksər səhifələrdə.
İraq
İrəvan
İraqi Əcəm
İraqi Ərəb
İran Körfəzi
İsgəndəriyyə.
İstiliq
İspaniya
İtaliya
İstambul
İstiyard
İsfahan
İsfənc (qəsəbə)
İşdəmə
Yanıq
Yaxın Şərq
Yaponiya
Yəzd
Yunanıstan
Yuxarı Bayram
Yuxarı Kəvanlıq (kənd)
Kabrik
Kaza
Kazan
Kağısqan qalası
Karvan
Kaşan
Kafir
Keçələbad
Kecabad

Kerqus (ada)
Kəşmir
Kələybər
Kəlixan (kənd)
Konstantinopol
Kolxiz
Kiçik Asiya
Kipr
Kirman
Kuzekonan
Kurvan
Kuləq
Kurdəştan
Kür çayı
Kuşək
Kuşəkreyə (karvansara)
Genuya
Gədənciq
Gəncə
Gələsən-Görəsən (Şəkidə qala) Gərmrud
Gəcil (məhəllə) Gəcil qəbiristanlığı
Gərmavcan
Gögərçinli (Marağa yaxınlığında qala)
Güştasfi
Göy məscid
Gəcilbaşı Hamamı
Gilan
Gürcüstan
Lahur
Lakdərəc (kənd)
Leylava (küçə)
Lənəq
Lənkəran
Liqvan
Leyli və Məcnun (hamam)
London
Los-Ancelos
Mazandaran
Mavəran-nəhr
Malaya
Malascird

Malatiyyə
Mədərqav
Marağa
Mardin
Mahad-Məhin
Mahadin (bazar)
Mahanlıq
Mahani (Amolda qala)
Mahmudabad
Mehranrud
Meşkin
Misir
Miyana
Miyafariqin
Miyar-Miyar (məhəllə)
Məkkə
Məşhəd
Mərənd
Mərv
Mərnab (kənd)
Məqsudiyə
Məqsud məscidi
Milan
Mirzə Tahir Məscidi
Miyana
Miyar-Miyar
Mönqulistan
Mösul
Moskva
Muğan
Muğan gölü
Mukilə
Namcan
Parmiyan
Naxçıvan
Nehram
Nəbəst
Nəhənd (kənd)
Nəsiyyə məscidi
Nəsiyyə
Nilan

Niyazabad
Nişapur
Noxiz
Novəcih (kənd)
Növbər bazarçası
Növbər
Ordubad
Orişan
Osman paşa Məscidi
Orta Asiya
Orta Şərq
Özbəkistan
Ön Asiya
Parten (kənd)
Pekin
Pəse Kuşək hamamı
Pirbudaq Karvansarası
Pirbudaq məhəlləsi
Polşa
Pole səngi
Radian
Rasta küçəsi
Rey məhəlləsi
Rey darvazası
Rəşidiyyə
Rəbi Rəşidi
Rəşidabad
Rəşt
Roma
Rudqat
Rudhend
Rusiya
Savə
Sadiqiyyə mədrəsəsi
Salmas
Sarab
Saravrud
Sahibabad meydanı
Seyid Həməzə məqbərəsi
Sefidexuni (kənd)
Seylon

Sədadad qəsəbəsi
SəkHzadə
Səngi
Siyah (məhəllə), yerli dildə Qaradaşlar məhəlləsi
Sərvirab (məhəllə)
Sərv darvazası
Sərd
Sərdab
Sərküçə (əslində küçəbaşı).
Sədrud
Səncaran
Sədrabad küçəsi
Sərcəm karvansarası
Səmərqənd
Səyyaran
Səhənd (dağ)
Sivas
Sis
Surxab qəbristanlıq
Surxab bazarı
Surxab məhəlləsi
Sultaniyyə
Suriyyə
Sofiyən
Tavrej, Tavrez
Tarui-Tarmakis (Təbriz)
Taq
Təcəddin Əlişah məscidi
Təcub karvansarası
Tataristan
Taxt-i Cəmşid
Teyləsan (Talış)
Təbriz - əksər səhifələrdə.
Təsuc
Tiflis
Tibet
Toqat
Trabzon
Türkmənistan
Türkman kəndi
Türkiyə

Türbət qalası
Tus
UlXu
Unik qalası
Urmiyə
Uryan məscidi
Usta (qala)
Uzun Həsən məscidi
Usbənc (kənd)
Ucan
Uşkaya (indiki Uskuyə)
Uşnəviyyə
Uişdiş
Üskü
Fars körfəzi
Fəhvəsfənc (kənd), müasir Basmınc
Fəthabad
Fisqəndib
Fransa
Xalxal
Xanımrud
Xacə Əhməd bağı
Xəlilan məscidi
Xəzər dənizi
Xiyov
Xiyaban
Xorasan
Xoy
Xosrovşah
Xunəs
Herat
Hesnkif
Hərzənəq
Hələb
Həsən qalası
Həmədan
Həftəverən
Həccaran
Həştərxan
Həştbehişt
Hindistan

Hökmabad-hökmavar
Hormuz
Çaldıran
Çanqur (kənd)
Çahar minar
Çərəndab
Çələdərəq (qəsəbə)
Çin
Çovdar (Gəncə mahalında)
Çoban körpüsü
Çustduzan (məhəllə)
Cam
Camalabad
Cahanşah məscidi
Cahanşah hamamı
Cahanşah karvansarası
Cənubi Azərbaycan
Cəzirə
Covinan küçəsi
Culfa
Cuma məscidi
Cındıq
Şabran
Şadabad
Şalcan
Şam - ölkə
Şam - məhəllə
Şam - darvaza
Şam, Şənb
Şam qazan
Şənb Qazan
Şamaxı
Şah İsmayıl məscidi
Şah İsmayıl karvansarası
Şah Abbas məscidi
Şah Səfi karvansarası
Şəbistər
Şəmkur
Şeyx Səfi məqbərəsi
Şəhristani Rəşidi
Şəki

Şəkərfüruşan (məhəllə)

Şərur

Şərqi Ermənistan

Şəmsabad

Şeşgilan

Şirvan

Şirvan-Darvazası

Şiraz

Şindabad

Şişgəran

Şotorxan

Şotorban

ОНУЛЛАХИ СЕИДАГА МИРОН ОГЛЫ
ГОРОД ТЕБРИЗ В XIII - XVII ВВ.
Социально – экономическая истории
(На азербайджанском языке)

Nəşriyyat redaktoru: R. Kərimova

Rəssamı: A. Qədirov

Bədii redaktoru: F. Səfərov

Texniki redaktoru: T. Həsənova

Korrektoru: M. Dadaşova

İB № 690.

Yığılmağa verilmiş 02. 11. 82. Çapa imzalanmış 25. 05. 83.
FQ. 14059. Kağız formatı 60x90^{1/16}. Kağız №1.
Şrifti ədəbi qarnitur. Yüksək çap üsulu. Çap vərəqi 17, 50.
Hes. nəşriyyat vərəqi 18,80. Tirajı 7000. Sifariş 1131.

«Elm» nəşriyyatı 370143, Bakı-143, Nərimanov prospekti,
Akademiya şəhərciyi, Əsas bina Azərbaycan SSR Dövlət
Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsinin 26
Bakı komissarı
adına mətbəəsi. Bakı, Əli Bayramov küç., 3.